

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**ВПЛИВ ВІЙНИ НА
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ:
БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ**

Колективна монографія

м. Львів – 2024

*Рекомендовано поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(Протокол № 10 від 28 березня 2024 р.)*

Рецензенти:

Ковальчук З.Я. – завідувач кафедри теоретичної психології Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор;

Рудніченко Є.М. – декан факультету управління, адміністрування та туризму Хмельницького національного університету доктор економічних наук, професор;

Штангрет А.М. – завідувач кафедри фінансово-економічної безпеки, обліку і оподаткування Української академії друкарства, доктор економічних наук, професор

Авторський колектив: Висоцька І.Б. – підрозділ 1.1; Шевченко Н.В. – підрозділ 1.2; Пушак Я.Я. – підрозділ 1.3; Вінічук М.В. – підрозділ 2.1; Копитко М.І. – підрозділ 2.2, передмова; Марченко О.М. – підрозділ 2.3; ; Вавринів О.С. – підрозділ 3.1; Кузьо О.Б. – підрозділ 3.2.; Лялюк Г.Г. – підрозділ 3.3; Борисюк О.М. – підрозділ 4.1; Шиделко А.В. – підрозділ 4.2; Козира П.В. – підрозділ 4.3

К 55 Вплив війни на соціально-економічні системи: безпековий аспект: колективна монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. М.І. Копитко., д.ю.н., проф. З.Р. Кісіль [Електронний ресурс]. Львів: ЛьвДУВС, 2024. 394 с.

Монографія підготовлена в рамках виконання тем НДДКР «Економічна безпека соціально-економічних систем: проблеми теорії та практики» 0121U112498, «Психологія особистості фахівця в умовах військового часу та поствоєнної реабілітації» 0122U002532 та узагальнює цикл наукових досліджень, пов'язаних із виявленням впливу війни на соціально-економічні системи в контексті забезпечення національної безпеки України на макро- та мікрорівні, пошуку успішних психологічних стратегій пристосування та вироблення соціально-психологічних засобів активізації індивідуальних і колективних зусиль із подолання негативних наслідків цих подій у різних сферах життєдіяльності, а системність підходу дозволяє оцінити соціально-економічна втрати внаслідок ведення активних бойових дій та окупації значних територій України країною-агресором. Запропоновані шляхи зниження втрат та нейтралізації негативного впливу наслідків війни росії проти України, вироблення засобів протидії індивідуальній і колективній травмі та ефективній стратегії поведінки дозволять сформувати пріоритетні напрямки фінансово-економічного та суспільного відновлення України у стратегічній перспективі та на етапі її післявоєнного відновлення.

Видається мовою оригіналу та в авторській редакції. Відповідальність за зміст наукових праць несуть автори

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Фінансово-економічні наслідки впливу війни на національну економіку	7
1.1. Економічні наслідки війни в Україні	7
1.2. Вплив війни на розвиток фондового ринку України	38
1.3. Реальний сектор економіки України в умовах військового стану	72
Розділ 2. Соціальні ризики та втрати України внаслідок впливу війни	106
2.1. Втрати та зміни людського капіталу внаслідок впливу війни росії проти України	106
2.2. Соціально-економічна безпека підприємств в постіндустріальній економіці: національний та європейський аспект	142
2.3. Проблеми та виклики управління персоналом в умовах війни та повоєнного відновлення економіки України	176
Розділ 3. Соціально-психологічні наслідки впливу війни на суспільство та громадян	205
3.1. Соціально-психологічні особливості самореалізації науково-педагогічних працівників з внутрішнім та зовнішнім типами мотивації в часі	205
3.2. Травма та її вплив на суспільство під час війни в Україні	248
3.3. Психолого-педагогічний супровід дітей-сиріт в умовах воєнного стану в Україні	275
Розділ 4. Соціально-психологічні особливості служби поліцейських та військовослужбовців в умовах війни	301
4.1 Тренінгова програма розвитку управлінської компетентності майбутніх офіцерів Національної поліції України в умовах війни	301
4.2 Соціально-психологічні особливості іміджу поліцейського у період війни	328
4.3 Психологічна профілактика зловживання військовослужбовцями психоактивними речовинами, як засіб подолання наслідків воєнних дій	355
Інформація про авторів	393

ПЕРЕДМОВА

Повномасштабне та неспровоковане вторгнення російської федерації на територію незалежної та суверенної України спричинило дестабілізацію безпекової ситуації в країні та обумовило вагомі проблеми забезпечення державного суверенітету, демократичного розвитку держави та збереження територіальної цілісності країни. Очевидно, що вплив війни росії проти України є надзвичайно значним, що проявляється в істотному зниженні рівня її національної безпеки за усіма функціональними складовими. Значного негативного впливу за таких обставин зазнають соціально-економічні системи, функціонування яких в умовах нестабільності, невизначеності та посилення викликів і небезпек сучасності, характеризується деструктивними змінами, які дестабілізують фінансово-економічну систему країни, спричинюють соціально-психологічні диспропорції розвитку громадянського суспільства, а також розбалансовують механізми функціонування органів державної влади. В умовах системної фінансово-економічної та суспільно-політичної кризи, спричинених тривалим військовим протистоянням, веденням активних бойових дій та анексією значних українських територій, вагомими та незворотними виявляються економічні та соціальні наслідки війни, істотні втрати людського капіталу, зниження показників реального сектору національної економіки та рівня соціально-економічної безпеки суб'єктів господарювання.

Складні умови існування України обумовлюють необхідність вчасного реагування на дестабілізуючі чинники, попередження їх негативного впливу, проведення оцінювання кількісних параметрів наслідків впливу війни на національну економіку, на суспільство і громадян, а також актуалізують потребу у здійсненні пошуку оптимальних шляхів виходу із кризової ситуації. Забезпечення оптимальних показників національної безпеки України дозволить досягнути фінансово-економічної і суспільно-політичної стабільності, стійкості державних фінансів, забезпечити реалізацію принципів відкритості та прозорості ведення

господарської діяльності суб'єктами господарювання, належний рівень життя населення в суспільстві та максимальну ефективність виконання функцій органами державної влади на національному, регіональному та місцевому рівні як у період війни, так і в період післявоєнного відновлення України.

Монографія складається із чотирьох розділів. У першому розділі «Фінансово-економічні наслідки впливу війни на національну економіку» досліджено економічні наслідки війни в Україні, оцінено втрати та зміни людського капіталу внаслідок впливу війни росії проти України, виявлено основні дестабілізуючі чинники та встановлено вагомий вплив війни на розвиток фондового ринку України, обґрунтовано особливості розвитку реального сектору економіки України в умовах військового стану.

У другому розділі «Соціальні ризики та втрати України внаслідок впливу війни» увагу приділено розгляду проблемних аспектів забезпечення соціально-економічної безпеки підприємств в постіндустріальній економіці в контексті реалізації національного та європейського вектору розвитку та проблемам і викликам управління персоналом в умовах війни та повоєнної відбудови економіки України.

Третій розділ «Соціально-психологічні наслідки впливу війни на суспільство та громадян» присвячено вивченню соціально-психологічних особливостей самореалізації науково-педагогічних працівників з внутрішнім та зовнішнім типами мотивації в часі, дослідженню травм та їх впливу на суспільство під час війни в Україні, а також основним тенденціям психолого-педагогічного супроводу дітей-сиріт в умовах воєнного стану в Україні.

У четвертому розділі «Соціально-психологічні особливості служби поліцейських та військовослужбовців в умовах війни» виокремлено інноваційні методи роботи правоохоронних органів із громадянським суспільством в умовах війни, встановлено актуальність застосування тренінгових програм розвитку управлінської компетентності майбутніх офіцерів національної поліції України в

нестійких умовах ведення воєнних дій, а також охарактеризовано особливості й пріоритети роботи психолога з військовослужбовцями, які вживають алкогольні та/або наркотичні речовини, як засіб подолання наслідків воєнних дій.

Монографія підготовлена в рамках виконання тем НДДКР «Економічна безпека соціально-економічних систем: проблеми теорії та практики» 0121U112498, «Психологія особистості фахівця в умовах військового часу та поствоєнної реабілітації» 0122U002532 та узагальнює цикл наукових досліджень, пов'язаних із виявленням впливу війни на соціально-економічні системи в контексті забезпечення національної безпеки України на макро- та мікрорівні, пошуку успішних психологічних стратегій пристосування та вироблення соціально-психологічних засобів активізації індивідуальних і колективних зусиль із подолання негативних наслідків цих подій у різних сферах життєдіяльності, а системність підходу дозволяє оцінити соціально-економічні втрати внаслідок ведення активних бойових дій та окупації значних територій України країною-агресором. Запропоновані шляхи зниження втрат та нейтралізації негативного впливу наслідків війни росії проти України, вироблення засобів протидії індивідуальній і колективній травмі та ефективній стратегії зараджувальної поведінки дозволять сформулювати пріоритетні напрямки фінансово-економічного та суспільного відновлення України у стратегічній перспективі та на етапі її післявоєнного відновлення.

Інформація, що висвітлюється в монографії, має наукову та практичну цінність та може використовуватися фахівцями у сфері забезпечення національної безпеки держави, спеціалістами у сфері державного управління, економістами, психологами, науково-педагогічними працівниками, аспірантами та здобувачами вищої освіти з метою формування комплексу заходів післявоєнного відновлення економіки України та забезпечення стабільного і стійкого розвитку громадянського суспільства на засадах демократії.

РОЗДІЛ 1

Фінансово-економічні наслідки впливу війни на національну економіку

1.1. Економічні наслідки війни в Україні

Історія української держави не є тривалою, проте і за ці 30 років Україна змогла досягти певного прогресу: досягнуто фінансову стабільність та збільшено платоспроможність населення, досягнуто розвитку сфери послуг. Водночас, існують і певні проблеми у розвитку вітчизняної економіки за період незалежності

– скорочення обсягів промислового виробництва, низький рівень іноземного інвестування, використання застарілих технологій, переважання сировинного експорту та інші. В цілому, роки незалежності стали для України роками криз та випробувань. За цей період Україні не вдалося досягти рівня економічного розвитку 1990 року:

- обсяг ВВП у порівнянних цінах зменшився майже в 1,5 рази, а рівень ВВП на душу населення у 2021 році становить лише 78,5% від рівня 1990 року;
- майже вдвічі зменшується питома вага промисловості в структурі економіки зодчасним збільшенням сфери послуг;
- у структурі експорту останніми роками домінували сільське господарство, металургія та послуги (включно з доходами від транзиту газу), тобто галузі з низьким рівнем доданої вартості;
- рівень державного боргу досить високий [1].

Війна стала важким випробуванням для України. Військова агресія не лише завдала невимовного болю кожному українцю, не лише змінила його життя та світогляд, а й є причиною перебудови усталених економічних зв'язків та світової системи. Негативний вплив війни на рівень економічного розвитку очевидний. І йдеться не лише про прямі збитки, а й про недоотримані доходи та втрачені перспективи, обмеження напрямів економічного розвитку, відсутність можливості

використання наявних переваг.

Окрім втрати людського капіталу, значного руйнування інфраструктурних об'єктів, військова агресія може спричинити економічну рецесію – зменшення обсягу виробленого ВВП, зростання рівня інфляції, відтік іноземних інвестицій, підвищення рівня боргової залежності, зниження рівня життя тощо.

Вплив війни на економічний розвиток був предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених різних наукових сфер. Основна відмінність досліджень полягає у розставлених акцентах. Підходи науковців різняться – від дослідження економічних причин та передумов виникнення конфлікту до дослідження наслідків війни та пошуку шляхів повоєнного відновлення. Серед науковців, котрі досліджували причини воєн доцільно виокремити праці Дж. Шермана, Е. Фрома, І. Кононова, К. Возного. Проте спільним для всіх дослідників є те, що вони акцентують на тому, що війни завжди мали економічні причини та наслідки. Серед найпоширеніших економічних причин воєн можна виокремити перерозподіл сфер впливу, доступ до природних ресурсів і новітніх технологій, окупація території та населення. Шерман Дж. вважає наявність або відсутність природних ресурсів, прозорість їх перерозподілу державою основною причиною війни [2]. Е. Фромм зазначає, що саме економічні інтереси елітних груп воюючих країн були справжніми причинами Першої світової війни. Основними причинами війни автор вбачає економічне домінування та окупацію колоніальних територій [3]. І. Кононов акцентує увагу саме на економічних причинах збройних конфліктів у світі. Автор зазначає, що війни – це, здебільшого, конфлікти правлячих груп, які використовують населення як засіб ведення війни. Ігноруючи ідеологічні обґрунтування, можна стверджувати, що війни виконують функцію екстерналізації витрат. Від «економічних наслідків» війни (контрабанда та нелегальні ринки з високими цінами) виграє вузьке коло осіб [4].

Проте, при дослідженні війни економістами, основний акцент робиться саме на наслідках воєнних дій. Так, Г.І. Жекало наголошує на розірванні торговельних

зв'язків в наслідок війни [5], С.О. Геращенко наголошує на впливі війни на обсяги прямих інвестицій в українську економіку [6], Л.П. Лондар вказує на зростання рівня державного боргу [7], Ю.О. Чалюк на порушення фінансової стабільності, зростання рівня інфляції та облікової ставки [8]. Зарубіжні вчені виділяють довгострокові наслідки війни – падіння рівня довіри інвесторів і споживачів, руйнування торговельних мереж [9], зниження довгострокової продуктивності країни [10].

Дослідники дійшли одностайної думки щодо впливу війни на темпи економічного розвитку – кожна війна є причиною зменшення обсягу створеного ВВП. Так, Барро довів, що державні перевороти та вбивства погіршують темпи зростання ВВП на душу населення [11]. Л. Кучер, досліджуючи військову агресію на Донбасі, виділив такі наслідки: економічна криза, зниження темпів економічного зростання та діяльності бізнес-структур; втрата компанією дієздатності; руйнування виробничої та соціальної інфраструктури; руйнування житлового фонду та об'єктів соціальної інфраструктури; зменшення кількості робочих місць, зниження рівня життя населення; погіршення інвестиційного середовища та погіршення умов ведення бізнесу; зменшення обсягу податкових надходжень до бюджету тощо [12]. У свою чергу С. Іванов, досліджуючи відмінності економіки в умовах війни та збройних конфліктів, виділяє заходи повоєнного відновлення економіки. Автор зазначає, що післявоєнне відновлення має базуватися на програмах «реабілітації» та включати заходи з відбудови житлового фонду та інфраструктури, а також відбудови про мисловості та сільського господарства.

Щодо фінансування повоєнного відновлення, то тут дослідники увагу на важливості його якнайшвидшої реалізації за чітко розробленою стратегією. Економічна складова післявоєнного відродження країни є вирішальною, оскільки без забезпечення швидкого відновлення країна ризикує потрапити в пастку внутрішньої громадянської боротьби. П. Колієр зазначає, що економічне

відновлення є важливою детермінантою миру: вищі темпи зростання подовжують тривалість миру і таким чином стабілізують країну [13]. Ослаблені війною країни потребують глибоких реформаторських заходів, які сприятимуть не лише відновленню, а й створенню бази для подальшого розвитку. К. Кохн наголошує на тому, що економічні виміри повоєнного відновлення повинні виходити за рамки простого відновлення зруйнованої війною інфраструктури, а створювати основу для розвитку [14].

Міжнародні фінансові установи розробляють і здійснюють програми фінансової допомоги країнам у післявоєнний період. Проте досвід окремих країн показує, що без виваженої стратегії післявоєнного відновлення та визначення пріоритетів надання фінансової допомоги є неефективним. Повернення країни до нормального життя потребує розробки виваженої політики реконструкції. Велика кількість праць науковців присвячено повоєнному відновленню європейських країн після Другої світової війни. Є. Райнерт зазначає, що всі сьгоднішні багаті європейські країни використовували ту саму стратегію для післявоєнної реконструкції своїх економік: вони відмовилися від сировинної орієнтації на користь обробної промисловості та обов'язково пройшли через період, коли бажання та прагнення відповідати було їхнім головним пріоритетом [15].

Зважаючи на це, відправною точкою для економічного відновлення є проведення первинної оцінки постконфліктних потреб і визначення пріоритетів. На думку Р. Сіроп, щоб досягти успіху, уряд повинний проаналізувати економічну ситуацію в країні, щоб знати як люди можуть зробити внесок у процес економічного відновлення [16].

Війна в Україні актуалізувала проведення досліджень щодо розробки економічних заходів та пошуку інструментів фінансування військових дій, функціонування економіки в умовах війни, а також повоєнного відновлення економіки. Для побудови ефективної фінансової політики необхідно провести оцінку економічних втрат.

Втрат від військового вторгнення російської федерації зазнали всі без винятку складові національної безпеки. Перш за все, це втрати цивільних осіб та військових. Політичні втрати зумовлені можливою втратою територіальної цілісності та суверенітету України. Значних втрат зазнає і економіка країни. Економічні втрати від війни включають втрати фінансового, виробничого, експортного потенціалу тощо. Економічні втрати включають майнові та немайнові, капітальні та поточні, фактичні та потенційні. Оцінку впливу війни на економіку доцільно проводити за такими напрямками: оцінка втрат активів, оцінка погіршення макроекономічних показників та оцінка втрачених потенційних можливостей.

Для оцінки реальних втрат активів в результаті війни Київською школою економіки запроваджено проєкт «росія заплатить». Цей проєкт передбачає збір інформації про шкоду, завдану російською армією українським громадянам та суб'єктам господарювання. Станом на кінець 2022 р. щонайменше 109 великих і середніх підприємств зазнали прямих збитків внаслідок повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. Загальна сума прямих збитків підприємств, у тому числі державних, і приватних підприємців оцінюється в 13 мільярдів дол. США, з них 9 млрд. дол. США – частка збитків великих і середніх підприємств. Загальні непрямі збитки становлять 33,1 млрд. дол. США, а необхідна для повного відновлення підприємств сума становить 24,9 млрд. дол. США [17]. Щодо географічного поширення пошкоджень, то більшість зруйнованих і пошкоджених підприємств зосереджена в шести областях – Київській і Донецькій (17% від загальної кількості), Запорізькій (14%), Харківській (13%), Луганській (10%) і Миколаївській (8%). Серед найбільш зруйнованих – Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча, «Азовсталь», «Нібулон» і «Мотор Січ». 19 приватних і державних підприємств, або ж 17% всіх великих і середніх були повністю зруйновані, ще 90 (83% великих та середніх) пошкоджені частково.

Основними недоліками застосування цього методу є неможливість

врахування втрат об'єктів інфраструктури на окупованих територіях до моменту їх звільнення.

Крім того, в рамках проекту «Росія заплатить» неможливо підрахувати реальні та потенційні втрати економіки, пов'язані із закриттям значної кількості підприємств; ненадходження податкових надходжень до бюджетів різних рівнів, втрата житла та роботи сотнями тисяч осіб; заморожування інвестиційних проєктів, зниження споживчого попиту громадян тощо.

У світовому вимірі використовують непрямі методи оцінки втрат від війни. Глобальний індекс миру (GPI) використовується Інститутом економіки та миру для оцінки глобальних втрат від війни. Цей показник було складено на основі комплексного аналізу 23 визначених ідентифікаторів для кожної з 163 країн, включених до списку [18]. Ранжування країн за цим індексом здійснюється за питомою вагою військових витрат у ВВП країни, вираженою у відсотках. Найвищу сходинку з найбільшою часткою військових витрат у 2022 році займає Сирія, з витратами на війну 80 відсотків ВВП, Південний Судан з 41 відсотком і Центральноафриканська Республіка з 40 відсотками. За підсумками 2021 року Україна посіла 12 місце з показником 20% ВВП на ведення війни. За результатами 2022 р. значення Глобального індексу миру погіршилось на 0,03%. Проте такий показник не применшує впливу війни в Україні на його рівень. Такого результату вдалося досягти із врахуванням того, що у 90 країн світу спостерігається підвищення миролюбності. За розрахунками Інституту економіки та миру упродовж періоду 2013-2021 рр. вартість військової агресії російської федерації щорічно зростає (табл. 1.1.1).

Економічна вартість війни в Україні упродовж 2013-2021 рр.

Рік	Економічні збитки від війни, млн дол. США	Економічна вартість війни, млн дол. США	Вартість війни на душу населення, доларів США	Вартість війни, % ВВП
2013	...	11 265	245	3,3
2014	...	42 845	942	11
2015	...	44 430	979	18
2016	...	66 749	1571	20,4
2017	102 780,6	68 977,3	1567,3	20
2018	76 246,1	50 058,7	1137,5	14
2019	82 303,7	50 420,6	1 870,1	11
2020	102 817,1	62 095,5	2 475,4	12
2021	167 590,8	123 832,7	4 058,6	20

Джерело: складено за даними Інституту економіки та миру [18]

Упродовж 9 років вартість війни на душу населення в Україні збільшилася в 16,5 разів, а частка ВВП, що використовується на фінансування війни збільшилася майже в 6 разів з 3,3% до 20% ВВП. Починаючи з 2017 р. Інститут економіки та миру здійснює розрахунок впливу насильства на економіки, тобто обраховує отримані державою втрати, спричинені війною. За даними таблиці 1 видно, що у 2021 р. Україна втратила від військових дій понад 167 млрд. дол. США. Співставлення отриманих збитків від військових дій із номінальним обсягом ВВП України в дол. США засвідчує, що отримані збитки у 2017 р. становили 91,6%, у 2018 р. – 58,27%, у 2019 р. – 53,5%, у 2020 р. – 66,1%, а у 2021 р. – 85,7% відповідно.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що глобальний економічний вплив воєн у світі упродовж 2021 року склав 14,4 трильйона доларів

США, що є еквівалентним економіці Китаю. Зниження рівня насильства лише на 10% дало б можливість заощадити 1,4 трильйона доларів США, що дорівнює внеску у світову економіку російської федерації [18].

Військова агресія російської федерації проти України є причиною спаду світової економіки. Вплив війни в Україні поширюється на весь світ. Так, за попередніми оцінками у 2022 р. темп зростання світової економіки уповільнився до 3,2% проти 6% у 2021 р. Ще одним негативним проявом впливу війни є підвищення рівня інфляції у країнах Євросоюзу. Причиною таких проявів є енергетична залежність європейських країн від російських енергоносіїв та ведення «енергетичний воєн». Негативний вплив на «світову інфляцію» здійснює і блокада експорту української сільськогосподарської продукції, що спровокувало стрибок продовольчих цін світі. Як наслідок – очікуваний рівень світової інфляції у 2022 р. становитиме 8,8% [19].

Щодо економіки України, то вплив війни на неї є критичним. Обсяги падіння ВВП України від ведення військових дій є предметом обговорення урядовців, представників міжнародних фінансових організацій. Прогнозна оцінка обсягу падіння рівня ВВП у 2022 р. різнилась. Так, група Світового банку у своєму огляді «Перспективи світової економіки» прогнозувала скорочення ВВП України у 2022 р. на тлі війни приблизно на 45% [20]. Міжнародний валютний фонд прогнозував падіння економіки України у 2022 р. на 35% [21]. Український уряд в першій половині року очікував падіння валового внутрішнього продукту України через повномасштабну війну Росії проти України у 2022 році в межах від 30 до 50% [22]. Кожна згадана вище інституція користується власною методикою прогнозування, тому і отримані результати так різняться. Окрім того, війна триває, тому будь-які прогнози, зроблені на цьому етапі розвитку подій, не можна вважати точними. Підтвердженням цього є результати, отримані за підсумками 2022 р. Як зазначає Міністерство економіки України, за результатами 2022 р. падіння ВВП оцінюється на рівні 30,4% [$\pm 2\%$], що є кращим показником, ніж

передбачалось за всіма попередніми прогнозами [23]. Темпи падіння ВВП змінювались нерівномірно – спочатку скоротившись приблизно на 45% у березні-квітні 2022 р., у серпні-вересні економіка продемонструвала ознаки відновлення. Щоправда, у IV кварталі 2022 р. Росія зосередила свою увагу на руйнуванні енергетичної інфраструктури, що пришвидшило скорочення виготовлення валового внутрішнього продукту та матиме вплив на його розмір у 2023 р.[24].

Вважаємо, що при оцінці можливих масштабів падіння ВВП доцільно враховувати регіональну структуру його формування з урахуванням територій, які перебувають або перебували в окупації. Наведено структуру виробництва ВВП за регіонами України у 2020 році на рис. 1.1.1.

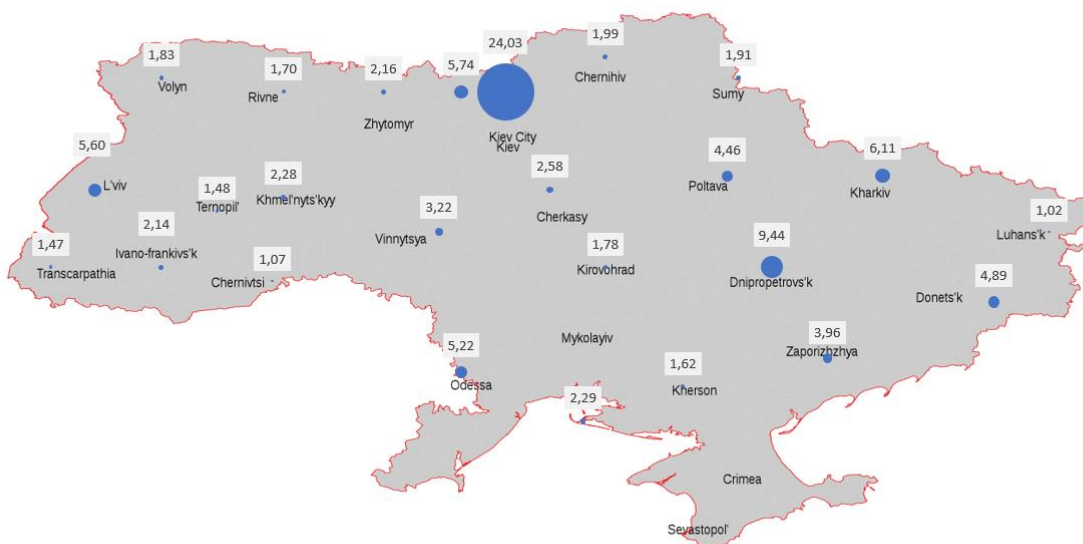

Рис. 1.1.1. Регіональна структура виробництва ВВП України у 2020 р., %
Джерело: складено авторами за даними [25]

За даними рис. 1.1.1 видно, що на території, що були окупованими та на даний момент перебувають під окупацією припадає близько третини від загального обсягу виробництва ВВП. Беручи до уваги регіональну структуру виробництва ВВП та враховуючи розірвання виробничих ланцюгів, збутових схем та логістичних зв'язків, очікуваний обсяг падіння ВВП буде наближеним до

прогнозів Міжнародного валютного фонду і становитиме 35%. Щодо прогнозів обсягів ВВП на період 2023-2025 рр., то НБУ очікує поступове поживлення економічної активності (рис.1.1.2.). За прогнозними даними НБУ зростання ВВП у 2023 р. очікується на рівні 0,3%, а у 2024-2025 рр. 4,1% та 6,4%, відповідно [26]. Серед причин повільного відновлення ВВП у 2023 р. необхідно вказати збереження високого рівня безпекових ризиків, тобто продовження активних бойових дій та ракетних обстрілів. Окрім того, в Україні недостатньо капіталу для прискорення зростання, що викликано значними руйнуваннями інфраструктури.

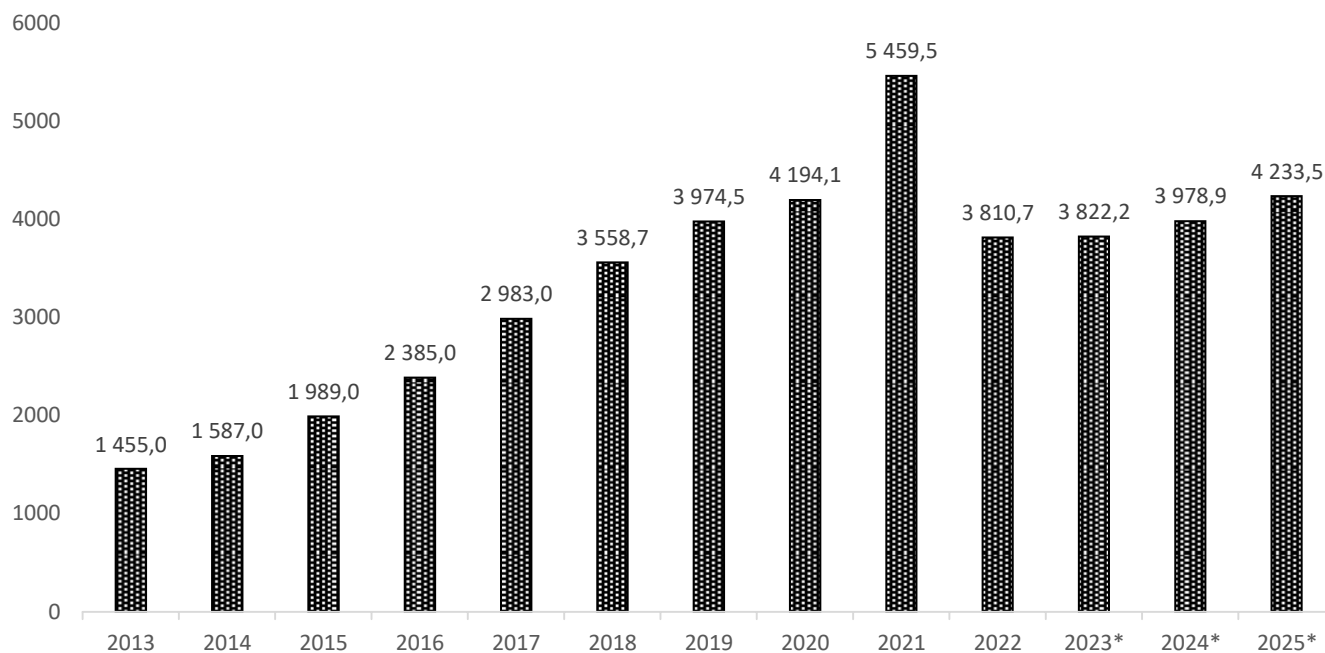

Рис. 1.1.2. Обсяги ВВП України упродовж 2013-2025 рр., млрд грн

Джерело: складено автором за даними Міністерства фінансів України [25]

Примітка:*Дані за 2023-2025 рр. розраховано на основі прогнозу НБУ[26]

Дослідження Oxford Economics показало, що прогнози обсягів падіння ВВП України у 2023 р. є менш оптимістичними. Дослідники стверджують, що у 2022 р. швидка реакція грошово-кредитної та фіскальної політики, а також зовнішнє фінансування у розмірі 23 млрд дол. США запобігли критичному падінню ВВП. Проте екстремальні економічні виклики збережуться і в 2023 р. – ВВП скоротиться ще на 2%-2,5% у річному вимірі [24].

Небезпека раптового падіння обсягу ВВП проявляється не тільки у

скороченні виробництва та реалізації продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, а й у зменшенні податкових надходжень до бюджетів різних рівнів, доходів державного сектору та зведеного бюджету. Для визначення втрат бюджетної сфери від війни проведемо розрахунок прогнозного рівня ВВП без врахування впливу війни. Розрахунок прогнозного рівня ВВП здійснюється шляхом застосування методу екстраполяції трендів на основі припущення, що реалізовані тенденції розвитку будуть мати місце в майбутньому, та базується на проведеному статистичному аналізі рядів динаміки. Екстраполяція трендів є одним з основних методів прогнозування динаміки ринку. Суть екстраполяції полягає у вивченні історії процесу, виявленні певних закономірностей і перенесенні цих закономірностей з минулого у сьогодення та майбутнє. Тому цей метод можна використовувати для прогнозування потенційних обсягів ВВП. Інформаційною базою, на якій базується метод екстраполяції, є дані про обсяг ВВП за певний часовий інтервал (2013-2021 рр.), які називаються рядами динаміки. На основі цих даних визначається тренд – загальна тенденція зміни показників за певний період часу. Мета такого прогнозу – показати, яких результатів можна досягти в майбутньому, якщо рухатися до нього з тією ж швидкістю чи прискоренням, що й у минулому. При розрахунку прогнозованого обсягу ВВП України у 2022-2025 рр. екстрапольовано відповідні дані за період 2013-2021 р. (табл. 1.1.2.).

З метою оцінки втрат бюджетної сфери застосуємо пропорції перерозподілу ВВП станом на кінець 2021 р. Так, частка перерозподілу за доходами сектору загального державного управління становила 39,98%; у тому числі доходи зведеного бюджету – 30,45%; у тому числі податкові надходження зведеного бюджету – 26,63% [25] (табл. 1.1.3).

Розрахунок прогнозного рівня ВВП України у 2022-2025 рр. без врахування впливу війни, млрд грн.

Роки	Номінальний ВВП	Приріст номінального ВВП	
		Абсолютний	Відносний
2013	1455	-	-
2014	1587	132	9,07
2015	1989	402	25,33
2016	2385	396	19,91
2017	2983	598	25,07
2018	3558,7	575,7	19,30
2019	3974,5	415,8	11,68
2020	4194,1	219,6	5,53
2021	5459,5	1265,4	30,17
Середнє значення за період 2013-2021 рр.	3065,09	500,56	18,26
<i>Прогнозні дані без врахування впливу війни</i>			
Прогнозне значення ВВП у 2022 р., млрд. грн		5960,06	6456,40
Прогнозне значення ВВП у 2023 р., млрд. грн.		6460,62	7635,34
Прогнозне значення ВВП у 2024 р., млрд. грн		6961,18	9029,56
Прогнозне значення ВВП у 2025 р., млрд. грн		7461,74	10678,36

Джерело: розраховано автором на основі даних [25]

Розрахунок прогнозних фіскальних втрат України у 2022-2025 рр.

Роки		ВВП, млрд грн.	Надходжен ня		
			сектору загального державного управління	доходів Зведеного бюджету	податкових надходжень Зведеного бюджету
1		2	3	4	5
2021		5459,5	2179,98	1662,42	1453,86
2022	«мирний»	5960,06	2379,85	1814,84	1587,16
2022	«воєнний»	3810,7	1521,61	1160,36	1014,79
	вплив війни	2149,36	858,24	654,48	572,37
2023	«мирний»	6460,62	2579,73	1967,26	1720,46
	«воєнний»*	3822,2	1526,20	1163,86	1017,85
	вплив війни	2638,42	1053,52	803,40	702,61
2024	«мирний»	6961,18	2779,60	2119,68	1853,76
	«воєнний»*	3978,9	1588,77	1211,58	1059,58
	вплив війни	2982,28	1190,82	908,10	794,18
2025	«мирний»	7461,74	2979,47	2272,10	1987,06
	«воєнний»*	4233,5	1690,44	1289,10	1127,38
	вплив війни	3228,24	1289,04	983,00	859,68
Всього фіскальних втрат упродовж 2022-2025 рр.			4391,62	3348,98	2928,85

Джерело: розраховано автором на основі [26]

Падіння обсягів ВВП невід'ємно супроводжується із одночасним падінням вартості національної грошової одиниці. У грудні 2022 року споживча інфляція в річному вимірі становила 26,6% [27]. Прискорення інфляції у 2022 році насамперед пов'язане з наслідками повномасштабної військової агресії Росії. Серед них: руйнування підприємств та інфраструктури, порушення ланцюгів виробництва та постачання, зростання витрат бізнесу на виробництво, ситуативний попит на певні товари та послуги. Вплинули також непрямі наслідки війни, особливо вплив курсу валют та погіршення очікувань населення та бізнесу протягом року.

Тиск на вартість національної грошової одиниці здійснюють зовнішні та внутрішні чинники. Серед зовнішніх – загальносвітові тенденції, що впливають на вартість гривні, серед яких найбільший вплив здійснює зростання вартості енергоносіїв у світі.

Зазначимо, що на ринку діяли чинники, що гальмували та прискорювали інфляцію. До чинників, що посилювали інфляційний тиск станом на кінець 2022 р. можна віднести такі:

- *збільшення виробничих і логістичних витрат, а також зменшення обсягів постачання товарів і послуг* через масштабне знищення майна підприємств, пошкодження інфраструктури та порушення виробничих і збутових ланцюгів. Ці процеси підсилюються виснаженням запасів сировини, матеріалів і обладнання, а також обмежені можливості їх поповнення. Крім того, наприкінці року на ціни більшості товарів і послуг вплинула криза в енергетиці;

- *високі ціни на енергоносії (природний газ та нафтопродукти)*. Високі ціни на енергоносії вплинули на споживчі ціни в Україні через ціни на паливо. Темпи зростання цін на пальне за підсумками 2022 р. сягнули 69,4% [27]. Враховуючи труднощі з пропозицією та збільшення внутрішнього попиту, особливо наприкінці року, високі ціни на нафту призвели до значного подорожчання палива та транспортних послуг;

- *монетарні фактори*. НБУ суттєво підвищив облікову ставку в червні 2022 року. Однак її вплив на інфляцію є слабким через обмеження руху капіталу та надлишкову ліквідність у банківській системі, запроваджені на початку вторгнення. Вагомим джерелом останнього стали значні бюджетні видатки, забезпечені міжнародною фінансовою допомогою та монетизацією НБУ. Проте, якби ставка залишилася незмінною на рівні 10%, вплив цих монетарних факторів був би значно більшим;

- *тиск з боку споживачів*. Інформаційні хвилі стосовно ескалації агресії призводять до ситуативного збільшення обсягів закупівлі продуктів харчування та товарів першої необхідності. Такі зміни у поведінці споживачів посилюють інфляційний тиск на внутрішньому ринку. Окрім того, цілеспрямоване знищення російською федерацією паливних, продовольчих складів, блокування портів та пошкодження об'єктів критичної інфраструктури залишають на високому рівні інфляційні ризики

Стримували інфляційні процеси в Україні такі чинники:

- *зниження споживчого попиту та скорочення чисельності населення*. Падіння реальних доходів населення, виїзд значної частини населення за кордон, несприятлива ситуація на ринку праці, посилена наслідками енергодефіциту, призвели до зменшення приватного споживання, зміни структури попиту на користь товарів першої необхідності та скорочення неосновних товарів;

- *фіксація курсу гривні*. Незважаючи на коригування офіційного курсу гривні у липні 2022 року, його фіксація за рахунок валютних інтервенцій та заходів контролю за рухом капіталу та валютними операціями все ж обмежила зростання цін на товари та послуги, особливо ціни на імпортні комплектуючі. Значний вплив цього чинника проявився через придушення інфляційних та курсових очікувань громадян та економіки, зниження ризику фінансової дестабілізації;

- *запровадження прямих регулятивних заходів*. Вплив мораторію на підвищення тарифів на комунальні послуги для населення утримував їх значно

нижчими за ринковий рівень, сприяли стримуванню розвитку інфляційного процесу. Крім того, незважаючи на часткове повернення акцизів з IV кварталу 2022 р., зберігся негативний внесок послаблення податкового навантаження на пальне [27].

Незважаючи на війну та високу світову інфляцію, реальні темпи зростання цін в Україні залишаються під контролем, а інфляційний тиск стабілізувався в останні місяці. Відносно помірна динаміка інфляції стала можливою завдяки антикризовим заходам НБУ та Уряду за підтримки міжнародних партнерів і, звичайно, успішним діям української армії.

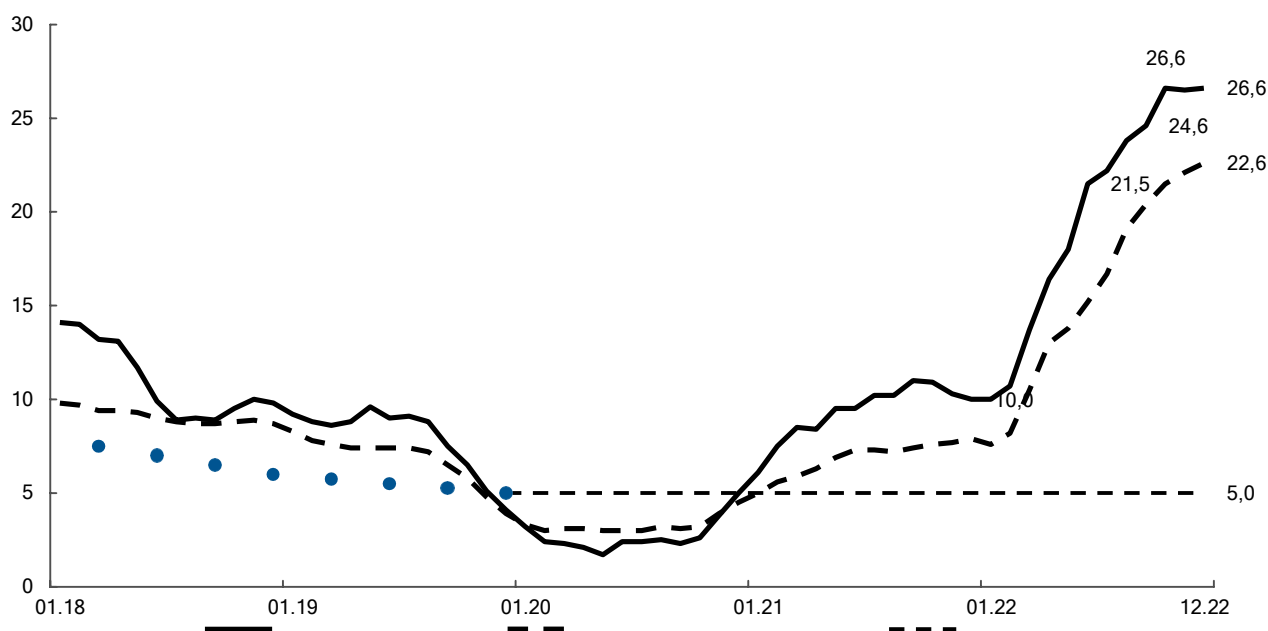

Рис.1.1.3. Динаміка індексу споживчих цін в Україні 2018-2022 рр., %

Джерело: складено автором за даними [28]

Повернення НБУ протягом року до активної процентної політики та підвищення облікової ставки до 25%, а також подальше розширення спектру інструментів підтримки заощаджень громадян ще більше сприяли стабілізації очікувань та стримуванню інфляції. Стримували зростання споживчих цін такі заходи Уряду, як мораторій на підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги для населення та зниження деяких податків (зокрема, ПДВ на паливо).

Стабілізації інфляційного тиску сприяли деокупація територій, розширення

пропозиції продовольства та зниження попиту на продовольчі товари в умовах російського енергетичного терору. Фіксовані тарифи на житлово-комунальні послуги, фіксований курс гривні та налагодження матеріально-технічного забезпечення стримували інфляцію. Заходи НБУ, особливо запровадження депозитних інструментів для захисту від валютного ризику, а також обмеження монетизації бюджету сприяли стабілізації ситуації на готівковому ринку наприкінці 2022 року. Водночас тиск на ціни залишається значним через наслідки війни, зокрема руйнування підприємств та інфраструктури, порушення ланцюгів виробництва та постачання. Крім того, витрати на бізнес продовжували зростати внаслідок російського енергетичного терору. Інфляційні очікування, незважаючи на стабілізацію, залишалися підвищеними – прогнозований рівень індексу споживчих цін, то НБУ у 2023 р. очікує його на рівні 18,7%, у 2024 р. – 10,4%, у 2025 р. – 6,7% [28].

Українська економіка і у довоєнний період характеризувалась високим рівнем доларизації економіки. В умовах значного рівня імпортозалежності, панічні настрої населення, паніка серед громадян призвели до зростання попиту на валюту, що у свою чергу, закономірно призвело до девальвації гривні. Зростання попиту на іноземну валюту в перші дні війни спонукало НБУ здійснювати валютні інтервенції, що в подальшому призвело до скорочення обсягів золотовалютних резервів (таблиця 1.1.4). Як показують дані таблиці 1.1.4, намагання НБУ шляхом валютних інтервенцій стримати валютний курс стало причиною значного скорочення золотовалютних резервів. Тому на початку російського вторгнення Національний банк відійшов від традиційних принципів таргетування інфляції та запровадив режим фіксації курсу.

У середині 2022 року для збалансування економіки НБУ провів одноразове коригування обмінного курсу, а потім знову залишив його на незмінному рівні. Фіксований обмінний курс є важливим якорем для очікувань усіх економічних суб'єктів і служив захистом від панічних настроїв.

Таблиця 1.1.4

Основні показники валютного ринку України упродовж січні-грудні 2022 р.

Показники валютного ринку України	Січень 2022 р.	Лютий 2022 р.	Березень 2022 р.	Квітень 2022 р.	Травень 2022 р.	Червень 2022 р.	Липень 2022 р.	Серпень 2022 р.	Вересень 2022р.	Жовтень 2022 р.	Листопад 2022р.	Грудень 2022 р.
Інтервенції НБУ												
продажу, млн.дол. США	1511	1261,5	2475,9	2244,3	3410,6	3986,8	2117,0	1641	2792	2032	1633	3194
купівлі, млн. дол. США	198	951,2	616,9	41	56,4	26,7	922,0	311	39	48	64	30
Сальдо, млн. дол. США	-1314	-310,3	-1859	- 2203,3	- 3354,2	- 3960,1	-1195	-1330	-2753	-2080	-1569	-3164
Середньозважений курс гривні за операціями з готівковою іноземною валютою*												
долар США	27,4551	28,4555	29,2549	29,2549	29,2549	29,2549	29,2549	36,5686	36,5686	35,5611	36,2777	36,5686
євро	31,0421	31,7464	33,1707	32,4773	30,6869	31,3364	30,4017	37,3365	36,0564	36,5686	36,5686	37,9198
Офіційні міжнародні резерви України**												
резервів, млрд дол США	29,1	27,5	28,1	26,9	25,1	22,8	22,3	25,4	23,9	25,2	27,9	28,4

3 Джерело: складено автором за даними НБУ

4 *дані станом на 01 число місяця

5 **дані на останній день місяця

Уникнути колапсу на валютному ринку дозволила підтримка міжнародних партнерів. З початку військового вторгнення Україна почала отримувати фінансову допомогу від міжнародних фінансових кредиторів та донорів за програмами двох типів: програми, спрямовані на загальну підтримку макрофінансової стабільності в країні (програма «Rapid Financing Instrument» МВФ та макрофінансова допомога ЄС), та програми, спрямовані на розв'язання конкретних галузевих проблем у сферах безпеки, охорони здоров'я, закупівлі продовольчих товарів, палива, медикаментів тощо

Надходження фінансової допомоги дозволило поступово відновити позитивну динаміку міжнародних резервів. У 2022 році Україна отримала понад 32 млрд. дол. США. Міжнародна допомога, з якої понад 14 млрд. дол. США надано у вигляді грантів. Завдяки цьому вдалося профінансувати найбільшу частину дефіциту зведеного бюджету (понад 27% ВВП без дотацій), а також збільшення міжнародних резервів до 28,4 млрд. дол. США наприкінці року. Поточний рівень резервів достатній для забезпечення стабільності валютного ринку.

З огляду на вже озвучені обсяги міжнародної допомоги та прогрес у переговорах з МВФ, загальний обсяг офіційного фінансування у 2023 р. може перевищити 38 млрд. дол. США. Це дозволить уникнути емісійного фінансування дефіциту бюджету у 2023 р. та підтримувати міжнародні резерви на достатньому рівні навіть в умовах тривалого збереження високих ризиків безпеки. НБУ прогнозує рівень міжнародних резервів на кінець 2023 р. на рівні 27 млрд. дол. США і продовжуватимуть рости.

Беручи до уваги той факт, що Україна і надалі перебуває в стані війни і щодня на фінансування воєнних дій з державного бюджету витрачається 2 млрд грн, а втрат наноситься на суму 4 млрд. дол. США [28], навантаження на бюджет буде тільки зростати. Підвищені ризики, пов'язані з воєнними діями, стали причиною для пошуку умов перебудови фінансової системи України для забезпечення її фінансової стійкості.

В умовах гострого недонадходження доходів бюджету та одночасного зростання видатків для сектору оборони та громадського порядку, підтримки

малозабезпечених верств населення, внутрішньо переміщених осіб, підвищеної актуальності набуває питання зниження дефіцитності бюджету, скорочення заборгованості держави з одночасним забезпечення прийняттого рівня податкового навантаження. У 2022 р. фіскальна політика була м'якою. Про це свідчить стрімке зростання первинного дефіциту та утримання його на значному рівні до кінця 2022 р. Рекордне зростання дефіциту зведеного бюджету (до понад 844 млрд грн, без урахування дотацій у доходах – понад 1,325 млрд грн або 27% ВВП) зумовлено різким звуженням ресурсної бази. У березні 2022 р. з метою підтримки бізнесу в умовах воєнного стану Верховна рада України прийняла поправки до Податкового кодексу України, що передбачають зниження рівня податкового навантаження та спрощення оподаткування.

Такі зміни у податковому законодавстві стали причиною скорочення податкових надходжень у 2022 р. на суму 157,3 млрд. грн. Найбільше скоротилась сума податкових надходжень від внутрішньої реалізації товарів та послуги, а також суми податків на прибутки та доходи. Так, сума податку на додану вартість на імпортовані в Україну товари скоротилась на 127,6 млрд грн., акцизного податку із цієї ж групи товарів – на 37,9 млрд. грн., акцизний податок із вироблених в Україні підакцизних товарів – на 37,9 млрд. грн. Щодо податку на прибуток підприємств, то надходження від підприємств скоротилось на 30 млрд. грн. Водночас сума податку на доходи фізичних осіб збільшилась на 10,8 млрд. грн., що можна пояснити збільшення сум заробітної плати військовослужбовців.

Значне скорочення податкових надходжень не могло не відобразитися на структурі доходів державного бюджету (рис. 1.1.4). Якщо у 2021 р. лівова частка (86,2%) доходів сформована за рахунок податкових надходжень та неподаткових надходжень (13,65%), то у 2022 р. частка податкових надходжень скоротилась на 32,8% і становила 53,42%, водночас, неподаткові надходження збільшилась на 5,83%.

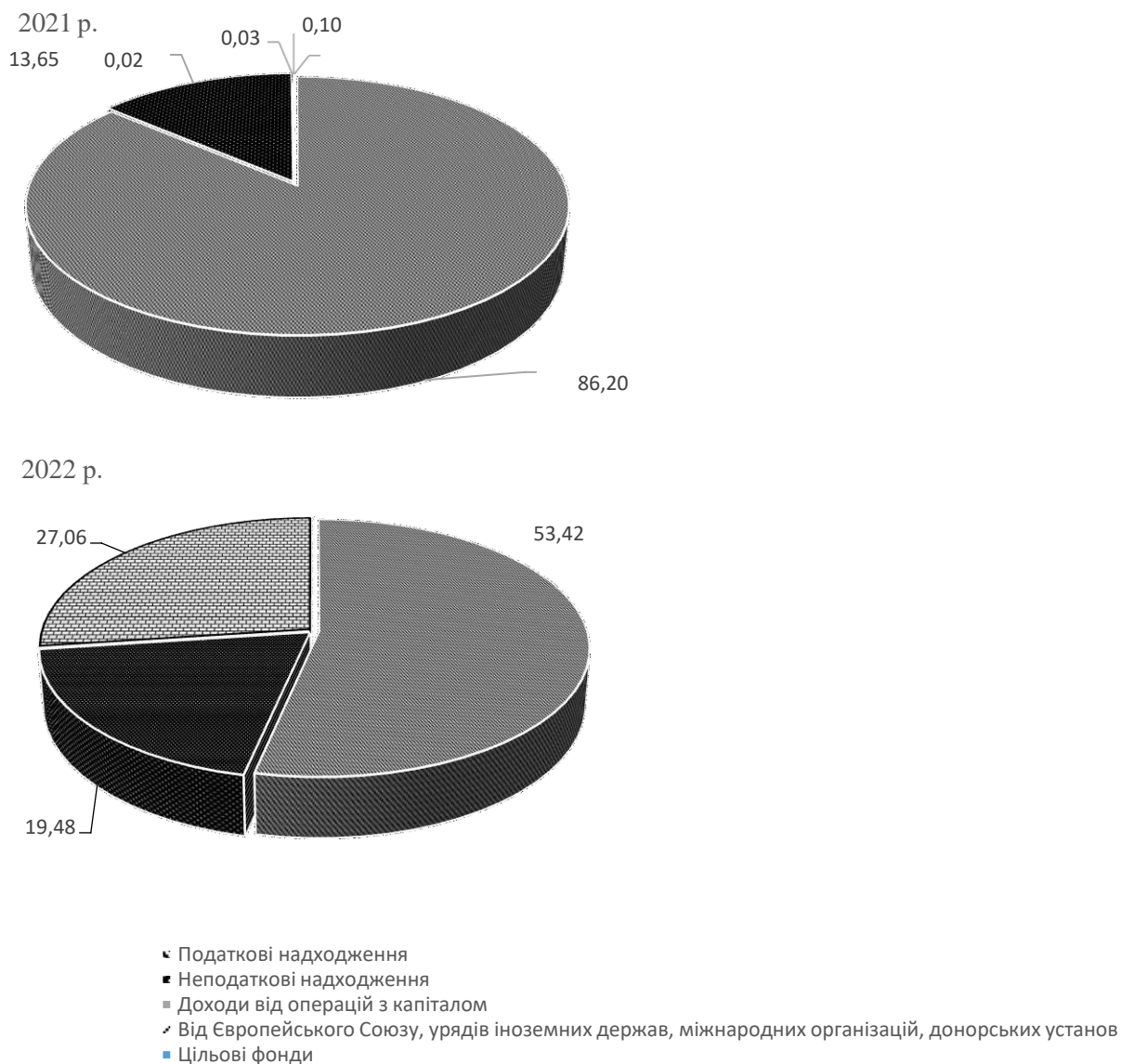

Рис. 1.1.4. Структура доходів Державного бюджету України
у 2021-2022 рр., %

Джерело: складено автором за [26]

Слабкість податкових надходжень компенсувалася неподатковими надходженнями, особливо благодійними внесками українських та іноземних громадян, підприємств, організацій, гуманітарною допомогою, а також грантовими коштами.

Останні забезпечили близько чверті доходу з початку вторгнення російської федерації. Так, якщо у 2021 р. за рахунок коштів Європейського союзу та урядів іноземних держав було сформовано 0,1% доходів Державного бюджету, то у 2022 р. частка таких надходжень збільшилась на 27% і становила 27,1% від загальної суми доходів бюджету.

Завдяки збільшення грантової діяльності західних партнерів України загальні доходи зведеного бюджету зросли на понад 32%, а без дотацій – на 3,2%.

Зростанню дефіцитності бюджету сприяє значне збільшення видатків на забезпечення обороноздатності та утримання населення. Видатки державного бюджету України у 2022 р. перевищили обсяг 2021 р. майже у двічі і склали 2568 млрд грн. (рис. 1.1.5).

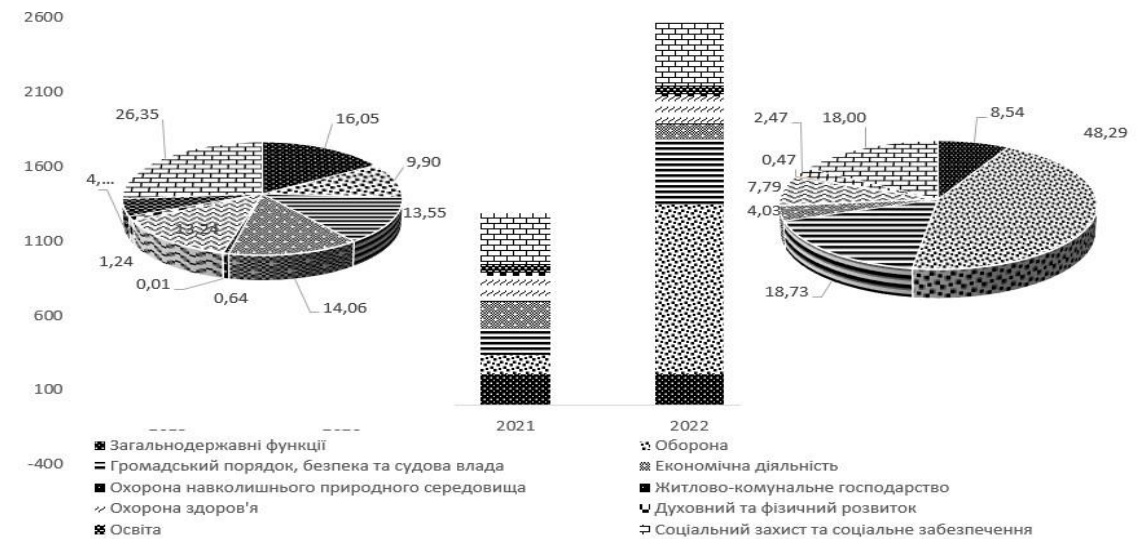

Рис. 1.1.5. Склад та структура видатків Державного бюджету України у 2021-2022 рр.,

Джерело: складено автором за даними [25]

Більшість бюджетних коштів у 2022 р. скеровувались на оборону та безпеку. Так, якщо у 2021 р. частка видатків на оборону наближалась до рівня 10%, то у 2022 р. майже половина всіх видатків державного бюджету (48,29 %) скеровувалась на фінансування цієї статті видатків. Видатки на соціальні програми також посіли ключове місце. У 2022 р. сума соціальних видатків бюджету збільшилась на чверть. Причиною збільшення соціальних виплат стала необхідність фінансування виплат внутрішньо переміщеним особам, соціальних виплат особам, що втратили житло, надання пільг та житлових субсидій. Значною була і бюджетна підтримка Пенсійного фонду України.

В кінці року почали зростати капітальні бюджетні інвестиції, особливо через необхідність відновлення пошкоджених об'єктів енергетичної інфраструктури.

проте на кінець 2022 р. вони були значно нижчими, ніж у 2021 р. так, якщо у 2021 р. капітальні видатки склали 134 млрд грн, то у 2022 р. лише 88 млрд. грн.

Погіршення фінансових результатів підприємств та загальне скорочення інвестиційних проєктів через невизначеність, пошкодження чи знищення виробництва, стали причиною скорочення недержавних інвестицій. Тому у 2022 р. саме державні кошти були основним джерелом інвестицій.

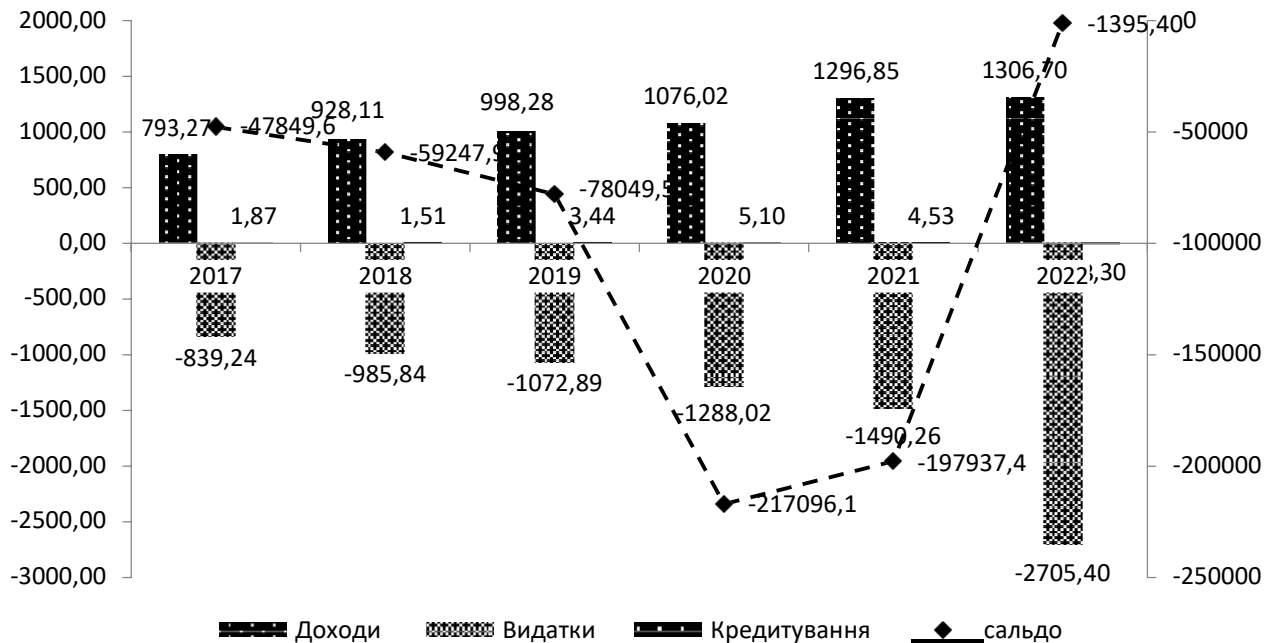

Рис. 1.1.6. Доходи, видатки та дефіцит Державного бюджету України, млрд грн.
Джерело: складено автором за даними [25]

Оскільки уряд не планує покривати дефіцит бюджету за рахунок збільшення податкових надходжень за таких умов, підвищується роль офіційних кредиторів. Основними тенденціями борової політики України в умовах воєнного стану є такі:

- активне залучення державних позик, зростання рівня державного боргу на початкових стадіях конфлікту з одночасним зниженням податкового навантаження і скорочення податкових надходжень;
- посилення міжнародної підтримки у формі грантової допомоги від держав-партнерів, МВФ, Світового банку, ЄС, ЄІБ, ЄБРР. Міжнародна підтримка здійснюється як прояв солідарності з Україною провідних держав світу і міжнародних фінансових інститутів;

- підвищення дохідності облігацій зовнішньої позики на вторинному ринку і фактичне закриття зовнішніх приватних джерел фінансування;
- емісія внутрішніх військових облігацій Урядом та залучення емісійних ресурсів центрального банку;
- відтік ресурсів комерційних банків України з ринку внутрішніх облігацій при наявності у банків надлишкової ліквідності [30].

Покриття такого значного дефіциту стало можливо насамперед завдяки міжнародній фінансовій допомозі (понад 32 млрд. дол. США, з яких 14,2 млрд. дол. США – гранти), обсяг якої збільшувався щоквартально і в 4-му кварталі досяг 12,3 млрд. дол. США, з яких гранти становлять 3,8 млрд. дол. США [26].

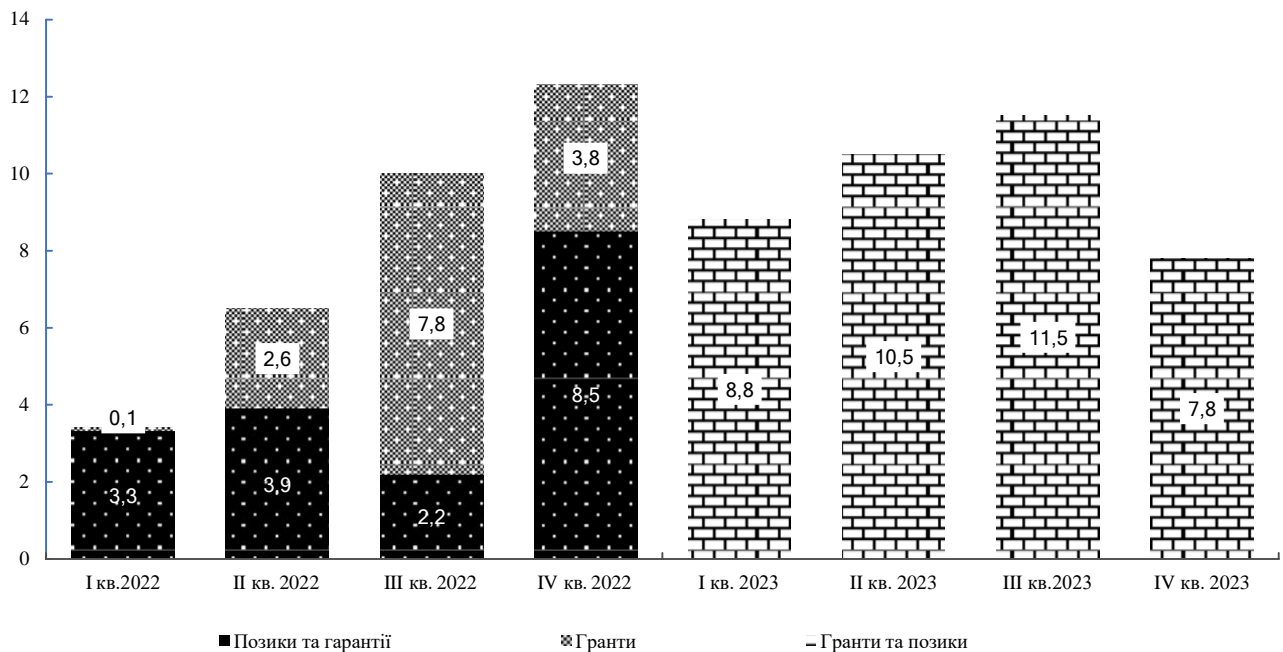

Рис.1.1.7. Міжнародна фінансова допомога Україні у 2022-2023* рр., млрд. дол. США

Джерело: складено автором за даними [26]

Примітка: дані за 2023 р. прогнозні

Державний та гарантований державою борг у 2022 р. перевищив 80% ВВП [26]. Значні обсяги пільгової кредитної міжнародної допомоги, державні гарантії для підтримки підприємств та випуск державних облігацій призвели до зростання боргу. Значний внесок у зростання суми державного боргу зробила

курсова переоцінка боргу в іноземній валюті з огляду на його значну частку в загальній сумі.

Натомість, чисті внутрішні виплати обмежували зростання боргу. Незважаючи на значні обсяги, міжнародна кредитна допомога надається Україні на пільгових умовах – окрім низьких ставок, вчасно відстрочується погашення основної суми. Це частково зменшує борговий тиск на бюджет у наступні роки.

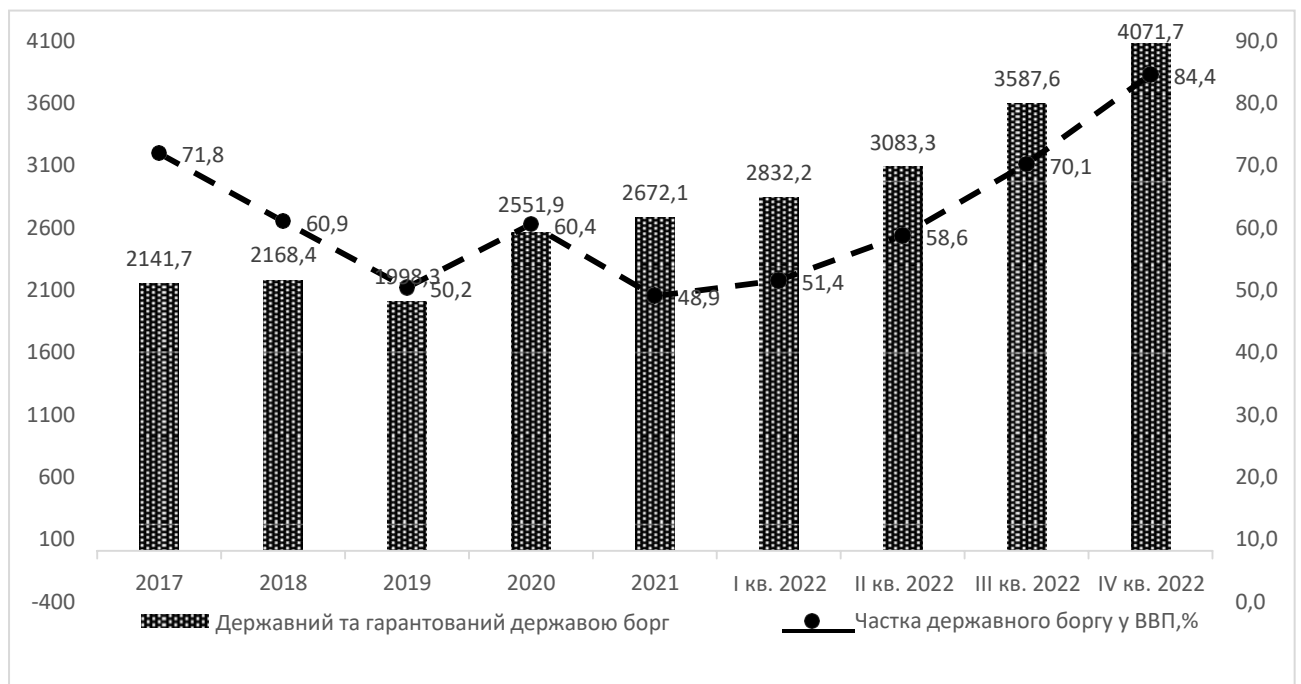

Рис. 1.1.8. Державний внутрішній, зовнішній та гарантований державною борг упродовж 2017-2022 р., млрд. грн.

Джерело: складено за даними НБУ [26]

Сума державного боргу за перших п'ять місяців 2022 р. збільшилась на 183,65 млрд грн, зокрема внутрішній державний борг 33,81 млрд грн, зовнішній державний борг – на 159,79, а гарантований державною борг скоротився на 9,91 млрд грн [25].

Загальна ескалація воєнних ризиків та зовнішня агресія мають фундаментально негативний вплив на ділові очікування вітчизняних підприємців та іноземних інвесторів, погіршують настрої громадян та домогосподарств України. Це призводить до значного збільшення фінансових

ризиків, зниження кредитних рейтингів України та ускладнення умов доступу та підвищення вартості запозичень. В результаті високих інвестиційних ризиків спостерігається суттєве погіршення динаміки прямих іноземних інвестицій. (рис. 1.1.9).

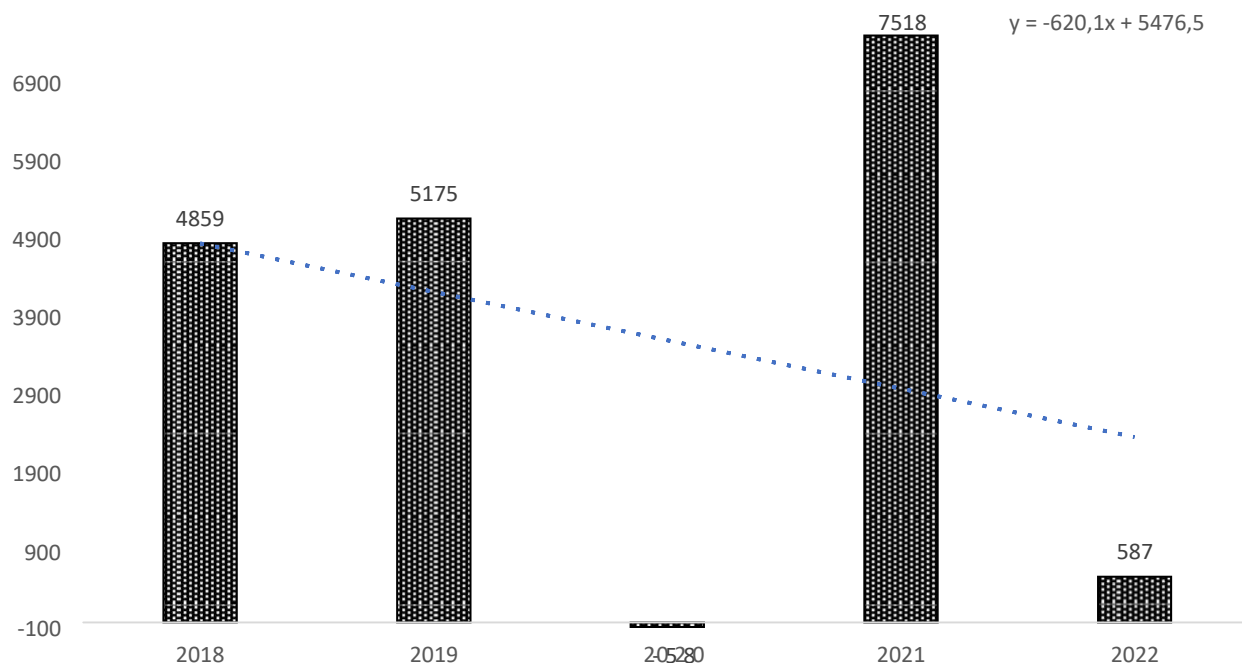

Рис. 1.1.9. Обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну упродовж 2018-2022 рр., млн дол США

Джерело: розраховано авторами за даними

Протягом 2018-2019 років спостерігався поступовий ріст надходжень прямих інвестицій після кризи 2014 року. Зменшення безпекових ризиків у наступні роки сприяло поліпшенню інвестиційного клімату та настроїв інвесторів. Однак, криза 2020 року, пов'язана з пандемією COVID-19, спричинила відтік коштів на суму 58 млн доларів США. У 2021 році Україні вдалося відновити інвестиційну активність та залучити прямі іноземні інвестиції на суму 7,5 млрд доларів США.

Однак, військова агресія призвела до скорочення інвестування, і протягом 2022 року обсяг прямих іноземних інвестицій скоротився на 6,9 млрд доларів США порівняно з 2021 роком, що є недостатнім для досягнення цілей структурної модернізації національної економіки.

Війна негативно впливає на економіку країни. Цей вплив є системним і проявляється у різних сферах економіки. Проведене дослідження підтверджує негативний вплив війни на фінансову систему країни, що проявляється у скороченні обсягів фінансових ресурсів, що перерозподіляються через бюджетну систему країни, волатильності валютного курсу, високих темпів інфляції, зростання рівня боргового навантаження на бюджет. На сьогодні українська економіка зазнає суттєвих втрат від війни. Військова агресія російської федерації проти України стала причиною катаклізмів у економічній сфері, що проявилось у значному скороченні обсягів ВВП, руйнації активів, порушенні механізму функціонування фінансової сфери, падінні рівня та якості життя населення. На кінець 2022 року, українські підприємства зазнали прямих втрат у розмірі 13 млрд доларів США, а непрямі втрати становлять 33,1 млрд доларів США за оцінками Київської школи економіки. У зв'язку з продовженням військових дій, ще зарано говорити про повну оцінку втрат та напрямки відновлення. Проте вже сьогодні робляться кроки, спрямовані на повоєнну розбудову, зокрема, створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни [31], робочі групи з відновлення інфраструктури населених пунктів.

Повоєнне відновлення України потребує чіткого усвідомлення масштабів понесених втрат, напрямів подальшого розвитку економіки, джерел та обсягів інвестицій на її відновлення. Корисним, у цьому аспекті, є застосування досвіду інших країн. Так, Польща, Німеччина та Нідерланди зробили акцент на розробці стратегічного плану відновлення та зовнішнього його фінансування, що дало можливість досягти «посттравматичного» росту. Південна Корея переорієнтувалась на експорт та інвестиції в науку та техніку. Японія спрямувала зусилля на боротьбу з олігархатом, інвестиції в науку та новітні технології, реформування трудової, земельної та податкових сфер.

Міжнародні фінансові інститути розробляють та втілюють програми надання фінансової допомоги для країн у повоєнний період. Проте досвід окремих країн свідчить, що без виваженої стратегії повоєнного відновлення та

визначення пріоритетів, надання фінансової допомоги є безрезультатним. Повернення країни до нормального життя потребує розробки виваженої політики відбудови. Тобто повоєнне відновлення України повинно спрямовуватися не на відтворення зруйнованих потужностей та технологій, а на розбудову української промисловості за сучасними стандартами.

Повоєнне відновлення повинно стати для України шансом відійти від застарілих неефективних технологій та модернізувати економіку. Відбудова економіки України після війни – це важлива можливість модернізувати країну, побудувати якісну транспортну та логістичну інфраструктуру, пов'язану із Заходом, і закріпити Україну в євроатлантичній спільноті. Технології відіграватимуть вирішальну роль у цьому процесі [32].

Сучасні реалії функціонування української економіки пов'язані із численними викликами та загрозами. Перемога у війні потребує чимало зусиль та ресурсів, в тому числі і фінансових. Для успішного повоєнного відновлення необхідно здійснити оцінку понесених втрат вже на сучасному етапі. Така оцінка дасть можливість акцентувати зусилля на першочергових потребах та перерозподілити фінансові ресурси.

У світі існує багато різних методик проведення оцінювання втрат від війни: оцінка локальних економічних втрат, оцінка реального падіння ВВП, оцінка потенційних економічних втрат. Проте ці методики застосовують після завершення військових дій. У даній роботі проведено попередню оцінку фінансових втрат України від військової агресії. Міжнародні інституції та український уряд акцентують свою увагу на скороченні обсягів ВВП. Проте такий підхід є неправильним, оскільки вплив війни є комплексним, а отриманий негативний ефект синергетичним. Вплив війни в подальшому проявляється у скороченні обсягів прямих іноземних інвестицій, розхитуванні «інфляційного маховика», скороченні робочих місць та погіршенні бізнес-середовища. У дослідженні встановлено, що скорочення ВВП є підґрунтям для погіршення фінансової спроможності держави, що проявляється у скороченні податкових надходжень, скороченні обсягів доходів зведеного бюджету. Військові дії

вимагають фінансування, що, у свою чергу, збільшує видаткову частину бюджету. За таких умов, можемо спостерігати зростання дефіциту державного бюджету, рівня державної заборгованості, скорочення золотовалютних резервів країни, що в цілому погіршує фінансову спроможність держави. Проведена оцінка фінансових втрат сприяє розумінню природи впливу війни на фінансову систему та може стати основою для розробки фінансової стратегії відновлення країни.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Sherman Jake. The economics of war the intersection of need, creed and greed. A Conference Report Woodrow Wilson International Center for Scholars Washington, D.C. 2001
3. Eric Fromm. Anatomy of human destructiveness. N-Y.: Random House, 1997. 679 p.
4. Кононов І. Теорія масової свідомості: можливості та обмеження в умовах неконвенційної війни (за результатами досліджень на вільній території Луганської області). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21, № 5. С. 28–47. doi.org/10.15421/171866.
5. Жекало Г.І. Гібридна війна РФ проти України. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип 145 (6). С47-51.
6. Геращенко С.О., Колотило М.Б. Прямі іноземні інвестиції в Україні в умовах інтеграції у світове господарство. *Economics Bulletin*. 2018. №1. С. 60-68.
7. Лондар Л.П. Оцінка стану державного боргу та ключові напрями підвищення рівня боргової безпеки України: аналітична записка. К.: НІСД, 11 с.
8. Чалюк Ю.О. Глобальні соціально-економічні наслідки Російсько-Української війни. *Економка та суспільство*. 2022. №37. URL: <https://www.researchgate.net/publication/360449883>

9. Rother B., Gaelle P., Lombardo D., Risto H., Toffano Pr., Roos E., Auclair A., Manasseh K. The Economic Impact of Conflicts and the Refugee Crisis in the Middle East and North Africa. Staff Discussion Notes 16/8, International Monetary Fund. 2016

10. Jong-A-Pin On the Measurement of Political Instability and Its Impact on Economic Growth. *European Journal of Political Economy*. 2009. №25 (1), 15-29.

11. Barro R.J. Economic Growth in a Cross Section of Countries. *Quarterly Journal of Economics*, 1991. №106 (2). 40-44.

12. Кучер Л. Воєнний конфлікт на Сході України: економічний аспект. *Сучасна війна: гуманітарний аспект*: тези доповідей, 31 травня – 1 червня 2018 р. Харків: Харківський національний університет повітряних сил ім. І. Кожедуба, 2018. С. 149-153.

13. Collier P. Post-Conflict Recovery: How Should Strategies be Distinctive. *Journal of African Economies*. 2009 (18), AERC Supplement: 99-131.

14. Cohn Carol, Duncanson Claire. IFI Post-War Economic Recovery Prescriptions, and How Feminists Offer a Better Path to Real Recovery. Working Paper 2018. №. 501. 19p.

15. Reinert E. S. How rich countries got rich... and why poor countries stay poor. Hachette UK. 2019

16. Sirop Rasha. *Local Economic Models for Post war Recovery*. URL: https://www.researchgate.net/publication/358388723_Local_Economic_Models_for_Post_war_Recovery#fullTextFileContent.

17. Kyiv School of Economics. Збитки, завдані українському бізнесу внаслідок російської агресії, оцінюються в \$13 млрд. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-zavdani-ukrayinskomu-biznesu-vnaslidok-rosiyskoyi-agresiyi-otsinyuyutsya-v-13-mlrd/>

18. Глобальний індекс миру 2022. URL: <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2022/06/GPI-2022-web.pdf>

19. International Monetary Fund. World Economic Outlook: Countering the Cost-of-Living Crisis. Washington, DC. 2022. October

20. World Bank. Stagflation risk rises amid sharp slowdown in growth. (2022). URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/06/07/stagflation-risk-rises-amid-sharp-slowdown-in-growth-energy>
21. International Monetary Fund. *World economic outlook: War sets back the global recovery*. 2022. URL: Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/04/19/world-economic-outlook-april-2022>.
22. Економіст. Шмигаль не виключає падіння ВВП України в 2022 році до 50%. URL: <https://finbalance.com.ua/news/shmihal-ne-viklyucha-padinnya-vvp-ukrani-v-2022-rotsi-do-50>. (дата звернення 07.08.2022)
23. Офіційний сайт Міністерства економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/>
24. Oxford Economics. Outlook and key risks for Ukraine in 2023. URL: <https://www.oxfordeconomics.com/resource/outlook-and-key-risks-for-ukraine-in-2023/>
25. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk>
26. Коли НБУ відмовиться від фіксованого курсу та як футбол впливає на валютний ринок. Інтерв'ю із заступником голови. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/02/14/697015/>
27. Коментар Національного банку щодо рівня інфляції у 2022 році. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-rivnya-inflyatsiyi-u-2022-rotsi>
28. Пресбрифінг з монетарної політики НБУ. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Key_messages_on_monetary_decision_pr_2023-01.pdf?v=4
29. Інтерфакс-Україна. Шмигаль назвав вартість одного дня війни для України. URL: <https://minprom.ua/news/284156.html>
30. Богдан Т. Державні позики і борги у військовій економіці. URL: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/516325_derzhavni_poziki_i_borgi_voiennyi.htm

31. Президент України. [Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни](#): Указ Президента України від 21.04.2022 № 266/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text>

32. Bandura Romina, Staguhn Janina. Digital Will Drive Ukraine's Modernization. Center for Strategic and International Studies. 2023. URL: www.csis.org/analysis/digital-will-drive-ukraines-modernization

1.2. Вплив війни на розвиток фондового ринку України

Український фондовий ринок вже досить довгий період часу знаходиться на стадії як формування так і розвитку, проте залишається на низькому рівні порівняно з розвиненими країнами, де здійснює обіг значна кількість інвесторів, професійних учасників ринку, цінних паперів. Сьогоднішній негативний вплив на вітчизняний фондовий ринок пов'язаний як з економічними і політичними факторами, так і війною як триває вже рік, а також впливом пандемії Covid-19, які продовжують зменшувати обсяги операцій, інвестування та впливають на подальший розвиток ринку. І хоча теперішній вплив факторів значно сповільнює подальший розвиток українського фондового ринку за допомогою державної підтримки, впровадження нових механізмів емісії та обігу цінних паперів, підтримки міжнародних організацій у сфері фондової торгівлі та розвитку вплив буде не надто критичним.

Сучасний фондовий ринок України являє собою важливу фінансово-економічну ланку фінансового ринку, яка забезпечує розвиток інвестиційного потенціалу держави, акціонерних товариств, фінансових установ, фінансових агентів та інвесторів. На вітчизняному фондовому ринку концентрується вільний капітал інвесторів, домогосподарств, професійних учасників ринку, який забезпечує приріст капіталу у всіх економічних сферах держави, оптимізує діяльність акціонерних товариств, стимулює розвиток економіки.

І хоча понятійне визначення сутності та важливості фондового ринку, як складової фінансового ринку, є досить відомим, проте різні економісти та вчені

по різному трактують його поняття. С. Еш [1], Р. Бредлі, Р. Тьюлз [2], В. Базилевич, В. Шелудько та В. Вірченко [3] визначають фондовий ринок як тотожне поняття ринку цінних паперів, місце де здійснюється розміщення, продаж, купівля цінних паперів різними суб'єктами. Акумулявання грошових коштів здійснюється шляхом емісії цінних паперів (тими хто потребує грошей), а згодом їхнього продажу інвесторам (у кого надлишок грошей) – шляхом розміщення на фондових біржах. С. Джус [4], О. Третькова, В. Харабара, Р. Грешко [5] трактують поняття «фонового ринку» як організовану складову фінансового ринку, який забезпечує постійну діяльність інвесторів та емітентів, формує попит і пропозицію на цінні папери.

Згідно Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» стаття 4 визначає фондовий ринок: «як сукупність учасників фондового ринку, та правовідносин між ними щодо емісії (видачі), обігу, виконання зобов'язань, викупу та обліку цінних паперів (у тому числі деривативних цінних паперів) [6].

На нашу думку, фондовий ринок - це важлива частина фінансового ринку країни, де зосереджена діяльність емітентів, інвесторів та професійних учасників фондового ринку, які забезпечують реалізацію процесів лістингу, купівлі-продажу, зберігання та інвестування, фінансування підприємств, сприяння інвестування на всіх рівнях економіки. Фондова біржа виступає своєрідною торговою площадкою, де зустрічаються суб'єкти з надлишком та дефіцитом фінансових ресурсів, та намагаються знайти спільні фінансові інтереси.

Вітчизняний фондовий ринок система взаємопов'язаних складових (рисунок 1), ефективне функціонування яких неможливе без взаємодії один з одним, саме тому дослідження впливу війни та економічної кризи доцільно здійснювати за окремими складовими, що дасть більш об'ємно зрозуміти наслідки такого впливу, як змінився напрямок розвитку українського фондового ринку за останній рік.

Сучасний український фондовий ринок характеризується основними показниками, такими як: здатність швидко змінюватися під впливом економічного, конкурентного впливу; наявністю значної кількості професійних учасників ринку які мають високий професіональний рівень здійснення операцій на фондовому ринку; прозорість та відкритість щодо розкриття інформації про операції купівлі-продажу цінних паперів, емітентів, попередників; високий рівень нормативно-правового забезпечення та регулювання; наявність відповідального регулятора – Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку; відкритість до міжнародної співпраці з розвиненими країнами (біржами, міжнародними організаціями, інвесторами); емісія надійних та ліквідних цінних паперів (особлива уваги приділяється акціям підприємств та облігаціям внутрішньодержавної позики).

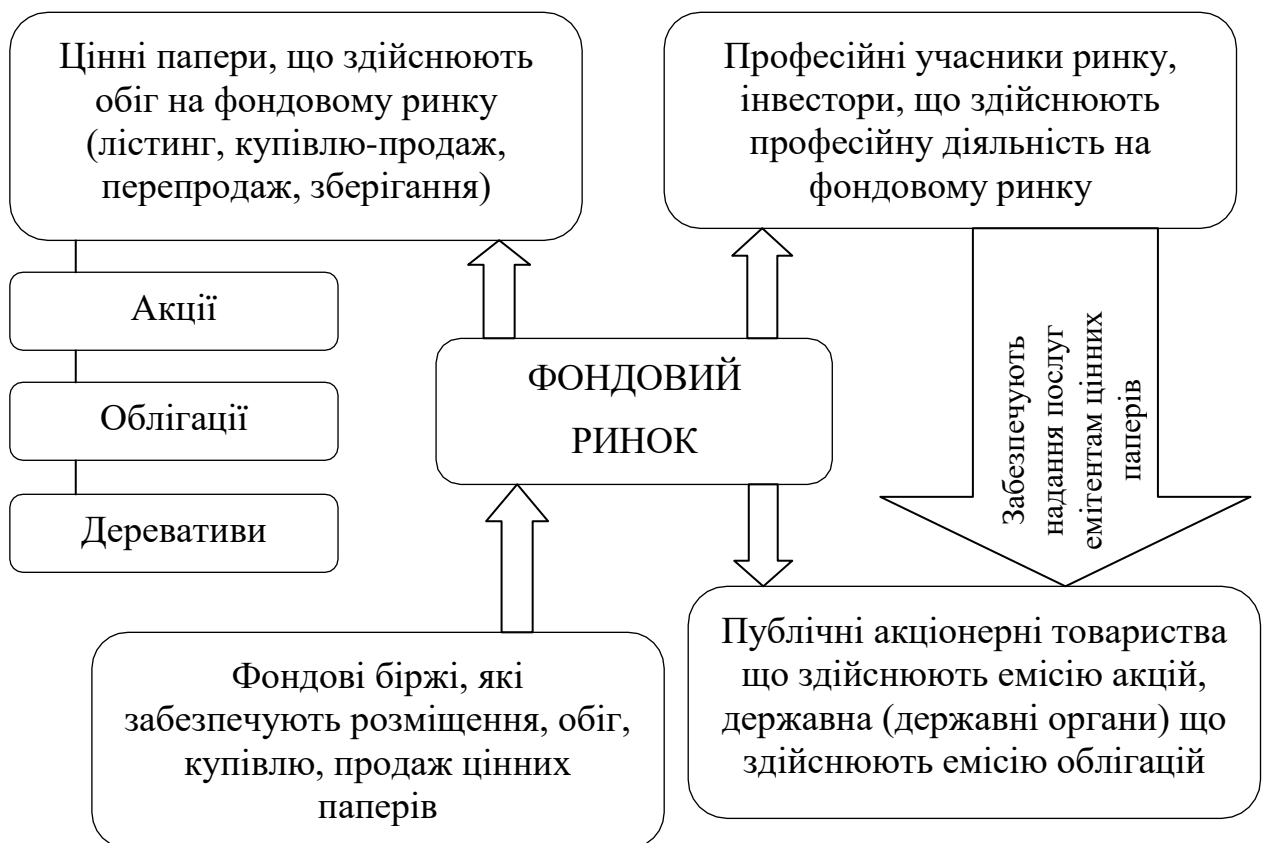

Рис. 1.3.1 Складові вітчизняного фондового ринку (власна розробка автора)

З початком війни на фондовий ринок України впливає найбільша кількість факторів, які негативно ускладнюють як його подальший розвиток, так і діяльність емітентів, інвесторів, професійних учасників ринку, знижують інвестиційну привабливість на національному та міжнародному ринках.

Фактори, що негативно вплинули на діяльність та розвиток вітчизняного фондового ринку протягом останніх років можна віднести наступні:

1. Війна та політична нестабільність в країні, яка призводить до зниження рівня інвестиційної привабливості фондового ринку на міжнародному ринку серед іноземних інвесторів, збільшення ризиків щодо операцій з цінними паперами.
2. Економічна ситуація в країні. Війна призупинила розвиток різних сфер економіки, що значно вплинуло на обсяги залучення вільних фінансових ресурсів, інвестування та інноваційний розвиток.
3. Рівень розвитку фінансового сектору. Зазнала негативного впливу діяльність фінансових інститутів з оцінки та збільшення капіталізації акціонерних товариств, проходження лістингу та емісії, зберігання, купівлі-продажу цінних паперів тощо.
4. Зниження рівня інформаційної та технологічної розвиненості, збільшення кількості хакерських атак на сайти фінансових установ.
5. Зменшення кількості акціонерних товариств через захоплення територій, знищення майна, постійні обстріли та атаки ворога.
6. Різке зниження інвестиційної спроможності фінансових інститутів, та кількості фінансових, посередницьких послуг.
7. Зниження фінансової спроможності фізичних осіб – інвесторів здійснювати інвестування в цінні папери (зниження купівельної спроможності).
8. Нормативні обмеження Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку щодо здійснення операцій з цінними паперами та надання фінансових послуг фізичним та юридичним особам.

9. Втрата довіри до суб'єктів фондового ринку та регуляторів зі сторони міжнародних організацій та установ, фондових бірж тощо.

За даними Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку найбільш негативним фактором який може вплинути на фондовий ринок та його суб'єктів це незаконні операції з фінансовими ресурсами та крадіжка (злиття) інформації щодо клієнтів професійних учасників ринку. Найбільша загроза пов'язана з відслідковуванням незаконних операцій суб'єктів, що належать до країни агресора.

Для більш детального аналізу впливу війни на фондовий ринок розглянемо окремі складові діяльності, зокрема, обіг цінних паперів. Так, з перших днів війни найбільшого скорочення зазнала емісійна діяльність публічних акціонерних товариств на фондовому ринку. При цьому скорочення емісійної діяльності відбулося не лише через обмеження регулятора, зменшення підтримки лістингу та реєстрації додаткової емісії, а й з метою запобігання протиправних, незаконних дій з цінними паперами. Згідно з аналітичними даними Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку значно скоротився загальний обсяг випусків акцій протягом 2022 року у порівнянні з 2019-2021 роками (рисунок 1.2.2).

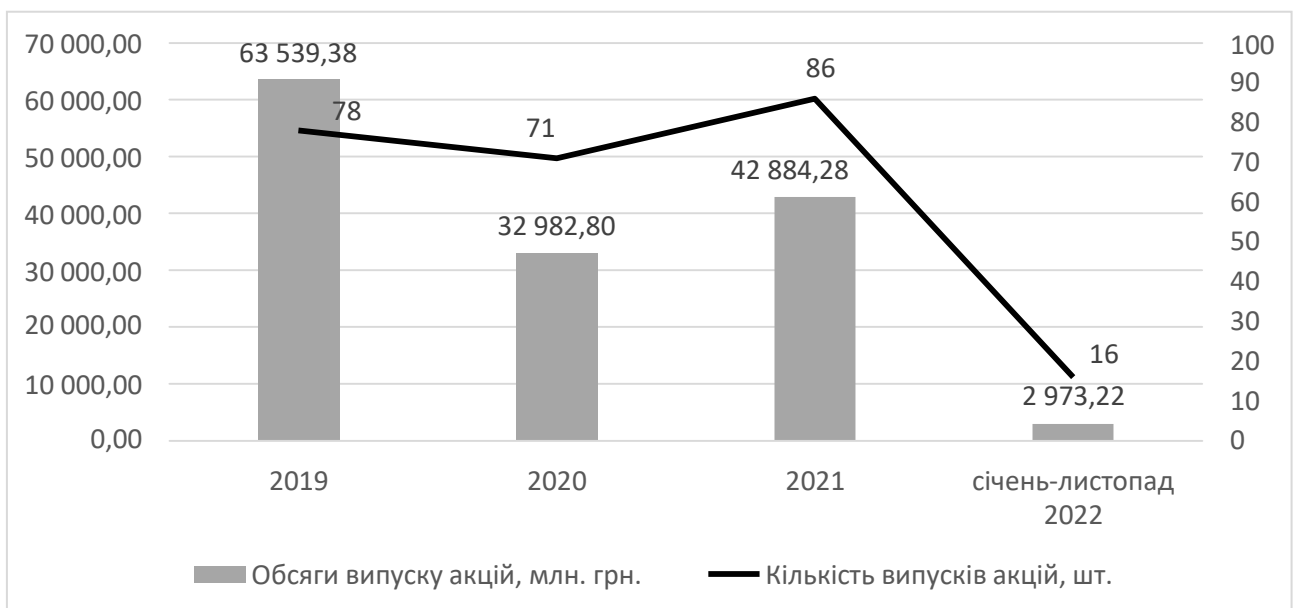

Рис. 1.2.2. Кількість та обсяги емісії акцій протягом 2019-2022 (січень-листопад) років, млн. грн., шт. (сформовано автором за даними 8)

Протягом січня-листопада 2022 року загальний обсяг емісії акцій українських акціонерних товариств склав 2 973,22 млн. грн., що на 39 911,06 млн. грн. менше ніж у 2021 році, на 30 009,58 млн. грн. менше ніж у 2020 році та на 60 566,16 млн. грн. Загальна кількість випусків акцій у січні-листопаді 2022 року склала лише 16 штук, що у порівнянні до 2021 року менше на 60 випусків.

Значне зменшення емісії та кількості випусків акцій українських публічних акціонерних товариств в першу чергу залежало від обмежень які екстреною були введені на фондовому ринку з метою захисту інформації, обмеження доступу до фінансових ресурсів, збереження цілісності фондового ринку.

З початку повномасштабного вторгнення (24 лютого 2022 року) Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку запровадила обмеження на фінансові операції на ринку капіталів, фондовому ринку та організованих товарних ринках, що вплинуло на діяльність фондових бірж. Такі обмеження були зроблені з метою:

- запобігання спекуляціям з цінними паперами;
- кібератакам на фондові біржі, рахунки інвесторів чи професійних учасників ринку;
- збереження даних та прав власності на ринку;
- пошуку, арешт через суди та вилучання активів пов'язаних з країнами агресорами;
- припинення діяльності російських та білоруських фінансових компаній на українському фондовому ринку;
- зменшення шахрайських схем з цінними паперами [9].

Протягом 2022 року Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку вимушено було скасовано реєстрацію 99 випусків акцій на загальну суму 3,71 млрд. грн. Такі обмеження в значній мірі негативно вплинули як на загальну капіталізацію вітчизняного фондового ринку, так і на рівень інвестиційної привабливості акціонерних товариств. З іншої сторони це дало можливість захистити українські публічні акціонерні товариства від продажу

акцій власної емісії країнам агресорам, мінімізували втрати по можливих відмивання коштів, зменшили ризик недобросовісної купівлі-продажу за низьким ринковим курсом.

Проте, із дозволеної регулятором емісій найбільша сума належить АТ «Укргазвидобування» загальною сумою 0,2 млрд. грн. Позитивну зміни відбулися у серпні 2022 року коли Національна комісія скасувала більшу кількість обмежень щодо емісії, лістингу та розміщення цінних паперів.

Дещо краща ситуація спостерігається під час випуску облігації (рисунок 1.2.3).

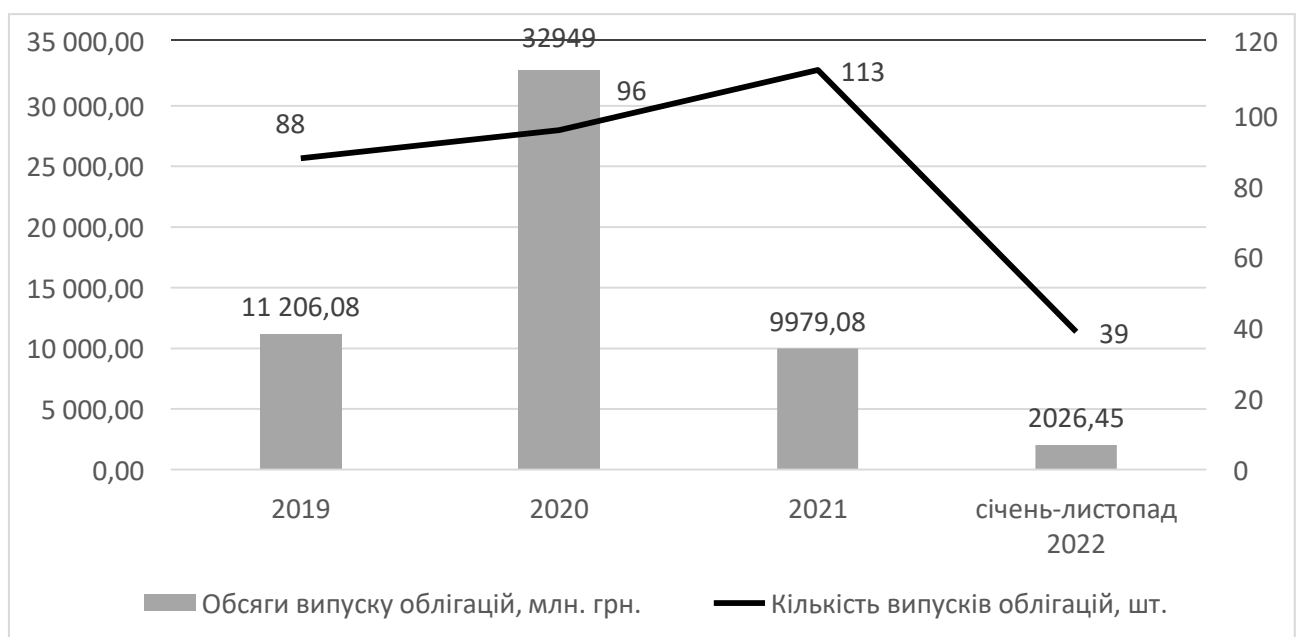

Рис. 1.2.3. Кількість та обсяги емісії облігацій підприємств протягом 2019-2022 (січень-листопад) років, млн. грн., шт. (сформовано автором за даними 8)

Протягом січня-листопада 2022 року Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку зареєстровано 39 випусків облігацій підприємств на загальну суму 2 026,45 млн. грн., що у порівнянні з 2021 роком на 7 952,63 млн. грн. менше, та на 30 922,55 млн. грн. менше у порівнянні до 2020 року. Окрім того, що регулятор обмежив емісійну та лістингову діяльність на фондовому ринку, самі акціонерні товариства та фінансові установи відмовилися від емісії облігацій як способу залучення позикових коштів через ризик несплати вчасно відсотків за ними.

Протягом 2022 року випуски облігацій вітчизняних підприємств у іноземній валюті склали 6,4 млн. доларів США, для прикладу, у 2021 році ця сума склала 25,4 млн. доларів США. Для сучасних підприємств облігації не лише інструмент залучити дешевше кошти на власний розвиток чи потреби, це здатність показати рівень поведінкових фінансів у розрізі управління починеними коштами, ризиками, що з ними пов'язані, а також власну надійність як фінансового партнера та позичальника.

Важливим є те, що протягом перших п'яти місяців вторгнення регулятор допустив розміщення 20 випусків державних облігацій, що дозволило залучити кошти в бюджет держави. Це дозволило подолати «панічні» настрої інвесторів та професійних учасників ринку, не допустити дефолт українського фондового ринку. Випуск та розміщення військових облігацій, іноземних облігацій та облігацій внутрішньодержавної позики допомогли залучити значні фінансові ресурси для подальшого функціонування економіки, задоволення соціальних потреб та видатків бюджету України на вигідних умовах виплати відсотків за облігаціями.

Також, негативного впливу зазнали обсяги випусків інвестиційних сертифікатів пайових інвестиційних фондів (рисунок 1.2.4).

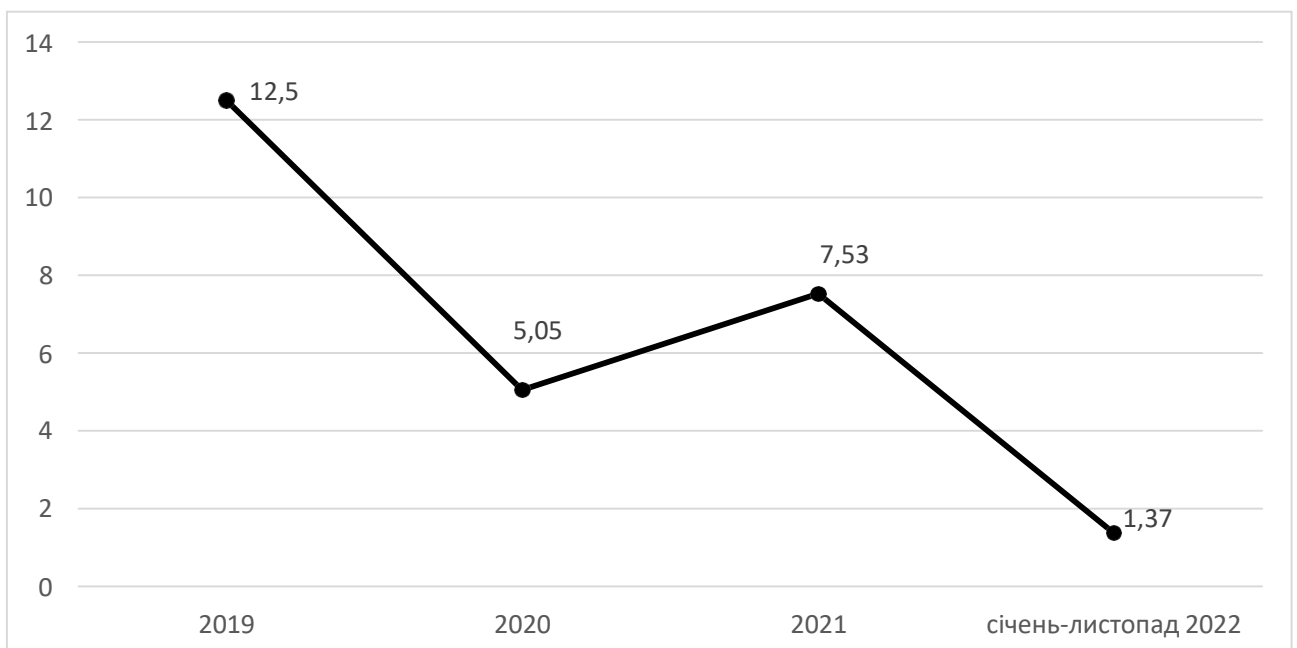

Рис. 1.2.4. Кількість та обсяги емісії інвестиційних сертифікатів пайових інвестиційних фондів протягом 2019-2022 (січень-листопад) років, млрд. грн., шт. (сформовано автором за даними 8)

Випуски інвестиційних сертифікатів пайовими інвестиційними фондами протягом 2022 року скоротилися на 5,16 млрд. грн. порівняно з 2021 і склали лише 1,37 млрд. грн. Обсяг випусків акцій корпоративних інвестиційних фондів становили 16,11 млрд. грн., що на 29,96 млрд. грн. менше порівняно з 2021 роком.

Кількість внесених в ЄДРІСІ корпоративних інвестиційних фондів та пайових інвестиційних фондів з початку року за станом на 30.11.2022 року становило 69 інститутів спільного інвестування, серед них:

- 62 корпоративних інвестиційних фонди;
- 7 пайових інвестиційних фондів [8].

За січень-листопад 2022 року жодного корпоративного та пайового інвестиційного фонду не було вилучено з ЄДРІСІ, оскільки вони забезпечують розвиток інвестиційного потенціалу країни серед великих та дрібних інвесторів. Сьогодні корпоративні та пайові інвестиційні фонди забезпечують доступ до різних видів інвестицій не лише для великих, а й середніх та малих інвесторів. Вони дозволяють інвесторам, які мають обмежені фінансові ресурси вкладати кошти в різні цінні папери, які є частинами інвестиційного фонду.

Окрім того, вони сприяють акумуляції тих фінансових ресурсів які призначені саме для інвестування забезпечуючи професійне управління портфелями цінних паперів, контроль за рівнем ризику, який пов'язаний з операціями на фондовому ринку. Така діяльність інвестиційних фондів забезпечує постійний розвиток та удосконалення вітчизняного фондового ринку, підвищує інвестиційну привабливість підприємств.

Корпоративні і пайові інвестиційні фонди забезпечують формування диверсифікованих портфелів цінних паперів, що сприяє підвищенню попиту на вітчизняні цінні папери, підвищує рівень їхньої ринкової капіталізації та збільшує доходи інвесторів (клієнтів інвестиційних фондів).

З початком війни негативного впливу зазнала і діяльність операторів організованих ринків капіталу – фондових бірж. Сьогодні в Україні згідно з державною ліцензією здійснює свою діяльність чотири біржі:

- Українська фондова біржа;
- Перша фондова торговельна система;
- Українська міжбанківська валютна біржа;
- Українська біржа «Перспектива» [8].

Фондові біржі є центральними платформами на фондовому ринку, де відбувається купівля-продаж цінних паперів (пайових, боргових і похідних) та інших фінансових інструментів. Роль фондових бірж на вітчизняному фондовому ринку полягає у забезпеченні легкої та безпечної торгівлі між інвесторами, забезпеченні цінової прозорості на різноманітні фінансові ресурси, збільшення ліквідності цінних паперів та зменшення кількості трансакцій з використанням позабіржових угод.

Фондові біржі забезпечують ефективну та прозору взаємодію між продавцями та покупцями цінних паперів. Вони надають інвесторам можливість купувати та продавати акції, облігації, фондові деривативи, ф'ючерси, опціони відповідно до поточних цін та законодавчих норм діяльності на ринку. Це дозволяє інвесторам отримувати доступ до широкого спектру інструментів та збільшувати різноманітність свого портфеля.

Фондові біржі забезпечують, також, забезпечують цінову прозорість. На біржі, кожна трансакція має фіксовану ціну, яка встановлюється на основі попиту та пропозиції на ринку, фіксується працівниками біржі у загальних реєстрах (здебільшого електронних записах фіксації угоди). Це дозволяє інвесторам знати точну ціну, за якою вони купують чи продають цінні папери.

Фондові біржі забезпечують ліквідність цінних паперів. Чим більше торгів на біржі, тим більше можливостей для інвесторів здійснювати операції купівлі-продажу. Біржа також може забезпечувати механізм збільшення ліквідності цінних паперів через перепродаж пайових цінних паперів на вторинному ринку за допомогою залучення фінансових посередників.

Основними завданнями сучасних українських фондових бірж полягають у наступному:

- зосередження попиту і пропозиції на різноманітні цінні папери на одній торговій площадці;
- забезпечувати розміщення (лістинг), купівлю, продаж цінних паперів;
- надавати змогу залучати грошові кошти через емісію цінних паперів;
- сприяти формування біржового курсу;
- сприяти формуванню ринкової капіталізації акціонерних товариств;
- забезпечувати розвиток фінансового посередництва;
- стимулювати розвиток ринку капіталу, що є важливою складовою частиною фінансового ринку України;
- формувати біржові індекси та підтримувати їх рівень;
- надавати публічні звіти (прозора діяльність) щодо біржових операцій;
- встановлювати правила щодо біржових операцій між акціонерними товариствами та фінансовими посередниками;
- зменшувати кількості позабіржових угод як важливий напрямок запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;
- розвивати інвестиційну та біржову діяльності на фінансовому ринку [3,6, 13].

Протягом 2022 року (окрім грудня) загальний обсяг торгів фінансовими інструментами на операторах організованих ринків капіталу (фондових біржах) склав 144,089 млрд. грн. (таблиця 1.2.1).

Таблиця 1.2.1

Обсяг торгів фінансовими інструментами на операторах організованих ринків капіталу протягом січня-листопада 2022 року, млн. грн. [8]

	УБ	ПФТС	УМВБ	ПЕРСПЕКТИВА	Усього
Січень	3335,90	28343,70	2,28	17109,84	48791,72
Лютий	3152,87	19330,98	2,17	22103,42	44589,44
Березень	82,69	1143,85	0,00	533,93	1760,47

продовження таблиці 1.2.1

Квітень	57,23	856,12	0,00	3520,69	4434,04
Травень	1016,14	886,71	0,00	2526,01	4428,86
Червень	476,73	1829,91	0,00	526,29	2832,93
Липень	330,75	603,75	0,00	133,97	1068,46
Серпень	1543,54	5460,72	0,00	1985,51	8989,77
Вересень	1987,24	4734,41	0,00	2271,32	8992,97
Жовтень	1033,52	2363,36	0,00	1934,88	5331,76
Листопад	1270,05	6437,82	0,00	5159,79	12867,67
Грудень	-	-	-	-	-
Усього	14286,65	71991,34	4,44	57805,65	144088,08

Порівняно з аналогічним періодом 2021 року обсяг торгів цінними паперами на вітчизняних біржах скоротився на 269,59 млрд. грн., що негативно вплинула як на інвестиційну привабливість фондового ринку України, так і дохідність професійних учасників ринку, обсяги інвестиційних ресурсів. Найменша кількість операцій з цінними паперами зафіксована на Українській міжбанківській валютній біржі: 2,28 млн. грн. протягом січня 2022 року та 2,17 млн. грн. протягом лютого 2022 року. Така ситуація негативно вплинула на біржові індекси. Так, індекс Української фондової біржі протягом січня 2022 року – лютого 2023 року (рисунок 1.2.5) скоротився більше ніж на 20 %.

Фондові індекси забезпечують засоби вимірювання динаміки фондового ринку та стану ринкової кон'юнктури, яка під час війни зазнала впливу значних негативних факторів. Вони є важливим інструментом для інвесторів, який допомагає оцінити загальну динаміку ринку та вибрати найбільш кращу стратегію для інвестування.

Для публічних акціонерних товариств це показник високого рівня інвестиційної привабливості, високих цін на акції власної емісії та високий рівень якості корпоративних продуктів. Сьогодні для визначення дохідності інвестиційного портфеля (на національному чи міжнародному фондовому ринку) інвестори та професійні учасники фондового ринку використовують

фондові індекси.

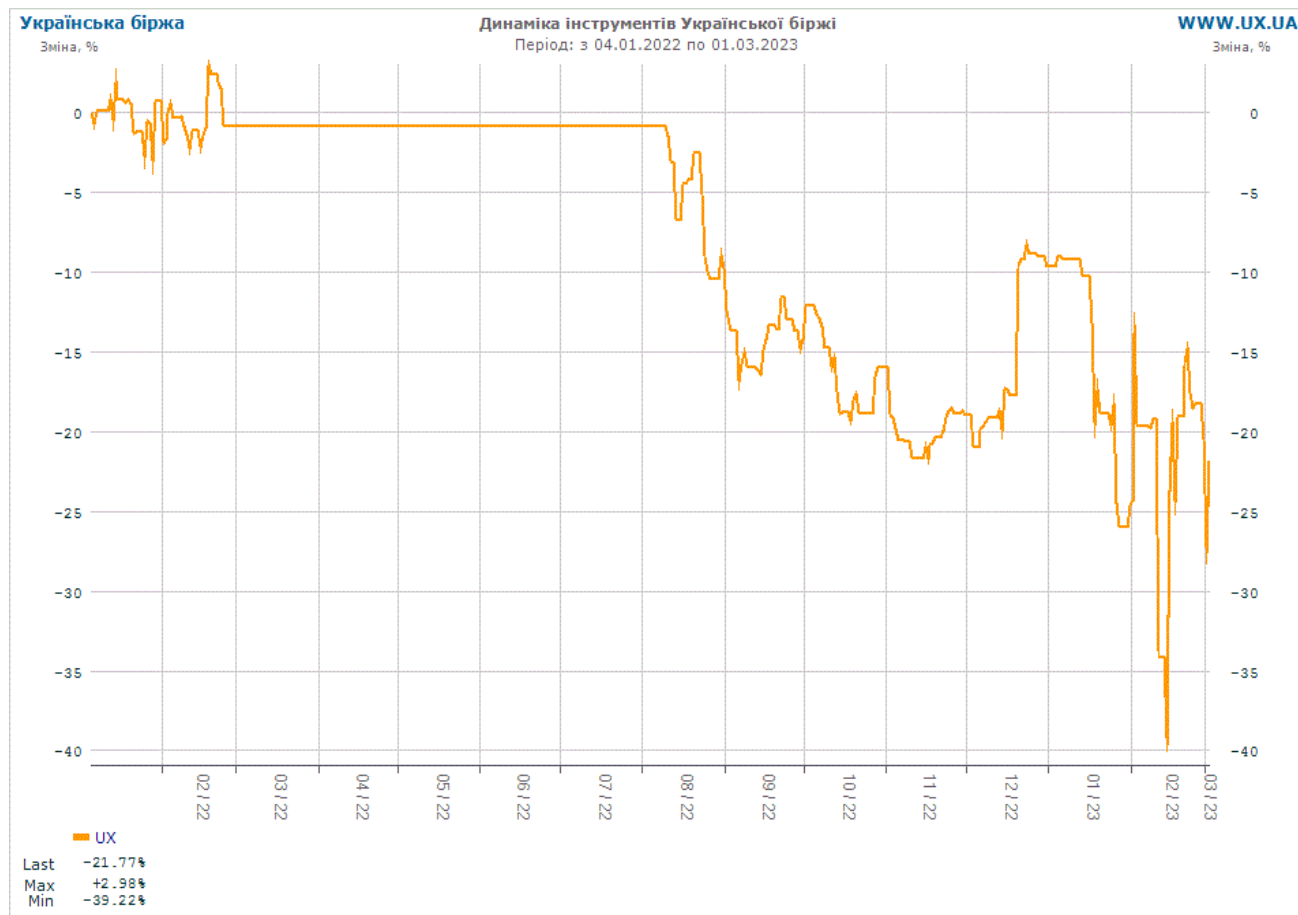

Рис. 1.2.5. Динаміка індексу українських інструментів Української біржі протягом січня 2022-лютого 2023 року, % [10]

Найнижчий показник індексу протягом проаналізованого періоду (січня 2022 - лютого 2023 року) мінус 39,22% у лютому 2023 року. Експерти прогнозують ще більший спад, якщо час дії воєнного стану буде продовжуватися, а фондовий ринок не повернеться до звичного режиму роботи.

Найбільший обсяг торгів за фінансовими інструментами на операторах організованих товарних ринків капіталу протягом січня-листопада 2022 року зафіксовано з облігаціями внутрішньодержавної позики (ОВДП) – 137,16 млрд. грн., що значно менше від попередніх років діяльності фондових бірж (проте у загальній структурі операцій це 95,19 %) таблиця 1.3.2.

Таблиця 1.2.2

Обсяг торгів фінансовими інструментами на операторах організованих ринків капіталу з розподілом за видом фінансового інструменту протягом січня-листопада 2022 року, млн. грн. [8]

	Акція	Акція іноземного емітента	Акція КІФ	Інвестиційний сертифікат	Корпоративна облигація	Облігація внутрішніх державних позик України	Облігація внутрішніх місцевих позик	Облігація зовнішніх державних позик України	Облігація іноземного емітента	Облігація іноземної держави	Облігація підприємства	Ф'ючерсний контракт	Усього
Січень	8,65	3,00	0,19	0,63	0,00	47171,19	10,82	1447,32	12,12	0,00	134,10	3,70	48791,72
Лютий	12,02	11,21	2,28	0,75	9,47	42112,67	8,68	2255,43	54,58	0,00	120,18	2,17	44589,44
Березень	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1760,47	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1760,47
Квітень	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4434,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4434,04
Травень	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4428,86	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4428,86
Червень	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2832,93	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2832,93
Липень	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1068,46	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1068,46
Серпень	32,94	74,91	0,01	0,00	0,10	8827,82	17,92	20,61	8,00	0,00	7,47	0,00	8989,77
Вересень	1,92	808,54	0,13	0,00	30,36	8146,12	0,00	0,00	0,00	0,44	5,46	0,00	8992,97
Жовтень	4,38	35,87	0,24	0,06	57,71	4587,00	0,00	2,76	0,00	643,75	0,00	0,00	5331,76
Листопад	2,59	1,06	0,01	0,01	52,64	11792,96	24,11	70,76	0,00	923,52	0,00	0,00	12867,67
Грудень													
Усього	62,49	934,59	2,86	1,45	150,29	137162,52	61,53	3796,87	74,70	1567,71	267,21	5,87	144088,08

Для порівняння з 2021 роком де обсяг торгів складав 451,96 млрд. грн., операції у 2022 році скоротилися більше ніж на 50 %, ще негативно вплинуло не лише на прибутковість професійних учасників ринку, а й усіх інвесторів, які допущені до торгів на фондових біржах.

Позитивним залишилася динаміка кількості професійних учасників фондового ринку протягом 2022 року, оскільки в умовах воєнного стану було припинено анулювання ліцензій на здійснення послуг. У порівнянні з 2021 роком (рисунок 1.2.6) кількість професійних учасників залишилася практично без змін.

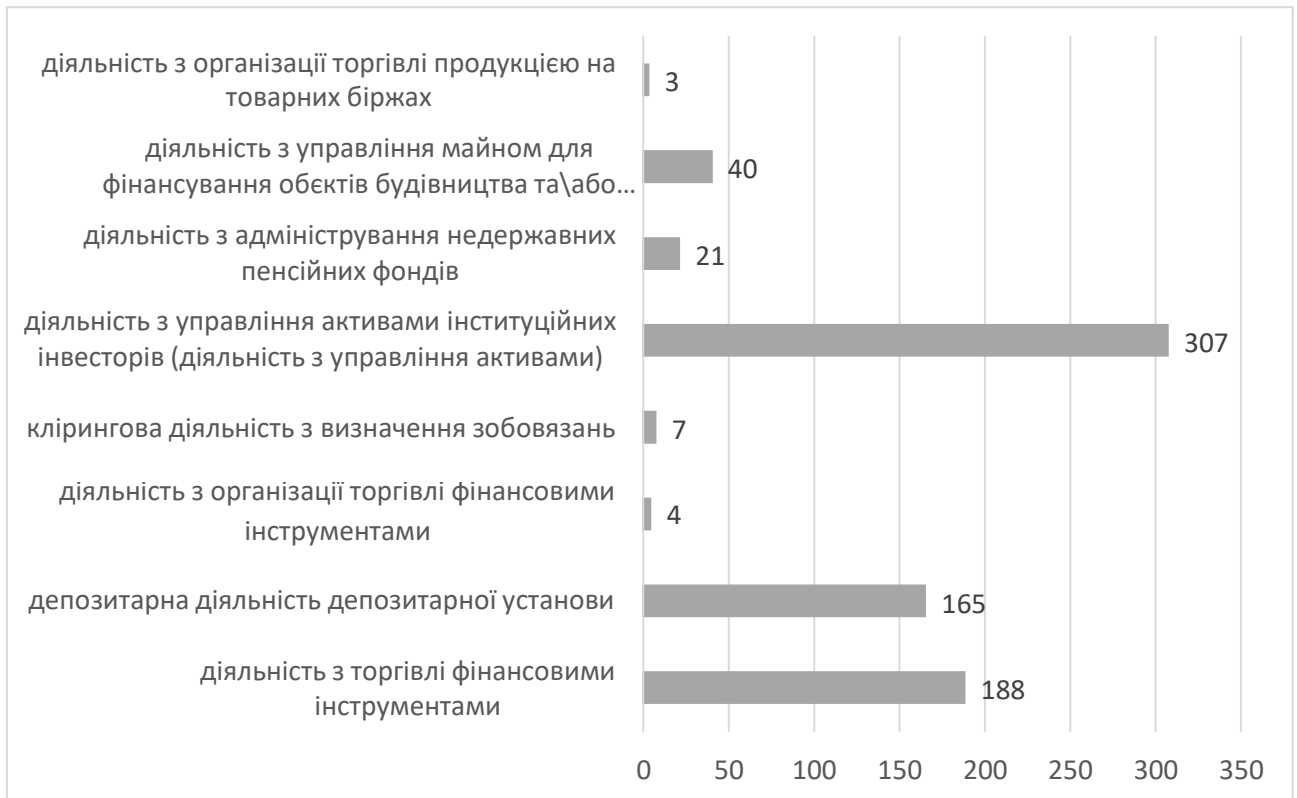

Рис. 1.2.6. Кількість професійних учасників фондового ринку протягом 2021 року, шт. [8]

Реформування системи діяльності професійних учасників фондового ринку які відбувалися протягом останніх п'яти років дозволили більш чітко (законодавчо, нормативно, економічно і функціонально) розмежувати діяльність для забезпечення найбільш ефективної діяльності, комунікації з клієнтами (фізичними та юридичними особами), надання якісних та прибуткових фінансових послуг з інвестування у вітчизняні цінні папери, формування доходних і менш ризикових портфелів цінних паперів.

Сьогодні в Україні діють наступні види професійних учасників фондового ринку (таблиця 1.2.3).

Таблиця 1.2.3

Класифікація професійних учасників українського фондового ринку [7]

<p>Управляючі іпотечним покриттям - діяльність, що провадиться управителем іпотечного покриття від свого імені за винагороду протягом визначеного строку на підставі договору про управління іпотечним покриттям і передбачає представництво інтересів власників іпотечних облігацій, здійснення контролю за додержанням умов заміни іпотечних активів чи включення нових іпотечних активів до іпотечного покриття, здійснення контролю за своєчасністю та повнотою здійснення емітентом платежів за звичайними іпотечними облігаціями, забезпечення відповідності іпотечного покриття вимогам законодавства, виконання інших функцій, визначених законодавством.</p>	Професійні учасники українського фондового ринку	<p>Інвестиційні фірми - основна діяльність яких пов'язана з інвестуванням у цінні папери, а також дилерською, брокерською діяльністю, послугами андеррайтингу та діяльністю, пов'язаною з управлінням цінними паперами (довірче управління коштами).</p>
<p>Депозитарні установи – діяльність щодо надання послуг із зберігання та обліку цінних паперів, обліку й обслуговування набуття, припинення та переходу прав на цінні папери і прав за цінними паперами та обмежень прав на цінні папери на рахунках у цінних паперах депозитарних установ, емітентів, депозитаріїв-кореспондентів, осіб, які провадять клірингову діяльність, Розрахункового центру з обслуговування договорів на фінансових ринках (далі – Розрахунковий центр), депонентів, номінальних утримувачів.</p>		<p>Організатори торгівлі (фондові біржі) - діяльність пов'язана зі створенням організаційних, технологічних, інформаційних, правових та інших умов для збирання й поширення інформації щодо пропозицій всіх видів цінних паперів (боргових, пайових і похідних) та попиту на них з боку інвесторів і фінансових суб'єктів, установ.</p>
<p>Компанії з управління активами – діють за винагороду від свого імені або на підставі відповідного договору про управління активами інституційних інвесторів.</p>		<p>Клірингові установи - діяльність із визначення зобов'язань, що підлягають виконанню за правочинами щодо цінних паперів та інших фінансових інструментів, підготовка документів (інформації) для проведення розрахунків, а також створення системи гарантій з виконання зобов'язань за правочинами</p>

І хоча кількість установ у воєнний час значно не зазнала змін (призупинено ліцензії стосувалося певної кількості професійних установ), проте впровадження воєнного стану після повномасштабного вторгнення Росії обмежило можливість:

- надавати фінансові послуги клієнтам – фізичним та юридичним особам у повному обсязі;
- отримувати прибуток від фінансових операцій з цінними паперами;
- розвивати фінансове посередництво на фондовому ринку;
- покращувати обсяг і кількість операцій з купівлі-продажу вітчизняних цінних паперів;
- забезпечувати збільшення рівня капіталізації вітчизняних акціонерних товариств;
- стимулювати залучення іноземних та національних інвестицій;
- вдосконалювати прозорість діяльності на ринку.

Важливим є те, що серед саморегульованих організацій та професійних учасників ринку у яких свідоцтво про реєстрацію яких закінчується – термін продовжено на три місяці після завершення дії воєнного, що дасть можливість покращити показники діяльності, визначити подальші напрями розвитку.

Деяко спростили умови щодо відкриття рахунків у цінних паперах для клієнтів (фізичних та юридичних осіб) депозитарних установ та інвестиційних компаній. Ідентифікація та верифікація клієнтів на початку війни здійснювалася за допомогою електронної пошти або засобами мобільного зв'язку, що дало змогу клієнтам з будь-якого безпечного місця керувати власними рахунками, забезпечувати визначену кількість фінансових та інвестиційних операцій.

У майбутньому розвитку українського фондового ринку така електронна реєстрація рахунків іноземних осіб (фізичних та юридичних) допоможе більш швидко залучати кошти на вітчизняний ринок, полегшить адміністрування рахунків та операцій через їх автоматизацію, мінімізує час витрачений на консультування чи оформлення документів.

Для прикладу інвестиційні компанії, з метою підтримки фондового ринку,

власної прибутковості визначили напрями більш ефективної взаємодії з клієнтами (фізичними та юридичними особами), зокрема:

- скасували всі комісії за операції з цими цінними паперами та відкривають клієнтам рахунки віддалено;
- активно популяризують військові ОВДП серед населення як інструмент, який має дві переваги: наближає нашу перемогу та дає змогу інвестору отримати гарантований прибуток;
- відповідали на запитання інвесторів щодо рахунків і цінних паперів та підтримували їхній психологічний стан.

Запровадження воєнного стану в Україні дозволило регулятору змінити умови купівлі-продажу цінних паперів на фондовому ринку України, напрями та обсяги інвестування, види цінних паперів в які інвестори вкладають кошти, процедури відкриття за закриття рахунків, напрями обслуговування клієнтів, відкриття за закриття рахунків. У січні-листопаді 2022 року зазнали обсяги торгівлі корпоративними цінними паперами (рисунок 1.2.7), зокрема, через рішення НКЦПФР щодо здійснення окремих операцій [11].

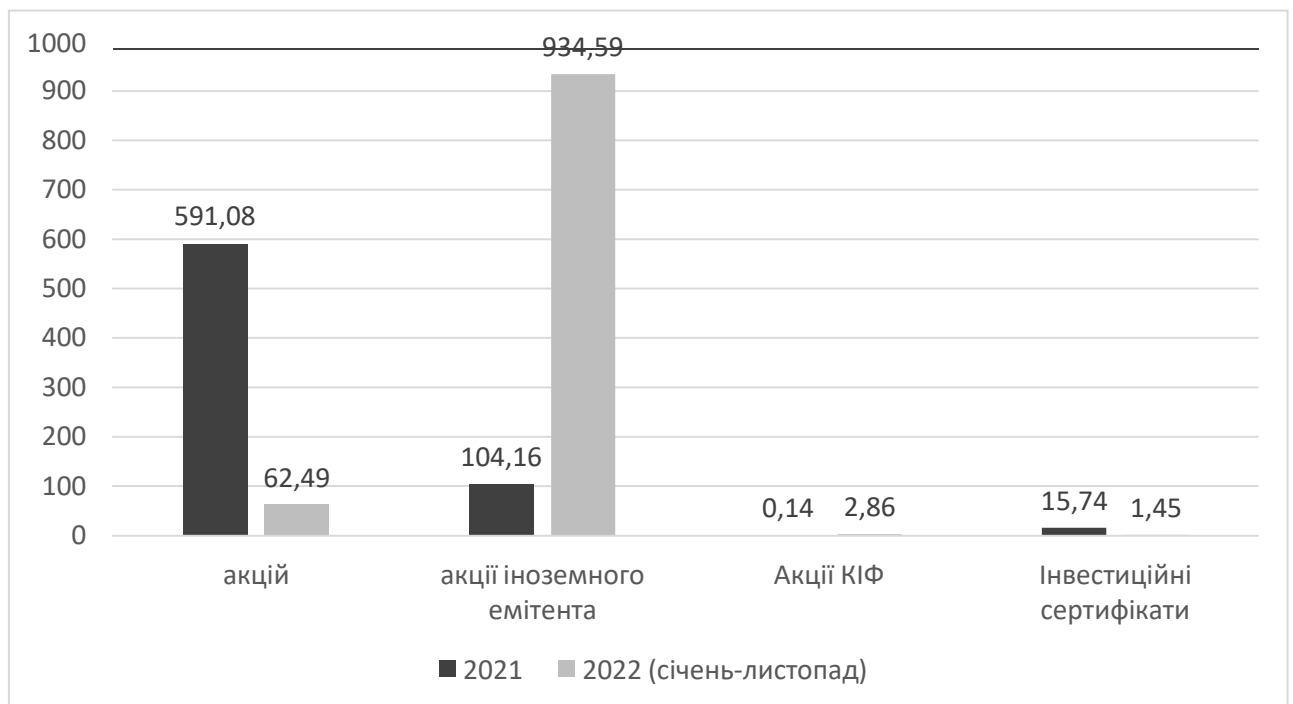

Рис. 1.2.7. Динаміка торгівлі корпоративними цінними паперами протягом 2021-2022 років (січень-листопад), млн. грн.

Як видно з рисунку 1.3.7, у січні-листопаді 2022 року обсяг операцій з купівлі-продажу вітчизняних акцій скоротилася на 528,59 млн. грн., що

негативно вплинуло на обсяги фінансових операцій, обсяги залучених інвестицій у діяльність підприємств. Така ситуація зумовлена обмеженням регулятора діяльності з корпоративними цінними паперами з метою блокування корупційних схем з корпоративними цінними паперами, виявлення активів країн агресорів (блокування виведення їхніх активів з України) та запобігання відмивання коштів через українські цінні папери.

Однак інвестиційним фондам було дозволено здійснювати операції з цінними паперами які мають міжнародний ідентифікаційний код, що вплинуло на обсяги операцій з акціями іноземного інвестора. Обсяги купівлі-продажу у січні-листопаді 2022 року акцій іноземного емітента зросли на 830,43 млн. грн., також на 2,72 млн. грн. зросли обсяги угод на акції корпоративних інвестиційних фондів, що є позитивною динамікою як для інвесторів, так і для самих інвестиційних фондів.

Важливу роль у забезпеченні інформаційної безпеки від початку встановлення воєнного часу відіграють депозитарії, які забезпечують надійне зберігання інформації про емітентів цінних паперів в Україні, інформацію про самі цінні папери (які зберігаються у депозитарію), інформацію про власників цінних паперів. Також, вони забезпечили вставлення фактів і обсягів володіння цінними паперами фізичних та юридичних осіб, що належать до країни агресора.

Окрім того, депозитарні установи відіграють важливу роль на фондовому ринку виконуючи наступні завдання:

- зберігати цінні папери: депозитарії забезпечують безпечне зберігання цінних паперів (пайових, боргових деривативів), що дозволяє встановити захист прав власності інвесторів та інших власників цінних паперів;
- здійснювати розрахунки та передачі цінних паперів: депозитарії здійснюють розрахунки та передачу цінних паперів між учасниками ринку, що забезпечує швидку та ефективну обробку операцій на ринку;
- підтримувати інформаційність, достовірність та прозорість реєстру власників цінних паперів: депозитарії ведуть реєстр власників цінних паперів, що забезпечує контроль на правами та забезпечує можливість

виплати дивідендів та інших виплат (відсотків, курсових різниць тощо) власникам цінних паперів;

- надавати інформацію: депозитарії надіють інформацію про рух цінних паперів на фондовому ринку та інші відомості, що допомагає інвесторам приймати рішення про свої інвестиції;
- виконувати інші функції: депозитарії можуть виконувати інші функції, що пов'язані з управлінням цінними паперами, відшкодування витрат при знеціненні цінних паперів, надання консультаційної допомоги тощо.

Негативним фактором щодо діяльності депозитарних установ стало те, що 23 установи не подали інформації Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку інформацію про об'єкти права власності російської федерації як держави, яка розпочала повномасштабну війну проти України. З метою запобігання негативного впливу на діяльність фондового ринку та загроз, які можуть вплинути на безпеку здійснення фінансових операцій, емісійну політику акціонерних товариств були прийнято рішення НКЦПФР про зупинення дії ліцензії таких компаній.

Зазнали значних змін і обсяги емісії та торгівлі борговими цінними паперами різних емітентів протягом 2021-2022 років (січня-листопада) (рисунок 1.2.8).

Ринок боргових цінних паперів зазнав значних скорочень протягом 2022 року, зокрема:

- облігації внутрішньодержавної позики на 306594,4 млн. грн.;
- облігації внутрішніх місцевих позик на 1854,51 млн. грн.;
- облігації іноземного емітента на 34,74 млн. грн.;
- облігації підприємств на 2127,84 млн. грн.

Така ситуація була зумовлена тим, що підприємства в умовах воєнного стану та в умовах економічної невизначеності в майбутньому не мали змоги залучати кредитні кошти на власний розвиток та намагалися знизити рівень кредитних та фінансових ризиків у майбутньому. Однак, зросли обсяги емісії облігацій зовнішніх державних позик України на 1012,21 млн. грн, та облігацій іноземної держави на 1339,65 млн. грн. Збільшення емісії облігацій зовнішніх

державних позик України мало на меті збільшення обсягу залучених фінансових ресурсів в економіку України, фінансування державного бюджету.

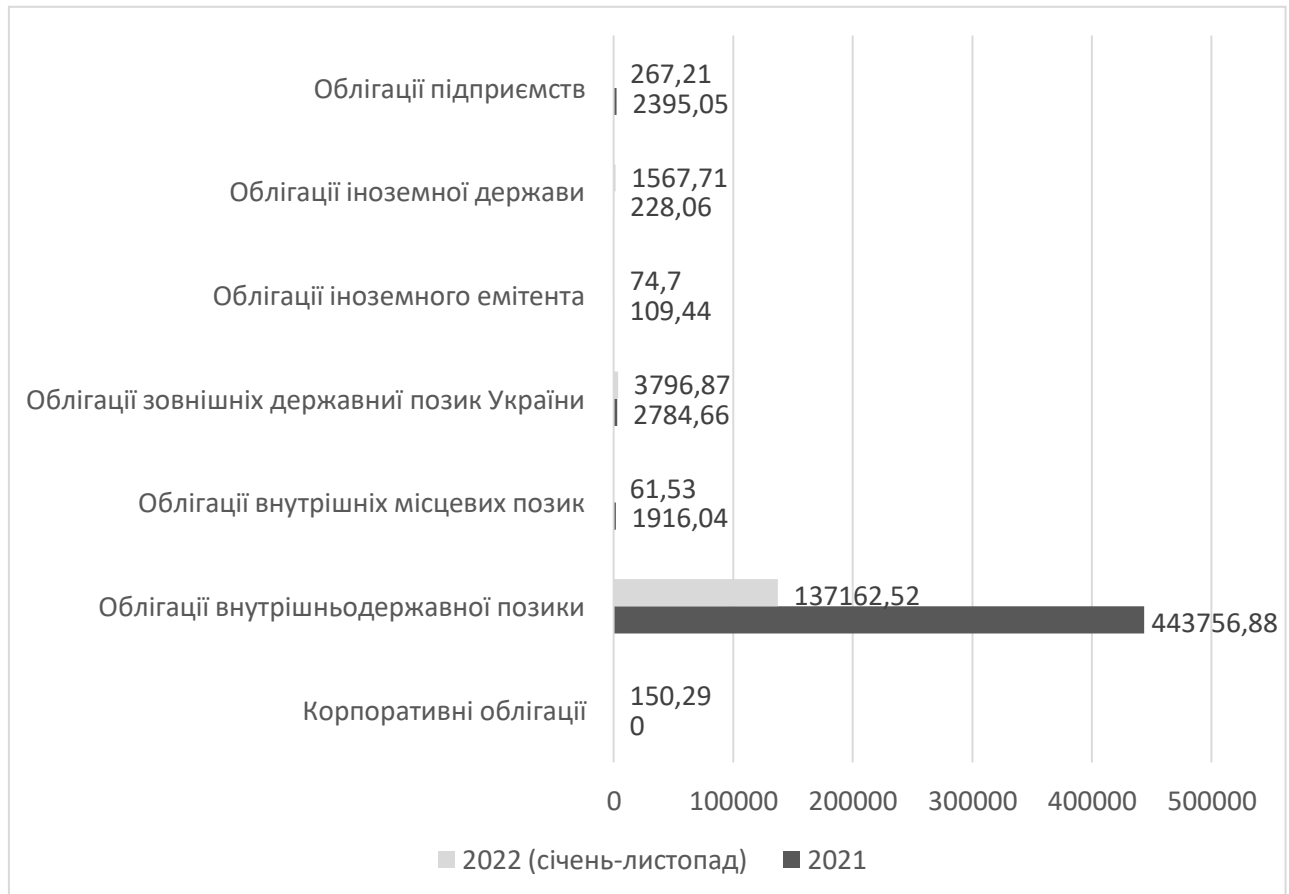

Рис. 1.2.8. Динаміка торгівлі борговими цінними паперами протягом 2021-2022 років (січень-листопад), млн. грн.

Як зазначає більшість економістів, облігації внутрішньодержавної позики (зовнішні та внутрішні військові) є надійним інструментом для інвестування як фізичним та і юридичним особам, міжнародним інвесторам.

У березні 2022 року НКЦПФ дозволила здійснювати юридичним та фізичним особам нерезидентам відкривати рахунки та заключати договори щодо військових облігацій за спрощеною системою. Популяризація військових облігацій внутрішньодержавної позики дозволило підвищити їхній інвестиційний рейтинг не лише серед професійних учасників фондового ринку, а й серед фізичних осіб.

Перший аукціон з розміщення військових облігацій внутрішньодержавної позики відбувся 15 березня 2022 року. Міжнародний код облігацій – UA4000225775. Придбати їх змогли фізичні та юридичні особи, резиденти та нерезиденти на вторинному ринку. Термін обігу облігацій складає 407 днів,

дата погашення – 27 квітня 2023 року.

Позитивні зміни відбулися за допомогою реалізації програми інвестування серед банківських установ, які на правах фінансового посередника дають можливість фізичним особам укласти договори на інвестування коштів в облігації внутрішньодержавної позики, тим самим залучаючи вільні фінансові ресурси населення та наповнюючи державний бюджет. Окрім того, у банківських установах існує прив'язка до поточного рахунку клієнта, що дає можливість швидко оперувати коштами, мати підтвердження надійності клієнта (інвестора), можливість швидко (в електронному форматі через сайт чи додаток) оформити угоду про інвестиційну співпрацю.

Сьогодні банківські установи відкрили можливість в дистанційній електронній формі, через офіційний сайт банківської установи підписувати угоди на відкриття інвестиційного рахунку для можливої подальшої купівлі цінних паперів. На сайті розміщена електронна угода яка підписується між банківською установою та клієнтом про надання інвестиційних послуг. У зв'язку з війною банківські установи обмежили купівлю лише на облігації внутрішньодержавної позики, проте у майбутньому планують розширити кількість цінних паперів для інвестування. Це дасть можливість більш швидко відновити роботу фондового ринку після закінчення воєнного стану та залучити більше вільних фінансових ресурсів від фізичних осіб на розвиток інвестиційного сектору (вітчизняного фондового ринку).

З іншою стороною фізичні особи мають можливість вкласти вільні фінансові ресурси у надійні боргові цінні папери та отримувати відсотки від володіння однією облігацією внутрішньодержавної позики, покращувати свої доходи та інвестиційні здібності (навики). Аналогічні послуги пропонують інвестиційні компанії, проте процедура у банківських установах значно простіша і доступніша.

Обсяги обігу похідних цінних паперів у 2022 році також зазнали негативних змін (рисунок 1.2.9).

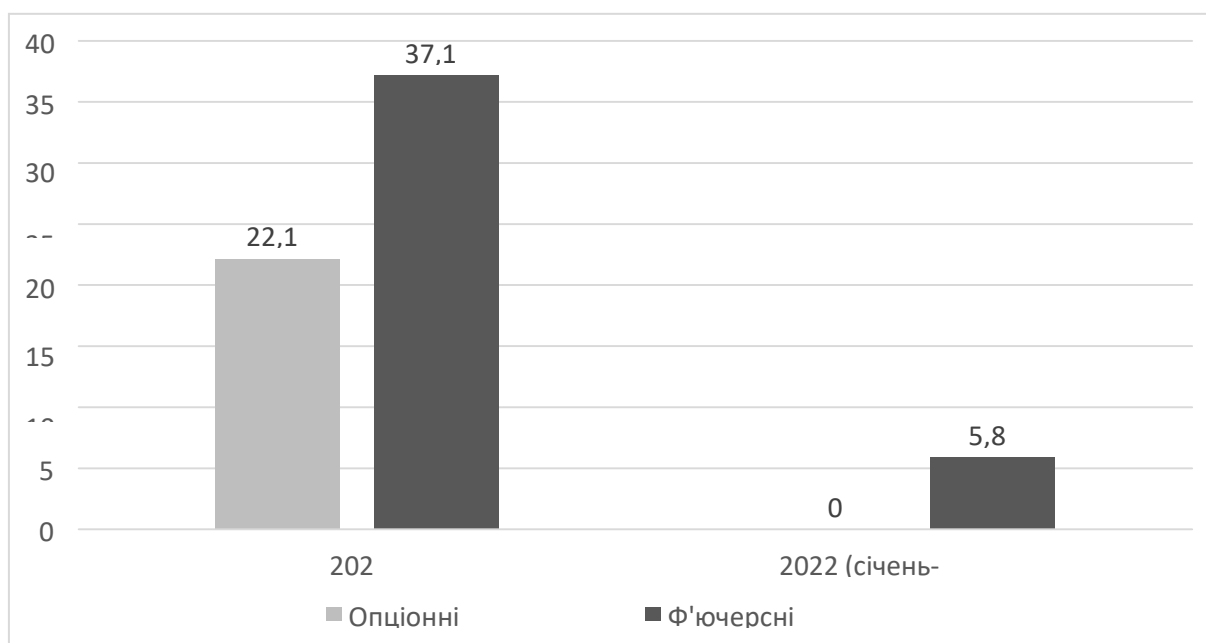

Рис. 1.2.9. Динаміка торгівлі похідними цінними паперами протягом 2021-2022 років (січень-листопад), млн. грн.

Загальна сума операцій з опціонними сертифікатами у 2021 році склали 22,15 млн. грн., проте у 2022 році жодної операції не було здійснено. Операції з ф'ючерсними контрактами також скоротилися на 31,3 млн. грн. і у 2022 році склали лише 5,87 млн. грн. Одна із основних причин скорочення обсягів деривативних контрактів це відсутність чітких прогнозів щодо майбутньої цін на базові фінансові інструменти, валюту чи товари після закінчення дії воєнного стану, а також термінів на які такі угоди можливо укласти.

Ф'ючерси являють собою один із типів деривативних фінансових інструментів, що означають угоду між продавцем та покупцем на купівлю або продаж активу (наприклад, сировини, валюти, акцій, облігацій, готової продукції тощо) за певну ціну в певний майбутній момент часу.

Угода на ф'ючерсні контракти обов'язково повинна містити дату укладання угоди, ціну угоди, за якою актив (товар) буде куплений або проданий у майбутньому. Ціна на ф'ючерсні контракти визначається на основі попиту та пропозиції на ринку і залежить від багатьох факторів, таких як стан економіки, політична ситуація, події на міжнародному ринку тощо.

Ф'ючерси є важливим інструментом для ризикового управління, оскільки вони дозволяють інвесторам захистити свої інвестиції від невизначеності

цінових коливань на ринку. Використовуються для здійснення спекулятивних операціях на ринку, що дозволяє інвесторам заробляти на коливаннях цін.

Опціони також деривативні фінансові інструменти, що дають право купити (call option) або продати (put option) певний актив за певну ціну (ціновий страйк) протягом певного періоду часу або на певну дату у майбутньому. За правом купівлі (call option) власник опціону платить премію продавцеві опціону і отримує право купити актив за ціновим страйком протягом визначеного періоду часу. За правом продажу (put option) власник опціону також платить премію, але отримує право продати активи за ціновим страйком протягом визначеного періоду часу [1-3].

Опціони, що здійснюють обіг на вітчизняному фондовому ринку дають можливість інвесторам заробляти на коливаннях цін і при цьому обмежувати свої втрати. Його використовують для укладання угод на сировину і матеріали у різних галузях, таких як фінанси, страхування, сільське господарство, промисловість. Проте у 2022 році обсяг угод щодо укладання опціонних контрактів (і на купівлю, і на продаж) скоротився до 0, що негативно впливає на всі економічні сфери.

Важливий розвиток українського фондового ринку в значній мірі залежить від діяльності, процвітання та конкурентоспроможності публічних акціонерних товариств, які забезпечують емісію акцій та наповнення ринку корпоративними цінними паперами (окрім корпоративних інвестиційних фондів). З початком війни значна кількість акціонерних товариств, які є активними емітентами на фондовому ринку, частково або повністю втратили майно, фінансові ресурси або повністю перестали існувати.

З 12 000 акціонерних товариств 41 компанія знаходиться під санкціями через виявлення факту володіння частиною статутного капіталу власниками країни агресора, більше 130 акціонерних товариств зазнали фінансових втрат у результаті обстрілів та збройних нападів. Більше ніж 70 % публічних акціонерних товариств зазнали фінансових втрат від операційної діяльності.

У свою чергу Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку України на період дії воєнного стану встановила, що емітенти цінних паперів

звільняються від обов'язку розкривати регульовану інформацію в строки, встановлені чинним законодавством та нормативними актами регулятора. Після завершення дії воєнного стану регульована інформація розкривається емітентами цінних паперів в наступні строки:

- річна регулярна інформація за 2021 звітний рік розкривається протягом 90 днів після завершення дії воєнного стану;
- проміжна регулярна інформація за відповідний квартал 2022 року розкривається разом з річною регулярною інформацією за 2021 рік;
- особлива інформація про факти, що виникли протягом строку дії воєнного стану, розкривається протягом 30 днів після завершення дії воєнного стану [8].

Обсяг торгів фінансовими інструментами протягом січня-листопада 2022 року на операторах організованих ринків капіталу на вторинному ринку становив 99,95% від загального обсягу торгів фінансовими інструментами протягом зазначеного періоду (рисунок 1.2.10).

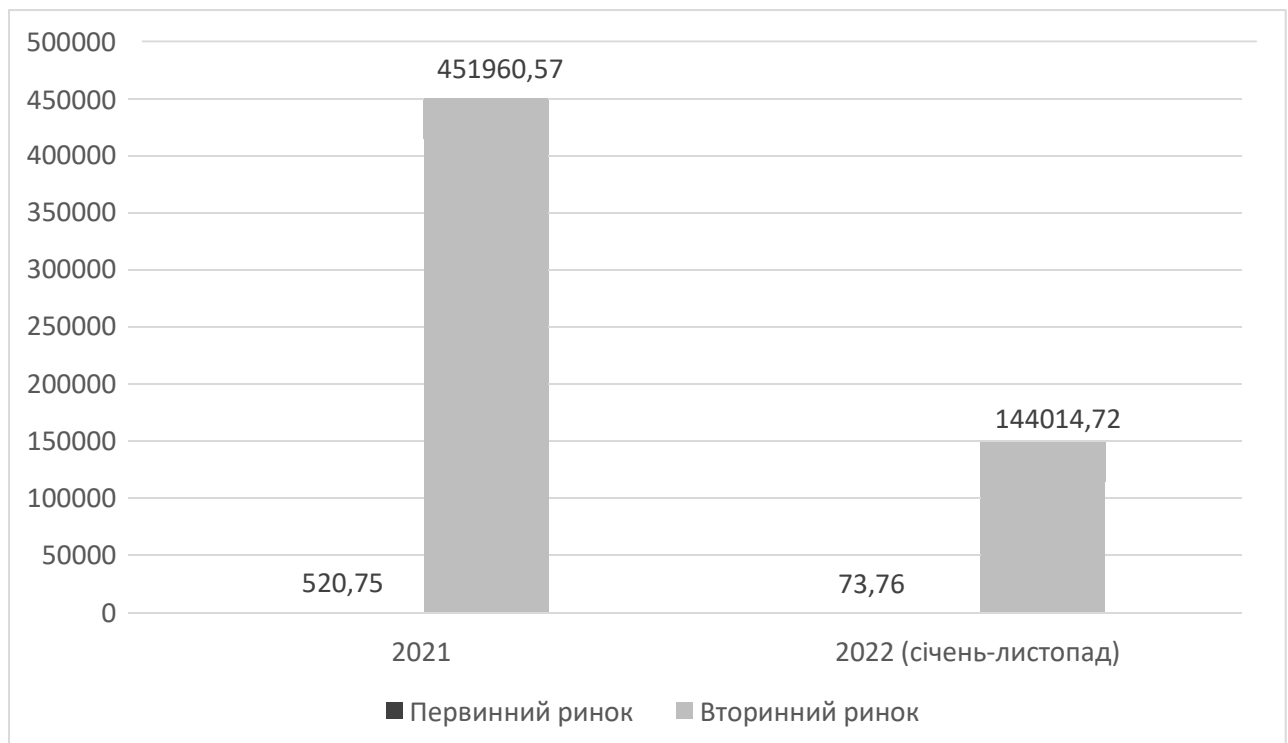

Рис. 1.2.10. Обсяг торгів фінансовими інструментами на операторах організованих ринків капіталу за видами ринку протягом 2021 року та січня-листопада 2022 року, млн грн

Як видно з динаміки представленої на рисунку 1.3.10, обсяг торгів на первинному фондовому ринку України скоротилися на 446,99 млн. грн. тобто з 520,75 млн. грн. у 2021 році до 73,76 млн. грн. у січні-листопаді 2022 року. Такі показники негативно характеризують первинний ринок та тягнуть за собою проблеми у залученні вільних фінансових ресурсів через первинну емісію акцій, неможливість збільшити статутний капітал, залучити нових інвесторів. При цьому єдиним оператором організованого ринку капіталу, який забезпечував торгівлю цінними паперами – Перша фондова торговельна система (ПФТС).

На вторинному фондовому ринку обсяги торгів зменшилися у січні-листопаді на 307 945 млн. грн., що є негативною тенденцією як для розвитку самого фондового ринку та і його суб'єктів. У січні-листопаді 2022 року обсяг торгів поза організованим ринком капіталу склав 370,66 млрд. грн., що на 161,69 млрд. грн. менше порівняно з показником минулого 2021 року.

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку разом з державними організаціями та консультаційними центрами міжнародних організацій здійснювала заходи щодо зменшення рівня впливу кризових факторів на діяльність українського фондового ринку. До таких заходів належали:

- спрощення процедури ідентифікації осіб, які здійснювали купівлю облігацій внутрішньодержавної позики та їхню купівлю професійними учасниками ринку для нерезидентів;
- разом з Національним банком України уніфікували підходи до обліку цінних паперів резидентів та нерезидентів;
- продовжено терміни дії сертифікатів професійних учасників ринку;
- перенесено терміни виконання нормативних вимог;
- надав дозвіл акціонерним товариствам та фінансовим компаніям (акціонерного типу) проводити збори дистанційно;
- перехід діяльності НКЦПФР на дистанційну форму;
- обмеження на поповнення брокерських рахунків за кордоном у іноземній валюті;

- продовжувати надавати інформаційну підтримку учасникам ринку та розміщувати інформацію на офіційному сайті [9].

Також, важливим кроком регулятора стала призупинення (на час дії воєнного стану) процесуальних дій, що стосуються підписання актів правопорушення захисту прав споживачів, ринку капіталів, порушення вимог законодавства щодо пенсійного забезпечення та вимог законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на час дії воєнного стану в Україні.

Призупинені і всі операції за системою squeeze-out щодо продажу корпоративних цінних паперів, проте із можливістю закінчити ті які були розпочаті перед війною. Зазначимо, що squeeze-out — це певна процедура, яка полягає в обов'язковому продажу цінних паперів (або викупу акцій) на вимогу власника акціонерного пакета, що є домінуючим у порівнянні з іншими. Необхідно відзначити, що домінуючим вважається пакет, розмір якого дорівнює або перебільшує 95% загального обсягу простих акцій.

Подальший розвиток українського фондового ринку буде залежати від запровадження (набрання чинності після закінчення воєнного часу) Закону України «Про віртуальні активи» [8, 12], який в умовах стрімкого розвитку діджиталізації економіки, фінансових операцій забезпечить регулювання правовідносини, що виникають у зв'язку з оборотом віртуальних активів в Україні, визначає права та обов'язки учасників ринку віртуальних активів, засади державної політики у сфері обороту віртуальних активів. Набрання чинності даного закону зазначатиме, що Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку визначатиме порядок обігу віртуальних активів, ліцензуватиме учасників ринку, забезпечуватиме захист прав та інтересів інвесторів, а також здійснюватиме фінансовий моніторинг у цій сфері тощо. Національний банк України забезпечить контроль у сфері віртуальних валютних цінностей, що в свою чергу сприяє більшій прозорості діяльності на фондовому ринку України та підвищить довіру інвесторів.

Важливим аспектом подальшого розвитку як українського фондового

ринку так і економіки України є співпраця з міжнародними фінансовими організаціями, міжнародними фондами та установами щодо введення санкцій проти країни-агресора. Так, у березні 2022 року Європейська клірингова система Clearstream повідомила, що ввела обмеження на операції з Національним розрахунковим центром (НРД) росії. Це призвело до зупинення деяких операцій російських клієнтів із іноземними цінними паперами. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, зі свого боку, буде продовжувати роботу до повного блокування рахунку НРД у співпраці з міжнародними колегами.

Не менш важливим напрямком є співпраця емітентів, професійних учасників ринку та інвесторів (національних та міжнародних) з АРІФРУ (Агентством з розвитком інфраструктури фондового ринку України), яке здійснює організаційне, технічне та ресурсне забезпечення реалізації повноважень Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. АРІФРУ забезпечує центральне формування бази даних на всіх емітентів цінних паперів, професійних учасників ринку та інвесторів. А також надає послуги: юридичного консалтингу, інформаційні послуги, послуги з підготовки та розкриття інформації емітентами цінних паперів та послуги з розміщення реклами від учасників фондового ринку [14]. У 2022 році АРІФРУ отримало дозвіл використовувати у своїй діяльності хмарні сервіси, проте за умови, що вони будуть розміщені в країнах-членах Європейського союзу, Великобританії, США або Канади, власники мали реєстрацію саме в цих країнах.

В майбутньому це дозволить представникам українського фондового ринку (НКЦПФР, АРІФРУ, емітентам, професійним учасникам ринку, інвесторам) підтримувати міжнародні зв'язки щодо залучення інвестицій, отримання міжнародного досвіду здійснення фінансових операцій з купівлі продажу цінних паперів, розміщення цінних паперів на міжнародних ринках тощо.

Також, ще одна європейська розрахунково-клірингова організація Euroclear скасувала прийняття російських рублів, як розрахункову валюту, та обмежила операції з цінними паперами. Euroclear вимкнула рахунок в ING

Bank, своєму готівковому кореспонденті в Москві. Таким чином, клієнтам більше не дозволяється переказувати будь-які рублі до ING Bank.

Розірвання фінансових зав'язків між Україною та країною-агресором, дозволить більш прозоро здійснювати діяльність на фондовому та товарних ринках, встановити більш тісний зв'язок між високорозвиненими країнами, міжнародними організаціями та іноземними фінансовими установами. Саме країни Європейського союзу, США, Великобританії, Канади забезпечили купівлю облігацій емітованих Україною для іноземних інвесторів.

4 травня 2022 року, НКЦПФР (Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку) та KNF (Управління з фінансового нагляду Польщі) підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо співпраці та обміну інформацією у сфері нагляду за ринком капіталу. В Меморандумі Комісія та фінансовий регулятор Польщі домовились розробити план покращення процесу обміну інформацією в обсязі, дозволеному національним законодавством сторін. Таке співробітництво сприятиме більшому захисту інвесторів на ринках капіталу України та Польщі, більшій прозорості та надійності операцій [8].

Після закінчення війни важливим напрямком розбудови та удосконалення вітчизняного фондового ринку буде реалізації програми євроінтеграції для подальша розбудова та поглиблення взаємовідносин між Україною та ЄС здійснюється на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції. Основними стратегічними документами у цьому напрямку є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Угода про асоціацію), а також Угода про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС. 23 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі за рішенням Європейської Ради на підставі висновку Європейської Комісії щодо заявки України на членство в ЄС [8]. А також, досі не підписаний Багатосторонній меморандум про взаєморозуміння щодо консультування та співробітництва та обміну інформацією (IOSCO MMoU), хоча членом IOSCO Україна стала ще в 1996 р. Цей меморандум дозволить налагодити обмін міжнародним досвідом в сенсі

запобігання недобросовісної поведінки учасників фондового ринку.

На основі проведеного дослідження щодо стану та розвитку українського фондового ринку у воєнний стан можна зробити висновок про вплив значної кількості негативних факторів які спричинили фінансові втрати щодо торгівлі одними цінними паперами, проте стимулювали купівлю-продаж інших, виявили слабкі та сильні місця, визначили пріоритети діяльності інвесторів, професійних учасників фондового ринку, акціонерних товариств та держави. До найбільш негативних аспектів, на нашу думку, варто віднести:

- значне скорочення емісії пайових цінних паперів – акцій, боргових цінних паперів – облігацій;
- обмеження операцій на купівлю-продаж цінних паперів на вітчизняному фондовому ринку;
- обмеження здійснення операцій інвесторів та професійних учасників фондового ринку;
- емітенти корпоративних цінних паперів – акцій не повинні розміщувати публічно фінансову звітність до закінчення воєнного стану, що значно впливає є прозорість їхньої діяльності;
- значне скорочення обсягів укладання угод на фінансові ресурси та товари за допомогою похідних цінних паперів – ф'ючерсів та опціонів;
- виявлення фактів володіння значними обсягами корпоративних цінних паперів українських акціонерних товариств фізичними та юридичними особами, що мають російське або білоруське громадянство. Основне завдання щодо пошуку таких власників було покладено на центральний депозитарій;
- призупинення дію окремих нормативних актів, які забезпечували прозоре, ефективне функціонування вітчизняного фондового ринку;
- відсутність встановлення позивного ринкового індексу фондових бірж, оскільки було призупинено торгівлю корпоративними цінними паперами, що входили до біржового списку;
- зниження рівня ринкової капіталізації українських публічних акціонерних товариств яка залежить від емісійної діяльності на попиту на

- акції;
- недовіра фізичних осіб – потенційних інвесторів до системи інвестування вільних фінансових ресурсів у вітчизняні цінні папери на фондовому ринку;
  - призупинення дії ліцензії на впровадження діяльності з організації торгівлі продукцією на товарних біржах ПрАТ «Українська міжбанківська валютна біржа» до дати закінчення дії воєнного стану у зв'язку з негативним впливом на роботу товарних ринків;
  - скорочення обсягів торгів на первинному та вторинному ринку цінних паперів (пайових, боргових та похідних);
  - значне обмеження доступу до публічної інформації емітентів цінних паперів, професійних учасників ринку;
  - втрата можливості залучення міжнародного інвестування через фінансові інструменти фондового ринку;
  - відкликання або призупинення дії ліцензії окремих професійних учасників фондового ринку до встановлення фактів здійснення операцій або володіння активами, з суб'єктами країни-агресора.

Як показали дослідження, в умовах воєнного стану, економічної кризи в країні відбувається сповільнення механізмів розвитку вітчизняного фондового ринку, проте на негативному фоні розглядається позитивна динаміка роботи професійних учасників фондового ринку – інститутів спільного інвестування та корпоративних інвестиційних фондів. Система спрощеної реєстрації нових учасників фонду та можливість онлайн управляти депозитними інвестиційними рахунками дало змогу підтримувати мінімальний рівень інвестування у цінні папери українських емітентів, тим самим скасовуючи дефолт фондового ринку в умовах війни. А також, показати професійних учасників з точки зору надійних партнерів як регулятора фондового ринку, інвесторів та емітентів.

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку дозволила депозитарним установам та Центральному депозитарію зі зберігання цінних паперів відкривати агреговані рахунки, копіювати дані системи обліку в хмарні сервіси країн-членів Європейського Союзу, Великобританії, Сполучених

Штатів Америка або Канади. Важливо, щоб кінцевим власником таких сховищ була одна з перелічених країн. Раніше право використовувати хмарні технології для зберігання інформації отримав Центральний депозитарій.

Позитивним досвідом для діджиталізації вітчизняного фондового ринку стала практика застосування (під час дії воєнного стану в Україні) уніфікованих підходів до обліку цінних паперів резидентів та нерезидентів на агрегованих рахунках депозитарних установ. Пов'язана така діяльність з можливістю пройти верифікацію та відкрити рахунок у цінних паперах за допомогою мобільного телефону чи електронної скриньки та надати паспортні дані. За позитивних результатів (збільшення обсягів залучення інвестицій) це дозволить збільшити коло іноземних інвесторів та спростити доступ до купівлі цінних паперів. Сьогодні така практика стосується відкриття рахунку для купівлі облігацій внутрішньодержавної позики, проте вимагає від спеціалістів ринку більш детального контролю та достовірності таких рахунків.

Напрями подальшого розвитку українського фондового ринку після закінчення війни повинні були спрямовані на:

- забезпечення законодавчо-правової підтримки: діяльності професійних учасників фондового ринку, емісійної та лістингової діяльності публічних акціонерних товариств, інвестиційної діяльності національних та іноземних інвесторів;
- забезпечення максимально високого рівня прозорості: діяльності емітентів та професійних учасників ринку; фінансових, консультаційних та інвестиційних операцій; показників фінансового стану емітентів;
- надання своєчасної та достовірної інформації яка необхідна для забезпечення інвестиційної діяльності (фінансова, статистична та аналітична) на фондовому ринку;
- підтримка використання хмарних сервісів у діяльності Агентства з розвитку інфраструктури фондового ринку для розширення інвестиційних можливостей та покращення інвестиційної привабливості (особливо важлива

- співпраця з країнами-членами Європейського союзу, Великобританії, США та Канади);
- спільно з міжнародними партнерами розробка та запровадження грантових програм для залучення інвестицій на відбудову фондового ринку та фінансового сектору України;
  - розширення набору фінансових інструментів та продуктів які б відповідали потребам інвесторів і забезпечували більш широкі можливості для диверсифікації збалансованого інвестиційного портфеля. Наприклад, введення експериментальних продуктів, таких як ETF (Exchange Traded Funds);
  - встановити жорсткі вимоги до антикорупційної політики саме на фондовому ринку, зокрема через доповнення статей до існуючого Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»;
  - збільшити кількість фондових бірж на ринку, які спеціалізуються на торгівлі національними та іноземними цінними паперами, фіатними грошима та криптовалютою;
  - розроблення нормативно-правових актів щодо забезпечення виконання деривативів на фондовому та товарному ринках, відповідно до міжнародних стандартів та практик;
  - посилити адміністративну відповідальність за правопорушення на фондовому ринку всіх учасників;
  - посилити співпрацю професійних учасників фондового ринку з державними органами у сфері запобігання корупції;
  - розвиток депозитарно-клірингової діяльності.

Після перемоги велика кількість держав-партнерів, які підтримують Україну під час війни, розробили плани фінансової підтримки та відбудови серед яких важливе місце посідають, як капітальні, так і фінансові інвестиції. Це дасть можливість відновити діяльність фондового ринку, його суб'єктів

(емітентів, професійних учасників ринку, інвесторів), збільшити обсяги випуску цінних паперів, що підвищить загальну ліквідність фондового ринку, індекс акціонерних компаній в українських біржових індексах. Збільшення інвестицій у цінні папери підвищить конкуренцію серед професійних учасників, що дасть змогу покращити якість послуг клієнтам, а також забезпечить формування надійних і прибуткових портфелів інвестицій.

Список використаних джерел:

1. Еш С. М. Фінансовий ринок: навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 528 с.
2. R. J. Teweles and E. S. Bradley, The Stock Market (John Wiley & Sons, Hoboken, New Jersey, 1998), pp. 3-112
3. Фондовий ринок: підручник: у 2 кн. / В. Д. Базилевич, В. М. Шелудько, В. В. Вірченко та ін.; за ред. В. Д. Базилевича ; КНУ імені Тараса Шевченка. Київ: Знання, 2015. Книга 1, 2015. 612 с.
4. Джус С. І. Аналіз наукових підходів до визначення сутності понять «фондовий ринок» та «ринок цінних паперів». Статистика та суміжні галузі дослідження. Статистика України. № 4, 2015. С. 52-59.
5. Третьякова О. В., Харабара В. М., Грешко Р. І. Фондовий ринок України: особливості функціонування в сучасних умовах. *Економіка та держава*. 2020. № 5. С. 103–107.
6. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки. Закон України № 3480-IV, чинний, поточна редакція від 03.01.2023 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>
7. Blikhar M., Shevchenko N., Komarnytska I., Zaiats O. Naukovyi Legal management and regulation of the activities of professional participants in the stock market of Ukraine. *Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2022, № 6. P. 147 – 153
8. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Офіційний сайт. Аналітичні дані щодо розвитку фондового ринку протягом 2019-2022 років. URL : <https://www.nssmc.gov.ua/news/insights/>

9. Укрінформ – мультимедійна платформа. Відновлення фондового ринку: позитив для інвесторів та ризику для держзапозичень. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3547626-vidnovlenna-fondovogo-rinku-pozitiv-dla-investoriv-ta-riziki-dla-derzzapozicen.html>
10. Українська фондова біржа. Офіційний сайт. Графіка динаміки інструментів. URL: <https://www.ux.ua/ua/graph/dynamics/>
11. Про порядку проведення окремих операцій на ринках капіталу та уточнення положень окремих рішень НКЦПФР. Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 138 від 01.03.2022 року. URL : https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2022/03/rishennia_138_-_vsi_if_-_01.03.2022.pdf
12. Про віртуальні активи. Закон України № 2074-IX, не набрав чинності, поточна редакція від 17.02.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
13. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Закон України № 361-IX, чинний, поточна редакція від 29.12.2022 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>
14. Агентством з розвитком інфраструктури фондового ринку України (АРІФРУ). Офіційний сайт. Діяльність та завдання АРІФРУ. URL : <https://www.smida.gov.ua/about>

1.3. Реальний сектор економіки України в умовах військового стану

Впродовж останнього десятиліття економіка України зазнала негативного впливу спричиненого низкою ризиків, загроз та викликів, ключовими серед яких були зовнішні дестабілізуючі чинники, насамперед доцільно відзначити військову агресію зі сторони РФ та наслідки впливу пандемії Ковід-19.

Економіка будь-якої розвиненої країни світу не може повноцінно

розвиватись без ключової її складової, а саме ефективно функціонуючого реального сектору, оскільки він виступає базисом у процесі формування економічного багатства та створює умови для забезпечення національного добробуту.

Доцільно зазначити, що поняття «реальний сектор економіки» увійшло до активного вжитку на початку ХХІ ст. і ще не сформувалось його усталене визначення у фаховій економічній літературі та законодавчих нормах. Окрім цього, доволі часто реальний сектор економіки трактується у різних аспектах, а саме широкому та вузькому. Для прикладу, одні науковці, а саме Багацька К. В., Волот О.І., Зимовець В.В., Лупак Р.Л., Пліско І.М., Штець Т.Ф., трактують його як виробництво матеріальних і нематеріальних благ, тобто по суті - більшість галузей економіки за винятком фінансового сектору (фінансово-кредитних та біржових операцій).

Волот О.І. та Пліско І.М. [1, С. 26] до складових реального сектору економіки відносять:

- сектор матеріального виробництва, до складу якого входять промисловість та сільське господарство, мисливство, лісове господарство;
- сектор індивідуальних (споживчих) послуг, що включає операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям, а також освіту, охорону здоров'я та надання соціальної допомоги, й низку послуг, що надаються у комунальній, індивідуальній, культурній сфері тощо;
- сектор торгівельних послуг, до складу якого віднесено будівництво, транспорт та зв'язок, торгівлю та діяльність готелів й ресторанів.

В. Зимовець та К. Багацька [2, С. 9] включають до складу реального сектору наступні галузі відповідно до КВЕД:

- сільське, лісове та рибне господарство;
- промисловість;
- будівництво та операції з нерухомим майном;
- оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів;
- транспорт, логістика, поштова та кур'єрська діяльність;
- тимчасове розміщення та організація харчування;

- інформація та телекомунікації;
- професійна діяльність та діяльність у сфері обслуговування (а саме облік, аудит), архітектури, інжинірингу, найму персоналу, охорони, тощо;
- соціальна сфера та надання освітніх, культурних, медичних, мистецьких та ін. послуг.

Лупак Р.Л. та Штець Т.Ф. трактують реальний сектор економіки як сукупність галузей, які формують первинний, вторинний та третинний сектор економіки (рис. 1.3.1). У першому об'єднано галузі, результатом діяльності яких є продукція, що по суті є сировиною, необхідною для продукування товарів суб'єктами господарювання, що належать до другого сектору. До складу ж третинного сектору входять види економічної діяльності, що сприяють просуванню на ринку готової продукції та її реалізації, а також забезпечують продукування різноманітних послуг. Також ними запропоновано включати до складу реального сектору економіки четвертинний сектор, що ґрунтується на економіці знань [3, С. 35].

Проте, низка дослідників, а саме Собкевич О.В. [4, С. 137-141], Васильців Т.Г., Власюк Т.О., Бойко В.В., Русан В.М., Михайличенко К.М та ін. [5, С. 5-37] схильні розглядати реальний сектор економіки у дещо вужчому розумінні. До складових реального сектору вони включають промисловість, сільське та лісове господарство, транспорт та ін., однак не відносять торгівлю та послуги.

Доречно відзначити, що в сучасних умовах доволі поширеним є трактування сутності реального сектору економіки як сукупності усіх галузей матеріального та нематеріального виробництва, що включає виробничу та невиробничу інфраструктуру, окрім фінансового сектора [6].

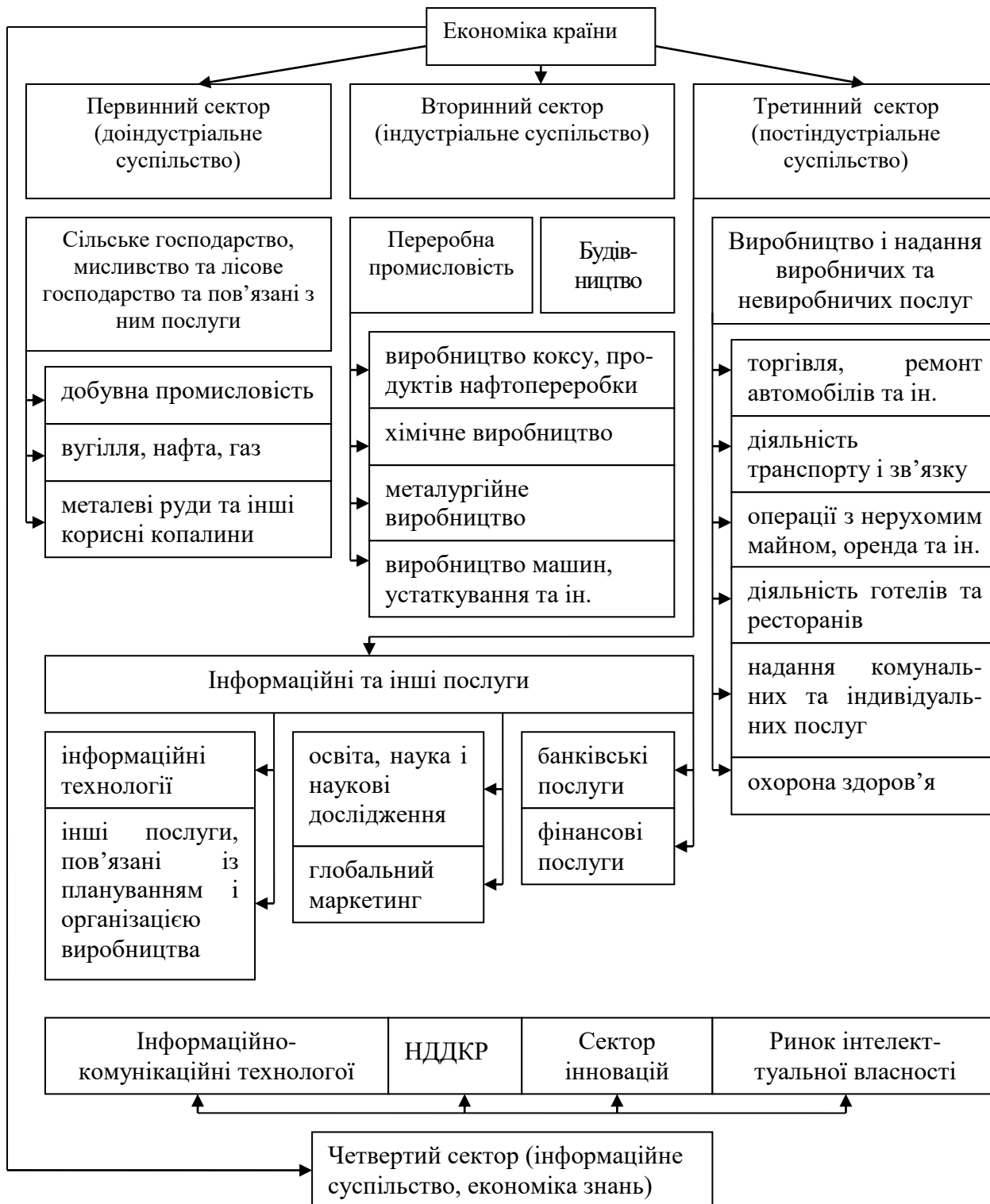

Рис. 1.3.1 Структура реального сектору економіки [3, С. 35]

На суб'єктивну думку автора, підхід до визначення суті даного поняття у вужчому трактуванні є більш виваженим, адже реальний сектор економіки, по суті, є сукупністю суб'єктів господарювання різних галузей економіки, що забезпечують продукування, а не перерозподіл національного доходу, створення валового внутрішнього продукту, а також формування валової доданої вартості. Ключовими компонентами даного сектору економіки є

промислове та сільськогосподарське виробництво, діяльність у сфері транспорту та зв'язку а також різного роду міжгалузеві виробничо-господарські комплекси, а саме агропромисловий, паливно-енергетичний, виданивчо-поліграфічний, військово-промисловий тощо.

Збройна агресія проти України, вкрай негативно позначилась на функціонуванні як національної економіки загалом, так і на її реальному секторі, та мала певні особливості впливу у різні періоди.

Неоголошений напад на Україну можна охарактеризувати двома фазами. Перша, на початку прихована військова агресія щодо України, розпочалась ще 20.02.2014 року, коли військові формування РФ спочатку розпочали окупацію АР Крим, а згодом увійшли на окремі території Луганської та Донецької областей. У подальшому цю фазу чимало експертів почали характеризувати як різновид гібридної війни.

Друга – повномасштабне військове вторгнення на територію України, а саме Київської, Сумської, Чернігівської, Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської, Миколаївської та частково Житомирської областей ударними групами за різними напрямками із суміжних до нашого кодону територій Росії. Окрім того, воно супроводжувалося активним артилерійським та ракетним обстрілом усіх регіонів України, в тому числі із використанням авіації та військово-морського флоту країни агресора, котрий триває й до цього часу, хоча не має вже такого глобального та інтенсивного характеру, однак руйнація, отримання майнової шкоди, а також загибель наших громадян триває й до нині, передусім у зонах бойових та наближених до бойових дій.

Варто зазначити, що мав місце так званий підготовчий етап, який найбільш яскраво проявлявся в економічному аспекті, а саме обмеженні, а згодом й блокуванні, вітчизняного експорту до РФ.

Сукупність чинників та їх наслідків, що мали місце під час названих вище фаз нападу на українську державу, економіку та суспільство загалом істотно різняться за ступенем впливу. Якщо під час першої фази, яка характеризувалась локалізованими військовими діями, зниженням рівня національної безпеки, у тому числі й економічної, втратою частини територій східного та південного

регіонів України, руйнуванням інфраструктури територій у зонах, безпосередньо охоплених бойовими діями, або ж наближених до них, більшість регіонів були відносно безпечними як для населення, так і для суб'єктів господарювання, то друга фаза поставила під загрозу існування нашої держави загалом, і тут вже домінують як в економічному, так і соціальному аспектах не виклики та загрози, а повноцінні реальні небезпеки різного характеру.

Недружні дії РФ стосовно українського експорту розпочались ще у середині 2011 року, коли рішенням Митного союзу, що об'єднував на той час Росію, Білорусь та Казахстан, було прийнято рішення про обмеження імпорту м'ясо-молочної продукції окремих виробників з території України. Зокрема було призупинено імпорт з території України м'яса (яловичини, свинини та курятини) та виробів з нього, молока та іншої молочної продукції, твердих сирів тощо. Ці обмеження відповідно до інформації, опублікованої Федеральною службою по ветеринарному та фітосанітарному нагляду, торкнулись низки вітчизняних експортерів, а саме ТЗОВ «ВО МОЛІС» (м. Запоріжжя), ТЗОВ «Компанія ЗЕВС LTD» (м. Рівне), ДП «М'ясокомбінат ЗОРЯ» (м. Івано-Франківськ), ТЗОВ «Білоцерківський молочний комбінат» (с. Томилівка, Київської області), ТЗДВ «Конотопм'ясо» (м. Конотоп Сумської області), ТЗОВ «Молочний дім» (м. Павлоград Дніпропетровської області), ТЗОВ «Спартак» (с. Ключьк Волинської області), ТЗОВ «ЕЛІТЕКС» (м. Донецьк), ТЗОВ «Комплекс АГРОМАРС» (м. Київ), ПрАТ «Звенигородський сироробний комбінат» (м. Звенигородка Черкаської області), ПАТ «Жашківський маслозавод» (м. Жашків Черкаської області) та ін., загалом 15 юридичних осіб, що спеціалізуються на виробництві м'яса, молока та продуктів їх переробки. Зазнали дискримінаційного впливу й інші галузі вітчизняної економіки, зокрема, по суті, на вимогу Росії Митний союз запровадив у 2011 році підвищені ставки мита на український експорт ще на низку товарів, а саме: метал, трубну продукцію, поліамідну технічну нитку (скловолокно), цукор та окремі види сільськогосподарської продукції - картоплю, капусту і т.д. Варто зазначити, що даний перелік не є вичерпним по номенклатурі та асортименті товарів, ввезення яких на територію РФ зумисне обмежувалось.

Такі неприховано дискримінаційні кроки були зумовлені не економічними (невідповідність продукції встановленим вимогам щодо якості та сертифікації продукції), а політичними мотивами, зокрема бажанням рф не допустити лібералізацію торгівельних відносин України та Євросоюзу. Мав місце комплекс спрямованих заходів щодо економічного тиску на нашу державу з метою перешкоджання укладенню Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом, яку було підписано у 2014 році.

Цікавими з точки зору взаємовідносин України та росії на початку XXI ст. та повчальними з огляду на сучасні реалії є слова на той час прим'єр міністра росії В. Путіна, сказані на німецькому телеканалі ARD про те, що його країна не має до України жодних територіальних претензій: «Крим не є ніякою спірною територією. росія давно визнала кордони сучасної України. Питання щодо наявності даного роду цілей для росії, має провокаційний зміст [7].

Реальний сектор, як зрештою й уся національна економіка, зазнає відчутного негативного впливу, зумовленого військовими діями, які на початку 2014 року охопили лише окремі території сходу та півдня нашої держави, а з лютого 2022 року - усі без винятку прикордонні території України, що межують з рф та частину північних територій, що межують із Білоруссю. Очевидно, що й ступінь впливу так званої першої та другої фаз війни істотно різняться.

Як свідчать офіційні статистичні дані, впродовж 2014-2021 рр. вітчизняна економіка повільно розпочала процес адаптування до нових умов господарювання, ключовими серед яких були військова агресія та негативні чинники, зумовлені наслідками пандемії Ковід-19.

Впродовж даного періоду функціонування вітчизняного реального сектору економіки відбувалось теж у несприятливих умовах, що пов'язані передусім із названими вище чинниками.

Зокрема, хоча обсяги промислового виробництва за переважною більшістю видів економічної діяльності у фактичних цінах щорічно зростали, однак фізичні обсяги виробництва даної продукції демонстрували тенденцію до зниження (табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1

Динаміка зміни обсягів промислової продукції за видами економічної діяльності

Види діяльності	Індекси промислової продукції, (відсотків до попереднього року)										Зростання (+) /зниження (-) обсягів виробництва, % порівняно з 2013 роком
	2012*	2013*	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Промисловість	99,5	95,7	89,9	87,0	102,8	101,1	103,0	99,5	95,5	101,9	-18,93
Добувна та переробна промисловість	99,1	95,3	89,3	86,9	102,9	102,4	103,0	100,2	95,0	102,1	-18,15
<i>Добувна промисловість і розроблення кар'єрів</i>	101,9	100,6	86,3	85,8	99,8	96,5	103,4	98,4	97,0	101,4	-28,64
Добування кам'яного та бурого вугілля	104,5	97,6	69,5	61,9	104,8	83,2	106,1	96,9	86,3	107,0	-64,39
Добування сирої нафти та природного газу	101,2	97,1	98,3	95,0	97,4	101,8	102,5	100,3	98,1	97,8	-8,67
Добування металевих руд	101,2	104,6	93,4	95,0	97,9	91,5	104,4	97,1	97,6	102,5	-19,39
Добування інших корисних копалин та розроблення кар'єрів	95,2	98,9	95,6	89,5	107,5	110,2	101,2	91,6	103,2	121,1	17,43
<i>Переробна промисловість</i>	98,0	92,9	90,7	87,4	104,3	105,2	102,9	100,9	94,1	102,4	-12,98
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	101,0	94,9	102,5	89,3	104,4	106,3	98,7	103,3	99,2	94,6	-2,81
Виробництво харчових продуктів	101,8	96,1	104,6	87,2	106,0	107,1	98,5	103,9	99,5	94,1	-0,78
Виробництво напоїв	99,0	91,5	91,7	88,6	96,1	100,8	100,8	99,7	96,7	100,4	-23,21
Виробництво тютюнових виробів	98,5	91,8	104,5	108,0	104,0	95,3	91,4	87,6	100,2	88,8	-20,31
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	93,4	94,2	98,6	92,0	102,2	109,7	96,6	92,5	93,9	102,3	-12,71
Текстильне виробництво	104,9	93,6	103,9	96,8	104,9	116,2	99,6	92,2	98,3	113,8	25,94
Виробництво одягу	91,7	95,2	102,0	92,1	101,0	107,3	95,6	89,8	89,6	90,4	-29,21
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри	85,9	92,6	84,0	84,5	101,5	108,3	95,4	97,9	97,0	109,9	-22,32
Виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	100,9	102,5	96,0	88,9	102,0	108,8	102,2	94,8	97,1	105,6	-5,91

Продовження табл. 1.3.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Оброблення деревини та плетіння	99,2	100,8	103,0	99,8	105,1	105,4	109,2	96,0	91,6	114,7	25,42
Виробництво паперу та паперових виробів	104,8	105,1	94,3	82,8	99,4	108,4	97,8	92,9	101,7	103,3	-19,70
Поліграфічна діяльність, тиражування записаної інформації	92,3	97,1	87,1	85,1	102,5	117,7	108,3	99,6	90,6	98,4	-14,01
Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	81,6	89,2	78,7	80,9	108,7	93,4	106,8	103,1	98,0	105,4	-26,48
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	107,2	83,1	85,8	84,8	101,1	102,3	115,3	112,9	105,1	99,9	2,85
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	107,2	111,8	101,9	92,4	104,4	103,6	95,0	103,7	103,0	97,4	0,65
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	94,0	97,6	91,2	92,8	108,5	105,3	100,8	106,7	100,1	109,8	14,30
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	95,9	94,7	85,5	83,9	106,8	97,4	100,8	98,6	91,3	105,8	-28,36
Машинобудування	96,7	86,8	79,4	85,9	102,0	111,7	112,4	97,8	82,4	108,5	-23,63
Виробництво меблів, іншої продукції; ремонт і монтаж машин та устаткування	108,0	92,1	93,0	84,5	101,3	111,9	110,4	103,0	89,6	109,9	-0,25
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованного повітря	102,0	98,6	93,4	88,0	102,5	94,0	103,0	95,6	99,1	100,8	-16,46

* дані надано довідково, при розрахунку до уваги не приймалися

Складено та розраховано за [8, С.262-263; 9, С. 243-235]

Результати проведеного аналізу вказують на істотне падіння промислового виробництва впродовж досліджуваного періоду, зокрема майже на 19%.

Більш ніж на чверть, а саме на 28,6%, спостерігалось падіння у добувній промисловості та розробленні кар'єрів, що зумовлено зниженням майже на $\frac{2}{3}$ обсягів видобутку вугілля, скоротився також видобуток сирої нафти та природного газу (на 8,7%), інших корисних копалин та розроблення кар'єрів (на 17,4%), а також металевих руд (на 19,4%).

Аналогічно зменшились у порівнянні із довоєнним періодом обсяги виробництва у переробній промисловості, а саме на 13,0%.

Доволі відчутно зменшилось виробництво напоїв та тютюнових виробів (на 23,2% та 20,3% відповідно), що може бути зумовлено таким чинником як підвищення рівня тінізації ринку тютюнових та алкогольних виробів.

Знизилось виробництво одягу (майже на третину) і шкіри та виробів з неї (майже на чверть) порівняно з 2013 роком, істотно зменшилось товарне виробництво металургійної та машинобудівної галузей промисловості (на 28,3% та 23,6% відповідно). Відчутно скоротилось й виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення – більш, ніж на чверть.

Впродовж аналізованого періоду постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря скоротилось на 16,5% порівняно із аналогічним показником до початку війни.

Хоча у більшості видів промислової діяльності впродовж першої фази військової агресії не вдалось досягти обсягів виробництва довоєнного рівня, у певних видах економічної діяльності спостерігались стійкі тенденції до зростання результативності суб'єктів господарювання. Так, найбільш активно зростало оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини, виробництво текстилю, а також гумових і пластмасових виробів й іншої неметалевої мінеральної продукції - відповідно на 25,4%, 25,9% та 14,3%.

Аграрний сектор у ході першої фази збройного протистояння продемонстрував значно кращі результати діяльності у порівнянні із промисловим виробництвом. Зокрема, впродовж даного періоду мало місце

зростання реального обсягу продукції сільського господарства більш, ніж на чверть, а саме на 26,8%. Таку позитивну динаміку сформувало зростання обсягів виробництва продукції рослинництва більш, ніж на третину, тваринництво ж навпаки - демонструвало загалом негативну динаміку, адже обсяги виробництва у цій галузі сільського господарства несуттєво знизились, а саме на 3,9% (табл. 1.3.2).

Зростання обсягів виробництва продукції рослинництва досягнуто завдяки сільськогосподарським підприємствам, які продемонстрували приріст у даному сегменті більш, ніж на половину, а саме на 52,5%, вагомим був приріст результативності їх діяльності й у сфері виробництва продукції тваринництва – на 21,8%.

Діяльність індивідуальних сільськогосподарських виробників щодо продукування сільгосппродукції була менш результативною, хоча й мало місце незначне зростання обсягів продукції рослинництва, однак стрімко знижується виробництво продукції тваринництва (на 9,2% та 22,7% відповідно).

Загалом частка господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції як у галузі рослинництва, так і тваринництва впродовж досліджуваного періоду демонструє стійку тенденцію до зниження, що зумовлено як економічними (зниження зацікавленості домогосподарств через невисокі закупівельні у заготівельників зокрема, чи відпускні на ринку загалом, ціни), так і демографічними чинниками (старіння та депопуляція населення у сільській місцевості, виїзд до більших за розміром населених пунктів та за межі України працездатного населення), а також неможливістю ведення такого виробництва через військові дії на територіях, що є, або ж межують, з зоною активних бойових дій.

Динаміка зміни обсягів сільськогосподарської продукції

Види діяльності	Індекси сільськогосподарської продукції в постійних цінах 2016 р. (відсотків до попереднього року)										Зростання (+) /зниження (-) обсягів виробництва, % порівняно з 2013 роком
	2012 *	2013 *	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Виробництво с/г продукції у господарствах усіх категорій:	96,1	113,6	102,2	95,2	106,3	97,8	108,2	101,4	89,9	116,4	26,8
- продукція рослинництва	93,3	117,1	103,1	94,8	109,1	97,1	110,2	101,8	87,9	122,6	36,8
- продукція тваринництва	104,9	103,9	99,5	96,4	97,3	100,2	101,2	100,2	97,5	95,4	-3,9
<i>у тому числі: підприємства:</i>	94,1	120,5	103,8	94,4	109,7	97,0	112,0	102,7	88,0	122,3	47,0
- продукція рослинництва	91,0	123,6	103,9	94,5	112,4	96,2	113,6	102,5	85,8	127,8	52,5
- продукція тваринництва	108,1	108,6	103,4	96,5	97,5	101,0	104,5	103,8	99,3	98,0	21,8
<i>господарства населення:</i>	99,0	104,3	99,7	95,8	100,9	99,3	101,7	99,1	93,6	105,6	-1,6
- продукція рослинництва	97,2	106,4	101,4	95,3	102,8	99,1	103,3	100,2	92,8	111,4	9,2
- продукція тваринництва	102,5	100,3	96,3	96,3	97,2	99,6	98,1	96,7	95,6	92,4	-22,7

* дані надано довідково, при розрахунку до уваги не приймалися

Складено та розраховано за [8, С. 296, 9 С. 268]

Ефективність виробництва основних сільськогосподарських продуктів впродовж 2014-2020 років демонструвала різноспрямовану динаміку. За підсумками 2013 року та 2014 року лише 3 із 14-ти видів сільськогосподарської продукції, дані по яких публікує Держкомстат України, були нерентабельними, а саме вирощування великої рогатої худоби та птиці на м'ясо, а також заготівля вовни. За результатами 2020 року, по якому наявні опубліковані офіційні статистичні дані, окрім названих вище видів продукції до переліку нерентабельних також увійшли вирощування цукрового буряку, винограду, овець та кіз на м'ясо, а також продукування яєць.

Лише вирощування зернових та зернобобових культур, соняшнику, картоплі, овочів, плодових та ягідних культур, свиней на м'ясо та виробництво молока були рентабельними за підсумками усіх без винятку аналізованих років, а заготівля ж вовни навпаки - з року в рік була нерентабельною, те саме стосується вирощування великої рогатої худоби на м'ясо (за винятком 2017 року).

Ще одним ключовим елементом реального сектору економіки є будівництво, яке за своєю суттю є різновидом матеріального виробництва, забезпечує продукування основних виробничих та невиробничих фондів. Окрім того, інвестування у будівництво створює мультиплікаційний ефект, що позитивно впливає на збільшення ВВП та формує передумови для економічного зростання.

Для прикладу, аналітики Офісу ефективного регулювання (BRDO) зазначають, що коефіцієнт мультиплікації у 2015 році становив 4,77, у наступних двох роках 6,76 та 6,79 відповідно, а вже у 2019 році кожна гривня, інвестована у будівництво, забезпечила додатково 6,69 грн до сукупного обсягу виробництва [10].

Фізичні обсяги будівництва загалом впродовж досліджуваного періоду зросли більш, ніж на третину, а саме на 39,3%. Майже на половину (на 46,3%) більше проти 2013 року збудовано інженерних споруд, більше, ніж на чверть

(27,3%) зведено будівель. Найвищими темпами зростало житлове будівництво – на 62,9%, зростання ж нежитлового будівництва склало лише 14,7%.

Про негативні впливи першої фази збройного протистояння на будівництво як складової реального сектору економіки засвідчують тенденції, що сформувались у даному виді економічної діяльності у розрізі областей України (табл. 1.4.3).

Як свідчать розраховані на основі офіційних статистичних даних результати, впродовж 2014-2021 років фізичні обсяги будівельної продукції загалом по Україні зросли на 56,7%. Найбільш істотний їх ріст зафіксовано у Вінницькій, Хмельницькій, Одеській, Львівській, Чернігівській та Тернопільській областях (від 2,8 до 1,2 рази відповідно). У м. Києві темпи росту індексу будівельної продукції склали 58,6% та фактично були тотожними до середніх по Україні.

Аналогічні показники по Луганській, Донецькій та Чернівецькій областях впродовж досліджуваного періоду продемонстрували найбільш негативну динаміку, зокрема мало місце зниження обсягів виробництва у порівнянні із останнім довоєнним роком на 83,3%, 49,2% та 33,8% відповідно. Очевидно, що таке стрімке падіння для східних областей зумовлено, передусім, активними військовими діями на їх території. Більшість регіонів зуміли збільшити обсяги будівельної продукції у порівнянні із довоєнним періодом, однак у третині областей даний показник продемонстрував негативну динаміку, до цієї когорти увійшли Кіровоградська, Запорізька, Полтавська, Херсонська та Сумська області.

Таблиця 1.3.3

Динаміка зміни обсягів будівельної продукції за регіонами України

Регіони	Індекси будівельної продукції в постійних цінах (відсотків до попереднього року)										Зростання (+) /зниження (-) обсягів виробництва, % порівняно з 2013 роком
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Україна	91,7	88,9	79,6	87,7	117,4	126,3	108,6	123,6	105,6	106,8	56,7
<i>області:</i>											
Вінницька	95	87	72,8	104,8	143,2	113,3	144,7	177,7	98,7	120,6	278,9
Волинська	95,9	91	86,7	133,8	110,6	99	100,7	122,4	103,7	108,4	76,0
Дніпропетровська	93,5	96	87,6	91	100	136,7	125,1	128,9	86,4	98,3	49,2
Донецька	93,6	77,3	50,5	41,5	104,7	105,3	136,8	125,4	135,5	94,6	-49,2
Житомирська	85,2	82,5	83,8	87,7	139	142,4	107,3	127,6	75,6	103,9	56,4
Закарпатська	76,5	104,9	88,2	115,2	118,6	150,7	104,2	122,8	82,0	76,4	45,6
Запорізька	105	80,6	79,5	97,6	98,8	132,7	120,8	96,2	78,1	101,4	-6,4
Івано-Франківська	95	117,9	69,1	106,3	103,5	134,4	117,9	107,8	98,3	110,8	41,4
Київська	88	102	63,3	99,7	133	122,3	103,9	133,9	116,3	111,9	85,9
Кіровоградська	94,8	87,8	77	104,7	111,8	166,5	85,8	121,3	64,2	78,5	-21,3
Луганська	91,2	90,4	46,7	49,2	118,1	74,2	87,1	101,1	103,6	90,7	-83,3
Львівська	80,8	92,8	89,6	120,1	122,3	111,9	111,5	123,3	122,7	110,4	174,3
Миколаївська	81,8	68,5	91,4	122,7	116,9	116,5	86,8	150,2	74,0	113,1	66,7
Одеська	98,7	112,5	94,9	80,2	133,8	149,3	111,5	111,3	149,1	103,9	192,3
Полтавська	97,4	89,3	99,9	84,6	91,5	119,4	98,4	104,4	102,9	96,4	-5,9
Рівненська	143,8	77,9	107,1	64,7	83,7	114,4	130,9	127,3	94,5	115,6	20,8
Сумська	108,6	95,5	90,6	89,3	116,5	98,2	92,0	104,9	105,9	101,6	-3,9
Тернопільська	91,6	92,4	102,7	95,9	129,6	103,1	93,6	126,9	102,2	137,3	119,3
Харківська	95,7	86,6	89,6	102,5	131,1	122,9	101,5	112,9	93,1	117,2	85,0
Херсонська	84,9	113	72,6	93,8	113,8	134,6	98,7	144,7	68,3	93,6	-4,8
Хмельницька	89,7	110,9	91,2	108,9	107,6	127,2	121,0	109,0	161,6	118,6	243,6
Черкаська	77,3	121,7	69,5	95,4	114,7	108,9	123,8	101,4	116,8	119,2	44,7
Чернівецька	120,3	84,2	83,4	89	99,5	109,1	93,3	138,7	99,1	64,1	-33,8
Чернігівська	93,3	83,5	134,8	64,7	100,3	130	103,1	152	123,8	100,8	122,4
м.Київ	84,7	81,8	80,4	86,2	126,7	133	100,9	126,1	99	107,8	58,6

Складено та розраховано за [8, С. 350; 9, С. 317]

Для комплексного оцінювання стану та динаміки розвитку як реального сектору загалом, так і будівельної сфери зокрема, є важливою оцінка тенденцій, що характеризують житлове будівництво. Адже позитивна динаміка, для прикладу житлового будівництва, характеризує потенційні можливості щодо зростання чисельності населення, передусім завдяки переїзду та проживанню на постійній основі внутрішньо переміщених осіб, значна частина з яких працездатного віку, що в підсумку сприятиме активізації підприємницької діяльності в таких регіонах, і, навпаки, негативна - формує несприятливі умови для зростання чисельності трудових ресурсів.

Впродовж 2013-2021 років темпи зростання житлового будівництва, а точніше введення в експлуатацію новозбудованого житла, в середньому по Україні становили 6,4%. Найактивніше будувалось та приймалось в експлуатацію житло у Київській, Львівській та Харківській областях і, навпаки, найбільш негативні тенденції у цьому відношенні спостерігались у Луганській, Донецькій, Запорізькій та Кіровоградській областях.

Якщо проранжувати регіони України на предмет результативності житлового будівництва, а саме прийняття в експлуатацію житла, то до регіонів-лідерів, у яких темп росту за даним критерієм на 25% і більше вищий від аналогічного по Україні, можна віднести Київську, Львівську, Харківську, Дніпропетровську, Одеську та Черкаську області, де темп росту був на 64,5%, 55,5%, 49,4%, 31,7%, 26,9% та 25,6% відповідно вищим від аналогічного по Україні.

До регіонів-аутсайдерів щодо прийняття в експлуатацію новозбудованого житла віднесено ті, у яких на 25% і менше прийнято в експлуатацію житла аніж в середньому по Україні, зокрема Луганську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську, Миколаївську, Чернігівську, Херсонську та Сумську області, по яких зафіксовано впродовж досліджуваного періоду зниження темпів введення в експлуатацію житла, а результативність даного роду діяльності по цих регіонах становила лише 3,7%, 13,0%, 29,6%, 40,5%, 47,0%, 47,3%, 47,5% та 57,0% відповідно від аналогічного середнього показника по Україні.

Решту регіонів увійшли до групи так званої середньої результативності за даним критерієм. По шести регіонах темпи введення в експлуатацію житла незначно перевищували аналогічний показник по Україні (м. Київ – на 22,7%, Вінницька, Закарпатська, Рівненська, Житомирська та Волинська області - на 6,9%, 6,9%, 6,6%, 5,9% та 5,5% відповідно), ще по трьох, навпаки, незначно поступались середньому по Україні. Зокрема по Івано-Франківській, Хмельницькій та Чернівецькій областях результативність введення в експлуатацію житла склала відповідно 89,8%, 89,6% та 86,4% від середнього аналогічного показника по Україні.

Транспортний сектор вкрай негативно відреагував на її перебіг першої фази збройної агресії проти України, що було зумовлено як прямими загрозами його функціонування (закриття підприємств в зонах збройного протистояння, окупація територій, пошкодження інфраструктури, зниження транспортного потенціалу Донецької та Луганської областей, анексія АР Крим), так і тими, що виникали в результаті функціонування як національної економіки загалом (падіння обсягів виробництва, зниження ролі України у забезпеченні міжнародних транспортних) (табл.1.3.4).

Таблиця 1.3.4

Перевезення вантажів різними видами транспорту, млн. т

Вид транспорту/Роки	2012 *	2013 *	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Наземний	1845	1831	1617	1468	1536	1576	1637	1573	1635	н.д.
залізничний	457	444	386	350	343	339	322	313	306	314
автомобільний	1260	1261	1131	1021	1086	1122	1206	1147	1232	н.д.
трубопровідний	128	126	100	97	107	115	109	113	97	78
Водний	8	6	6	6	7	6	6	6	6	5
морський	4	3	3	3	3	2	2	2	2	2
річковий	4	3	3	3	4	4	4	4	4	3
Авіаційний	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Загалом усіма видами транспорту	1853	1837	1623	1474	1543	1582	1643	1579	1641	н.д.

* дані надано довідково

Складено та розраховано за [8, С. 370, 9 С.332]

Офіційні дані Держкомстату засвідчують, що обсяги перевезень вантажів хоча й демонстрували різнонаправлену динаміку, однак на початок 2022 року так і не досягли рівня довоєнного періоду. Найбільш істотно знизилась обсяги перевезення вантажів у 2021 році порівняно з 2013 роком залізничним (на 29,3%) та трубопровідним транспортом (на 38,1%).

Провідна роль у забезпеченні вантажних транспортних перевезень належить наземному транспорту, зокрема автомобільному та залізничному, питома вага у перевезенні інших видів транспорту, а саме водного та авіаційного - незначна.

Впродовж досліджуваного періоду спостерігалася чітка тенденція до зростання автомобільних вантажних перевезень та зниження аналогічних залізницею. Для прикладу, якщо у 2013 році на автомобільні перевезення припадало понад $\frac{2}{3}$ усіх вантажів, а на залізницю відповідно чверть, то у 2021 році близько $\frac{3}{4}$ усіх вантажів припадало на автомобільні перевезення і лише $\frac{1}{5}$ на залізницю.

Впродовж першої фази військової агресії проти України в основному негативні тенденції мали місце й у сфері перевезення пасажирів різними видами транспорту (табл. 1.3.5).

Таблиця 1.3.5

Відправлення (перевезення) пасажирів різними видами транспорту, млн. осіб

Вид транспорту/Роки	2012*	2013*	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<i>Наземний</i>	6798	6607	5895	5160	4845	4637	4474	4247	2570	2645
залізничний	429	425	389	390	389	165	158	155	68	81
автомобільний (автобусний)	3450	3344	2913	2250	2025	2019	1907	1805	1084	1089
<i>електоротранспорт</i>	2919	2838	2593	2520	2431	2453	2409	2287	1418	1475
трамвайний	800	757	770	739	694	676	666	627	428	398
тролейбусний	1345	1306	1097	1081	1039	1058	1016	945	579	594
метрополітенівський	774	775	726	700	698	719	727	715	411	483
<i>Водний</i>	7	7	1	1	1	1	1	1	0	1
морський	6	7	0	0	0	0	0	0	0	0
річковий	1	0	1	1	1	1	1	1	0	1
<i>Авіаційний</i>	8	8	6	6	8	10	12	14	5	9
Загалом усіма видами транспорту	6813	6622	5902	5167	4854	4648	4487	4262	2575	2655

* дані надано довідково

Складено та розраховано за [8, С. 377, 9 С. 340]

Впродовж досліджуваного періоду результативність функціонування транспортної галузі демонструвала тенденцію до зниження. Як свідчать офіційні статистичні дані, з початком збройної агресії практично припинились перевезення пасажирів морським транспортом, незначно на кінець 2021 року зросли авіаційні перевезення порівняно із довоєнним періодом, обсяги перевезень іншими видами транспорту практично щорічно знижувались (лише перевезення залізницею, автобусами, тролейбусами у 2021 році дещо зросли порівняно із попереднім роком, позитивну динаміку у 2017, 2018 та 2021 році порівняно із попередніми роками продемонстрував метрополітен, хоча це й не стало визначальним трендом для перевезень різними видами транспорту).

Пандемія Ковід-19 теж вкрай негативно вплинула на обсяги пасажирських перевезень усіма без винятку видами транспорту насамперед у 2019-2020 роках, проте вже у 2021 році обсяги транспортних послуг, наданих населенню майже за усіма видами перевезень почали зростати.

Загалом у 2021 році було перевезено на 3962 млн осіб менше ніж у 2013 році, що склало лише 40,0% від довоєнного періоду. Обсяги перевезень електротранспортом знизились на половину, автобусами - на дві третини, залізницею майже у 5 разів. У 2021 році лише авіаційні перевезення пасажирів дещо зросли порівняно із довоєнним 2013 роком.

Одним із ключових показників, що характеризують результативність діяльності та перспективність розвитку як економіки загалом, так і реального сектору зокрема, є обсяги залучених капітальних інвестицій.

Як свідчать результати проведеного аналізу темпи капітального інвестування в окремі галузі реального сектору економіки демонстрували різнонаправлені тренди (табл. 1.3.6). Найбільш істотно знизжувалось капітальне інвестування по усіх досліджуваних галузях економіки у 2015, 2018 та 2019 роках у порівнянні із попередніми роками. Позитивною динамікою у цьому відношенні характеризувались лише 2016 та 2020 роки.

Таблиця 1.3.6

Індекси капітальних інвестицій за окремими галузями реального сектору економіки, (% до попереднього року)

Галузі економіки/Роки	2012*	2013*	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Реальний сектор економіки										
- сільське, лісове та рибне господарство	112,8	100,1	84,6	127,1	149,5	130,7	108,4	90,4	54,6	123,5
- промисловість	107,5	100,3	74,3	80,1	118,7	123,4	122,2	134,7	56,4	110,8
- будівництво	118,0	95,7	80,7	96,4	91,3	110,5	86,1	109,8	60,3	124,7
- транспорт, складське господарство, пошта та кур'єрська діяльність	115,3	56,8	72,2	93,0	135,2	142,2	121,9	96,6	56,8	135,4
Економіка загалом	108,5	88,9	75,9	98,3	118,0	122,1	116,4	115,5	61,8	113,0

* дані надано довідково

Складено та розраховано за [8, С. 364, 9 С. 329]

Впродовж першої фази військової агресії проти України темпи капітального інвестування знизились більш ніж на чверть у сільське, лісове та рибне господарство та майже на половину у будівництво, незначно зросли у промисловість та транспорт, складське господарство, пошту та кур'єрську діяльність (10,8% та 16,3% відповідно). Загалом по економіці темпи капітального інвестування знизились порівняно із довоєнним періодом на 17,5% (табл. 1.3.7).

Таблиця 1.3.7

Темпи зростання/падіння капітальних інвестицій в окремих галузях реального сектору економіки

Галузі економіки/Роки	2014/ 2013	2015/ 2014	2016/ 2015	2017/ 2018	2019/ 2018	2020/ 2019	2021/ 2020	Темповий індекс зростання/па-діння впродовж 2014-2020р.
Реальний сектор економіки								
- сільське, лісове та рибне господарство	1,18	0,67	1,18	0,83	0,83	0,60	2,26	0,74
- промисловість	1,35	0,93	1,48	0,99	0,99	0,42	1,96	1,11
- будівництво	1,19	0,84	0,95	0,78	0,78	0,55	2,07	0,55
- транспорт, складське господарство, пошта та кур'єрська діяльність	0,79	0,78	1,45	0,86	0,86	0,59	2,38	1,16
Економіка загалом	1,17	0,77	1,20	0,95	0,95	0,54	1,83	0,82

Розраховано на основі офіційних статистичних даних Держкомстату України

Валове нагромадження основного капіталу (ВНОК) у порівнянні до ВВП країни є одним з основних індикаторів, що відображає перспективи розвитку національної економіки. Якщо його величина у тривалій перспективі не перевищує 15%, то це може свідчити про те, що економіка не формує базові умови для власного відтворення, має місце так звана економіка проїдання; 15-20% - економіка стабілізації; понад 20 % свідчить про формування так економіки, що здатна до модернізації. У більшості країн ЄС даний показник перевищує 20% відсотків або ж наближається до цього значення.

Найвищі значення даного показника спостерігалися в Україні впродовж 2001-2008 років та коливались в межах від 19,2% (у 2002 році) до 27,1% (у 2007 році). Значення ВНОК в економіку України у період 2013-2021 наведено на рисунку рис. 1.3.2

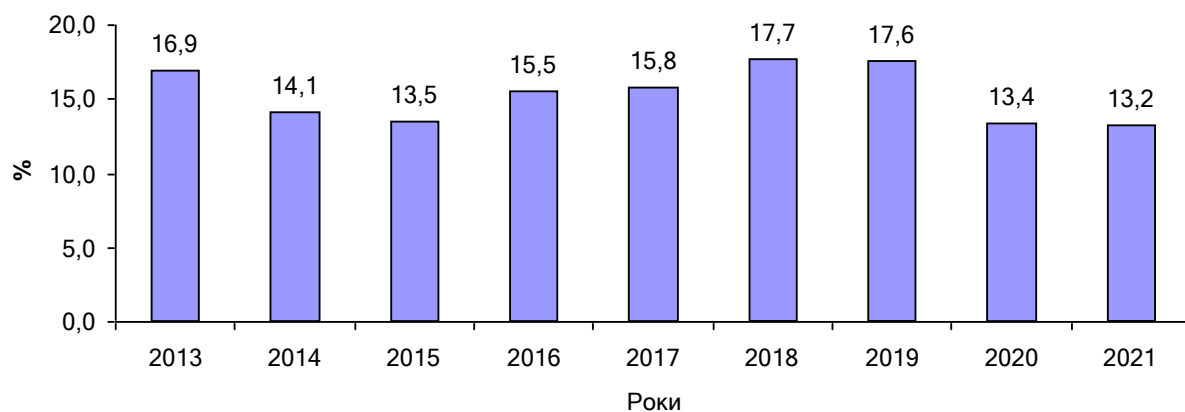

Рис. 1.3.2. Валове нагромадження основного капіталу в Україні 2013-2021 рр., % до ВВП

Джерело: [11]

Як свідчать офіційні статистичні дані впродовж більшості років валове нагромадження основного капіталу характеризувалися нижчими значеннями даного показника порівняно із довоєнним періодом, лише у 2018 та 2019 роках ВНОК були вище від аналогічного у 2013 році.

Впродовж першої фази військової агресії проти України значення ВНОК та реального обсягу ВВП демонстрували наступні тренди табл. 1.3.8.

Зміна обсягу реального ВВП України та ВНОК у 2014-2022 році

Показник/ Роки	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ВВП, %	-6,6	-9,8	2,2	2,5	3,4	3,2	4,0	3,4	-29,5
ВНОК, %	-2,8	-0,6	2,0	0,3	1,8	-0,1	-4,2	0,2	Немає даних

Розраховано автором за даними Світового банку [12]

Реальні обсяги ВВП України суттєво знижувались впродовж 2014-2015 років, що зумовлено початком військового вторгнення. У наступні роки уряду вдалось до певної межі стабілізувати макроекономічну ситуацію не зважаючи навіть на вкрай негативні наслідки для вітчизняної економіки, що були зумовлені також й пандемією Ковід-19. Однак повномасштабна війна, що розпочалась у лютому 2022 року, зумовила обвал національного ВВП практично на третину та зумовила різноманітні катастрофічні загрози не лише соціально-економічному розвитку країни, але й фізичному її існуванню. Очевидно, що такі військові загрози вкрай негативно позначились на інвестиційному кліматі та спроможності суб'єктів господарювання до відновлення та нарощення власних основних засобів, що спричинило зниження й до того невисоких обсягів ВНОК у 2014-2015 та 2019-2020 роках, що у майбутньому лише посилить негативний вплив на процеси відтворення як у реальному секторі економіки, так і в більшості інших галузей економіки, що не входять до нього.

Ще однією важливою компонентою для ефективного розвитку економіки є залучення іноземних інвестицій. Як свідчать офіційні дані Національного банку України обсяги іноземного інвестування в економіку України від початку військової агресії і до початку 2016 року демонстрували тенденцію до зниження (рис. 1.3.3).

Початок військових дій спричинив істотне падіння обсягів залучення прямих іноземних інвестицій у переважну більшість секторів національної економіки, зокрема на кінець 2021 року вони скоротились більш ніж на третину порівняно із 2013 роком.

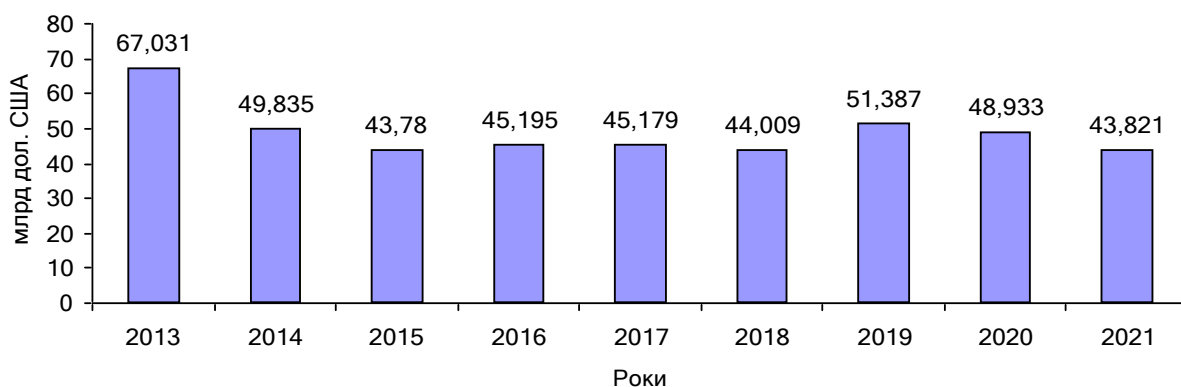

Рис. 1.3.3 Прямі іноземні інвестиції в Україну, млрд дол. США

Складено за даними Держкомстату України та НБУ

Таким чином перша фаза військової агресії проти України вкрай негативно вплинула як на національну економіку загалом, так і її реальний сектор зокрема, її наслідки проявилися у негативних трендах щодо обсягів виробництва промислової продукції (табл. 1.3.1), перевезення пасажирів та вантажів (табл. 1.3.4 та табл. 1.3.5), падіння темпів капітального інвестування у більшості галузей реального сектору економіки (табл. 1.3.7), зниження частки нагромадження основного капіталу у ВВП порівняно із довоєнним періодом.

Однак переважна більшість видів діяльності у сфері сільського господарства (табл. 1.3.2), а також діяльність у сфері будівництва, за винятком регіонів, що були охоплені військовими діями, продемонстрували достатньо позитивні тренди (табл. 1.3.3).

Проте, початок другої фази військової агресії проти України, що розпочався 24.02. 2022 року, вніс вкрай негативні корективи у функціонування вітчизняної економічної системи та поставив під загрозу існування української державності.

Серед основних напрямів негативного впливу другої фази війни проти України доцільно відзначити:

- окупація низки територій нашої країни, що у довоєнний період забезпечували формування значної частини ВВП;
- часткове пошкодження або ж цілковите знищення промислових, освітніх, соціальних, енергетичних, житлових та інфраструктурних об'єктів, у тому числі

й тих, що відносяться до критичної інфраструктури;

- порушення логістичних процесів;
- зменшення працересурсного потенціалу, що зумовленого виїздом значної частини населення за кордон (за різними оцінками від 6 до 9 млн осіб), відволікання значної частини його на потреби забезпечення обороноздатності нашої країни, а також втрата його частини через окупацію агресором нових територій;

- зменшення реального попиту в районах ведення бойових дій та прилеглих до них територій, а також падіння платоспроможного попиту у значної частини населення;

- необхідність релокації частини підприємств, що перебувають у зоні ризиків, пов'язаних із військовими діями тощо.

Друга фаза агресії проти України зумовила охоплення військовими діями 10-ти областей (Донецької, Запорізької, Житомирської, Київської, Луганської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської), які у 2021 році формували до 55% національного ВВП. І хоча на початок грудня 2023 року вдалось понад половину захоплених територій звільнити, однак частина новоокупованих територій, а саме у Донецькій, Запорізькій, Луганській та Харківській областях все ще перебуває в окупації, а ті, що звільнені, потребують значних зусиль уряду та суспільства загалом, спрямованих на їх відбудову або ж часткове відновлення.

За оцінками вітчизняних експертів, фахівців НБУ та КМУ, а також міжнародних організацій, зокрема Світового банку, Європейської комісії та ООН економічні втрати вітчизняної економіки є величезними і станом на лютий місяць 2023 року становлять понад 411 млрд дол., з яких 135 млрд – прямі збитки. У поточному році українським урядом передбачається на національну відбудову спрямувати 14 млрд грн., з яких близько половини - на відновлення критичної, соціальної та енергетичної інфраструктури [13].

Втрати національного виробництва у 2022 році, зумовлені другою фазою військової агресії, колосальні, про що свідчать розраховані обсяги реального ВВП загалом та у реальному секторі економіки (табл. 1.3.9).

Зміна обсягів реального ВВП загалом та у реальному секторі економіки у
2022 році*, %

Показник	I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.	У цілому за рік
Валовий внутрішній продукт	0,925	0,659	0,712	0,614	0,709
у тому числі:					
сільське, лісове та рибне господарство	1,109	1,010	0,834	0,557	0,716
добувна промисловість і розроблення кар'єрів	1,143	0,619	0,542	0,580	0,678
переробна промисловість	0,880	0,497	0,497	0,506	0,569
постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	1,098	0,791	0,723	0,383	0,675
будівництво	0,588	0,280	0,311	0,283	0,324
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	0,803	0,467	0,525	0,468	0,557

* порівняно з відповідним періодом 2021 року;

Розраховано за даним Держкомстату України

Як свідчать результати проведених розрахунків, за підсумками 2022 року реальний ВВП знизився майже на третину, а саме на 29,1%. Доцільно зазначити, що негативні наслідки впливу збройної агресії на функціонування вітчизняної економіки почали активно проявлятися, по суті, з березня місяця, а тому дані по першому кварталі виглядали достатньо оптимістично. Проте, у наступних кварталах економіка зазнала відчутних потрясінь, про що свідчить зниження реального ВВП як загалом, так і у реальному секторі. Окрім сільського, лісового та рибного господарства, по решта сегментах реального сектору внесок у формування вітчизняного ВВП знижувався вищими темпами ніж по економіці загалом, при чому найбільш активно - у будівництві. Сільське, лісове та рибне господарство - єдиний вид економічної діяльності, який щоквартально знижував свою частку у формуванні ВВП, тобто, по суті, результативність його діяльності демонструвала негативний цілеспрямований тренд.

Відсутність енергопостачання, виїзд населення, негативні очікування інвесторів, зниження ділової активності, пошкодження та руйнація житла, об'єктів виробничого призначення та критичної інфраструктури - це ще неповний перелік негативних явищ та процесів, що спровокували зниження ефективності функціонування як реального сектору, так і національної

економіки загалом.

Відповідно до попередніх даних Держкомстату України обсяг реального ВВП у II-му кварталі поточного року у порівнянні із попереднім хоча незначно, однак зріс, а саме на 0,8%, а у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року - зріс на 19,0%.

Як свідчать розрахункові дані Державного комітету статистики, обсяги ВВП після нової фази агресії демонстрували вкрай негативні тренди, тобто щоквартально знижувались і лише у II кварталі 2023 року вперше за весь згаданий період продемонстрували позитивну динаміку, хоча чи стане це стійким позитивним трендом - наразі говорити ще зарано (рис. 1.3.4).

Від початку масованого військового вторгнення вітчизняна транспортна сфера зазнала суттєвих негативних трансформацій, що спричинені закриттям авіаційного простору для цивільних польотів, систематичними спробами зі сторони агресора блокування морських перевезень, час від часу ускладненням переміщення вантажів залізничним та автомобільним транспортом (блокування контрольних-пропусних пунктів на західних кордонах зі сторони сусідніх країн), пошкодження транспортної інфраструктури (складів, портів, залізничних об'єктів тощо), яка забезпечує логістичне постачання товарів як в межах нашої країни, так і забезпечує здійснення експортно-імпортних операцій, знищення матеріальної бази транспортних підприємств.

Для прикладу, за підсумками 2021 року в Україні питома вага авіаційного транспорту у загальному в перевезенні вантажів складала 16%, однак вже у 2022 році цей показник істотно знизився, а за підсумками 2023 року - наблизиться до нуля, окрім того, критично знизились у 2022-2023 роках й обсяги вантажних перевезень морським транспортом. Повноцінно реалізуються перевезення пасажирів та вантажів на територіях, віддалених від лінії збройного протистояння станом на сьогодні залізничним та автомобільним транспортом, однак його функціонування і у віддалених від лінії фронту територіях перебуває під впливом комплексної системи загроз та ризиків, спричинених військовими діями.

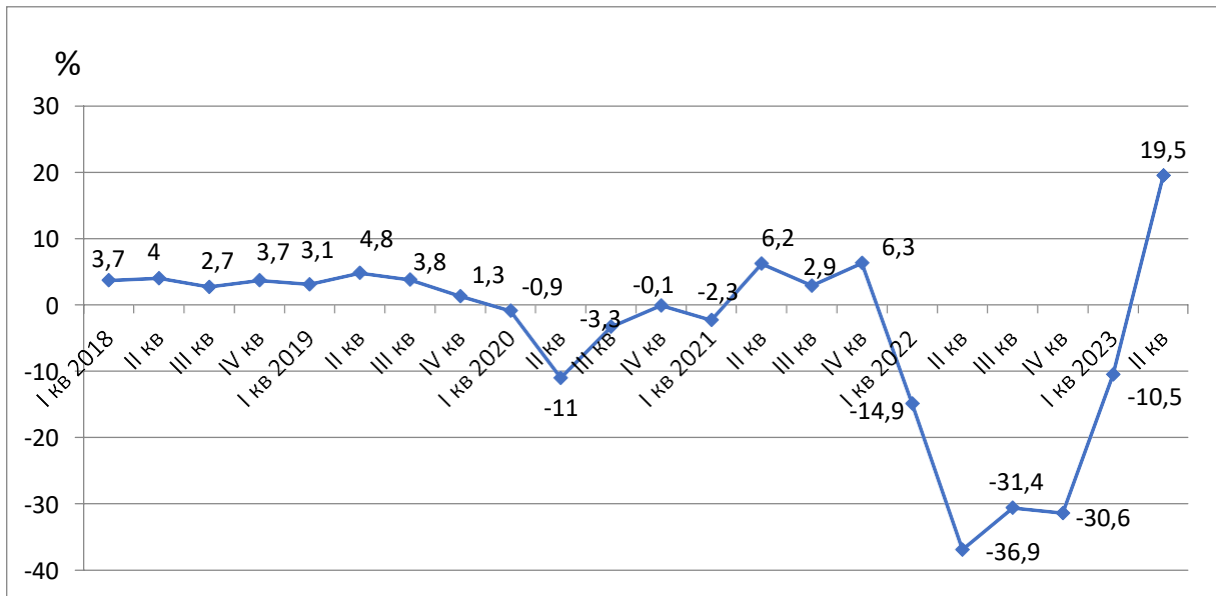

Рис. 1.3.4. Зміни реального ВВП (у % до аналогічного кварталу попереднього року).

Розраховано за даним Держкомстату України

Блокада морських портів зумовила перенаправлення вантажів на транспортування іншими видами транспорту передусім залізницею, однак вже сьогодні спостерігається висока завантаженість понад $\frac{2}{3}$ залізничних колій та не завжди наявність необхідної кількості рухомого складу.

Автомобільні перевезення посилили свою домінуючу роль у транспортуванні вантажів. Цьому сприяла, в тому числі, й переорієнтація із залізничного та морського способу транспортування вантажів на автомобільний. Вагомим каталізатором цього процесу стала підписана між ЄС та Україною 29 червня 2022 року угода про «транспортний безвіз», котра суттєво спростила транспортування вітчизняними перевізниками вантажів з та до країн євроспільноти. Окрім низки преференцій для вітчизняних вантажних перевізників вона надала можливість перетинати кордон з членами ЄС без обмежень щодо кількості в'їздів та часу перебування. Завдяки чому за перший рік функціонування цієї угоди обсяги двосторонніх та транзитних автомобільних вантажоперевезень зросли більш ніж на 50% порівняно із відповідним періодом 2021 року. У березні минулого року її було продовжено до 30.06.2024 року, однак це спровокувало невдоволення серед заангажованих організацій у низці країн ЄС, що межують із нашою державою, та призвело до

протестів окремими групами так званих національних перевізників цих країн, внаслідок чого деякі пропускні пункти, для прикладу, на кордоні із Польщею та Словаччиною на кінець 2023 року були заблокованими для вітчизняних автотранспортних підприємств. Така ситуація в умовах військового стану несе серйозну загрозу не лише для української економіки, але й національної безпеки. В умовах, що склалися, залишається сподіватися на активне втручання українського уряду з метою налагодження ефективного діалогу із керівництвом сусідніх країн та втручання адміністративних органів ЄС задля вирішення повсталі проблеми.

Стрімке зростання вартості палива, ускладнення маршруту постачання товарів, знищення значної кількості складських приміщень, відсутність повноцінної завантаженості автоперевізників у західному напрямку на ринку як внутрішніх, так і часткового зовнішніх перевезень, що спричинено призупиненням функціонування, а іноді й руйнацією чи пошкодженням значної частини підприємств реального сектору економіки, які розташовані на територіях, прилеглих до зони бойових дій, зумовлюють високу собівартість автотранспортних послуг, що, відповідно, негативно впливає на кінцеву вартість транспортованих товарів як у напрямку західного кордону, так і зворотньо.

Негативні наслідки, спричинені окупацією вітчизняних регіонів та активними військовими діями на звільнених територіях, зумовили істотну втрату частини вітчизняного промислового потенціалу (як приклад - знищення таких промислових гігантів як металургійний комбінат «Азовсталь», Авдіївський коксохімічний завод, Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча. Цей перелік, на жаль, можна продовжувати ще довго), дефіцит електроенергії (через захоплення Запорізької атомної електростанції, підрив Каховської ГЕС тощо), пошкодження виробничої інфраструктури, відтік робочої сили за межі України та в регіони, віддалені від зони бойових дій. Перебування під окупацією наших співвітчизників та мобілізація частини працездатного населення, як у реальному секторі загалом, так промисловій галузі зокрема, сформували значне зниження результативності діяльності та

рівня ефективності функціонування вітчизняної промисловості.

Дестабілізуючий вплив на функціонування та розвиток національного виробництва у сфері сільського господарства в умовах військової агресії проти України від початку другої її фази мали: ускладнення та порушення цілісності виробничо-логістичних ланцюгів вітчизняної сільгосппродукції; обмеженість проведення посівної компанії на територіях, охоплених військовими діями або ж прилеглих до них, які спеціалізуються на вирощуванні зернових культур; ускладнення експортування сільськогосподарської продукції на міжнародні ринки суходолом та обмеження, а в окремі періоди повне припинення, такої діяльності через українські порти морськими шляхами; через виїзд значної кількості працівників, зайнятих у сфері сільського господарства (близько 19% від штатної чисельності), посилення до критичного рівня проблеми дефіциту робочої сили у даному сегменті економіки для с/г підприємств, що розташовані на півдні та сході нашої країни [14, С.36-37].

Хоча й достатньо кволо, однак все таки поступово відновлюється житлове будівництво в Україні, котре поки що складає близько 62% від періоду повномасштабного вторгнення. Так, за даними Держкомстату України, якщо за перші 9-ть місяців 2021 року площа житлових будівель, введених у експлуатацію, складала 8,8 млн м², то за аналогічний період 2022 року – лише 4,8 млн м², проте у 2023 році вже 5,5 млн м².

Поволі відновлюється й будівництво так званих багатоквартирних будинків, адже якщо за перші 9-ть місяців 2021 року кількість квартир у житлових будинках, прийнятих до експлуатації, складала 120,5 тис шт, то у 2022 році - лише 61 тис шт., однак у 2023 році – 66,6 тис шт.

Негативні впливи військової агресії проти України як на національну економіку загалом, так і її реальний сектор зокрема, яскраво віддзеркалюють результати зовнішньої торгівлі товарами.

Зокрема за даними Державної митної служби ключові показники зовнішньої торгівлі товарами України продовж другої фази збройного протиборства істотно погіршуються, про що свідчать дані табл. 1.3.10.

Динаміка зовнішньої торгівлі товарами у 2021-2023 рр., млрд грн

Показники	Роки			Темпи зниження за 2021-2023 роки, %
	2021	2022	2023	
Експорт	68,1	44,2	36,0	-47,1
Імпорт	73,3	59,5	63,5	-13,4
Обсяги торгівлі	141,4	103,7	99,5	-29,6
Торгівельний баланс	-5,2	-15,3	-27,5	X

Складено та розраховано за даними [15]

Як свідчать результати аналізу обсяги торгівлі товарами впродовж 2022-2023 років у порівнянні із 2021 роком активно скорчувались - ледь не на третину, хоча темпи їх падіння були істотно повільнішими у 2023 році у порівнянні із попереднім, що свідчить про певне стабілізування даного процесу. Однак експорт товарів впродовж даного періоду скорочувався істотно вищими темпами (падіння майже удвічі) аніж імпорт (скорочення на 13,4%), що зумовило стрімке зростання негативного сальдо торгівлі товарами. Якщо у 2021 році даний показник складав 5,2 млрд грн, то за підсумками 2023 року - уже 27,5 млрд грн, тобто його абсолютне значення збільшилось у понад 5 разів, що свідчить про вкрай негативну тенденцію та може спричинити істотні загрози як для фінансової безпеки нашої країни, так і економічної загалом.

Війна в Україні впродовж останніх двох років є домінуючим чинником, що визначає тренди розвитку різних складових як національної економіки, так і українського суспільства. Ризики та загрози, зумовлені її перебігом та наслідками, формують дестабілізуючі впливи у різних аспектах функціонування країни, її територій, суб'єктів господарювання та населення. Одним з найвразливіших до даних викликів в умовах існуючих реалій став вітчизняний реальний сектор економіки. Результати проведеного дослідження засвідчили, що різного роду негативні тенденції у його функціонуванні, що мали місце від початку першої фази збройної агресії проти України, лише посилили свій дестабілізуючий вплив на його розвиток впродовж розгортання другої гарячої фази війни. Проте впродовж 2023 року реальний сектор почав демонструвати хоча й незначні, однак позитивні тенденції щодо окремих аспектів свого функціонування, що можна охарактеризувати як спробу

досягнути певної стабілізації, однак трактувати таке явище як переконливий тренд поки, напевно, зарано.

Список використаних джерел:

1. Волот О.І., Пліско І.М. Реальний сектор економіки: складові та його роль в забезпеченні стійкого розвитку економіки держави. *Економічний вісник Полісся*, №1(5), 2016, С. 23-29.
2. Зимовець В., Багацька К. Капіталізація реального сектору економіки України: тенденції та наслідки. *Фінансові проблеми розвитку економіки*, №1(54), 2018, С. 7-21.
3. Лупак Р.Л., Штець Т.Ф. Стратегічне програмування державної політики цифровізації реального сектору економіки. *Економіка та держава.*, №1, 2020, С. 33-39.
4. Собкевич О.В. Проблеми реального сектору економіки України у контексті економічної безпеки держави. Глобальні та національні проблеми економіки, Вип.15, 2017, С. 136-141.
5. Реальний сектор економіки України: пріоритети розвитку в умовах зміни вектора економічної політики: аналіт. доп. / [Собкевич О.В., Васильців Т.Г., Власюк Т.О., Бойко В.В., Русан В.М., Михайличенко К.М. та ін.] – К. : НІСД, 2017, 40 с.
6. Реальний сектор економіки.
[URL:https://creditnatok.com.ua/ua/wiki/ekonomika/ekonomicheskie-terminy/realnyj-sektor-ekonomiki](https://creditnatok.com.ua/ua/wiki/ekonomika/ekonomicheskie-terminy/realnyj-sektor-ekonomiki)
7. Чи хочуть росіяни війни
[URL:https://politics.segodnya.ua/politics/khotjat-li-rucckie-vojny-125406.html](https://politics.segodnya.ua/politics/khotjat-li-rucckie-vojny-125406.html). Дата звернення 27.07.2023.
8. Статистичний щорічник України за 2017 рік. Державна служба статистики України. К. 2018, 541 с.
9. Статистичний щорічник України за 2021 рік. Державна служба статистики України. К. 2022, 463 с.
10. Мультиплікатор в будівництві. Дискусія. Погляд BRDO/

URL:<https://nashigroshi.org/2021/01/26/mul-typlikator-v-budivnytstvi-dyskusii-a-pohliad-brdo/>].

11. Частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП, %
URL:<https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/8-1-2/>

12. Світовий банк URL:<https://www.worldbank.org/uk/country/ukraine>

13. О. Погарська. Економіка України в умовах війни.
URL:https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Poharska_pr_01-02.06.2023.pdf?v=4

14. Pushak, Y., Zaichenko, V., Kornicheva, H., Petrukha, S., Kharabovskyi, Y.
Features of the Impact of Military Actions on Food Security. INTERNATIONAL
JOURNAL OF COMPUTER SCIENCE AND NETWORK SECURITY. 2022. Vol.
22. Iss. 6. P. 33-38.

15. Державної митної служби України URL:<https://customs.gov.ua/statistika-ta-reiestri#statistika>

РОЗДІЛ 2

Соціальні ризики та втрати України внаслідок впливу війни

2.1. Втрати та зміни людського капіталу внаслідок впливу війни росії проти України

Неспровокована збройна агресія російської федерації по відношенню до України обумовила значні деструктивні зміни розвитку держави і суспільства, спричинила переформатування світового геополітичного порядку та спровокувала виникнення новітніх викликів і небезпеки. Серед низки вагомих деструктивних змін соціально-економічного розвитку України в умовах війни виділяється посилення проблеми збереження людського капіталу, втрати якого з кожним днем воєнного протистояння набувають загрозливих значень та проявляються у загибелі військовослужбовців та цивільного населення, обмеженні доступу до освіти через неможливість здійснення освітньої діяльності закладами різних рівнів, в примусовій депортації громадян України на територію країни-агресора, а також у посиленні процесів вимушеного переселення на відносно безпечні території й зовнішньої та внутрішньої міграції. Очевидно, що за таких умов забезпечити сталий розвиток людського капіталу неможливо, а оцінити його зміни надзвичайно важко. Зазначені тенденції свідчать про вагомість обраної тематики дослідження та обумовлюють необхідність виявлення причин, проблем та наслідків зміни людського капіталу внаслідок впливу війни Росії проти України, а також потребу оцінювання його сучасного стану та втрат.

Необхідність дослідження проблем зміни людського капіталу в Україні під впливом війни впродовж тривалого періоду часу знаходить своє відображення в наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених та особливо актуалізувалася у 2022 р. після повномасштабного вторгнення російської федерації та анексії нею значних українських територій. Необхідно визнати, що сучасний етап розгляду окресленої проблематики не відображає в повній мірі реальних значень параметрів зміни людського капіталу, що зумовлено частими

випадками неможливості доступу до необхідної інформації, її адекватного опрацювання та істотними перешкодами при проведенні відповідних оцінювань. Однак, окремі напрацювання, в яких відображаються параметри розвитку та зміни людського капіталу в умовах війни в Україні здійснено фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, які систематизовано в аналітичній доповіді Стратегічна ціна російської агресії для економіки України [1], де частково досліджено втрати людського капіталу внаслідок ведення активних бойових дій на території України.

Не менш вагомими в даному напрямку є напрацювання Українського інституту майбутнього [2], який висвітлює значення людського капіталу для розвитку країни та досягнення високих показників її соціально-економічного розвитку. Крім того, зазначена інституція пропонує людський капітал розглядати як сукупність, знань, навичок та досвіду громадян країни, що становлять економічну цінність для забезпечення сталого розвитку та формування стратегічних пріоритетів існування держави і суспільства. Оцінюючи людський капітал у період до повномасштабного вторгнення Росії на Україну, Український інститут майбутнього дослідив недосконалість існуючих методик визначення його зміни, адже фахівцями встановлено, що людський капітал розглядається як виробничий ресурс, а оцінювання розвитку особистісних якостей та можливостей часто нівелюються відсутністю кількісно-якісних показників оцінювання. Тому, сутність людського капіталу пропонують розуміти як сукупність не лише знань, навичок та досвіду, а й економічну цінність людей, їх перспективність та відповідність потребам суспільства сьогодні та у стратегічній перспективі.

Слушним в даному контексті є твердження В. Тимофійя [3], який наполягає, що під впливом кризових чинників людський капітал необхідно оцінювати як загальний та спеціальний. Загальний людський капітал в розумінні науковця висвітлює наявність у громадян базової освіти та початкових практичних навичок, а спеціальний характеризується наявними знаннями, навичками та умінням їх реалізовувати при здійсненні практичної діяльності у конкретній сфері. Причому, при проведенні оцінювання втрат

людського капіталу необхідно також враховувати його види та чинники впливу на процес формування, які Я. Жаліло, О. Пищуліна, Т. Юрочко та М. Міщенко [4] поділяють на види в залежності від сфери дії (освіта, охорона здоров'я, міграція, соціальна політика). Науковці також наголошують на значних недоліках методики вимірювання людського капіталу, яка не враховує факторів впливу сучасності та не спроможна врахувати проблемні аспекти ідентифікації цілей оцінювання та якісно-кількісних параметрів. Зазначені проблеми істотно поглибилися в період російсько-української війни, адже передбачити вплив тих, чи інших чинників на розвиток людського капіталу неможливо, а зростаючі тенденції щодо його мобільності ще більше загострюють кризові ситуації.

Н. Ангріст, С. Джанков, П. Голдберг та Г. Патрінос [5] в результаті власних наукових досліджень встановили, що військові чинники завдають особливо вагомих втрат людського капіталу, адже стає неможливим якісне виконання своїх функцій основними сферами економіки й суспільства, що особливо гостро торкнулося сфери освіти, стан якої в Україні характеризують як найбільш критичний серед країн Європи. Свідченням зазначеної тези є емпіричні дослідження зазначених науковців, в яких вони проводять порівняльні оцінювання рівня освіти в Україні у довоєнний період та в період війни, на підставі чого стверджують, що у довоєнний період вітчизняна система освіти могла конкурувати із освітніми системами більшості європейських країн (рис. 2.1.1) та в повній мірі задовільняти потреби здобувачів освіти різних рівнів.

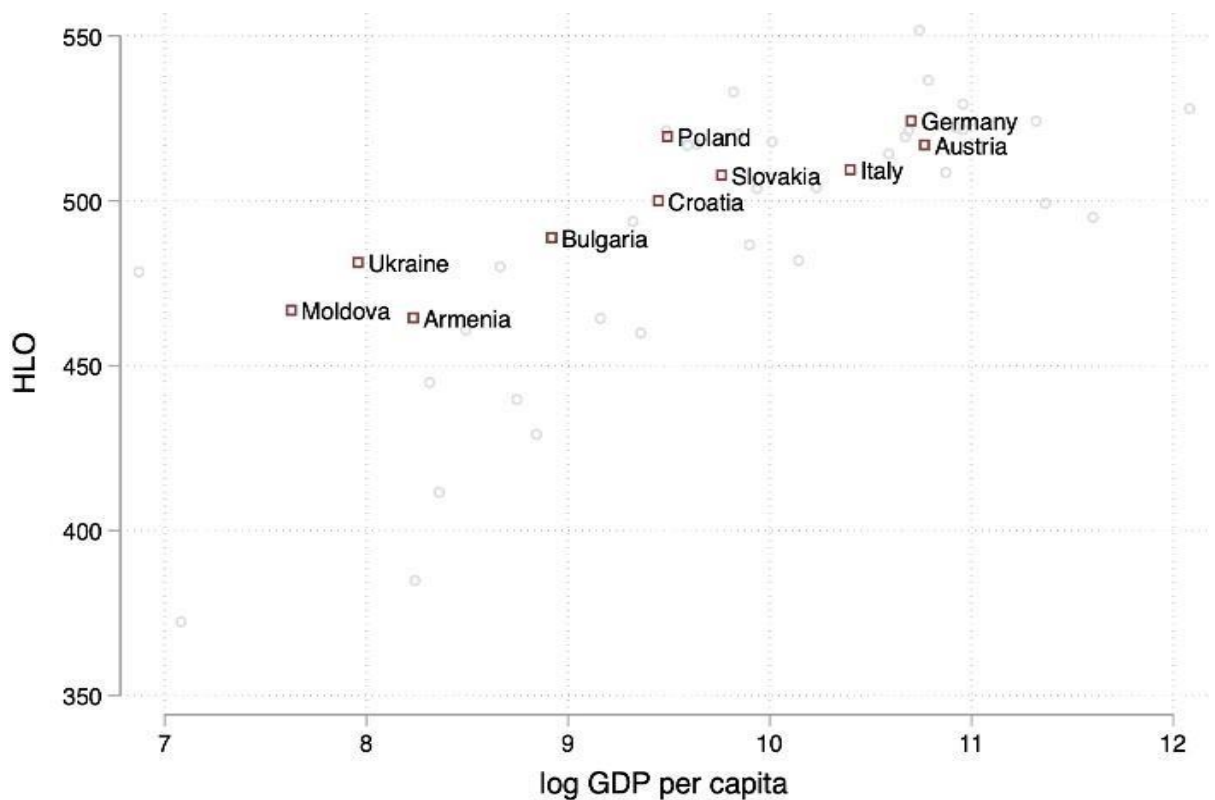

Рис. 2.1.1 Оцінювання рівня освіти в Україні та в окремих країнах Європи у довоєнний період

Розраховано за: [6]

Однак, чинники воєнного характеру істотно дестабілізували систему освіти України та значно посилили втрати людського капіталу, зокрема, серед молоді, значна частина якої виїхала за кордон та продовжує навчання в закладах освіти різних країн світу. При цьому, найбільші втрати людського капіталу у 2022 р. пов'язані із якістю надання освітніх послуг та неможливістю їх надання в окремих регіонах. Н. Ангріст, С. Джанков, П. Голдберг та Г. Патрінос [5] стверджують, що втрати людського капіталу в освітній сфері оцінюються у 10 % загальних втрат. Окреслені тенденції призвели до того, що система освіти України у 2022 р. засвідчує найнижчі показники серед країн Європи (рис. 2.1.2) та потребує переформатування в напрямку активізації дистанційних форм навчання й створення можливостей для біженців брати участь в освітньому процесі.

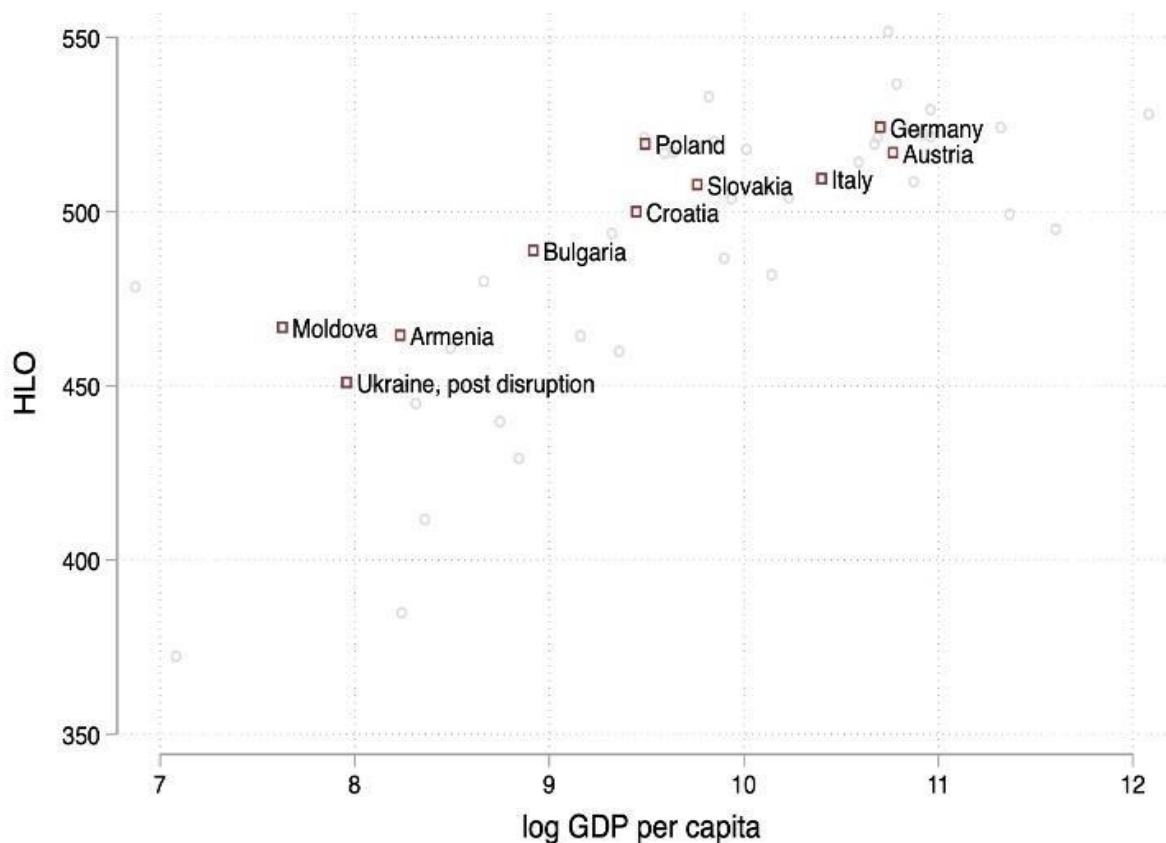

Рис. 2.1.2. Оцінювання рівня освіти в Україні та в окремих країнах Європи у період війни

Розраховано за: [5; 6]

За таких обставин актуалізується проблема зростання ролі людського капіталу та збереження його цінності особливо в умовах нестабільності та кризи. Обмеження можливостей доступу населення до освітньої діяльності й професійних навичок загрожує невідповідністю людського капіталу потребам економіки, що унеможлиблює досягнення високих показників конкурентоспроможності країни на міжнародному рівні. Очевидно, що за таких обставин виникає необхідність проведення оцінювань стану розвитку людського капіталу, що можна здійснити шляхом аналізу значення індексу людського розвитку, який характеризує такі параметри людського капіталу як рівень та тривалість життя населення, його освіченість та грамотність. На рис. 2.1.3. відобразимо стан та динаміку зміни Індексу людського розвитку в окремих країнах Європи у 2017–2021 рр.

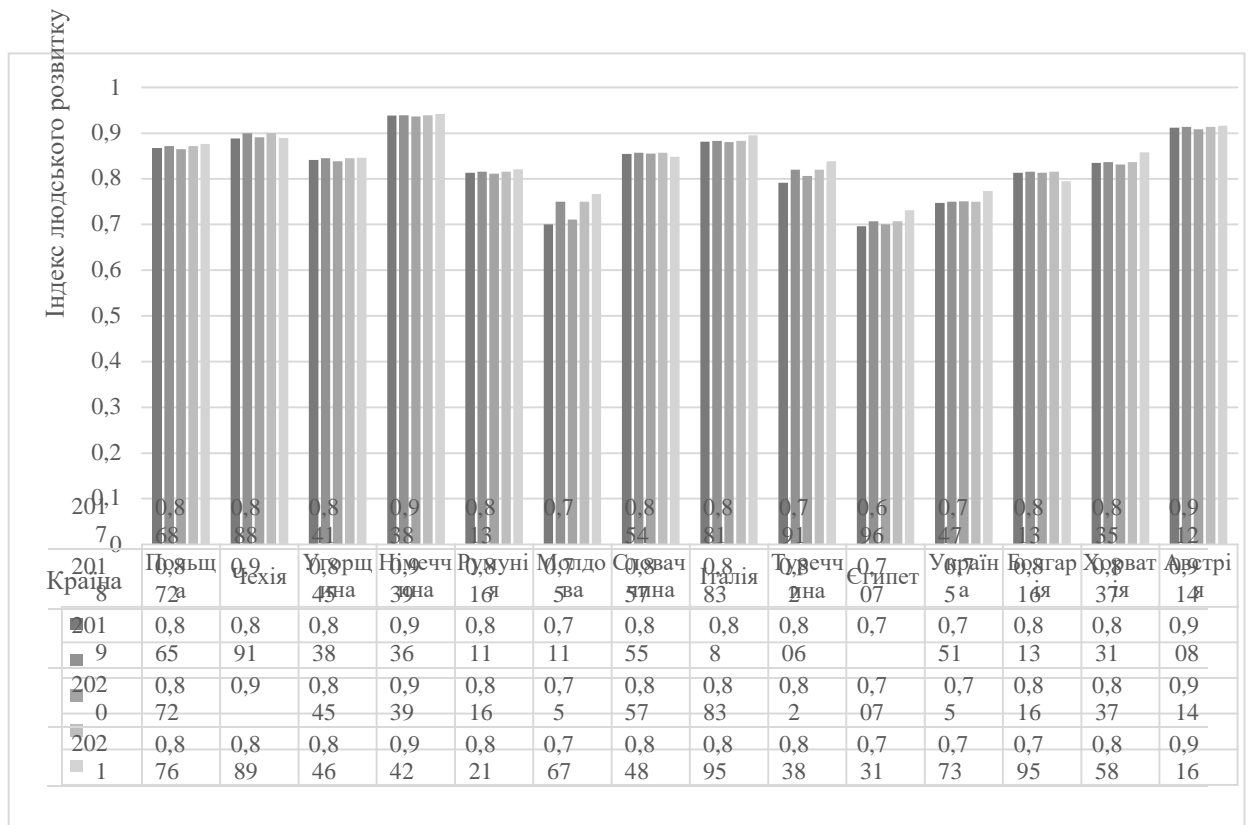

Рис. 2.1.3. Стан та динаміка зміни Індексу людського розвитку в країнах Європи у 2017–2021 рр.

Розраховано за: [7–11]

Водночас зазначимо, що за Індексом людського розвитку серед країн, що обрані для дослідження, Україна посідає одне із найнижчих позицій із значенням показника 0,747–0,773, що підтверджує наявність значних проблем розвитку людського капіталу в країні та обумовлює необхідність пошуку ефективних методів зниження рівня його втрат.

Окремо варто відмітити напрацювання І. Чжан, В. Ден, А. Афзал та Р. Дао [12], які пов'язують інтенсифікацію процесів зміни людського капіталу та значні його втрати із кризовими явищами в економіці й суспільстві країни, а також стверджують, що в країнах транзитивного типу значно вищі ризики втрат людського капіталу, ніж у високо розвинутих країн. Тому, як зазначають О. Бондарчук та Т. Паустовська [13], якісні показники розвитку людського капіталу корелюють із показниками ефективності розвитку й функціонування національної економіки.

В цілому, людський капітал в Україні більшістю із науковців визнано

освіченим та висококваліфікованим, проте, мало вмотивованим, що доводять результати проведених досліджень за Глобальним індексом конкурентоспроможності талантів (рис. 2.1.4).

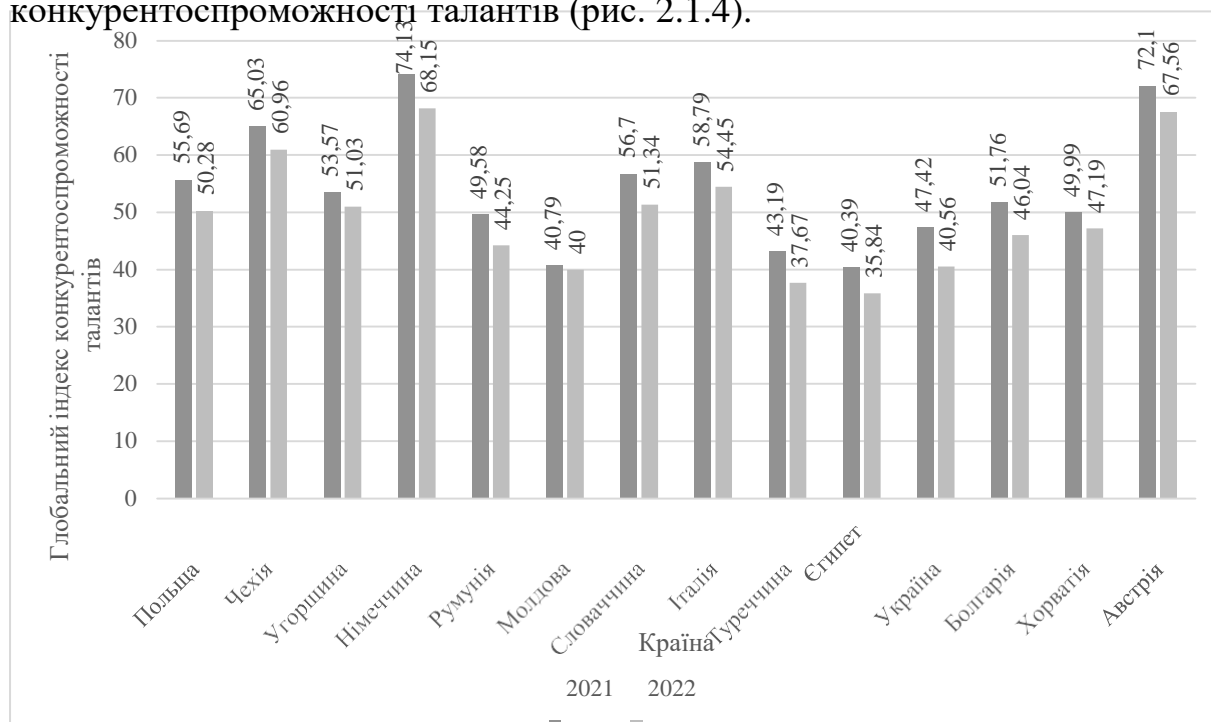

Рис. 2.1.4. Стан та динаміка зміни Глобального індексу конкурентоспроможності талантів в окремих країнах Європи у 2021–2022 рр. р. Розраховано за: [14–15]

Як засвідчують результати проведених досліджень, серед окремих країн Європи, що обрані для аналізу, Україна має посередні значення Глобального індексу конкурентоспроможності талантів, яке значно знизилося в умовах війни із 47,42 у 2021 р. до 40,56 у 2022 р. (темп зміни становить 14,47 %), що доводить вагомий негативний вплив факторів війни на розвиток людського капіталу.

Водночас, повномасштабна війна росії проти України, що розгорнута на значних українських територіях, спровокувала зниження значень Глобального індексу конкурентоспроможності талантів в усіх без винятку країнах, що досліджуються.

За таких умов загострюється проблема збереження людського капіталу, його фінансування, а також стримування ризиків зовнішньої міграції, які істотно посилюються в умовах ведення активних бойових дій та затяжної невизначеності. Стає очевидним, що несприятливі Умови для розвитку

талентів, які на сучасному етапі спостерігаються в Україні, призводять до масового їх переміщення за межі країни.

При цьому, наявність вагомих структурних змін вітчизняного людського капіталу Ю. Залознова та Н. Азьмук [16] пов'язують саме із негативним впливом на нього війни та наслідків, що нею зумовлені. Водночас, науковці схильні до думки, що необхідно оцінювати прямі та непрямі втрати людського капіталу. До прямих втрат людського капіталу вони відносять:

- 1) вимушену міграцію населення;
- 2) примусову депортацію населення України на територію росії;
- 3) значні втрати військовослужбовців;
- 4) масові вбивства цивільного населення.

Що стосується непрямих втрат людського капіталу, то вчені виділяють:

- 1) значне зниження фінансових результатів діяльності суб'єктів господарювання;
- 2) різке падіння рівня заробітної плати працівників;
- 3) обмеження можливостей для реалізації інтелектуальних здібностей і творчого потенціалу;
- 4) зниження рівня інвестування в людський капітал;
- 5) масштабні руйнування освітньої інфраструктури;
- 6) обмеження доступу до одержання освітніх послуг.

К. Потама [17] в даному контексті вважає за доцільне виділяти декілька факторів, що призводять до незворотності процесів зміни людського капіталу, серед найбільш вагомих із яких називає:

- 1) інтенсифікацію розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій та їх активне впровадження у практичну діяльність усіх сфер;
- 2) прийняття сучасних можливостей та адаптація до віддаленої роботи у довгостроковій перспективі;
- 3) здійснення виплат заробітної плати працівникам за умов зниження їх продуктивності праці.

Доповнюючи дослідження попередніх науковців, М. Перегрін [18] наполягає, що істотні проблеми змін людського капіталу почали свій інтенсивний розвиток в період поширення пандемії COVID-19, а воєнні дії їх лише поглибили. При цьому, відчутними стали значні зміни стратегій робочої сили, посилення її гнучкості внаслідок впливу викликів цифровізації та необхідності переходу на дистанційні форми та методи діяльності й навчання.

Очевидно, що російсько-українське збройне військове протистояння не сприяє розвитку та збереженню людського капіталу та створює низку вагомих дестабілізуючих чинників, що зумовлюють його значні деструктивні зміни, вагомі втрати, а також уповільнюють темпи розвитку.

Якщо проаналізувати стан та динаміку зміни кількісних показників оцінювання людського потенціалу в Україні у довоєнний період 2017–2021 рр. (табл. 2.1.1), то спостерігається стійка тенденція до скорочення народжуваності, показники якої знизилися із 363,97 тис. осіб у 2017 р. до 272,0 тис. осіб у 2021 р. (темп скорочення становить 25,27 %).

Таблиця 2.1.1

Стан та динаміка зміни кількісних показників оцінювання людського потенціалу в Україні у 2017–2021 рр.

№ за/п	Показники	Роки				
		2017	2018	2019	2020	2021
1.	Народжуваність населення, тис. осіб	363,97	335,8	308,8	293,4	272,0
2.	Середній вік населення, років	41,1	41,3	41,6	41,8	40,1
3.	Природний приріст населення, тис. осіб	-210,1	-251,7	-272,2	-323,3	-442,3
4.	Робоча сила, тис. осіб	17854,4	17939,5	18066	17589,5	17400,0

Розраховано за: [19]

Негативні тенденції також спостерігаються щодо скорочення середнього віку населення із 41,1 років у 2017 р. до 40,1 років у 2021 р. При цьому, природній приріст населення в аналізованому періоді на показує стійкої тенденції, зокрема із 2017 р. до 2021 р. він засвідчує негативні показники. Що стосується обсягів робочої сили в Україні, то вони різко скорочуються на фоні загального зниження показників загальної чисельності населення країни.

У 2022 р. зафіксовані негативні тенденції щодо кількісних показників оцінювання людського потенціалу в Україні, які ще більше поглибилися під впливом факторів та небезпек воєнного характеру та доповнилися процесами примусової депортації росією населення України на непідконтрольні українській стороні території та на територію росії. Крім того, за таких обставин актуалізувалися проблеми внутрішнього переміщення населення та його виїзду за межі країни, що поглибило процеси міграції.

Якщо провести поглиблені дослідження міграційних тенденцій України, то можна виявити, що процеси міграції продовжуються впродовж усього періоду державотворення України як самостійної, незалежної та демократичної держави та загострюються в періоди суспільно-політичних та соціально-економічних криз. Очевидно, що міграція спричинює вагомі зміни людського капіталу, а її постійно зростаючі масштаби поступово трансформуються у загрози національним інтересам. Безумовно, війна росії проти України істотно поглибила наявні кризові явища та зумовила безпрецедентне зростання як внутрішніх та зовнішніх міграційних потоків. На рис. 2.1.5 вважаємо за доцільне відобразити динаміку кількості міждержавних мігрантів у довоєнний період 2017–2021 рр.

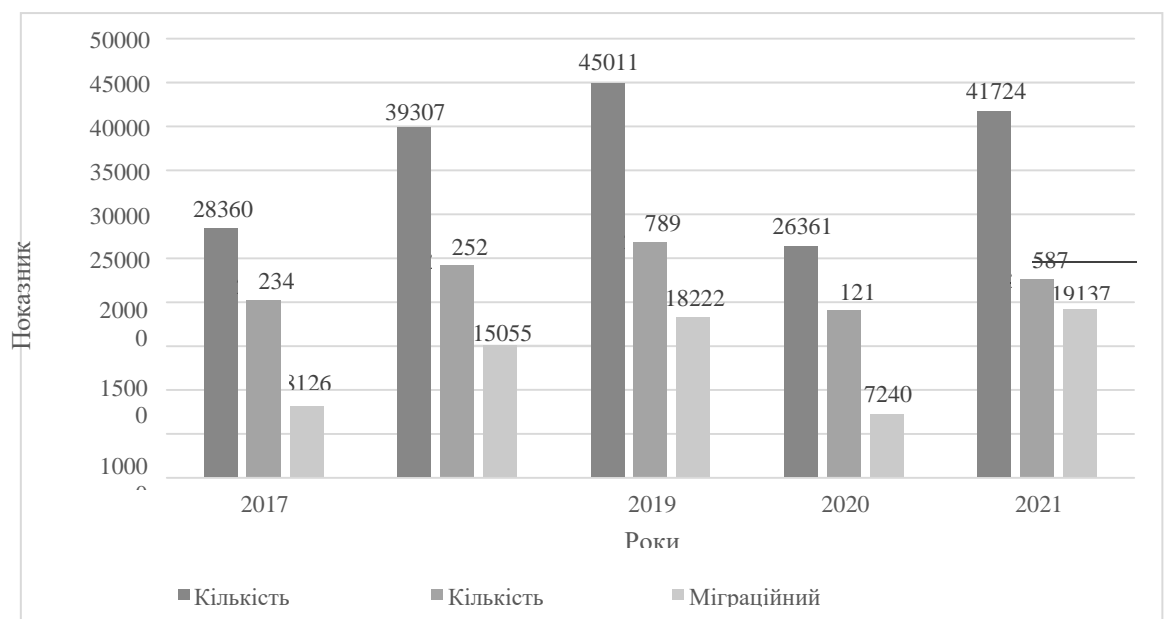

Рис. 2.1.5. Динаміка показників міждержавної міграції у 2017–2021 рр.

Розраховано за: [20]

Зазначені дані свідчать, що вагомі показники міждержавної міграції впродовж 2017–2019 рр. характеризуються зростаючими трендами за усіма параметрами. Період 2020 р. засвідчує різке скорочення кількості прибулих та вибулих, а, відповідно, й міграційного приросту/скорочення, що обумовлено запровадженням значних карантинних обмежень, пов'язаних із поширенням пандемії COVID-19. Проте, вже у 2021 р. спостерігаються відновлення допандемічних темпів міждержавної міграції.

Проаналізувати динаміку показників міждержавної міграції у 2022 р. надто важко через значні труднощі щодо одержання даних, однак, як засвідчують результати досліджень, оприлюднені Міжнародною організацією праці [21], вектори міграції істотно змістилися із трудової міграції на міграцію задля збереження життя та здоров'я населення. При цьому, загальна чисельність вимушено переміщених осіб досягнула позначки у 13,7 млн. осіб, з яких 5,7 млн. осіб перебувають за межами України. Очевидно, що більшість із вимушено переміщених знаходяться у пошуках роботи, причому, професійні здібності, кваліфікація та практичні навички повністю нівелюються та не беруться до уваги. Крім того, зазначені тенденції зумовлюють істотні зміни людського капіталу не лише в Україні, а й в тих країнах, куди спрямовуються українські біженці та мігранти.

В даному контексті актуалізується необхідність дослідження основних країн-реципієнтів, на території яких у 2022 р. розмістилася найбільша кількість біженців та трудових мігрантів з України. Як засвідчують дані, систематизовані на рис. 2.1.6., найбільшими країнами-реципієнтами виявляється Польща, Чехія, Угорщина, Німеччина, Румунія, Молдова, Словаччина, Італія, Туреччина та Єгипет.

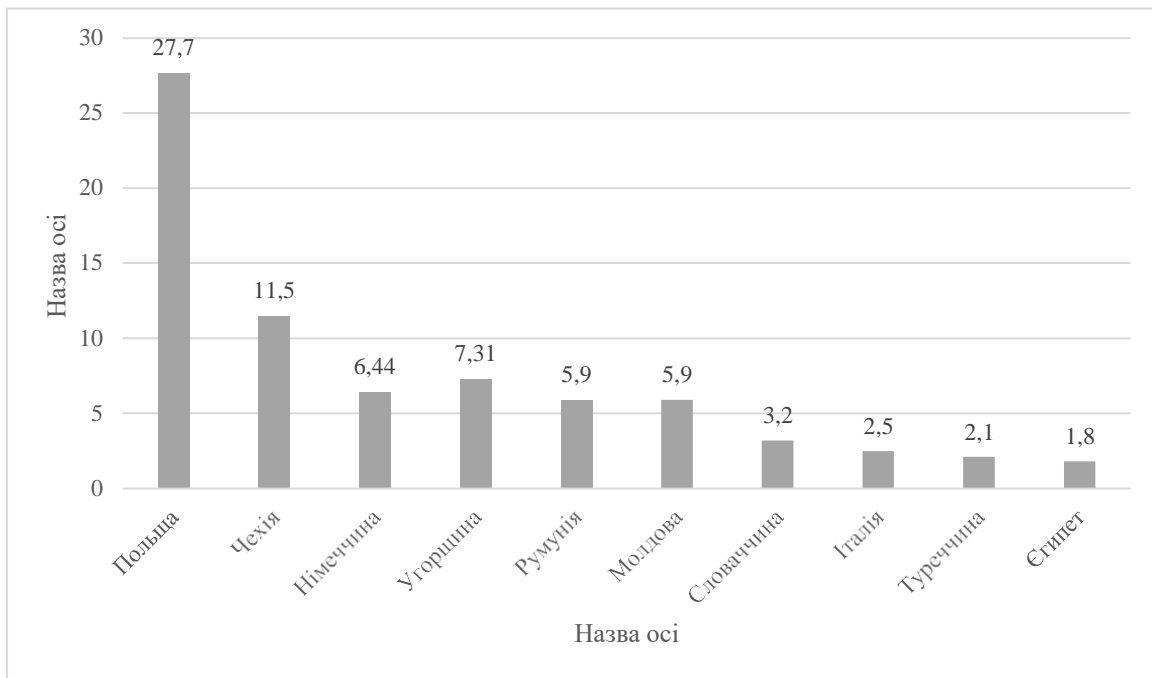

Рис. 2.1.6. Частка вимушено переміщених та мігрантів з України в країни Європи, 2022 р.

Розраховано за: [22]

Варто зауважити, що більшість із зазначених країн створили належні умови для збереження людського капіталу громадян України та покрили їх витрати на забезпечення найнеобхідніших потреб життєдіяльності.

Однак, така ситуація поряд із позитивними наслідками має значні негативні тенденції, оскільки істотно розбалансовує міжнародний ринок праці, створюючи на ньому значні диспропорції та зміни. Варто зазначити, що однією із найбільших проблем міжнародної міграції є зростання показників рівня безробіття, тенденції якого в країнах Європи, що обрані для аналізу, відобразимо на рис. 2.1.7.

На підставі одержаних даних можна стверджувати, що в умовах 2022 р. у більшості із зазначених країн спостерігається зниження рівня безробіття. Проте, у таких країнах як Німеччина, Чехія та Україна його рівень дещо підвищився. Особливо критичного значення набув рівень безробіття в Україні, який досягнув позначки у 35 % економічно активного населення, що становить значну загрозу для країни.

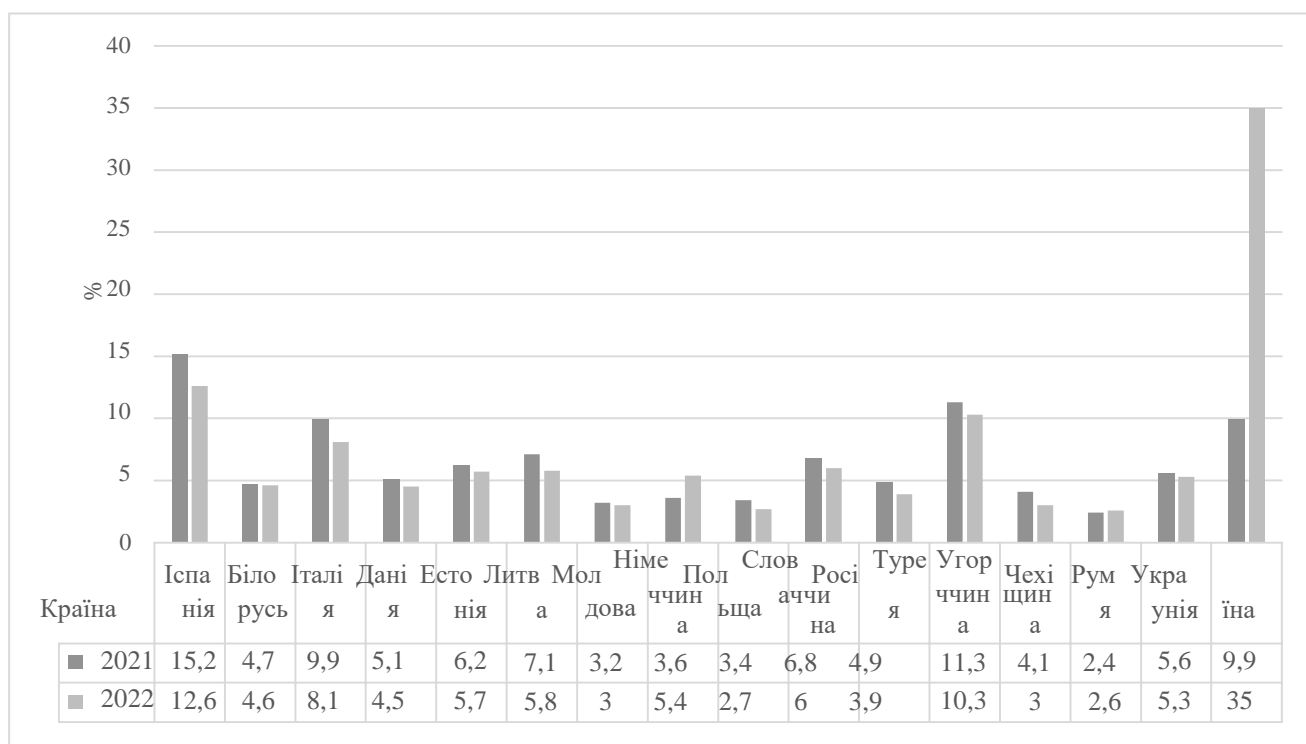

Рис. 2.1.7. Стан та динаміка зміни рівня безробіття в окремих країнах Європи у довоєнний період та в період війни росії проти України, 2021–2022 рр.

Розраховано за: [23]

При цьому, за оцінками Міжнародної організації праці [24] війна росії проти України зумовила втрати робочих місць, обсяг яких оцінюється у 4,8 млн., а постійні посилення ескалації військового конфлікту зумовлюють зростання таких втрат до 7 млн. робочих місць станом на грудень 2022 р.

Поглиблені дослідження тенденцій ринку праці в Україні в період 2017–2022 рр. (рис. 2.1.8) дозволяють виявити вагомі проблеми, що знаходяться у площині зайнятості та безробіття населення та проявляються у значному скороченні частки зайнятого населення у період 2020 р. та 2022 р. Особливо значне зниження рівня зайнятості до 40 % економічно активного населення зафіксовано у період запровадження воєнного стану, що зумовлено анексією росією значних територій України, де припинили діяльність значна кількість суб'єктів господарювання, а також масштабними руйнуваннями об'єктів та неможливістю доступу до місця праці значної кількості працівників.

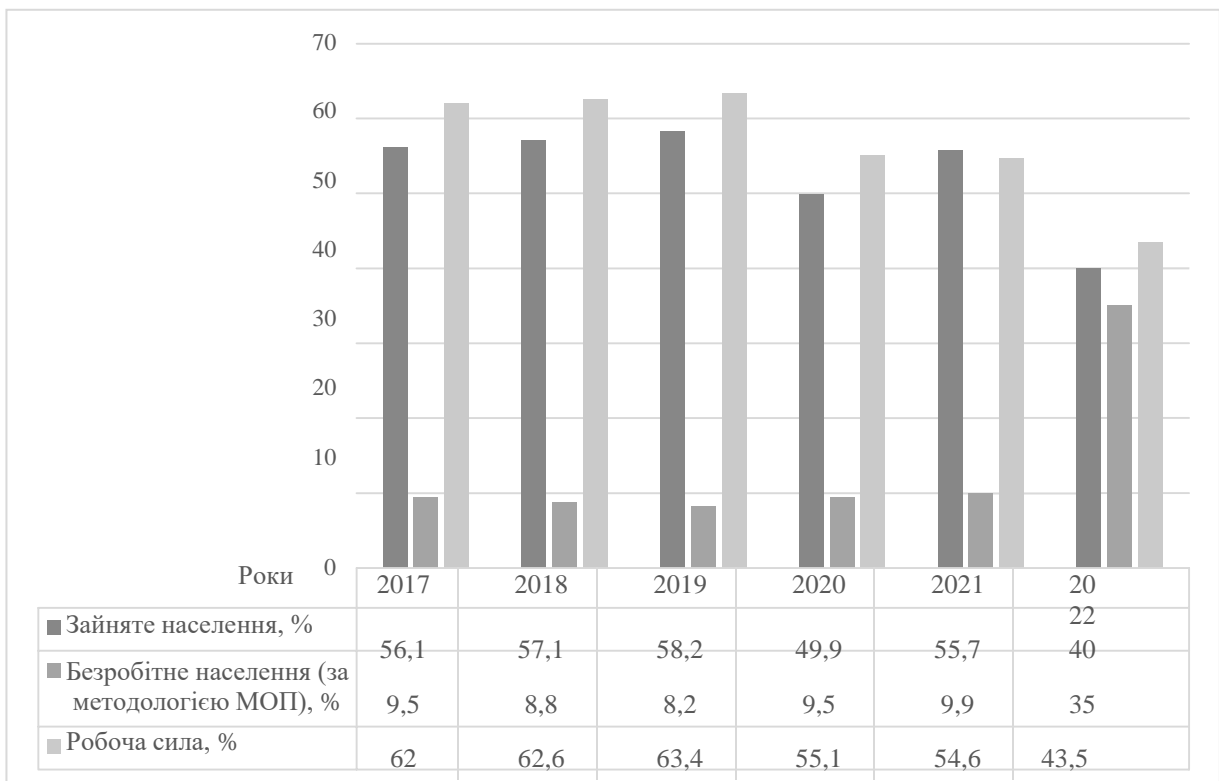

Рис. 2.1.8. Стан та тенденції зміни основних показників ринку праці України у 2017–2022 рр.

Розраховано за: [25–30; 31]

Показник зайнятості населення в Україні істотно корелює із показниками рівня безробіття, які при спадному тренді щодо зайнятості провокують тенденції до зростання. Підтвердженням зазначеної гіпотези є рекордно високе значення рівня безробіття в Україні у 2022 р., яке досягнуло позначки у 35 % економічно активного населення. Однак, озвучена цифра не є остаточною, а реальні масштаби безробіття населення України є значно вищими, що доводиться такими фактами як:

- 1) відсутність інформації щодо зайнятості та безробіття населення від регіонів, на території яких ведуться активні бойові дії, та значна територія яких перебуває під окупацією;
- 2) переміщення значної кількості населення в межах регіонів України та виїзд за кордон;
- 3) обмежені можливості населення зареєструватися й отримати статус безробітного;
- 4) відповідно до особливостей трудового законодавства України в умовах

запровадження воєнного стану суб'єкти господарювання мають право припинити дію трудового договору без звільнення працівників.

Вважаємо за доцільне більш детально проаналізувати зміни вітчизняного трудового законодавства, які відбулися внаслідок запровадження воєнного стану в Україні та передбачають обмеження деяких конституційних прав і свобод громадян на період дії такого правового режиму. Зокрема, варто відзначити:

- 1) встановлення обмежень для роботодавців реалізовувати можливості укладання строкових трудових договорів з новими працівниками на період дії правового режиму або з метою заміщення працівників, що тимчасово відсутні;
- 2) переведення працівників без їх згоди на іншу роботу, яка не передбачена умовами укладеного договору (винятки становлять території, охоплені активними бойовими діями);
- 3) звільнення працівників при умові їх тимчасової непрацездатності або в період перебування у відпустці;
- 4) встановлення п'ятиденного або шестиденного робочого тижня;
- 5) встановлення часових рамок щоденної роботи.

Натомість, в період дії правового режиму запровадження воєнного стану працівники одержують можливість у зв'язку із веденням активних бойових дій на певній території за власною ініціативою розірвати трудовий договір у той термін, що зазначається в заяві, а двотижнєве відпрацювання є необов'язковим. Однак, виняток становлять: (1) здійснення діяльності на об'єктах критичної інфраструктури та (2) примусові залучення до суспільно корисних робіт.

Окремі зміни чинним трудовим законодавством регламентуються щодо термінів виплати заробітної плати та щодо відповідальності роботодавця за її несвоєчасну виплату. На період дії воєнного стану терміни виплати заробітної плати працівникам можуть бути зміщені та відтерміновані до моменту відновлення суб'єктом господарювання своєї діяльності. При цьому, роботодавець не несе відповідальності за порушення таких зобов'язань щодо вчасності виплати заробітної плати у разі наявності непередбачуваних та форсмажорних обставин, проте, такі фактори не являються підставою для

невиплати заробітної плати. Водночас, роботодавець уповноважений відмовити працівнику у наданні йому відпустки (крім відпустки у зв'язку із вагітністю та пологами) у тих випадках, коли працівники залучені до виконання завдань та роботи на об'єктах критичної інфраструктури.

Іншим обмежувальним фактором є право роботодавця надавати працівникам відпустку без збереження заробітної плати без обмеження її термінів за бажанням працівників у межах періоду дії правового режиму воєнного стану.

Стає очевидним, що за таких тенденцій проблема працевлаштування як в Україні, так і в країнах, куди спрямовуються біженці та вимушено переселені, особливо загострюється. Більше того, вона посилюється показниками рівня оплати праці, які істотно відрізняються в Україні та за її межами. Свідченням зазначеного є проведені дослідження щодо розмірів середньої заробітної плати в Україні та в інших країнах Європи у 2021 р., результати яких систематизуємо на рис. 2.1.9.

У результаті здійснення відповідних розрахунків можна виявити, що у високо розвинутих країнах розмір середньої заробітної плати є значно вищим, ніж в країнах транзитивного типу. Водночас, виявлено, що серед усіх країн, що взяли участь у дослідженні, найнижчий рівень розміру середньої заробітної плати зафіксовано в Україні (437,6 дол. США). Тому, не дивно, що мігранти із України, одержавши високо оплачувану роботу за кордоном, або ж роботу із вищою оплатою праці, ніж в Україні, не поспішають та не прагнуть повернутися в Україну, що підтверджують результати проведеного опитування, які доводять, що лише 4 % українських емігрантів за умови стабілізації суспільно-політичної ситуації та припинення бойових дій мають намір повернутися в Україну.

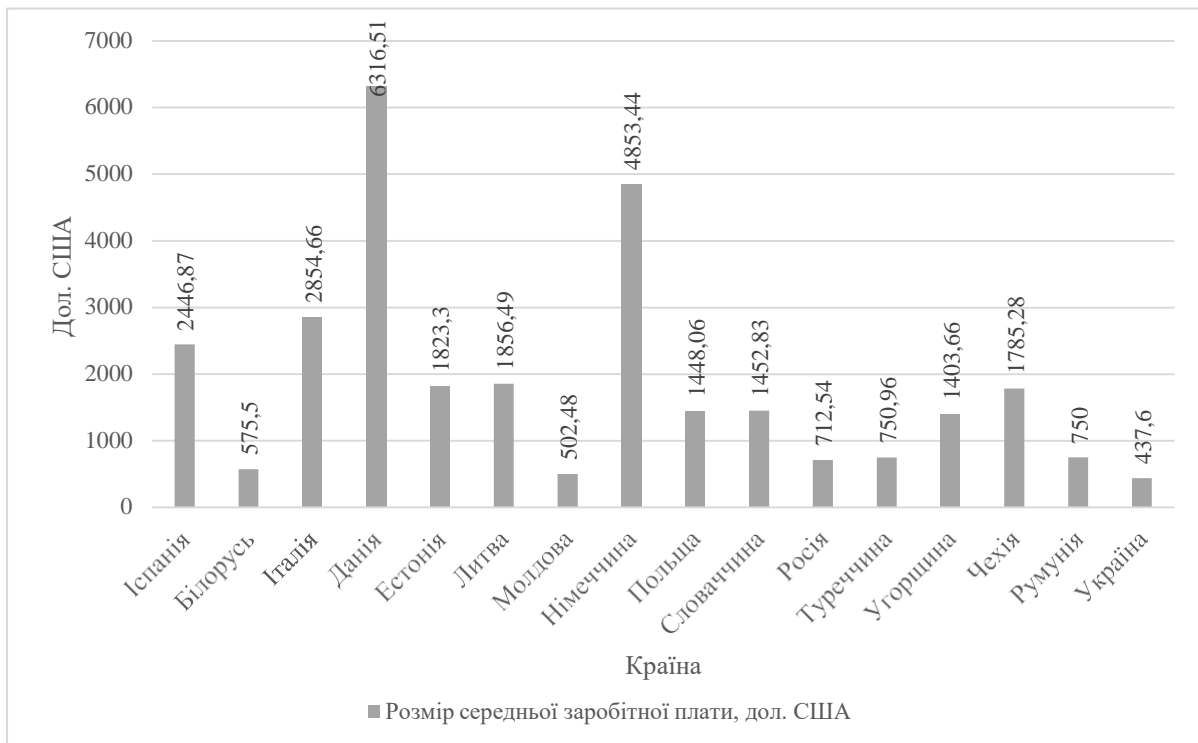

Рис. 2.1.9 Основні тенденції щодо розмірів середньої заробітної плати в Україні та в інших країнах Європи у 2021 р.,

Розраховано за: [32]

Більше того, результати опитування, що здійснені Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців [33], свідчать, що 65 % населення України, що перебуває в країнах Європейського Союзу, планують продовжувати проживання в країні, куди вони прибули, а 9 % мають намір переїхати в одну із інших країн Європейського Союзу, або ж в Канаду чи США. Водночас, зазначені дослідження дозволили виявити, що 77 % українських мігрантів мають вищу освіту та досвід роботи, а 90 % загальної чисельності біженців – це жінки та діти.

Окремо варто відмітити значні втрати людського капіталу серед молоді, які, за окремими оцінками внаслідок масового виїзду учнів та студентів за межі України, досягнули 40 % загальної їх кількості, що становить істотну загрозу втрати людського капіталу через ризики неповернення молодих, перспективних та високо кваліфікованих фахівців в короткостроковому періоді та в стратегічній перспективі. Варто визнати, що ще у довоєнний період країни Європи були зацікавлені у залученні молоді із України до реалізації різноманітних проєктів на їх території, тому залучали здібних здобувачів до

навчального процесу у своїх закладах освіти, пропонували привабливі умови навчання й проживання, а в подальшому забезпечували високо оплачуваним місцем праці. Зазначені тенденції досі зберігаються та знаходять своє практичне застосування, що загрожує поверненням в Україну більшості мігрантів молодого віку. Як наслідок, вітчизняний ринок праці зазнає перенасичення фахівцями середньої та вищої вікової категорії, що знижує показники продуктивності праці та швидкого залучення інноваційних технологій у виробничі процеси, адже старшому поколінню в більшості випадків потрібно більше часу на освоєння й реалізацію інновацій.

Досліджуючи процеси міграції та їх вплив на втрати людського капіталу в умовах російсько-української війни, не можна оминати вагому загрозу, яка криється в такому маловивченому напрямку міграції населення, що виникла в умовах протистояння розгорнутій росією війні, як примусова депортація населення з України на територію росії, масштаби якої, за оцінками А. Диняк [34], лише за офіційними даними досягнули 1 млн. 200 тис. осіб. Насправді, можна припустити, що кількість примусово депортованих є значно більшою, однак проводити достовірні статистичні оцінки в сучасних умовах неможливо.

Зважаючи на наявність значних дестабілізуючих чинників зміни людського капіталу в Україні внаслідок російсько-української війни та його масштабні й колосальні втрати, вважаємо за доцільне у табл. 2.1.2 здійснити спробу систематизації основних показників втрат людського капіталу в Україні у 2022 р.

Таким чином, серед найбільш вагомих показників, що характеризують втрати людського капіталу в Україні в період повномасштабної війни росії проти України варто виділити:

- 1) втрати цивільного населення;
- 2) вимушене переміщення населення в межах регіонів та за межі країни;
- 3) примусова депортація населення на територію росії;
- 4) руйнування та знищення освітньої інфраструктури.

Основні показники втрати людського капіталу в Україні у 2022 р.
внаслідок війни Росії проти України

№ за/п	Показники втрати людського капіталу	Обсяги втрат людського капіталу	Джерело інформації
1.	Втрати цивільного населення	травень: 8766 осіб, в т.ч. 4031 осіб вбито, 4735 осіб поранено; грудень: 17831 особа, в т.ч. 6884 осіб вбито, 10947 осіб поранено	Інформаційна записка Управління верховного комісара по справах ООН
2.	Вимушене переміщення населення	13,7 млн. осіб, в т.ч. 5,7 млн. осіб за межами країни	Звіт Міжнародної організації праці
3.	Примусова депортація населення на територію росії	1 млн 200 тис. осіб	За даними ЗМІ
4.	Руйнування та знищення освітньої інфраструктури	621 дитячий садочок; 1123 заклади освіти загальна сума втрат: 2978 млн. дол. США	Втрати економіки України

Розраховано за: [34–37]

При цьому, слід зазначити, що значними темпами зростають показники втрати людського капіталу внаслідок фізичного знищення окупантами населення України. Зокрема станом на кінець травня 2022 р. в Україні втрати цивільного населення становили 8766 осіб. При цьому, вбитими визнано 4031 осіб, а поранення дістали 4735 осіб. Аналогічні показники, що зафіксовані станом на кінець грудня 2022 р, свідчать, що втрати цивільного населення зросли до 17831 осіб, серед яких 6884 осіб вбито, а 10947 осіб поранено. Як бачимо, незворотні втрати людського капіталу є масштабними та достатньо швидкозмінюються із негативними зростаючими тенденціями.

Більш детальні дослідження щодо динаміки кількості загиблих та поранених в Україні внаслідок війни росії проти України у 2022 р. відобразимо на рис. 2.1.10

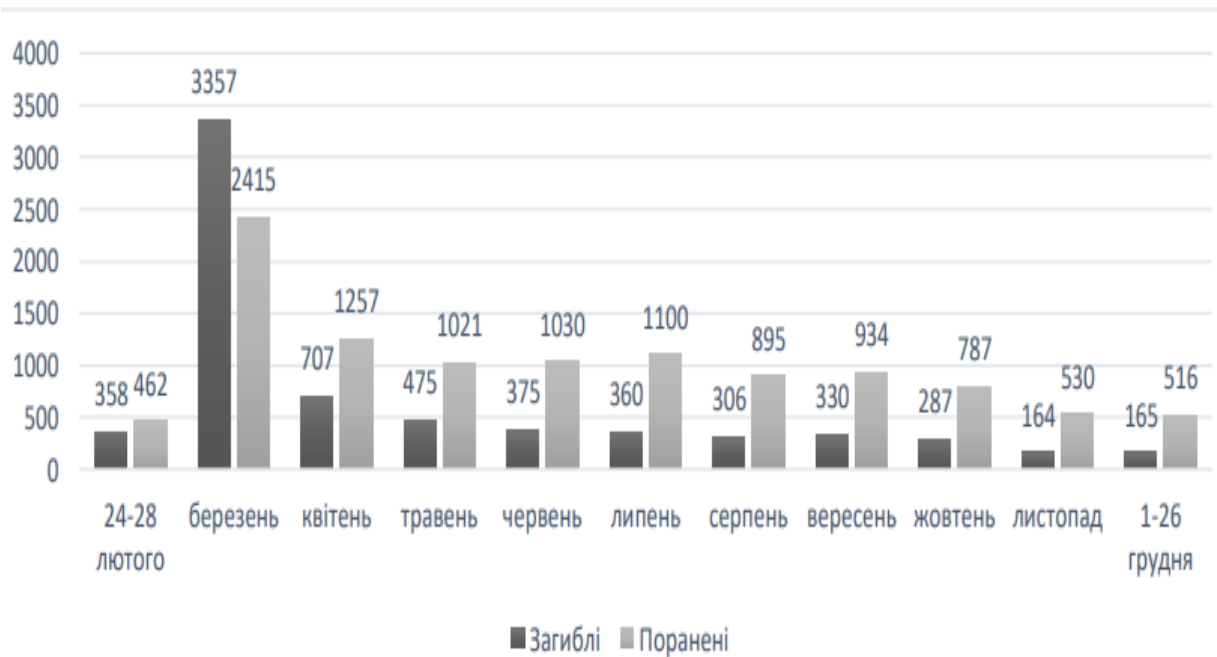

Рис. 2.1.10 Динаміка кількості загиблих та поранених в Україні внаслідок війни Росії проти України у 2022 р.

Розраховано за: [36]

Систематизовані на рисунку дані щодо обсягів населення України, яке загинуло внаслідок російсько-української війни, дають підстави стверджувати, що найбільші втрати людського капіталу країни спостерігалися у березні 2022 р., що становлять 3357 осіб загиблими та 2415 осіб пораненими.

Проаналізовані показники щодо кількості вимушено переміщеного населення в межах регіонів та за межі країни засвідчують загальну цифру, що досягнула 13,7 млн. осіб, в т.ч. 5,7 млн. осіб виїхало за межі України, а примусово депортовано на територію росії країною-агресором понад 1 млн. 200 тис. осіб.

Особливо критичних руйнувань та знищення зазнала освітня інфраструктура, зокрема, знищено 621 дитячий садочок, 1123 заклади освіти різних рівнів. Оцінена вартість руйнування та знищення освітньої інфраструктури за приблизними розрахунками складає суму в розмірі 2978 млн. дол. США.

Безумовно, такі вражаючі параметри втрат людського капіталу внаслідок війни росії проти України потребують вжиття невідкладних заходів щодо його збереження. Першочергового значення в даному контексті набуває формування

комплексу заходів стримуючого характеру в напрямку врегулювання міграційних процесів як на національному, так і на міжнародному рівні. Очевидно, що досягнення бажаного ефекту неможливе без забезпечення деокупації українських територій та повного припинення активних бойових дій. З іншої сторони обумовлюється необхідність забезпечення повного повернення економічно активного населення в Україну та створення належних умов й можливостей реалізації ним власного потенціалу.

Реалізація зазначених заходів виявляється неможливою лише в межах України. Оскільки значні втрати та зміни людського капіталу пов'язані із посиленням міграційних процесів, то дану проблему необхідно вирішувати із залученням міжнародної спільноти. Події, що відбуваються у 2022 р. та позиція країн цивілізованого світу свідчать про значну підтримку України на міжнародному рівні. Більше того, консолідація зусиль світової спільноти з метою надання допомоги Україні у подоланні наслідків війни включає й витрати на збереження людського капіталу, підтримка якої проявляється у наданні грантових та кредитних ресурсів. Якщо проаналізувати кількісні показники такої допомоги, то можна виявити, що найбільші її обсяги у 2022 р. надійшли від країн Європейського Союзу 10885 млн. дол. США та зі США 10006 млн. дол. США (рис. 2.1.11). Іншими найбільш вагомими учасниками підтримки України виступають міжнародні фінансові інституції та Великобританія (2035 млн. дол. США), Канада (1870 млн. дол. США) та Німеччина (1373 млн. дол. США). Інші країни також підтримують Україну, проте в дещо нижчих обсягах.

Очевидно, що фінансове забезпечення та фінансова підтримка людського капіталу в Україні мають вагоме значення, оскільки його збереження та розвиток потребують значного ресурсного потенціалу. Крім того, сучасні міжнародні стандарти регламентують різносторонній захист людського капіталу із урахуванням потреб населення.

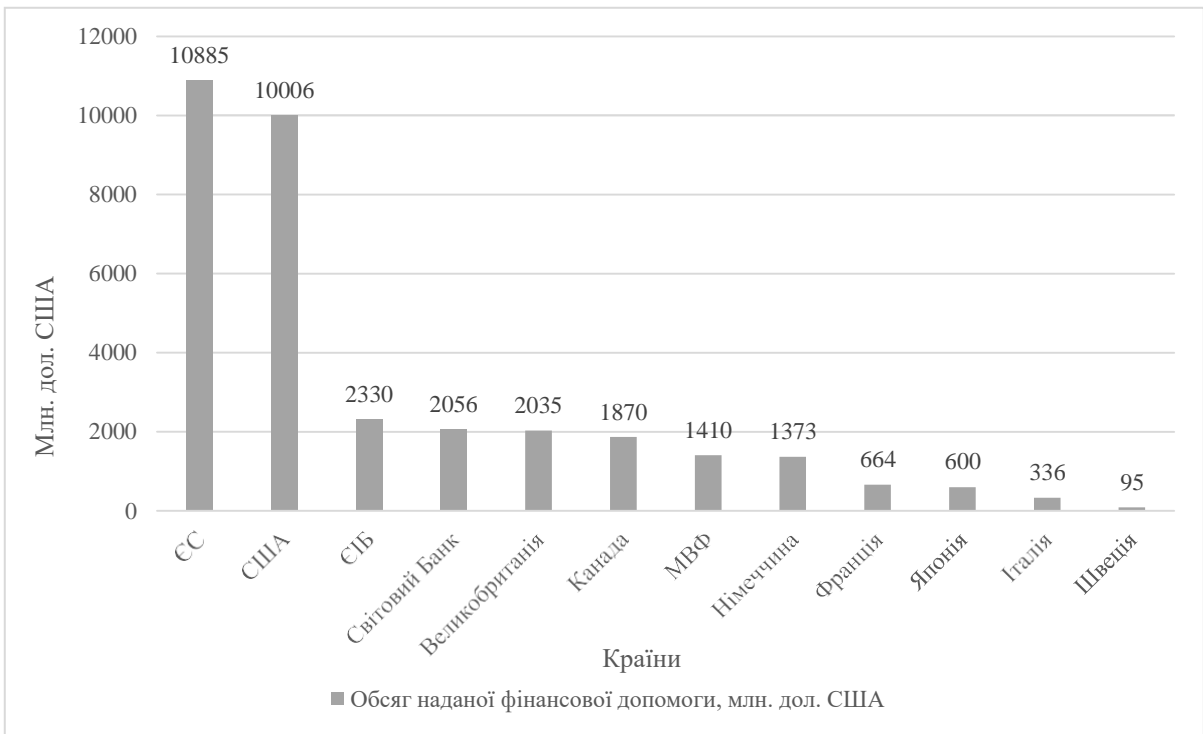

Рис. 1.2.11. Обсяги наданої фінансової допомоги Україні окремими країнами світу у 2022 р., млн. дол. США

Розраховано за: [38]

У даному контексті, окремі науковці зокрема, Ю. Чіанг та Дж. ЛаБель [39] стверджують, що зміни людського капіталу є обумовленими процесами розвитку суспільства й держави, адже прагнення забезпечити вищий рівень добробуту призводить до потреби реалізації змін. Очевидно, що нерівномірність розвитку людського капіталу та неоднозначність щодо реалізації його потенціалу зумовлюють нерівномірність таких змін, а подекуди призводять до значних втрат.

Забезпечити швидкі темпи післявоєнного відновлення людського капіталу, на жаль, не можливо, адже подолати існуючі негативні явища ні на ринку праці, ні в державі в умовах післявоєнного розвитку економіки й суспільства надто важко, а подекуди й неможливо. Більше того, існуючі настрої мігрантів свідчать про їх небажання повертатися в Україну, а після скасування воєнного стану, ймовірно, загостриться проблема масового виїзду чоловіків за межі країни з метою возз'єднання із сім'єю та, що не менш важливо, щоб уникнути призову на службу в армії. Очевидно, що проблема поширення заробітчанства не вирішиться швидко, а сам період післявоєнного відновлення людського

капіталу відбуватиметься із урахуванням факторів значного еміграційного сплеску. При цьому, довготривала відсутність в Україні позитивних перспектив зумовить ще одну масштабну хвилю міграції до країн Європейського Союзу, тому, ризики посилення процесів виїзду людського капіталу за межі країни необхідно починати оцінювати й прогнозувати вже сьогодні.

Зважаючи на наявність вагомих проблем збереження та забезпечення розвитку людського капіталу необхідно окреслити певні напрямки його відновлення в період післявоєнної відбудови, основні із яких вважаємо за доцільне систематизувати на рис. 2.1.12.

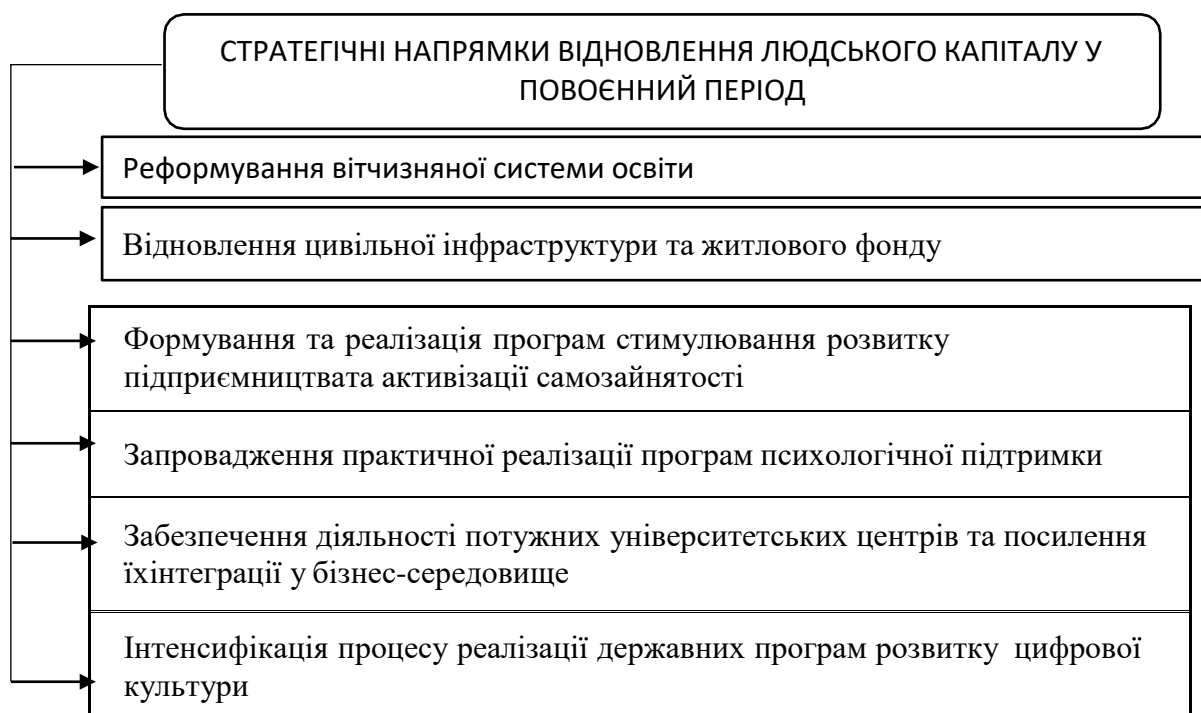

Рис. 2.1.12 Стратегічні напрямки відновлення людського капіталу в Україні у повоєнний період

Складено за: [16]

При цьому зазначимо, що відновлення людського капіталу у післявоєнний період повинно відбуватися з урахуванням декількох стратегічно важливих векторів розвитку держави й суспільства. Зокрема, одним із основних завдань стане необхідність реформування вітчизняної системи освіти, яка під впливом війни росії проти України зазнала вагомого деструктивного впливу, а втрати людського капіталу в освітній сфері оцінюються колосально критичними показниками, що доведено нами в результаті проведених

емпіричних досліджень.

Не менш важливим залишається відновлення цивільної інфраструктури та житлового фонду країни, адже проведені оцінки реальних втрат інфраструктурного характеру у різних сферах свідчать про наявність вагомої проблеми, зумовленої масштабними руйнуваннями житлового фонду, закладів освіти, охорони здоров'я то об'єктів промисловості.

Очевидно, що післявоєнна відбудова України та відновлення людського капіталу потребує залучення значних обсягів ресурсів, хронічний дефіцит яких відчуватиметься впродовж тривалого періоду часу. Тому, вкрай важливим виявляється ведення роботи в напрямку формування та реалізації програм стимулювання розвитку підприємництва та активізації самозайнятості населення, що дозволить забезпечити надходження до бюджетів різних рівнів додаткових коштів, які можна буде спрямувати на розвиток людського капіталу.

Зважаючи на фактори воєнного характеру та важкий процес сприйняття війни та її наслідків, істотний їх вплив відчувається щодо людського капіталу, який зазнає значних деструктивних змін через посилення психологічного тиску на населення та відсутність ефективних інструментів його мінімізації та нейтралізації. Така вкрай критична ситуація щодо психосоматичного стану значної частки населення України обумовлює необхідність створення та запровадження практичної реалізації програм психологічної підтримки. Причому, такі програми повинні орієнтуватися не лише на військовослужбовців та їх членів їх сімей, а й включати можливості надання психологічної допомоги цивільному населенню.

Істотного пришвидшення процесів післявоєнного відновлення людського капіталу в Україні після завершення війни можна буде досягнути завдяки створенню та забезпеченню діяльності потужних університетських центрів, а також посиленню їх інтеграції у бізнес-середовище, що сприятиме підвищенню якості підготовки відповідних фахівців у відповідності до реальних потреб економіки й суспільства. При цьому, особливо позитивний ефект від діяльності таких потужних університетських центрів буде забезпечено за рахунок

посилення зв'язку між навчально-дослідницькими та інноваційно-активними інституціями, внаслідок чого розвиток людського капіталу враховуватиме аспекти швидкої адаптації до здійснення виконання поставлених завдань в умовах швидких змін, посилення конкуренції та з використанням науковмісних технологій.

Обраний Україною вектор на євроінтеграцію та прагнення стати повноправним членом світової спільноти потребує адаптації міжнародних стандартів та норм до умов діяльності країни, тому, зважаючи на посилення процесів глобалізації, Україна повинна адекватно сприймати усі явища, що нею спричинені. Однією із таких вимог являється підвищення цифрової культури соціуму та формування відповідних програм її розвитку. Варто визнати, що саме від інтенсифікації процесу реалізації державних програм розвитку цифрової культури значно залежить процес відновлення й розвитку людського капіталу.

Наявність значних негативних наслідків війни та їх деструктивний вплив на відтворення й розвиток людського капіталу обумовлені, крім усього зазначеного, величезними економічними втратами, які дестабілізують можливості держави здійснювати соціальні інвестиції у людський капітал. Своєю чергою, втрата майна суб'єктами господарювання, а відповідно, й роботи населенням, призводить до зниження рівня життя в суспільстві та значно обмежує можливості забезпечити нормальну життєдіяльність та потреби населення. Зазначені проблеми ще більше поглиблюються перешкодами у сфері забезпечення профілактичних заходів щодо зниження ризиків поширення інфекційних захворювань, що обумовлені погіршенням гігієнічних умов, в тому числі браком питної води, що спостерігається в умовах сьогодення у більшості великих міст, на території яких відбуваються активні бойові дії.

Тому, відновлення й збереження людського капіталу поступово трансформується у одне із першочергових завдань післявоєнного відновлення національної економіки, оскільки він являється основним джерелом ділової активності й забезпечення реалізації функцій державою.

Однак, досягнути високих показників ефективності розвитку людського

капіталу у післявоєнний період, як уже зазначалося, буде вкрай важко, тому, вже сьогодні необхідно значні зусилля спрямовувати на розроблення комплексу заходів управління людським капіталом у посткризовому періоді. Для досягнення поставленої мети необхідним виявляється формування виваженої концептуальної моделі управління людським капіталом в умовах післявоєнного відновлення України, схематичне відображення якої пропонуємо систематизувати на рис. 2.1.13.

При цьому зазначимо, що пропонована модель управління людським капіталом передбачає прийняття виваженої стратегії його відновлення та розвитку як на національному, так і на регіональному рівнях та являється частиною соціально-економічної модернізації та післявоєнного відновлення країни з урахуванням чинників глобалізації та визначення стратегічних принципів розвитку й відновлення.

Водночас, управління людським капіталом в умовах післявоєнного відновлення України не можливе без побудови ефективних економічних, правових та організаційних механізмів, кожен із яких відіграє індивідуальну роль в загальній системі досягнення бажаних результатів. При цьому, вагомого значення набуває формування механізму оцінювання ризиків втрати людського капіталу, пов'язаних із військовими чинниками, які В. Антонюк [40, с. 111] пропонує розрізняти в залежності від їх форм прояву:

1) щодо підтримання життя і здоров'я населення (прямі фізичні втрати внаслідок вбивств; завдання шкоди здоров'ю й зниженню працездатності через поранення, настання інвалідності й поширення захворювань; одержання психологічних травм військовослужбовцями та цивільним населенням);

2) щодо забезпечення належного функціонування родин та домогосподарств як первинних ланок відтворення людського капіталу (руйнування родинних відносин через настання смерті окремих її членів або через зовнішню та внутрішню міграцію; зростання чисельності дітей-сиріт, що втратили батьків; масштабні руйнування матеріального забезпечення життєдіяльності родин та домогосподарств через втрату житла, засобів пересування, тощо; втрата працюючих у родині; зниження доходів населення;

загострення соціальних та матеріальних проблем виховування й утримування дітей та неповнолітніх; зниження рівня народжуваності через зростання рівня смертності серед населення репродуктивного віку);

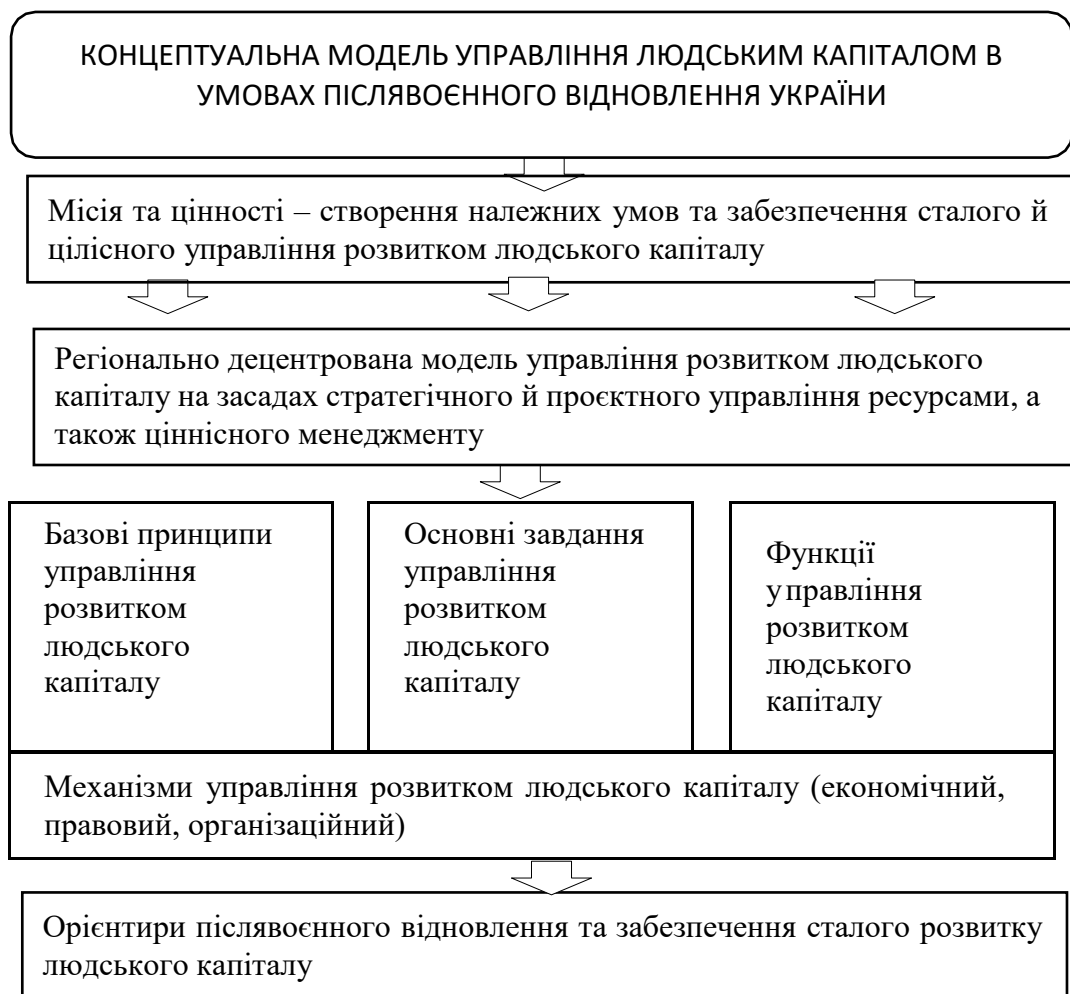

Рис. 2.1.13. Концептуальна модель управління людським капіталом в умовах післявоєнного відновлення України

Власна авторська розробка

3) щодо функціонування та збереження соціальної інфраструктури відтворення людського капіталу (руйнування закладів освіти різних рівнів; призупинення освітньої діяльності та навчального процесу через ведення активних бойових дій; значні втрати педагогічного та науково-педагогічного персоналу внаслідок мобілізації та смерті; масштабні руйнування закладів охорони здоров'я та аптек, призупинення або припинення їх діяльності; зменшення обсягів виробництва та значні перешкоди у постачанні лікарських засобів; посилення фінансової нестабільності й забезпечення освіти та системи охорони здоров'я);

4) щодо можливостей та умов реалізації людського капіталу (масштабні руйнування виробничої інфраструктури, підприємств, зростаючі тенденції щодо втрати робочих місць, зниження рівня зайнятості та стрімке зростання безробіття; унеможливлення самозайнятості; руйнування дрібного підприємництва; поглиблення бідності населення; істотне зниження рівня життя населення; втрата джерел одержання доходів; втрати кваліфікації внаслідок тривалої незайнятості відповідно до фахових компетентностей).

Очевидно, що наявність вагомих ризиків створює значні бар'єри для розвитку людського капіталу, зумовлюючи зниження ефективності функціонування, а подекуди, й руйнування інститутів на ринку праці, внаслідок чого поглиблюються процеси соціальної напруженості, безробіття, трудової дискримінації та бідності. Зважаючи на зазначені тенденції, період післявоєнного відновлення людського капіталу потребує запровадження стабілізаційних заходів на ринку праці з урахуванням потреб та інтересів усіх груп населення, а особливо тих, що постраждали внаслідок війни (внутрішньо переміщених, осіб із обмеженими фізичними можливостями, військовослужбовців). При цьому, вкрай важливим залишається формування та реалізація ефективного механізму управління процесами реінтеграції та вибір найбільш оптимальних інструментів для досягнення бажаних результатів. Більше того, на етапі післявоєнного відновлення людського капіталу особливо гостро повинна постати проблема вирішення питань освіти, охорони здоров'я, соціальної захищеності та безпеки населення.

Отже, можна стверджувати, що формування й розвиток людського капіталу повинен забезпечуватися шляхом досягнення паритету у задоволенні матеріальних, соціальних та духовних потреб населення, а також надання йому можливостей здобувати загальну й професійну освіту, розвивати здібності та існуючі таланти. Тому, вагомим значення набуває стратегічне управління людським капіталом, яке спрямовується на підвищення його якісних характеристик, забезпечення можливостей безперервного навчання, постійного удосконалення особистих якостей та професійних навичок, та реалізується на підставі такого документу як Стратегія розвитку людського капіталу, що

містить наступні компоненти:

- 1) розвиток людського капіталу шляхом здійснення професійного навчання;
- 2) підвищення професійної майстерності, набуття нових компетентностей шляхом обміну досвідом та його передачі;
- 3) формування й реалізація загальноосвітніх та культурних програм підвищення загальної культури працівників;
- 4) забезпечення оптимальної структури людського капіталу шляхом професійної ротації.

Власне, саме розроблена модель управління людським капіталом в умовах післявоєнного відновлення України має на меті створення цілісної системи розвитку й відновлення людського капіталу, визначення напрямів і методів його використання для досягнення поставлених цілей.

Окремо варто звернути увагу на базові принципи управління розвитком людського капіталу, до складу яких відносяться:

- 1) забезпечення розуміння працівниками стратегічних цілей розвитку людського потенціалу та шляхів його досягнення;
- 2) наділення працівників певними повноваженнями та обов'язками;
- 3) підпорядкування управлінських функцій розвитку людського капіталу;
- 4) формування філософії людських ресурсів;
- 5) розроблення політики й програми управління людським капіталом;
- 6) вибір інструментів управління людським капіталом.

Стає очевидним, що втрати та зміни людського капіталу внаслідок впливу війни росії проти України є надзвичайно вагомими та становлять значну загрозу національним інтересам країни, що обумовлює необхідність пошуку ефективних методів, способів та інструментів протидії ризикам, загрозам, викликам і небезпекам сучасності.

Зважаючи на результати проведених досліджень щодо виявлення втрат та змін людського капіталу внаслідок впливу війни росії проти України можна сформулювати певні групи таких втрат, зокрема:

- 1) втрати та масштабні руйнування виробничих активів, інфраструктури та

- зростання рівня вразливості працівників;
- 2) переривання ланцюгів поставок торгівельних мереж;
  - 3) посилення ризиків втрати можливостей населення на працевлаштування;
  - 4) поширення неповної, часткової та тіньової зайнятості;
  - 5) значні втрати кваліфікованої робочої сили;
  - 6) зростання чисельності працівників з обмеженими фізичними можливостями;
  - 7) зниження рівня оплати праці через вичерпання фінансових резервів суб'єктів господарювання;
  - 8) істотні зміни структури ринку праці через релокацію та вимушену міграцію.

Безумовно, подолати дестабілізуючі чинники щодо втрат та змін людського капіталу одномоментно Україні не вдасться, а досягнення бажаного результату потребує значних зусиль та ресурсів.

Таким чином, проведені дослідження основних втрат та змін людського капіталу внаслідок впливу війни росії проти України дають підстави стверджувати, що людський капітал являється вагомим чинником забезпечення високих показників сталого соціально-економічного розвитку країни. В результаті здійснених наукових розвідок в окресленому керунку встановлено, що проблематика оцінювання втрат та змін людського капіталу внаслідок впливу війни росії проти України являється предметом активних обговорень та дискусій як серед науковців, так і серед практиків, що вивчають проблеми розвитку людського капіталу. Виявлено, що значні зміни людського капіталу України відбуваються впродовж усього періоду існування країни як незалежної, суверенної та демократичної держави та обумовлені виникненням та посиленням дестабілізуючих чинників зовнішнього й внутрішнього середовища, які істотно розбалансовують ринок праці та створюють диспропорції соціально-економічного розвитку країни. Одержані результати дозволяють констатувати, що події 2022 р., які спричинили повномасштабне вторгнення та збройну агресію росії проти України, лише поглибили існуючі

зміни людського капіталу та зумовили його значні втрати, які оцінюються за такими параметрами як: (1) втрати цивільного населення; (2) вимушене переміщення населення в межах регіонів та за межі країни; (3) примусова депортація населення на територію росії; (4) руйнування та знищення освітньої інфраструктури.

Поглиблені дослідження втрати та зміни людського капіталу в Україні внаслідок російсько-української війни свідчать, що вагомими проблемами збереження людського капіталу зумовлені посиленням міграційних процесів та торкаються усіх сфер економіки й суспільства, адже, значна частка економічно активного населення змушена мігрувати як в межах регіонів України, так і за межі країни. При цьому, значні показники молоді та високоосвічених працівників перемістилися в зарубіжні країни, де продовжують реалізовувати власний потенціал.

Проведені оцінювання рівня освіти в Україні та в окремих країнах Європи у довоєнний період та в період повномасштабної війни доводять значне зниження якості надання освітніх послуг та рівня розвитку людського капіталу. При цьому, виявлено, що якісні показники розвитку людського капіталу корелюють із показниками ефективності розвитку й функціонування національної економіки країни. Водночас, доведено, що інтенсифікація процесів зміни людського капіталу та значні його втрати обумовлюються кризовими явищами економічного й соціального характеру. Обґрунтовано, що в країнах транзитивного типу значно вищі ризики втрати людського капіталу, ніж у високо розвинутих країнах світу.

З'ясовано, що більшість із науковців схильні виділяти прямі (вимушена міграція населення, примусова депортація населення України на територію Росії, значні втрати військовослужбовців, масові вбивства цивільного населення) та непрямі (значне зниження фінансових результатів діяльності суб'єктів господарювання, різке падіння рівня заробітної плати працівників, обмеження можливостей для реалізації інтелектуальних здібностей і творчого потенціалу, зниження рівня інвестування в людський капітал, масштабні руйнування освітньої інфраструктури, обмеження доступу до одержання

освітніх послуг) втрати людського капіталу. Проведені оцінювання реальних втрат людського капіталу в Україні внаслідок війни з росією дозволили виявити, що у 2022 р. зафіксовано значні втрати цивільного населення, зокрема 17831 особу, в т.ч. 6884 осіб вбито та 10947 осіб поранено; 1 млн 200 тис. осіб примусово депортовано а територію росії. Зміни та втрати людського капіталу внаслідок вимушеного переміщення населення становлять 13,7 млн. осіб, в т.ч. 5,7 млн. осіб виїхало за межі країни, найбільша частка яких у структурі зовнішньої міграції зафіксована по відношенню до Польщі (27,7 %) та Чехії (11,5 %). Доведено, що окреслені тенденції спричинили масштабне розбалансування глобального ринку праці та значні диспропорції на національних ринках праці. Зокрема, варто відзначити незначне скорочення рівня безробіття в більшості країн Європи та його поглиблення до 35 % економічно активного населення в Україні, яка потерпає від війни та масового переміщення населення. Поряд із цим відмічаються значні негативні тенденції щодо зниження зайнятості населення в Україні на 15,7 % та скорочення робочої сили на 11,1 % у 2022 р. порівняно з аналогічним періодом 2021 р.

З метою виходу із кризової ситуації та забезпечення відновлення й розвитку людського капіталу в Україні у повоєнний період запропоновано основні стратегічні напрямки досягнення бажаного результату, а також сформовано концептуальну модель управління людським капіталом в умовах післявоєнного відновлення України, яка передбачає упорядкування процесу створення належних умов для забезпечення сталого й цілісного управління розвитком людського капіталу.

Список використаних джерел:

1. Стратегічна ціна російської агресії для економіки України: аналітична доповідь за наук. ред. Я.А. Жаліла. К.: НІСД, 2022. 67 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/ad-5-03-2022_0.pdf.

2. Важливість розвитку людського капіталу у сучасному світі. *Український інститут майбутнього*. 2021. URL: <https://uifuture.org/publications/vazhlyvist-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-u->

suchasnomu-sviti-yakoyu-maye-buty-strategiya-ukrayiny/.

3. Timothy V.L. The Effect of top managers' human capital on SME productivity: the mediating role of innovation. *Heliyon*. 2022. Vol. 8. Issue 4. P. 1–8. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35520617/>.

4. Жаліло Я., Пищуліна О., Юрочко Т., Міщенко М. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ. Центр Разумкова. Вид-во «Заповіт», 2018. 368 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_LUD_KAPITAL.pdf.

5. Angrist N., Djankov S., Goldberg P., Patrinos H. The loss of human capital in Ukraine. *Voxeu*. 2022. URL: <https://cepr.org/voxeu/columns/loss-human-capital-ukraine>.

6. Angrist N., Djankov S., Goldberg P., Patrinos H. Measuring human capital using global learning data. *Nature*. 2021. Vol. 592 (7854). P. 403–408. URL: <http://eprints.lse.ac.uk/id/eprint/110409>.

7. Human Development Report, 2017. URL: http://www.lexikoukr.ho.ua/log/0_log/2018/18-09-17-Human-Development-Index-2017.html.

8. Human Development Report, 2018. URL: <https://reliefweb.int/report/world/human-development-indices-and-indicators-2018-statistical-update#:~:text=New%20York%2C%2014%20September%202018%20%E2%80%93%20Norway%2C%20Switzerland%2C,today%20by%20the%20United%20Nations%20Development%20Programme%20%28UNDP%29.;>

9. Human Development Report, 2019. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2019.;>

10. Human Development Report, 2020. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2020.;>

11. Human Development Report, 2021. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf.

12. Zhang Yi., Deng W., Afzal A., Tao R. Economic Boom and Busts Lead

to Human Capital Changes? Evidence from Health Expenditure Changes in Emerging Economies. *Frontiers in Public Health*. 2022. Vol. 10. P. 1–6. URL: <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.936004>.

13. Бондарчук О.М., Паустовська Т.І. Макроекономічне оцінювання ефективності інвестицій у розвиток людського капіталу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 4. С. 60–64. URL: DOI: 10.32702/2306 6814.2022.4.60.

14. The Global Talent Competitiveness Index 2021. URL: <https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2021-Report.pdf>.

15. The Global Talent Competitiveness Index 2022. URL: <https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2022-report.pdf>.

16. Залознова Ю.С., Азьмук Н.А. Людський капітал України в умовах війни: втрати та здобутки. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 48. URL: DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-59>.

17. Potami C. 10 Ways Human Resources Will Continue to Change. *Business News Daily*. 2023. URL: <https://www.businessnewsdaily.com/9383-future-of-hr.html>.

18. Peregrine. M.W. Trends and Priorities for the Human Capital Committee. *National Law Review*. 2022. Vol. XII. Issue 57. URL: <https://www.natlawreview.com/article/trends-and-priorities-human-capital-committee>.

19. Населення. Державна служба статистики України. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fukrstat.gov.ua%2Foperativ%2Foperativ2022%2Fds%2Fnas_rik%2Fnas_90-2021.xlsx&wdOrigin=BROWSELINK.

20. Міграційний рух населення за типом місцевості у 2002–2021 рр. Державна служба статистики України. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fukrstat.gov.ua%2Foperativ%2Foperativ2021%2Fds%2Fmr%2Fmrn_tm_02_20_ue.xls&wdOrigin=BROWSELINK.

21. Звіт про повернення в Україну станом на 23 січня 2023 року. Міжнародна організація праці. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-internal->

[displacement-report-general-population-survey-round-12-16-23-january-2023](#).

22. Nearly 5 million jobs have been lost in Ukraine since the start of the Russian Aggression, says ILO, 2022. International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_844625/lang--en/index.htm.

23. Unemployment by Country, 2021–2022. International Labour Organization. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/unemployment-by-country>.

24. The Impact of the Ukraine crisis on the World of Work: Initial assessments 2022. International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/documents/briefingnote/wcms_844295.pdf.

25. Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у 2017 р. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/67>.

26. Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у 2018 р. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/67>.

27. Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у 2019 р. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/67>.

28. Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у 2020 р. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/67>.

29. Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у 2021 р. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/67>.

30. Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у 2022 р. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/67>.

31. Інфляційний звіт Національного банку України за січень 2023 року. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q1.pdf?v=4.

32. Середня місячна заробітна плата у різних країнах. Міністерство фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/world/>.

33. 65 % українців, які виїхали за кордон через війну, не планують повертатися ближчим часом. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/13/7357887/>.

34. Диняк А. Росія визнала примусову депортацію українців. Львівський портал. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/04/28/rosiia-vyznala-prymusovu-deportatsiiu-ukraintsiv>.
35. Україна: втрати серед цивільних осіб станом на 26 травня 2022 року. Організація Об'єднаних Націй. URL: <https://ukraine.un.org/uk/183647-ukrayina-vtraty-sered-tsyvilnykh-osib-stanom-na-26-travnnya-2022-roku>.
36. Україна: втрати серед цивільних осіб станом на 27 грудня 2022 року. Організація Об'єднаних Націй. URL: <https://img.glavnoe.in.ua/uploads/2022/12/27175235/ukraine-civilian-casualty-update-as-of-26-december-2022-ukr.pdf>.
37. Звіт про повернення в Україну станом на 23 січня 2023 року. Міжнародна організація праці. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-12-16-23-january-2023>.
38. Самойлюк М. Фінансова допомога від міжнародних партнерів: скільки Україна отримала на 1 серпня. *Українська правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/08/2/689933/>.
39. Chiang Yu., LaBelle J. How Does Human Capital Affect Wealth Inequality. *Federal Reserve Bank of St. Louis*. URL: <https://www.stlouisfed.org/on-the-economy/2022/jun/how-does-human-capital-affect-wealth-inequality>.
40. Антонюк В.П. Ризики і втрати людського капіталу внаслідок війни. *Економічний вісник Донбасу*. 2022. № 1 (67). URL: DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2022-1\(67\)-110-116](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2022-1(67)-110-116).

2.2. Соціально-економічна безпека підприємств в постіндустріальній економіці: національний та європейський аспект

Історія світового розвитку є надзвичайно динамічною, адже прогрес не зупиняється, тенденції, принципи ведення господарства, підхід до організації праці постійно змінюються. Основою прогресу в сучасних умовах стають знання та інтелектуальні технології, масштабне поширення інформаційно-комунікаційних технологій, які спричинюють розвиток інновацій. Інтелектуальна власність перетворюється на провідний ресурс, який активно купується та продається, а також за використання якого сплачуються великі кошти. Тобто, відбувається зміна пріоритетів з індустріальної сфери до сфери послуг, а також домінантна роль відводиться серед усіх ресурсів – інформації та людському капіталу.

Відповідно до тлумачення Вікіпедією сутності постіндустріального суспільства – «суспільство, в економіці якого переважає інноваційний сектор економіки з високопродуктивною промисловістю, індустрією знань, з високою часткою у ВВП високоякісних та інноваційних послуг, з конкуренцією в усіх видах економічної та іншої діяльності, а також більш високою часткою населення, зайнятого у сфері послуг, ніж у промисловому виробництві» [1].

Постіндустріальні суспільства характеризуються високим рівнем глобалізації, швидким перетворенням інформаційних ресурсів та розвитком інноваційної сфери.

Таким чином, у постіндустріальному суспільстві домінантними є людський капітал, інвестиції та інновації, інтеграційні процеси, глобалізаційний капітал. На рис 2.2. 1. охарактеризовано етапи розвитку економіки із акцентом на основні виклики та загрози для кожного з етапів.

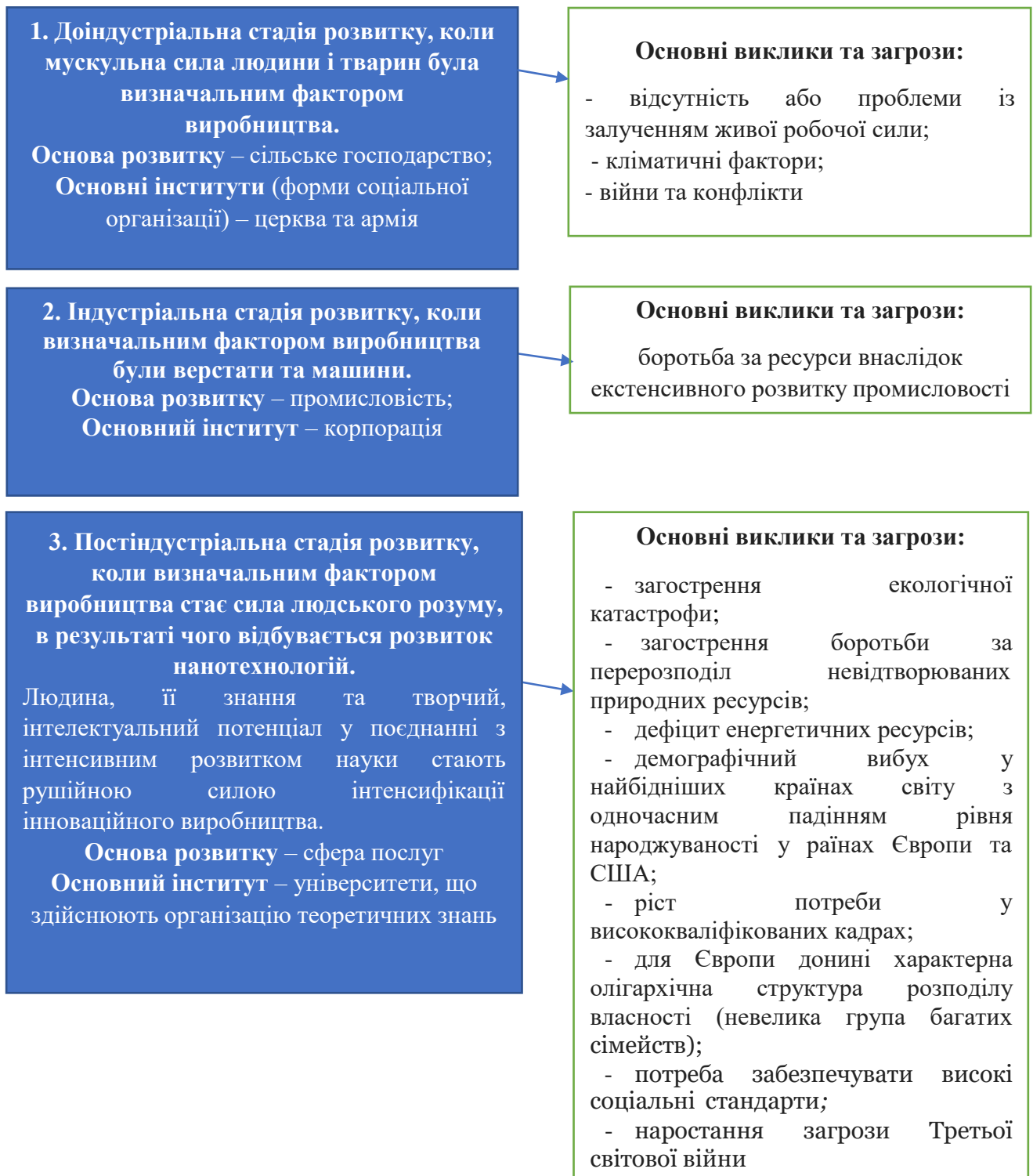
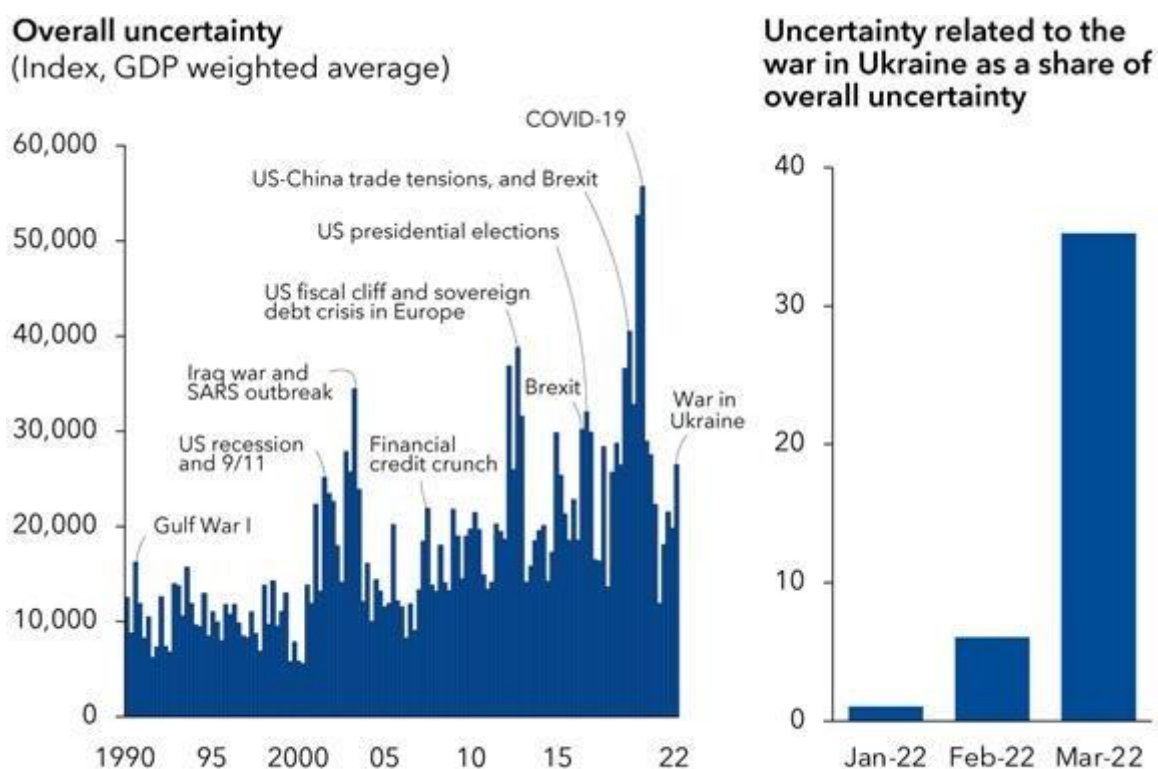

Рис. 2..2.1 Характеристика етапів розвитку економіки із акцентом на основні виклики та загрози для кожного з етапів

Джерело: авторська розробка

Впродовж 2020-2021 років основним викликом для світової економіки була пандемія COVID-19, але впродовж 2022 р. основним дестабілізуючим чинником стала війна в Україні, що підтверджено результатами дослідження (рис. 2.2.2). Так, вплив війни в Україні оцінюється вагоміше, ніж світова

фінансова криза 2008 р., а масштаби її впливу змінилися за період січня - березня 2022 р. більше, ніж в 3 рази.

Source: Ahir, Bloom, and Furceri (2022).

Рис. 2.2.2. Найвагоміші дестабілізуючі чинники світової економіки (1990-2022 рр.)

Світові аналітичні компанії скоригували власні прогнози щодо темпів розвитку світової економіки через війну росії проти України (табл. 2.2.1). Провідні аналітики цих компаній визначають, що незважаючи на частку росії та України у світовому ВВП лише у розмірі 2%, вони є провідними експортерами енергоносіїв, сільськогосподарської продукції, мінеральних ресурсів. Воєнні дії стали причиною розриву налагоджених ланцюгів поставок у цілому світі, що призвело до раптового підвищення цін.

Корегування прогнозів світовими аналітичними компаніями темпів розвитку світової економіки через війну росії проти України

Організація	Новий прогноз	Попередній прогноз
Fitch	3,5%	4,2%
Moody`s	3,6%	4,3%
ОЕСР	2,4%	3,2%
S&P	3,4%	4,1%
Oxford Economics	3,8%	4,0%

Джерело: [2]

Організація економічного співробітництва та розвитку оцінює, що від російської війни проти України сповільниться зростання світового ВВП на 1%, що є еквівалентним приблизно \$1 трлн. За оцінками Fitch, очікування щодо темпів зростання ВВП країн Євросоюзу погіршили з 4,5% до 3%, США – з 3,7% до 3,5%, Великої Британії – з 5% до 3,8%. Суттєві побоювання виникають і у випадку затягування війни, що неминуче призведе до більш масштабного зниження світового ВВП.

За даними Світового банку зростання світової економіки знизиться з 5,7% у 2021 році до 2,9% у 2022 році, що є значно нижчим показником, ніж 4,1%, який був прогнозований на січень 2022 р. Очікується, що цей темпи розвитку світової економіки коливатимуться протягом 2023-2024 років, бо війна в Україні негативно впливає на діяльність, інвестиції, торгівлю в найближчій перспективі, відкладений попит зменшується, а фіскальна та монетарна політика припиняється. Внаслідок шкоди від пандемії та війни рівень доходу на душу населення в країнах, що розвиваються у 2022 р. буде на 5 % нижчим за тенденцію до пандемії COVID [3].

Економіка України зазнала суттєвих втрат внаслідок війни російської федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р. За даними [4] понад 60% підприємств знаходяться на території, де відбуваються воєнні дії, 30% підприємств припилили свої дії, а рівень споживання електроенергії становить 60% довоєнного стану. Загалом воєнні дії спричинили скорочення рівня діяльності близько 86% підприємств. Прогнози МВФ та ЄБРР

передбачають, що рівень падіння ВВП в Україні у 2022 р. може становити від 20% до 35%. У випадку, якщо війна триватиме декілька місяців, то Європейський Банк Реконструкції та Розвитку прогнозує зростання економіки 2023 р. на 23%.

З кожним днем війни Україна втрачає все більше. Так, відповідно до повідомлень Уряду України [5], кожен місяць воєнних дій обходиться Україні у 20 млрд. дол., а рівень загальних втрат вже перевищив 1 трлн. дол. Зважаючи на можливість тримати від світу 200 млрд. дол., а також репараціями від росії – 150 млрд. дол., то Україні доведеться власними силами та через залучення приватного іноземного капіталу покрити брак коштів у сумі 650 млрд. дол.

Бойові дії ведуться у важливих, з точки зору економічних потужностей, регіонах – міста Київ, Харків, Маріуполь, Запоріжжя. Їхня частка у ВВП є суттєвою, тому закономірним є зниження його розміру через дестабілізацію ситуації та зупинку діяльності підприємств. Крім того, за повідомленням експертів на відновлення Харкова та Маріуполя знадобиться 2-3 роки [6].

Проаналізуємо детальніше наслідки впливу війни проти України:

1. Порушення ланцюгів поставок через заміновані порти Чорного моря. Морським транспортом експортувалося понад 90% чорних металів, зерна, олії

2. Проблеми з підтриманням попередніх показників діяльності європейських підприємств, які спеціалізуються на переробці талевих напівфабрикатів з росії та України, частка закупівель з цих країн становила 84%. Росія не експортує металопрокат через санкції, в Україні

«АрселорМіттал» 12 квітня загасив доменну піч №6, а «Запоріжсталь» відновила виплавку сталі лише наприкінці червня і функціонує на 40-50% потужності. На території підприємств –Метінвесту|| – ММК імені Ілліча та «Азовсталі» – зараз ведуться активні бойові дії, що унеможлиблюють їх роботу. За підсумками 2021 р. Україна забезпечила потребу ЄС у слябах на 34%, а у квадратній заготовці – на 50%. Втрати металургійного сектору становлять 40% від довоєнних потужностей.

3. Загроза світовій продовольчій кризі. Україна забезпечувала світовий ринок у період 2017-2021 рр. олією соняшnikовою на 50%, кукурудзою – на 15%, ячменем – на 15%, пшеницею – на 10%.

Під час війни Україна зіткнулася із рядом проблем у сільськогосподарському секторі, що зумовить суттєве скорочення обсягів вирощеної продукції:

- окремі райони та області тимчасово окуповані, морські порти, дороги, склади та зерносховища заблоковані, що призводить до значних проблем з логістикою та сировиною;

- поля і дороги заміновані або всіяні нерозірваними снарядами;

- наявна значна нестача паливно-мастильних матеріалів та необхідних запчастин;

- зруйновані та пошкоджені господарства разом з технікою, на південному сході сільськогосподарську техніку окупанти вивозять на територію РФ;

- нестача оборотних коштів та надмірно високі ціни на добрива, яких є дуже мало в доступі;

- заборона роботи у вечірній і нічний час (через комендантський час);

- польоти дронів;

- призив до військової служби значної кількості чоловіків, які були задіяні у даному секторі;

- втрата великими агрохолдингами землі через окупацію територій, так агрохолдинг Harveast Holding втратив 90 тис. гектарів землі у Донецькій області, 20 тис. гектарів у Київській області у районі Бородянки (через знищення під час наступу на Київ у лютому-березні 2022 р.), тобто при банку землі 124000 гектарів компанія може використовувати лише 15-25 тис. га; агрокомпанія ІМК із 170000 га землі, обробляє лише 120000 га. [7].

- погодні умови [8].

Внаслідок зазначених вище обставин українське сільське господарство зазнало наступних збитків:

30% посівних площ України залишилися незасіяними, до 9 травня 2022 року в Україні компанії засіяли 8,6 млн га землі, що на 24% менше, ніж у 2021 році.;

- 2,4 млн га озимих культур загальною вартістю у 1,435 млрд дол. США залишаються незібраними;

- знищення або часткове пошкодження сільськогосподарських угідь та не збір врожаю, що оцінюється у 2,135 млн дол. США;

- необхідність обстеження земель з високим ризиком мінного забруднення та розмінування постраждалих територій оцінюється в 436 млн. дол. США.;

- пошкодження сільськогосподарської техніки оцінюється у 926,1 млн дол. США;

- вартість заміни та ремонту пошкодженої іригаційної інфраструктури на півдні України оцінюється у 225 млн. дол. США;

- сума збитків внаслідок пошкодження або знищення зерносховищ оцінюється у 272 млн дол. США;

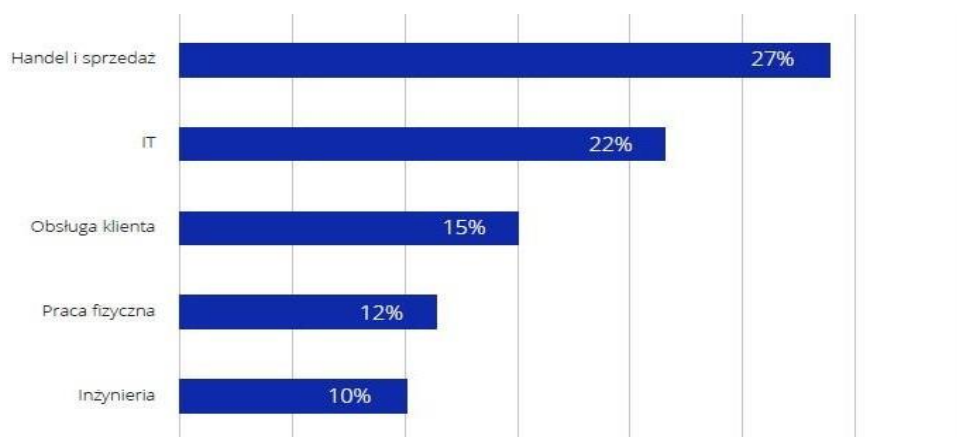
- Оціночна вартість загиблих тварин становить 136 млн. дол. США. [9].

4. Дефіцит ряду матеріалів та комплектуючих, зокрема, коліс для вантажних вагонів, каолінових глин та благородних газів. Понад 70% імпорту ЄС коліс для вантажних вагонів здійснюється з української компанії «Інтерпайп», яка лише 9 квітня 2022 р. повідомила про відновлення операційної діяльності. Великою є частка України у світовому експорті каоліну та каолінових глин – 7,9%. Так, Іспанія імпортує з України 70% усієї необхідної білої шаруватої глини. Україна постачає на світовий ринок благородні гази: 70% неону та 40% криптону, а також 90% високоочищеного напівпровідникового неону для виробництва мікросхем у США. Дві українські компанії, які припинили виробництво після початку війни, забезпечують 45% - 54% світового виробництва неону напівпровідникової якості [10].

5. Проблема дефіциту дешевої робочої сили в ЄС, яку значною мірою вирішували українці.

Війна російської федерації проти України спричинила найбільшу, після часів Другої світової війни, міграційну кризу в Європі. З початку війни Україну покинули майже 7,5 млн. осіб (станом на червень 2022 р.).

Проблема діяльності підприємств у Східній Європі загострилася у зв'язку із початком повномасштабної війни на Україні 24 лютого 2022 року. Основною є проблема дефіциту персоналу. Перелік найбільш затребуваних фахівці на ринку Польщі у 2021 р. наведено на рис. 1.5.3. У 2021 р. у Польщі, за даними pracuj.pl, працедавцями було розміщено рекордну кількість оголошень про вакансії – 974294, з них 119149 пропозицій – для працівників сфери фізичної праці. При цьому понад 72% опитаних працевлаштованих осіб є незадоволеними рівнем оплати праці, що суттєво впливає на потенційну можливість їх швидкого звільнення та пошуку нового місця праці.

Źródło: raport Pracuj.pl „Rynek Pracy Specjalistów 2021”, dane wewnętrzne

Рис. 2.2.3. Найбільш затребувані фахівці на ринку Польщі у 2021 р.

Польська економіка протягом останніх років потребує значну кількість мулярів, вантажників, водіїв, різноробів на будівництво та виробництво, сантехніків, зварювальників, робітників комунальної служби та прибиральників тощо [11]. За даними [12], у секторах будівництва, транспорту та промислової переробки виник дефіцит у робочій силі понад 40%. Переважна більшість вакансій зорієнтована на чоловіків, для жінок – значно менше пропозицій праці. Значний попит є на працівників ІТ-сфери. Натомість, в Україні ця сфера належить до тих, яка практично не постраждала від війни.

Як наслідок, підприємства для продовження власної роботи повинні залучати власних громадян, які не готові працювати за зарплату, на яку погоджувалися емігранти з України. Це призводить до збільшення витрат на виробництво і, як наслідок, до подорожчання наданих послуг та виготовлених товарів. Крім того, це може сповільнити темпи інвестиційних показників.

Іншим аспектом війни в Україні є міграція жінок з дітьми. Як наслідок, зростає пропозиція робочої сили у сфері обслуговування. Важливо зазначити, що тут виникає проблема. Адже, жінки приїхали дітьми без чоловіків, тому багатьом з них буде складно влаштуватися офіційно, оскільки не матимуть змоги залишити дітей самих. У державних дитячих садочках у Польщі бракує місця для влаштування усіх дітей з України, а вартість приватних – надто висока.

Зважаючи на такі тенденції на ринку праці в Україні та Польщі, багато українських підприємств опинилися у складній ситуації, бо в їхньому штаті працювало багато жінок. Тому, щоб втримати працівників, погоджуються та заохочують на виконання роботи в дистанційному режимі. Зокрема, до таких сфер, які можуть таким чином організувати роботу, належать освіта, ІТ-послуги, логістика, консалтинг, маркетинг, реклама, дизайн тощо.

Загалом, за підсумками першого місяця війни в Україні 53% населення, які мали роботу до війни, вимушено не працюють, понад 21% - працюють віддалено або частково, понад 20% - працюють у зичному режимі, 2% - знайшли нову роботу в Україні [13]. Роботодавці в Україні, які призупинили діяльність, ще частково виплачують заробітну плату працівникам, але запасу міцності не вистачить більш як на 2-3 місяці. Також поширеним стало відправляти працівників у відпустки без збереження заробітної плати. Українські працедавці розуміють, що звільнення фахівців – це не вихід із ситуації, бо після завершення війни для найму нових працівників потрібен час, а крім того їх ще треба буде навчити працювати [14]. Але, якщо процес звільнення призупинені, то процеси найму на роботу – практично зупинені також.

За даними порталу jobs.dou.ua кількість вакансій після початку війни скоротилася на 50,6% (рис. 2.2.4).

Рис. 2.2.4. Аналіз кількості вакансій до та після початку війни за даними jobs.dou.ua

Портал rabota.ua демонструє власну динаміку показників кількості резюме та вакансій в Україні (рис. 2.2.5).

Рис. 2.2.5. Аналіз кількості вакансій до та після початку війни за даними rabota.ua

За даними порталу work.ua за період березня 2022 р. кількість вакансій скоротилася із 90000 до 8000 (рис. 2.2.6). Найкращі показники за кількістю

вакансій спостерігалися у вересні, жовтні 2021 р. і становили 106000-107000 од., натомість у липні 2022 р. – 34177 од., тобто падіння практично втричі.

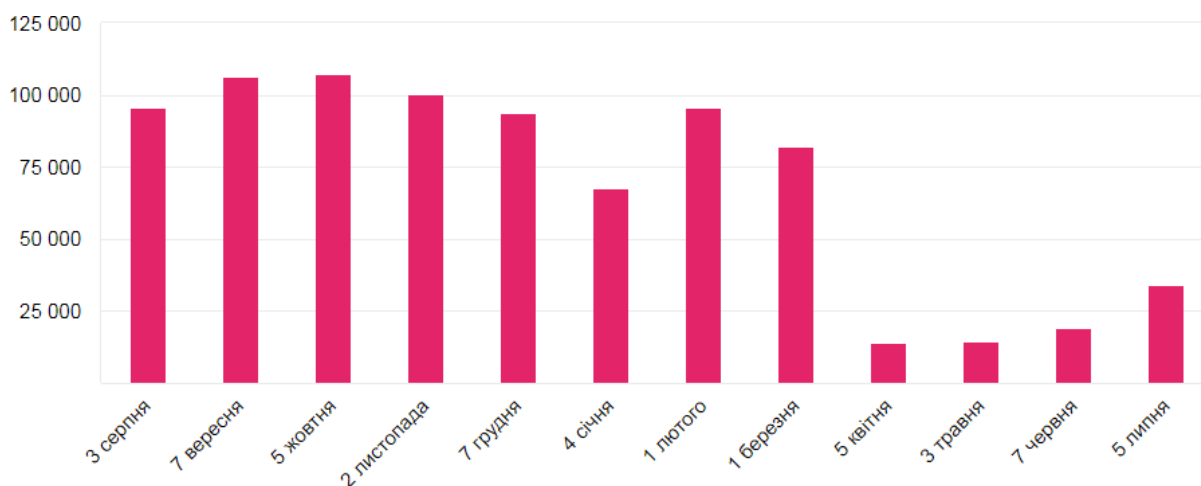

Рис. 2.2.6. Аналіз кількості вакансій до та після початку війни за даними work.ua

Впродовж березня – липня 2022 р. відбулося різке зростання кількості поданих резюме на 297148 (рис. 1.5.7), що свідчить про зростання активності пошуку роботи українцями.

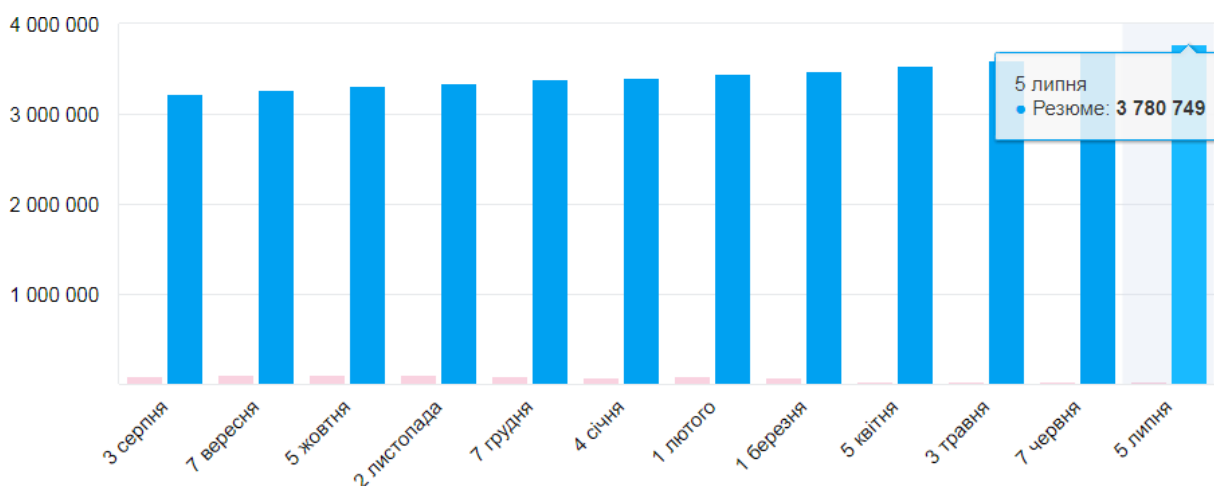

Рис. 2.2.7. Аналіз кількості резюме до та після початку війни за даними work.ua

Аналіз регіональної структури кількості вакансій на 50-й день після початку війни (рис. 2.2.8) свідчить, що лідерами серед регіонів а кількістю вакансій є Львівська та Київська області. Львівська область – це регіон, який практично повністю на себе взяв усю сферу гуманітарної допомоги та воєнної логістики. У Києві після припинення активних бойових дій почав відновлювати роботу бізнес, повернулися дипломатичні представництва тощо.

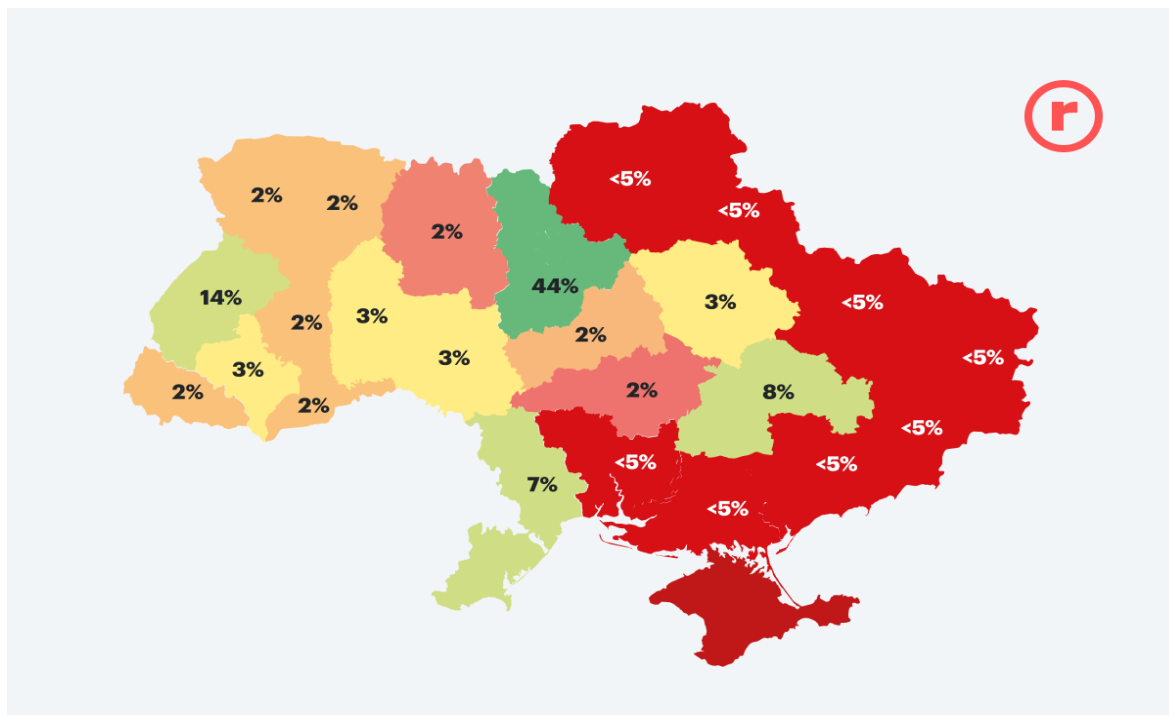

Рис.2.2.8. Аналіз регіональної структури кількості вакансій на 50-й день після початку війни

Джерело:<https://budni.rabota.ua/ua/news/yak-zminivsyia-rinok-pratsi-za-50-dniv-viyni>

Однією із провідних сфер в Україні до війни була ІТ-сфера. Зважаючи на те, що більшість замовлень в ній спрямовано із закордону, то спостерігається спад їх кількості через обережність замовників та їхнє бажання уникнути ризику. Так, кількість вакансій у сфері ІТ впродовж березня – липня 2022 р. скоротилася на 53% (4081 од.) (рис. 2.2.9).

Тенденції щодо кількості резюме збереглися і з кожним місяцем їхня кількість зростає. Так, за період березня – липня 2022 р. кількість резюме у

сфері ІТ зросла практично на 30000 од. (рис. 2.2.10). Така ситуація спостерігається у зв'язку з тим, що багато проєктів закінчилися, а замовники не поспішають робити наступні замовлення українським ІТ-фахівцям.

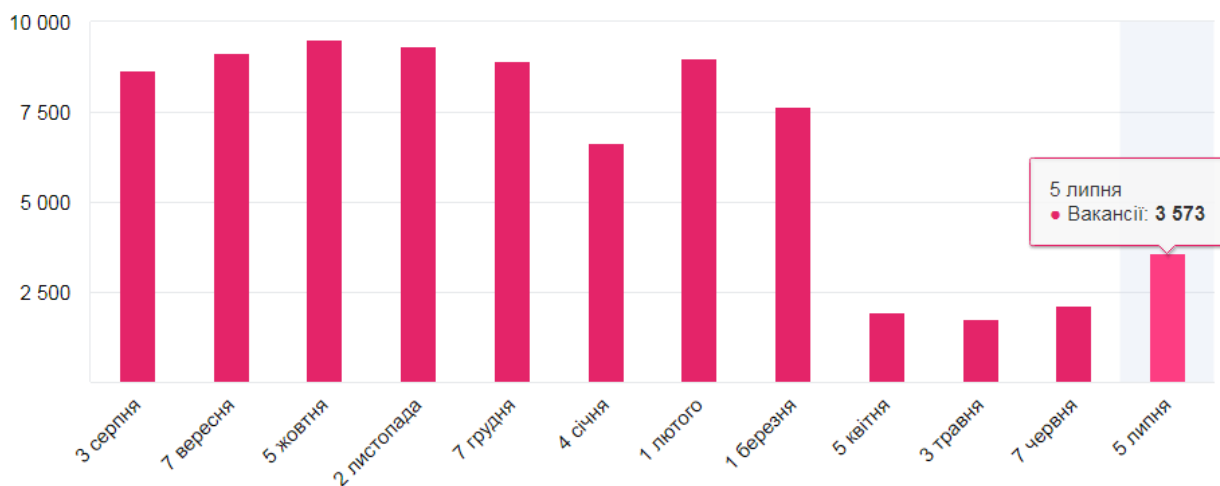

Рис. 2.2.9. Аналіз кількості вакансій до та після початку війни у сфері ІТ за даними work.ua

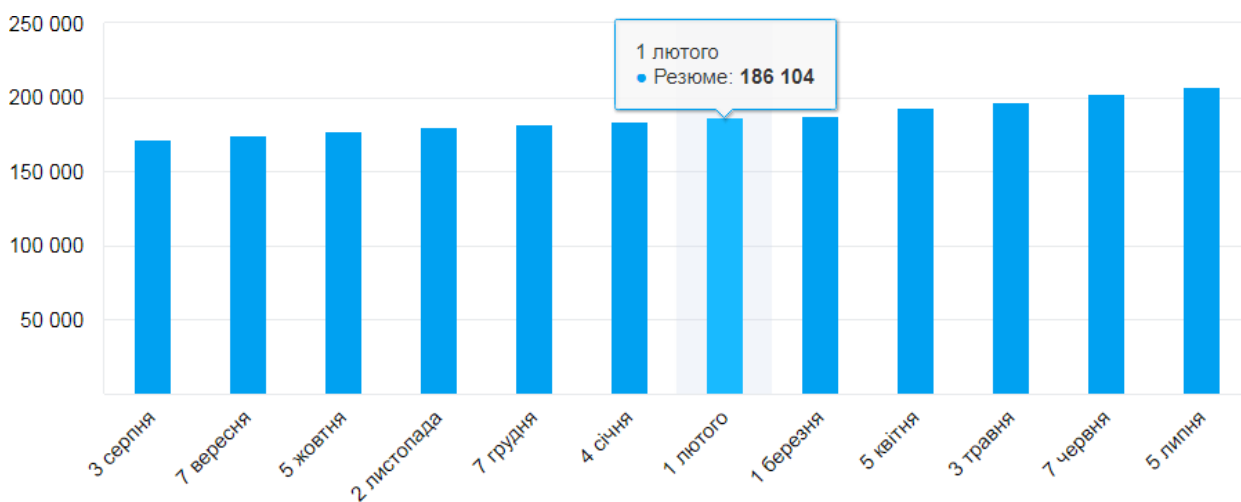

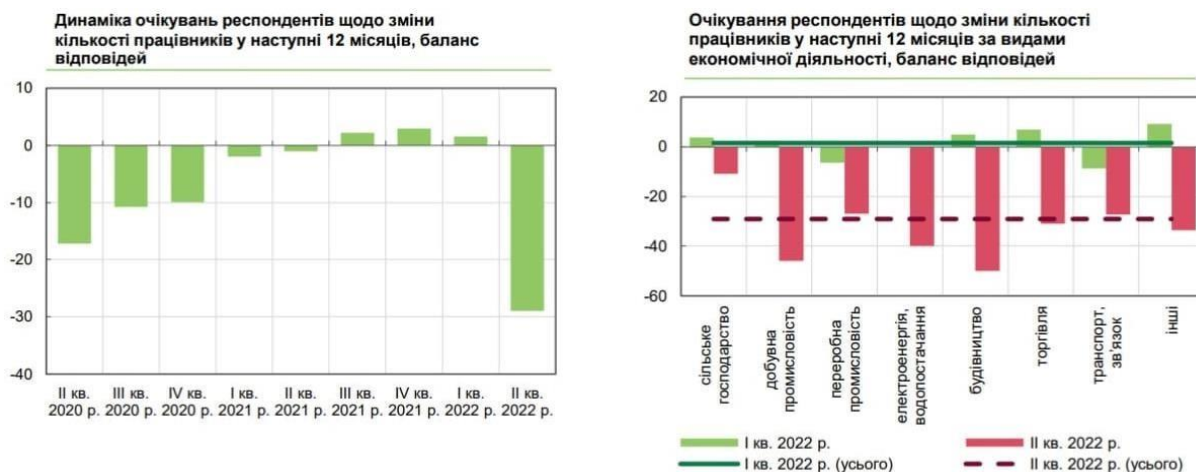
Рис. 2.2.10. Аналіз кількості резюме до та після початку війни у сфері ІТ за даними work.ua

Результати опитування щодо перспектив на ринку праці в Україні у 2022 р. (рис. 2.2.11).

Дві третини українських компаній декларують зміни у сфері управління персоналом (рис. 2.2.12). Так, 16% підприємств передбачають замороження бонусів і виплати премій, 13% - планують скоротити чисельність персоналу та

2% - будуть звільняти працівників, 11% - знизити рівень зарплати, 26% - скоротять витрати на навчання та розвиток працівників.

- Підприємства прогнозують **скорочення кількості працівників** у наступні 12 місяців: баланс відповідей – “мінус” 29.0% (у I кварталі 2022 року – 1.5%).
- **Зменшення кількості працівників** очікують респонденти підприємств усіх видів діяльності.
- Найпесимістичніші оцінки в підприємств будівництва та добувної промисловості (баланс відповідей “мінус” 50.0% і “мінус” 45.9% відповідно)

Рис. 2.2.11. Результати опитування щодо перспектив на ринку праці в Україні

Рис. 2.2.12. Способи допомоги вітчизняними компаніями працівникам під час війни

Джерело: <https://news.dtki.ua/labor/labor-relations/76436>

З початку війни понад 50% компаній в Україні надають психологічну підтримку своїм працівникам, а також сприяють переїзду до більш безпечних місць проживання у інших регіонах України, понад третина компаній –

оплачують таким працівникам вартість оренди житла або компенсують певну частку таких витрат (рис. 2.2.13).

Рис. 2.2.13. Способи допомоги вітчизняними компаніями працівникам під час війни

Джерело: <https://news.dtkr.ua/labor/labor-relations/76436>

Проблеми у бізнес-середовищі під час війни сприяють реалізації оптимізаційних заходів (рис. 2.2.14), ряд різного роду таких заходів реалізувало кожне 4 підприємство в Україні, понад 12% підприємств здійснили реорганізацію, а понад 16% - перемістили свої виробничі потужності, 10% - оголосили про простій, 8% - призупинили діяльність до покращення ситуації, 7% - закрили філії та відділення.

Рис. 2.2.14. Зміни у компаніях, які працюють території України під час війни

Джерело: <https://news.dtkr.ua/labor/labor-relations/76436>

Українські підприємства зіткнулися у процесі війни з проблемою виїзду працівників за кордон. При цьому, виїхали працівники різних кваліфікацій, що досить ускладнило роботу цих підприємств. Багато працівників мають змогу

виконувати свої функціональні обов'язки дистанційно, а багато – знаходяться у вимушених відпустках без збереження заробітної плати. У зв'язку із такою ситуацією підприємства розглядають можливість релокації за кордон (рис. 2.2.15).

Рис. 2.2.15. Частка працівників українських компаній, які виїхали за кордон і перспективи релокації бізнесу з України

Джерело: <https://news.dtkr.ua/labor/labor-relations/76436>

Аналізуючи географію переміщення українців після початку війни, то найпопулярнішими напрямками є Польща, Німеччина, Чехія (рис. 2.2.16).

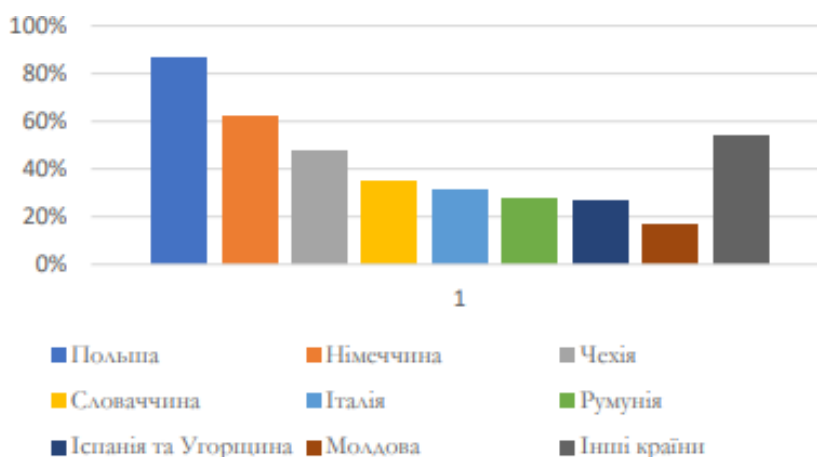

Рис. 2.2.16. Країни, які прийняли найбільше біженців з України

Джерело: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2022/05/Doslidzhennya_analiz-rynku-pratsi.pdf

Уваги заслуговує також той факт, що розмір зарплати за період січня-липня 2022 р. змінився на досить незначний рівень (рис. 2.2.17). Так, на початок березня 2022 р. бажаний рівень зарплати за вакансіями був в середньому 15870 грн, натомість станом на 1 липня 2022 р. – 15617 грн. Проте, відбулося більш суттєве падіння рівня зарплати за вакансіями: був в середньому 14800 грн, натомість станом на 1 липня 2022 р. – 13674 грн.

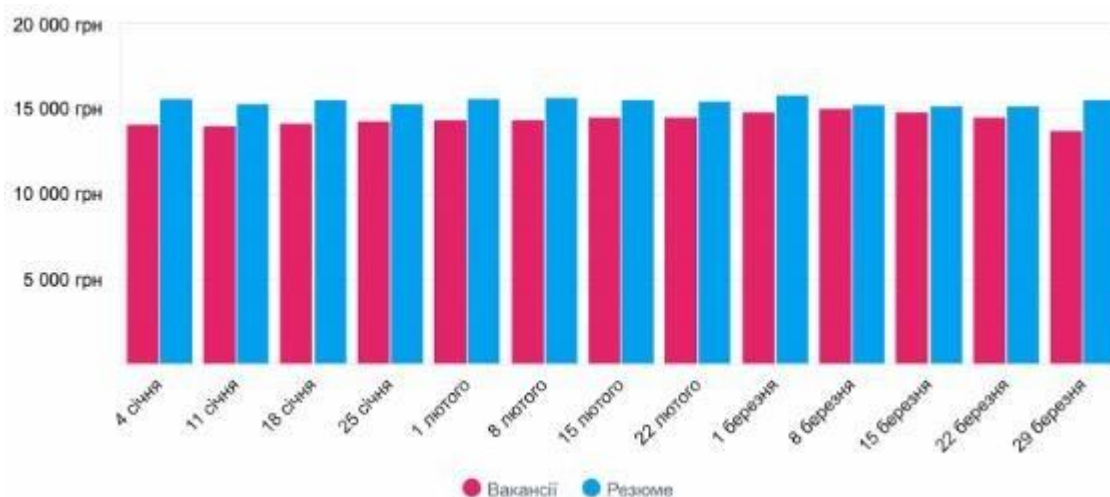

Рис. 2.2.17. Аналіз рівня зарплати за резюме та вакансіями до та після початку війни за даними work.ua

Проаналізуємо ринок праці в Польщі. У квітні 2022 року в Польщі було близько 308 тис. нових пропозицій робочих місць. Це орієнтовно на 9 % (25,6 тис.) більше, ніж минулого року. За твердженнями експертів [16], це результат повернення до стану до коронавірусної кризи: у травні 2022 р. було на 166,9 тис. нових пропозицій більше (117,9%) порівняно з квітнем 2020 р.

Польський ринок праці пережив пандемію у відмінній формі. Після різкого падіння кількості пропозицій роботи навесні 2020 року, кількість почала стрімко зростати, і до 2021 року вже було зрозуміло, що втрати від пандемії відновилася, і перевищать показники. 2022 рік також розпочався також зростанням кількості ofert праці. У січні на 37% більше у порівнянні з аналогічним періодом 2021 р., у лютому – на 26%, у березні – на 30%. Річна динаміка за квітень суттєво знизилася (з 30% у березні до 9%). Частково це статистичний ефект високої бази (порівняно з дуже високим показником у

квітні 2021 року), коли економіка відкрилася після карантину, а також спричинене великим напливом біженців з України (рис. 2.2.18). Кількість рекламних оголошень у квітні становила на 52 тисячі менше, ніж у березні. Хоча, це є нетиповим для даного періоду, тому що в квітні має бути більше пропозицій роботи разом із зростанням активності роботодавців у сільському господарстві, туризмі, гастрономії та будівництві. Це означає, що всі інші вакансії зайняті біженцями з України до їх опублікування.

За даними Міністерства сім'ї та соціальної політики Польщі станом на 13 травня 132 тисячі осіб з України були офіційно працевлаштованими на підприємствах Польщі.

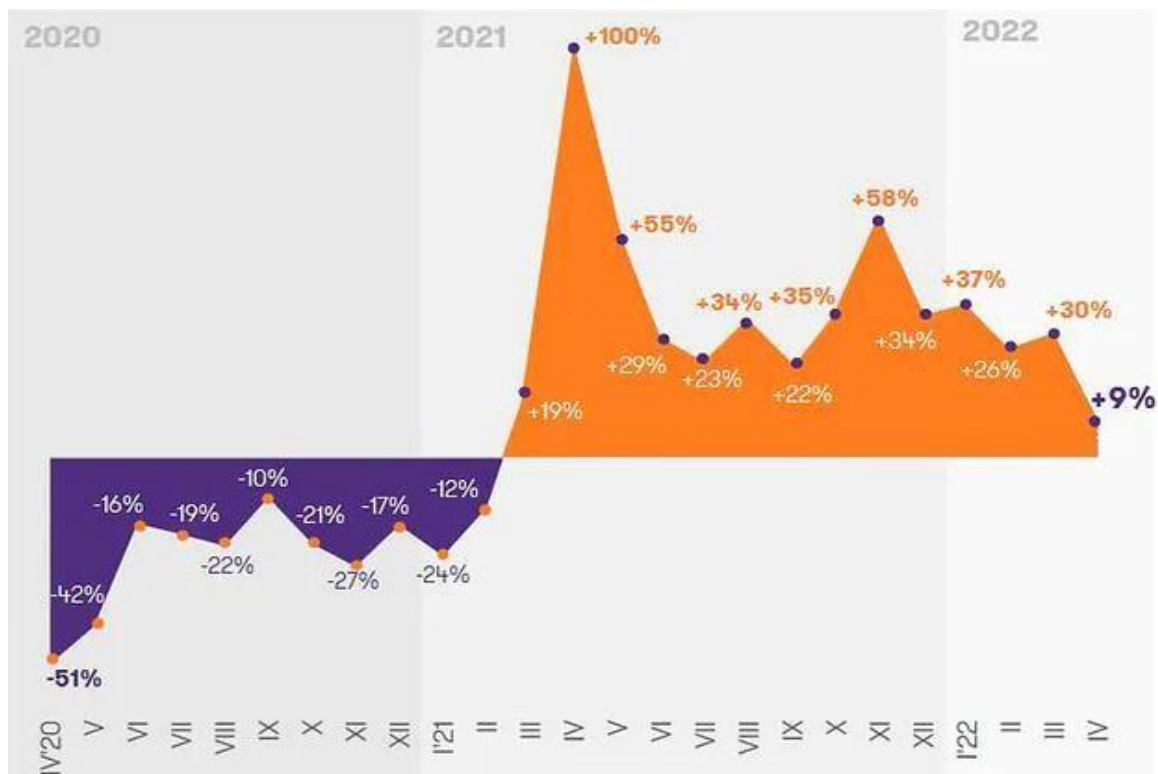

Рис. 2.2.18. Динаміка кількості нових пропозицій робочих місць, опублікованих на 50 найбільших рекрутингових порталах у Польщі, порівняно з тим же місяцем попереднього року

Джерело: <https://www.money.pl/gospodarka/polski-rynek-pracy-wciaz-jest-rozpedzony-po-koronakryzysie-ale-widac-juz-efekty-wojny-6769844115479520a.html>

Аналізуючи дані Міністерства внутрішніх справ Польщі, згідно з якими на 9 травня 2022 року було видано 489 тис. номерів PESEL (аналог ІПН в Україні) для біженців працездатного віку (18-65 років), виявляється, що більш ніж кожен четвертий біженець влаштувався офіційно на роботу в Польщі. І все ж наприкінці квітня польські роботодавці мали близько 650 000 робочих місць вакантними.

Навіть якщо решта 360 000 біженців знайдуть роботу, що малоймовірно через те, що багато з них мають маленьких дітей під опікою, польські роботодавці все одно матимуть приблизно 290 000 робочих вакантних місць в пропозиції.

Більшість активних пропозицій щодо підбору персоналу у Польщі стосуються простих робіт, які не вимагають високої професійної кваліфікації. Йдеться, наприклад, про водіїв і касирів, для яких у квітні було близько 37 тисяч вакансій. Однак, працівники спеціалізованих професій також мають шанс працевлаштуватися за фахом у Польщі. Так, у квітні були активним 4,1 тис. оголошень для програмістів, 1,1 тис. для перукарів, 0,9 тис. для графічних дизайнерів.

Кількість нових пропозицій роботи у квітні найбільше зросла порівняно з аналогічним періодом минулого року у Варшаві (39,1%), Кракові (17,9%) та Вроцлаві (12%). Найнижчі показники були в Бидгощі (3,8%), Катовіце (3,5%) і Познані (2,6%). За кількістю нових пропозицій на 1000 мешканців кращим є Краків – 22,9 пропозиції серед найбільших польських міст. Далі – Варшава (21,8) і Вроцлав (18,7). Найгірша ситуація в цьому плані в Бидгощі (11 пропозицій), Лодзі (7) і Познані (4,8) (рис. 2.2.19).

У Польщі з кожним роком зростає попит на послуги ІТ-фахівців, у тому числі й тих, хто займає посади, не пов'язані з програмуванням. Портал No Fluff Jobs порівняв перший квартал 2022 року в галузі з аналогічним періодом минулого року. Аналіз показує, що у випадку пропозицій роботи зростання було значним і склало понад 47%. Більше того, працівники могли розраховувати на вищу заробітну плату.

Медіана діапазону зарплат у першому кварталі цього року у випадку В2В контракту склала 15-21 тис. злотих нетто + ПДВ (13,4-18,4 злотих нетто + ПДВ у 2021 році). Це означає, що нижня смуга була на 10% вищою, ніж у попередньому році, а верхня – на 12% вищою.

Рис. 2.2.19. Кількість нових пропозицій роботи в окремих містах у Польщі у квітні 2022 року (у тисячах) та зміна порівняно з квітнем 2021 року

Джерело: <https://www.money.pl/gospodarka/polski-rynek-pracy-wciaz-jest-rozpedzony-po-koronakryzysie-ale-widac-juz-efekty-wojny-6769844115479520a.html>

З іншого боку, ті, хто вирішив працевлаштуватися на основі трудового договору, могли розраховувати на зарплату від 10,7 до 17 тисяч злотих брутто. Так, у цьому випадку нижня смуга була вищою на понад 6%, а верхня – майже на 12%.

З року в рік спостерігається зростання як заробітків, так і кількості пропозицій роботи для фахівців у сфері ІТ у Польщі. Компанії все ще змагаються за кращих кадрів, у той час як розрив робочої сили збільшується. Таким чином, ринок ІТ є сприятливим для фахівців і спеціалістів у цьому секторі.

У березні 2022 р. найбільший приріст кількості пропозицій робочих місць в Польщі був у ІТ-індустрії (на 100% більше, ніж у 03.2021) (табл. 2.2.2), а також HR та рекрутингу (57%) (табл. 2.2.3).

Таблиця 2.2.2

Динаміка вакансій на ринку ІТ в Польщі

Zawód	Liczba ofert		Zmiana r/r
	III 2021	III 2022	
CIO/dyrektor IT	8	6	-25%
Programista	1487	2903	95%
Specjalista ds. cyberbezpieczeństwa	10	51	410%
Administrator IT	206	455	121%
OGÓŁEM	1711	3415	100%

Джерело : <https://grantthornton.pl/wp-content/uploads/2022/04/Oferty-pracy-w-Polsce-marzec-2022-Grant-Thornton.pdf>

Таблиця 2.2.3

Динаміка вакансій на ринку HR в Польщі

Zawód	Liczba ofert		Zmiana r/r
	III 2021	III 2022	
HR Business Partner	129	220	71%
Specjalista ds. HR	220	346	57%
Specjalista ds. kadr i płac	671	1031	54%
Rekruter	306	487	59%
OGÓŁEM	1326	2084	57%

Джерело: <https://grantthornton.pl/wp-content/uploads/2022/04/Oferty-pracy-w-Polsce-marzec-2022-Grant-Thornton.pdf>

Дуже складною була ситуація у сфері громадського харчування у Польщі у квітні-травні. Роботодавці у цій сфері підвищують ставки оплати праці, а охочих працювати все одно немає. Деякі вакансії компанії заповнюють біженцями з України, але бар'єром, який стримує є незнання польської мови. Згідно з даними веб-сайту OLX Praca гастрономія становила найбільше (майже

п'яту частину) пропозицій сезонної роботи, опублікованих у травні (рис. 2.2.20).

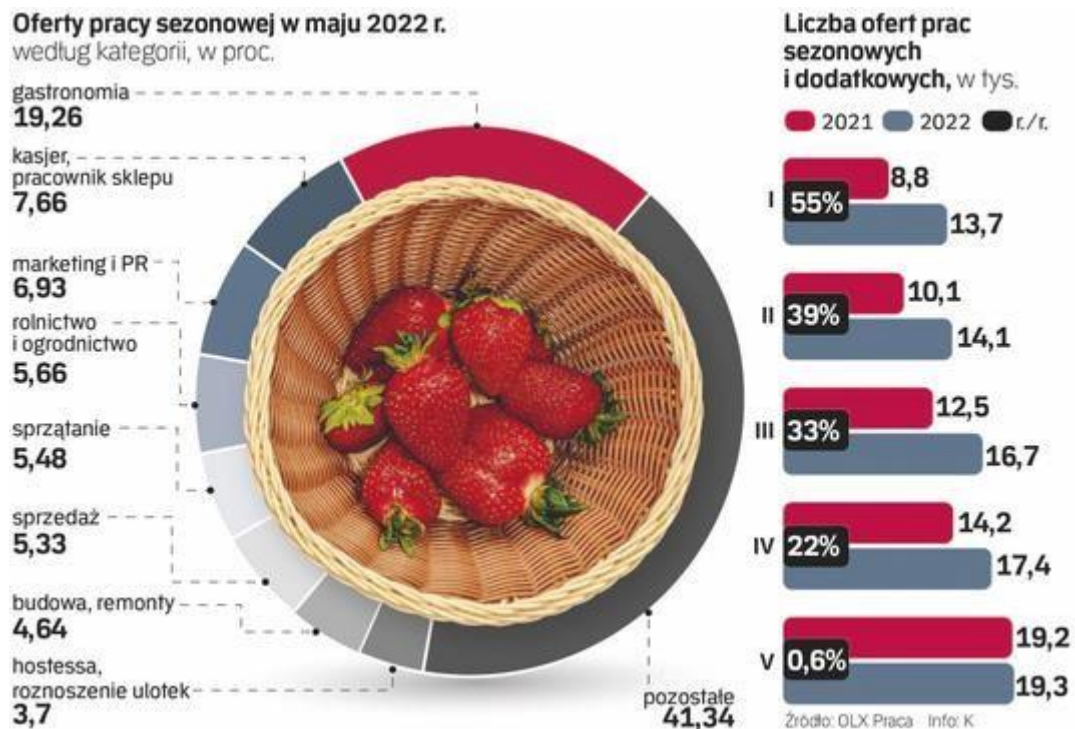

Рис. 2.2.20. Пропозиція вільних робочих місць на ринку Польщі у травні 2022 р.

Загалом за травень-липень на OLX Praca з'явилося понад 53,3 тисячі пропозицій для сезонних і тимчасових працівників. Це приблизно на 16% більше, ніж за аналогічний період 2021 року, коли третя хвиля пандемії та весняний локдаун відклали сезонні роботи.

Законодавчо встановлена мінімальна заробітна плата в Польщі зростає з кожним роком. На початку 2022 року вона становить 3010 злотих брутто – це збільшення на 210 злотих брутто порівняно з 2021 роком. У свою чергу мінімальна погодинна ставка зросла до 19,70 злотих брутто. Це означає збільшення на 1,40 злотих брутто порівняно з попереднім роком.

Підвищення мінімальної заробітної плати позитивно впливає на становище домогосподарств і зменшує нерівність у доходах. Майже 18% жінок у Польщі отримують мінімальну суму та майже 11% чоловіків. Зазвичай такі люди працюють у сферах торгівлі, готельного господарства, громадського харчування, охорони здоров'я. Це працівники, які виконують базову діяльність, для якої часто не потрібні спеціальні знання та навички.

Згідно з даними Головного статистичного управління, на основі четвертого кварталу 2021 року середньомісячна заробітна плата становила 6220,80 злотих бруто. Для порівняння – середня місячна зарплата протягом усього 2021 року становила 5880 злотих бруто (близько 4240 злотих на руки) при працевлаштуванні за трудовим договором. У свою чергу, середня бруто-зарплата (на основі даних за грудень 2021 року) у секторі підприємств є найкращою в Мазовецькому (7 591 злотих бруто), Силезькому (7 423 злотих бруто) та Дольношльонському (7 019 злотих бруто) воєводствах.

ІТ-працівники заробляють найкраще. Відповідно до звіту про зарплату Sedlak & Sedlak за 2021 рік (табл. 2.2.4), експерти могли розраховувати на валовий заробіток у розмірі 18 000 злотих. Досвідчені розробники отримують в середньому 7800-14700 злотих бруто на місяць, а ставки Junior часто починаються від 5000 злотих бруто.

Таблиця 2.2.4

Рівень середньої зарплати за сферами діяльності Польщі на кінець 2021 р.

Сфера діяльності	Рівень середньої зарплати, злотих
Інформація та зв'язок	11 155
Послуги ринку нерухомості	7 257
Приватний сектор	6 732
Промисловість	6 732
Будівництво	6 360
Торгівля, ремонт автотранспортних засобів	6 160
Державний сектор	6 125
Промислова переробка	6 125
Транспортно-складське господарство	5 615
Проживання та гастрономія	4 541

Джерело: дані Центрального статистичного управління Польщі

Незважаючи на досить позитивну динаміку кількості пропозиції робочих місць та рівня зарплати, рівень безробіття в Польщі є незмінним протягом тривалого часу і становить орієнтовно 5%. Цей показник є значно кращим, ніж був у 2020-2021 рр., адже тоді діяло багато обмежень через пандемію.

Динаміка рівня безробіття у Польщі наведена на рис. 2.2.21.

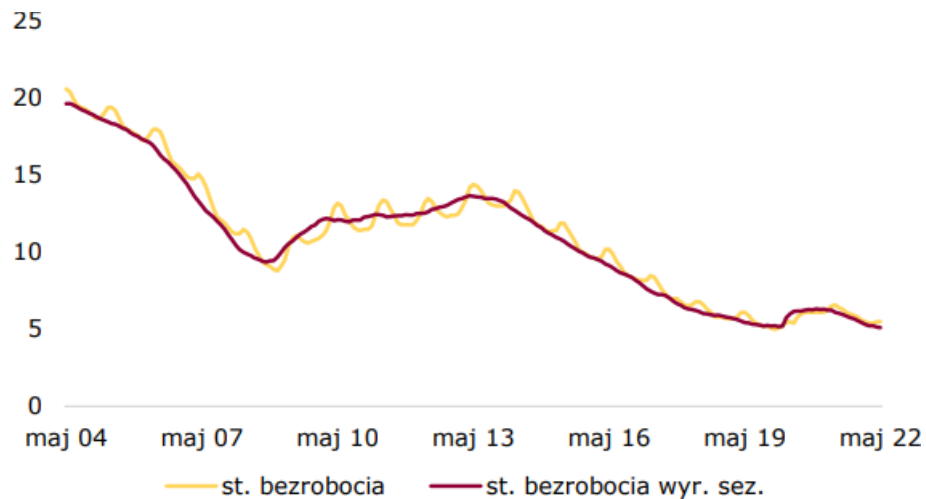

Рис. 2.2.21. Динаміка рівня безробіття у Польщі

Джерело: дані Центрального статистичного управління Польщі

У 2022 році рівень інфляції у світі значно підвищиться (рис. 2.2.22), найбільше прискорення спостерігається в Європі, де зростають ціни на енергоносії. Європейський Союз імпортує 90% свого споживання природного газу, а на росію припадає 45% цього загального обсягу. На росію також припадає 25% імпорту нафти ЄС і 45% імпорту вугілля [17].

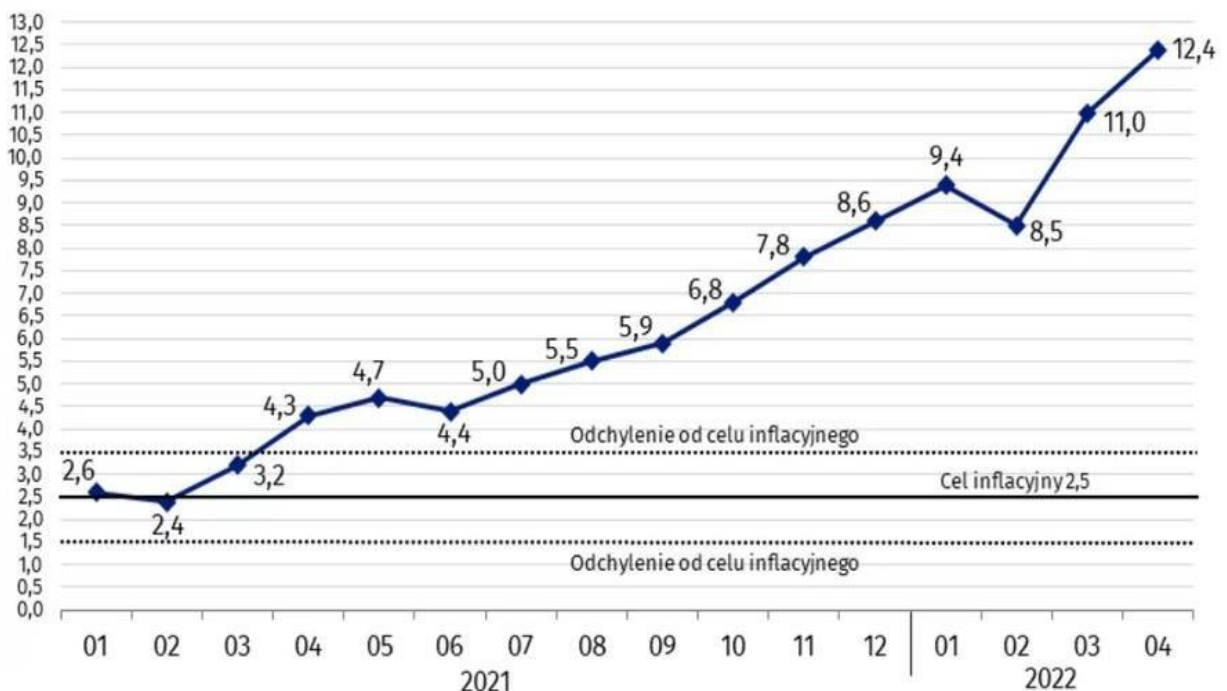

Рис. 2.2.22. Динаміка зміни індексу інфляції у Польщі

Джерело: [17]

Споживча інфляція у квітні 2022 року у Польщі становила 12,4%, тобто відбулося різке зростання в порівнянні з 2021 р. Остаточний показник за квітень виявився трохи вищим за попередній (так званий спалах), оприлюднений 29 квітня, і склав 12,3%. Згідно з даними Центрального статистичного управління Польщі (GUS), найбільший вплив на зростання інфляції мало подальше значне зростання цін на продукти харчування (близько 4,2%) і ціни на енергоносії (близько 2,4%).

Суттєвих змін зазнав курс польського злотого, який а період війни в Україні втратив у вартості (рис. 2.2.23).

Рис. 2.2.23. Динаміка курсу польського злотого (PLN) до американського долара (USD)

Джерело: дані Центрального статистичного управління Польщі

Російська агресія проти України спричинила зростання процентних ставок у Польщі. І як країна, що прилягає до зони бойових дій, Польща зіткнулася з погіршенням структури державного боргу та зростанням витрат на його обслуговування. Це означає збільшення випуску короткострокових облігацій, а також вищу прибутковість польських казначейських зобов'язань.

Товарний індекс Bloomberg, який у червні тому намагався досягти дев'ятирічного максимуму, у липні 2022 р. зазнав сильного падіння. Товари втрачають в ціні через посилення побоювання, що світ прямує до рецесії. Нафта

почала тягнути вниз ринок, який раніше набирив обертів на тлі побоювань, що скорочення поставок з підсанкційної росії через вторгнення в Україну посилить світовий дефіцит пропозиції.

Занепокоєння введенням санкцій проти Росії та російською помстою за них, занепокоєння щодо безперервності поставок багатьох видів сировини супроводжуються очікуваннями, що рецесія світової економіки вдарить по попиту на товари. Однак поки говорити про зміну тенденції до зниження поки що не можна.

Серед інших наслідків війни, серед ін. збільшення споживання. Приватне споживання зростає в результаті напливу біженців, а державне споживання зростає в результаті збільшення витрат на озброєння та критичну інфраструктуру (цифрову, транспортну та енергетичну).

Війна торкається і транспорту. Обмеження доступу до повітряного простору над Україною та Росією загальмували відновлення авіасполучення після пандемії та негативно впливають на вартість авіап перевезень як у регіоні, так і в глобальному масштабі. Так, у 2021 році пасажирів з Росії та України становили 5 % міжнародних авіапасажирів у 30 країнах і 10 % у 18 країнах наслідки війни відчув і морський транспорт: товарообіг у Чорноморському регіоні скоротився в українських портах на 82%. і російських на 45 відсотків.

Єдиною сферою нової економіки у постіндустріальному суспільстві, яка зазнала мінімальних втрат через війну росії проти України залишається ІТ-індустрія. ІТ-індустрія за підсумками перших трьох місяців 2022 р. сприяла збільшенню експортних надходжень в Україну (експортувала на 2 млрд дол, що на 38% більше ніж за аналогічний період 2021 року (1,4 млрд дол).

Домінантним фактором, який характеризує підприємства у постіндустріальному періоді, є рівень інноваційної активності.

Сума коштів, які виділяються на дослідження та розробки в Польщі, зростає з кожним роком – наприкінці 2019 року вона становила 7 мільярдів євро, що на 17,1 % вище, ніж у 2018 р. Незважаючи на це, Польща все ще не досягла показника середнього рівня ЄС за обсягом витрат на дослідження та

розробки порівняно з ВВП (рис. 2.2.24). Хоча, різниця між середніми витратами на інновації в країнах Євросоюзу та Польщі систематично зменшувалася протягом останніх п'яти років.

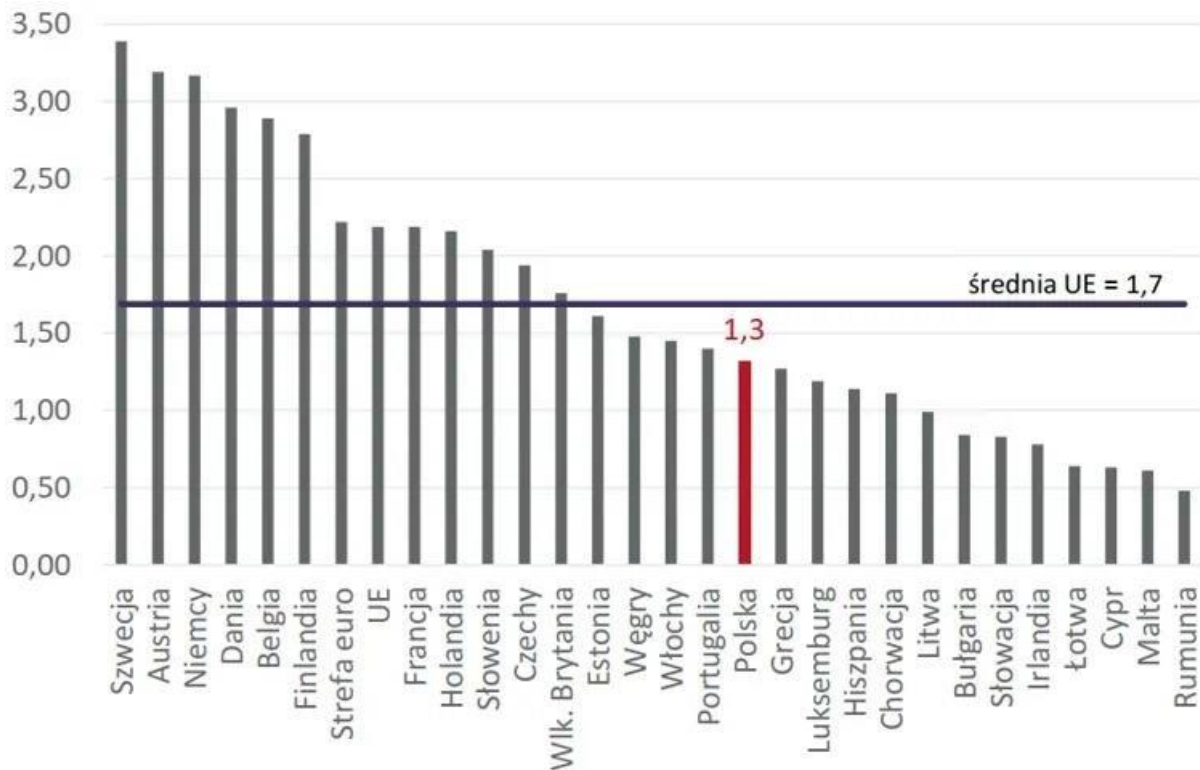

Рис. 2.2.24. Витрати на дослідження і розвиток у країнах ЄС у 2019 р.
(% до ВВП)

Джерело: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/12-wykresow-o-innowacjach-w-Polsce-ktore-warto-zobaczyc-8202145.html>

У 2004-2019 роках обсяг витрат на дослідження та розробки на одну особу в Польщі зріс на 411%. Цей результат посідає друге місце серед 27 країн ЄС. Болгарія посідає перше місце з ростом на 430 відсотків. Варто зазначити, що середнє зростання для 27 країн ЄС склало 75% (рис. 2.2.25).

Порівняно з іншими країнами Європейського Союзу, у Польщі вдвічі менше за кількістю людей є зайнятими у дослідженнях і розробках (НДДКР). У Польщі в НДДКР працювало 70,1 чоловік з 10 тис. осіб на кінець 2018 року. Для порівняння, у Данії цей показник наближається до 160, а в Австрії – близько 150 (рис. 2.2.26).

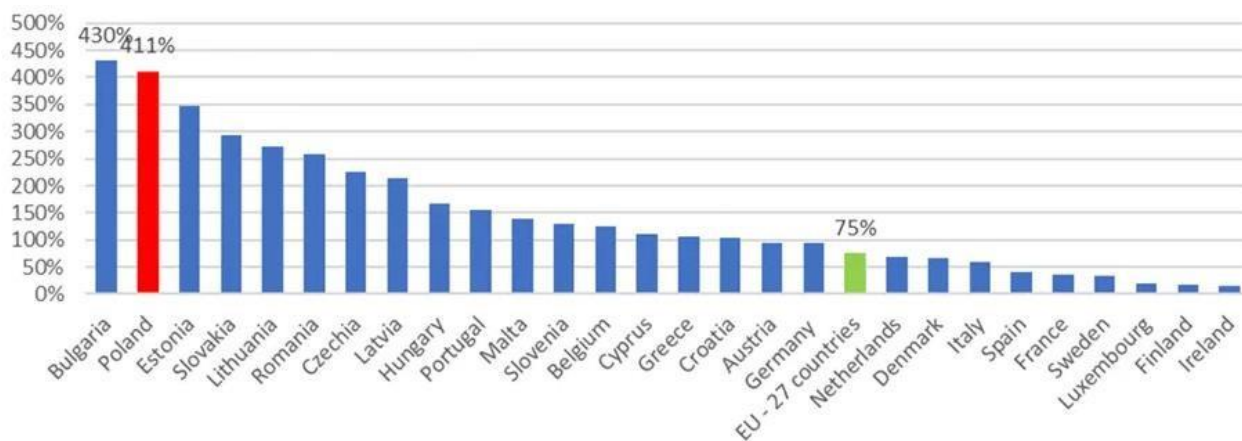

Рис. 2.2.25. Відсоткова зміна у сумі видатків на дослідження і розвиток у євро на одну особу у країнах ЄС

Джерело: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/12-wykresow-o-innowacjach-w-Polsce-ktore-warto-zobaczyc-8202145.html>

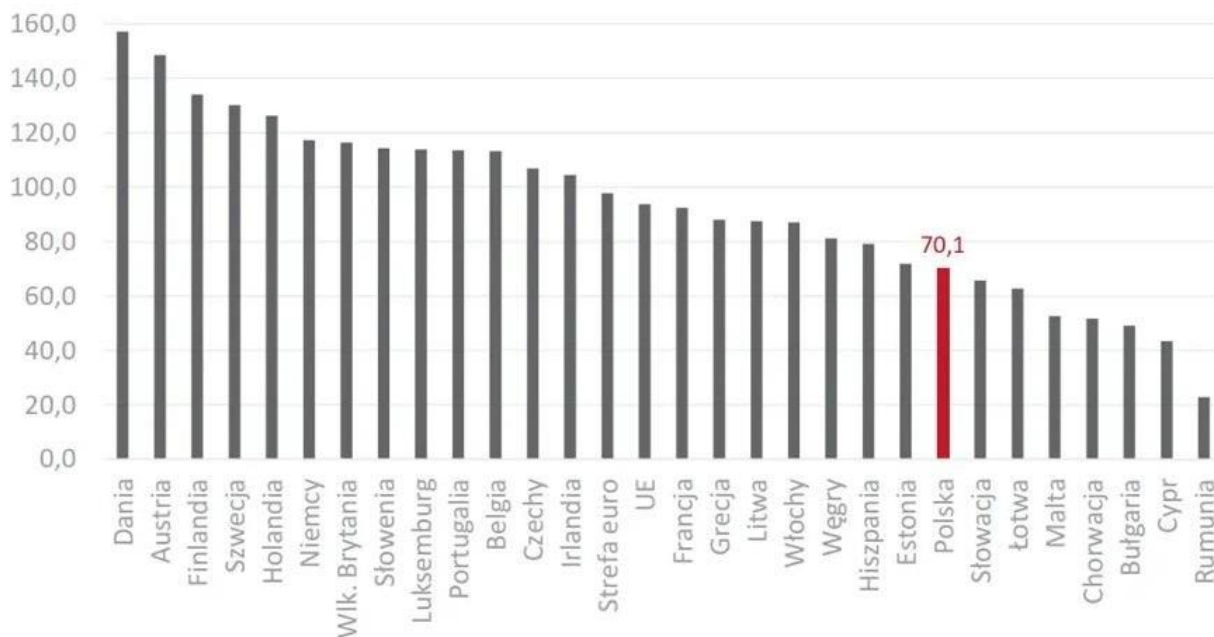

Рис. 2.2.26. Кількість людей, зайнятих у дослідженнях і розробках (НДДКР) у ЄС на кінець 2018 р.

Джерело: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/12-wykresow-o-innowacjach-w-Polsce-ktore-warto-zobaczyc-8202145.html>

Зупиняючись на темі експорту високотехнологічної продукції, варто відзначити, що Польща посідає третє місце за збільшенням частки високотехнологічного експорту. У період з 2007 по 2018 рік експорт високих технологій зріс на 5,4 відсоткових пункти (з 3% до 8,4%) і став третім за

величиною зростання серед країн Європейського Союзу після Ірландії (зростання на 9 пунктів) і Латвії (зростання на 6,6) (рис. 2.2.27).

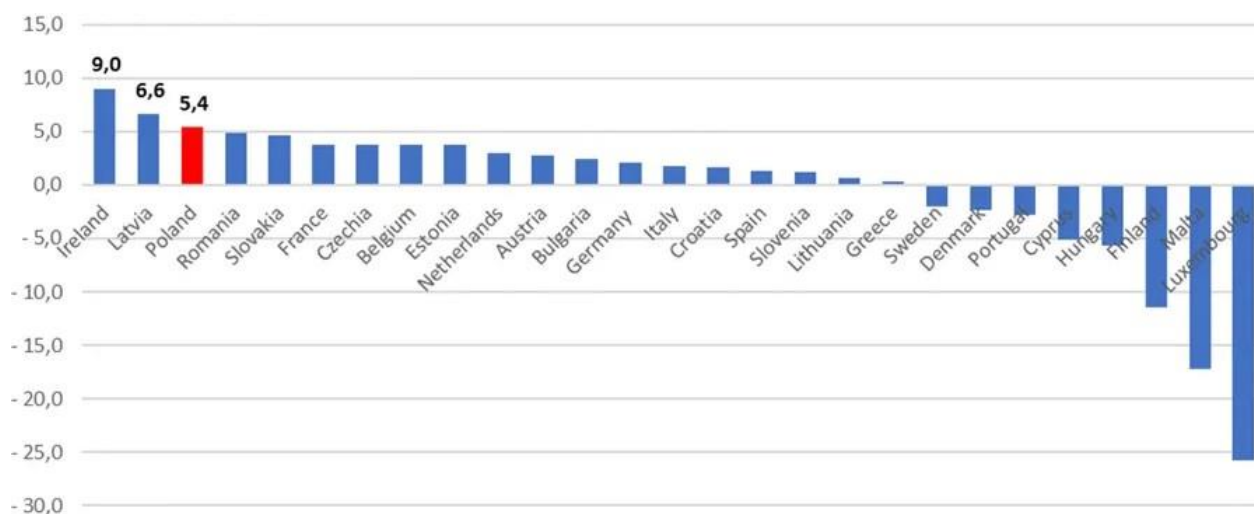

Рис. 2.2.27. Динаміка частки високотехнологічного експорту у ЄС за період 2008-2019 рр.

Джерело: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/12-wykresow-o-innowacjach-w-Polsce-ktore-warto-zobaczyc-8202145.html>

Суттєвого негативного впливу на рівень інноваційної активності підприємств внесла пандемія. Так, впродовж 2020-2021 рр. індекс інновацій в Польщі знизився з 41.3 до 39.9 (рис. 2.2.28), натомість в Україні цей показник є суттєво нижчим: з 37,4 у 2019 р до 35,6 у 2021 р.(рис. 2.2.29).

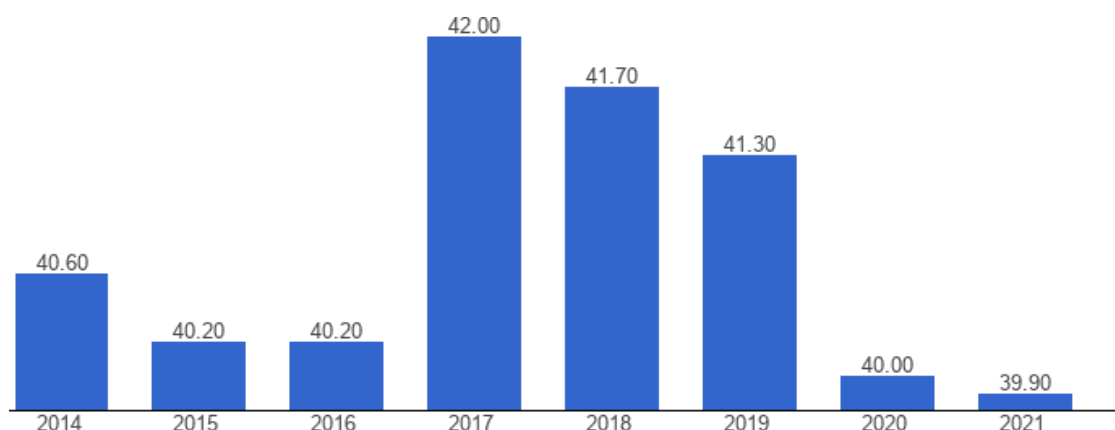

Рис. 2.2.28. Динаміка Індексу інновацій Польщі

Джерело: https://www.theglobaleconomy.com/Poland/GII_Index/

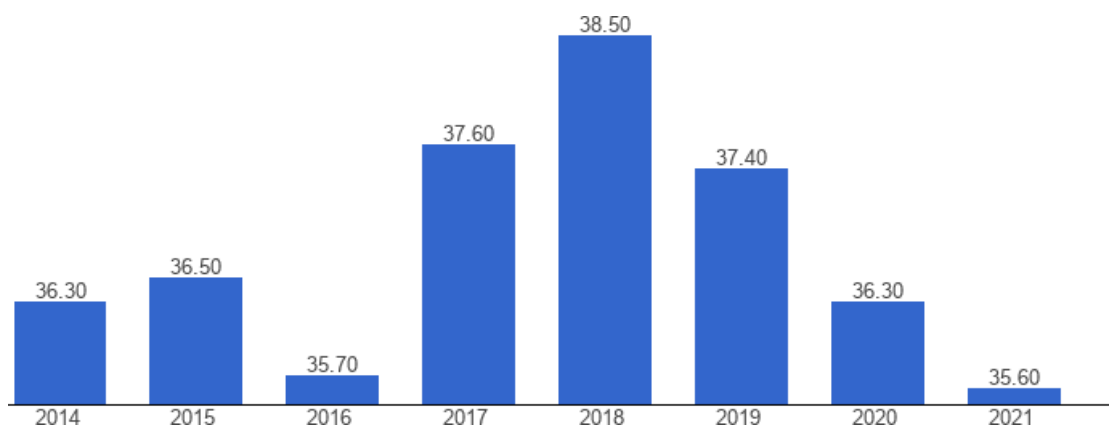

Рис. 2.2.29. Динаміка Індексу інновацій України

Джерело: https://www.theglobaleconomy.com/Ukraine/GII_Index/

Польща щороку збільшує суму видатків на дослідження та розробки (рис. 2.2.30), натомість в Україні спостерігається негативна тенденція (рис. 2.2.31).

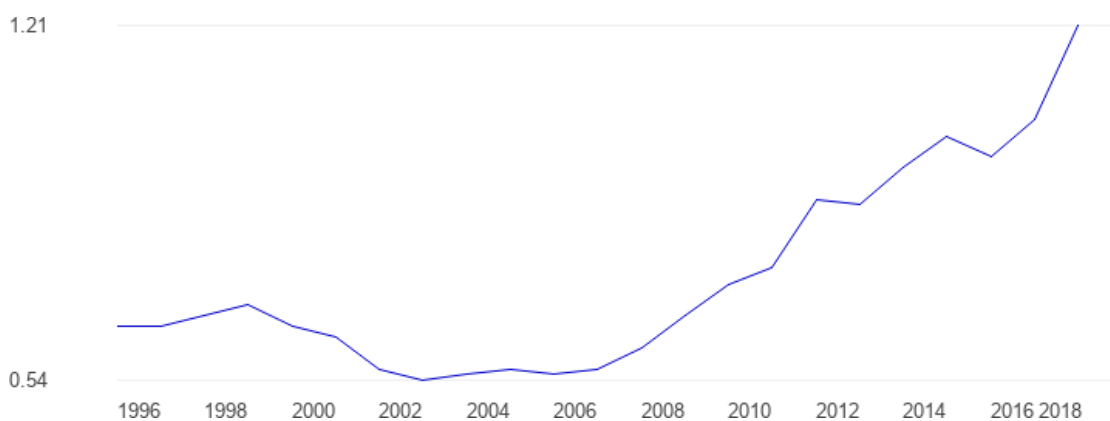

Рис. 2.2.30. Динаміка витрат на дослідження та розробки Польщі, %

Джерело:

https://www.theglobaleconomy.com/Poland/Research_and_development/

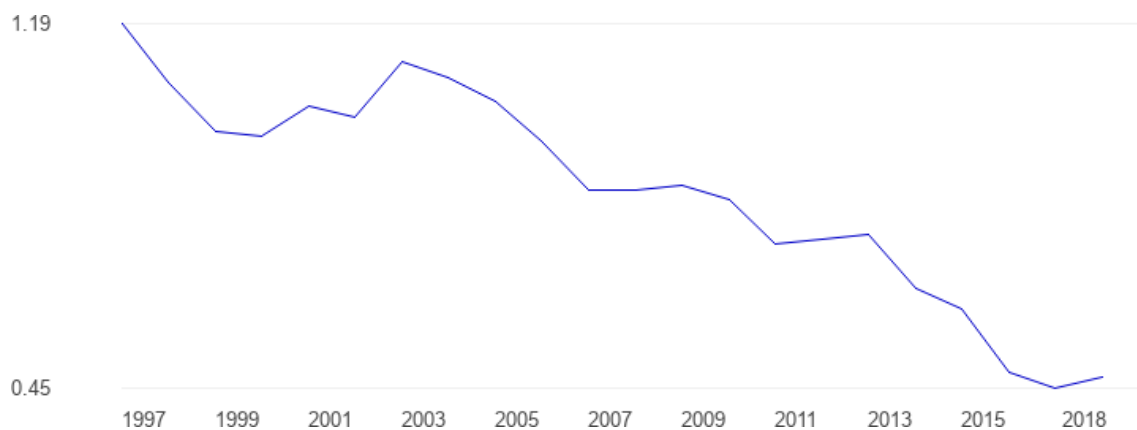

Рис. 2.2.31. Динаміка витрат на дослідження та розробки України, %

Джерело:

https://www.theglobaleconomy.com/Ukraine/Research_and_development/

В Україні порівняно із Польщею надзвичайно низькі показники експорту інформаційних технологій (рис. 2.2.32, рис. 2.2.33). Україна ще до початку війни мала незадовільні показники експорту інформаційних технологій, відповідно до середньоєвропейських рівнів, тому воєнні дії, які мають суттєвий негативний вплив на економіку зумовляють подальше погіршення ситуації.

Рис. 2.2.32. Динаміка рівня експорту інформаційних технологій Польщі, %

Джерело:

https://www.theglobaleconomy.com/Poland/Information_technology_exports/

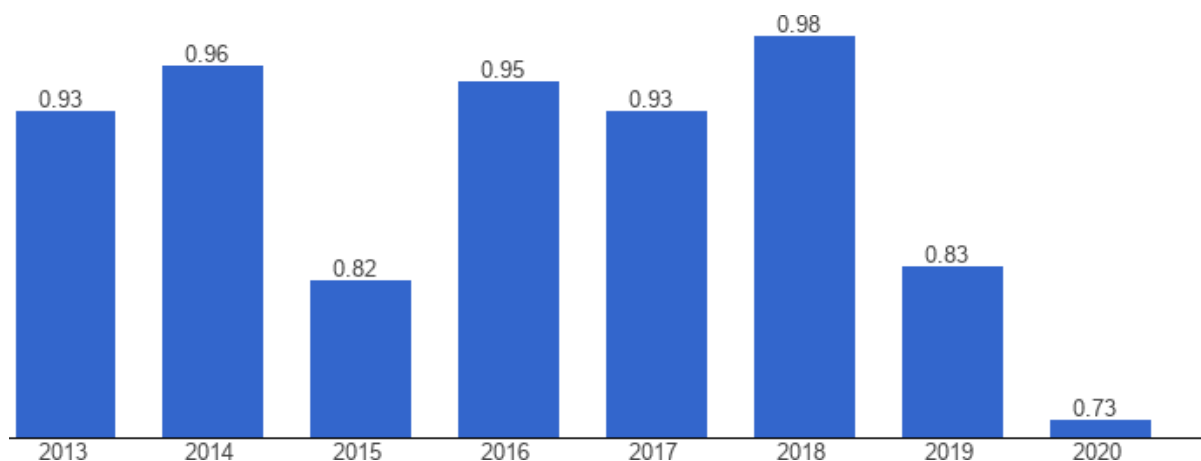

Рис. 2.2.33. Динаміка рівня експорту інформаційних технологій України, %
Джерело:

https://www.theglobaleconomy.com/Ukraine/Information_technology_exports/

Таким чином, проведені дослідження демонструє розвиток Польщі та України у постіндустріальному періоді. Основною загрозою для розвитку економіки є війна на території України, наслідки якої відчують усі країни світу.

Список використаних джерел:

1. Постіндустріальне суспільство URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BD%D0%B4%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5_%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE (дата доступу 13.07.2021)

2. Вплив агресії: що чекає на світову економіку через війну РФ та України. URL: <https://gmk.center/ua/posts/vpliv-agresii-shho-chekaie-na-svitovu-ekonomiku-cherez-vijnu-rf-ta-ukraini/> (доступ 27.06.2022)

3. Ризик стагфляції зростає на тлі різкого уповільнення темпів зростання світової економіки. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2022/06/07/stagflation-risk-rises-amid-sharp-slowdown-in-growth-energy-markets> (дата доступу 30.06.2022)

4. У ЄБРР спрогнозували, на скільки скоротиться економіка України в цьому році URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/03/31/novyna/ekonomika/yebrr-sprohnozuvaly-skilky-skorotytsya-ekonomika-ukrayiny-czomu-roczy> (дата доступу 11.04.2022)
5. Три сценарії для економіки України під час війни URL: <https://minfin.com.ua/ua/2022/04/08/83382517/> (дата доступу 11.04.2022)
6. Копитко М. Вплив війни на економіку країни: стан та перспективи. Сучасний менеджмент організації: витоки, реалії та перспективи розвитку: матеріали наукової конференції (м. Київ, 26.04.2022). Київ: Університет КРОК, 2022. URL: <https://conf.krok.edu.ua/MMO/MMO-2022/paper/view/1084>
7. Українські аграрії на передовій: як проходить посівна під час війни. URL: <https://www.dw.com/uk/ukrainski-ahrarii-na-peredovii-yak-prokhodyt-posivna-pid-chas-viiny/a-61311521> (дата доступу 29.06.2022)
8. Кузовкін Е. Аграрні відносини під час війни: як держава допомагає аграріям з регіонів, що постраждали від воєнних дій. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/agrarni-vidnosini-pid-chas-viyni-yak-derzhava-dopomagaе-agrariyam-z-regioniv-shcho-postrazhdali-vid-.html> (дата доступу 29.06.2022)
9. Загальні збитки від війни в сільському господарстві України сягнули 4,3 млрд дол. США – KSE Агроцентр. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalni-zbitki-vid-viyni-v-silskomu-gospodarstvi-ukrayini-syagnuli-4-3-mlrd-dol-ssha-kse-agrotsentr/> (дата доступу 29.06.2022)
10. Шелудченко І. GMK Center завершив цикл досліджень економіки України під час війни. URL: <https://gmk.center/ua/news/gmk-center-zavershyv-tsykl-doslidzhen-ekonomiky-ukrainy-pid-chas-vijny/> (дата доступу 28.06.2022)
11. Березівська Р. Чому українські біженці не надто змінять європейський ринок праці. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/29/684847/> (дата доступу 29.06.2022)
12. W tych trzech branżach jest zatrudnionych 30 proc. pracujących obywateli Ukrainy w Polsce. URL: <https://businessinsider.com.pl/twoje->

[pieniadze/rynek-pracy-a-wojna-w-ukrainie-prognozowane-skutki/8756eqp](https://www.unian.ua/economics/finance/pieniadze/rynek-pracy-a-wojna-w-ukrainie-prognozowane-skutki/8756eqp) (дата доступу 30.06.2022)

13. Як війна змінила український ринок праці URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/yak-viyna-zminila-ukrajinskiy-rinok-praci-novini-ukrajina-11763112.html> (дата доступу 5.04.2022)

14. Kopytko M. Challenges for the Polish and Ukrainian economy from migration processes due to the war in Ukraine. International scientific innovations in human life: the 10th International scientific and practical conference (Manchester, United Kingdom, April 13-15, 2022). Cognum Publishing House, Manchester, United Kingdom. 2022. PP. 544-546.

15. Russia-Ukraine war reshapes global geopolitical & economic outlook. URL: <https://ihsmarkit.com/research-analysis/russia-ukraine-war-reshapes-global-geopolitical-economic-outlook.html> (дата доступу 30.06.2022)

16. Polski rynek pracy wciąż jest rozpedzony po koronakryzysie. Ale widać już efekty wojny. URL: <https://www.money.pl/gospodarka/polski-rynek-pracy-wciaz-jest-rozpedzony-po-koronakryzysie-ale-widac-juz-efekty-wojny-6769844115479520a.html> (дата доступу 16.07.2022)

17. Inflacja w Polsce jeszcze przyspiesza. Najwyższy poziom od 24 lat. URL: <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/makroekonomia/inflacja-w-polsce-jeszcze-przyspiesza-najwyzszy-poziom-od-24-lat/zgj8d02> (дата доступу 05.07.2022)

18. Kopytko M., Myskiv G., Lykholat S., Petryshyn N., Taranskiy I., Tiurina N. (2022). Planning of resource support for the management system of the process of increasing the level of competitiveness in the environment of the functioning of the socio-economic system. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, Vol. 17, No. 8, pp. 2571-2577. <https://doi.org/10.18280/ijstdp.170825>

19. Kopytko M., Franchuk V., Panchenko V., Viunyk O., Myshchyshyn O. Impact of Military Actions on the EU Labor Market. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22. No. 5. pp. 25-30. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.5.5>

20. Kopytko M., Grabar N., Storozhuk O., Borutska Y., Doroshenko T. Influence of Negative Factors of War: Economic, Legal, Regional and Environmental Aspects. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22. No.6. pp. 13-18. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.6.3>.

21. Шевченко Н.В., Копитко М.І. Функціонування малих підприємств в умовах воєнного часу та євроінтеграційних процесів. Вчені записки Університету «КРОК», 2023. №4 (72). С. 86-93. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2023-72-86-93>

2.3. Проблеми та виклики управління персоналом в умовах війни та повоєнного відновлення економіки України

Світова економіка протягом свого існування постійно змінювалася, трансформувалася: від традиційної (натуральної) економіки до ринкової, яка свою чергу також еволюціонувала від індустріальної до постіндустріальної. Якщо індустріальна економіка базувалася на грошовому капіталі та технологіях, а її результатом було матеріальне виробництво, то у постіндустріальній (інноваційній, цифровій) економіці основним ресурсом є інформація, знання, вміння, науково-технічні досягнення, а її продукт, створюється, в основному, у нематеріальному секторі.

Починаючи з 2000-их років, окрім понять цифрової, інноваційної економіки, вченими та суспільними діячами все частіше вживається поняття «креативна економіка» для характеристики, так званої, «нової» економіки нашого часу. Відомий економіст і соціолог Річард Флорида назвав креативну економіку « новою економічною епохою XXI ст.». Урядовець Великобританії, член ради креативних індустрій Джон Ньюбігін вважає, що «основним паливом економіки XX ст. була нафта, а паливом XXI ст. – є креативність». Чарльз Лендрі, експерт Світового банку зазначає: «Усі країни тепер у креативній грі. Креативність стала мантрою нашого часу» [1].

Невипадково, серед ТОП-5 найцінніших компетенцій майбутнього,

визначених у 2020 р. на Всесвітньому економічному форумі (WEF) є оригінальність та креативність, а у 2019 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила 2021 рік Міжнародним роком креативної економіки для сталого розвитку.

Таким чином, є підстави вважати, що якщо у XX ст. ключовим чинником успіху та геополітичного впливу був доступ до енергетичних ресурсів, то у XXI ст. ним стане політика підтримки та розвитку креативності.

Очевидно, що в умовах нової «креативної» економіки ключовим підприємницьким ресурсом будуть люди, як творці, як потенційні «носії креативності». Адже тільки людський інтелект здатний творити, створювати щось абсолютно нове, на відміну від штучного.

З огляду на це, одними з найактуальніших питань управління підприємствами стануть питання якісного кадрового забезпечення та управління персоналом.

На жаль, війна РФ проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, викликавши загрозу для незалежності та існування нашої держави, посилила та створила нові виклики у всіх сферах життя суспільства, у тім числі, в підприємстві, особливо, у сфері управління персоналом. Зрозуміло, що це вимагало нових форми та підходів у роботі з людським капіталом, що й стало предметом наукових та соціологічних досліджень.

Науковці досліджували особливості організації трудових відносин та трудової діяльності (З. Шацька [2], Хлебнікова Т. та інші [3]), реалізацій функцій управління персоналом (О. Пшик-Ковальська та О. Ковальська [4]), стимулювання та дистанційного управління працівниками (О. Череп та інші [5]) в час воєнного стану. А. Коцур, В. Островерхов [6] зосередилися на викликах системі управління персоналом, а В. Куделя та В. Яковенко [7] – проблемах керівництва під час управління персоналом та шляхах їх вирішення у військовий час.

З збільшенням тривалості війни, потреба у поглибленнях дослідження особливостей управління персоналом зростає, оскільки з'являються нові загрози та виклики, а усвідомлення того, що війна не закінчиться вже завтра, зумовлює

пошук нових шляхів довготривалої адаптації та зміни у інструментах та методах менеджменту. На даний час видається актуальним систематизація тих викликів і проблем, з якими вже зіштовхнулися підприємства у сфері управління персоналу та узагальнення позитивного управлінського досвіду реагування на них.

Актуальні в час війни зовнішні виклики, що впливають сферу управління персоналом представлено у табл. 2.3.1.

Таблиця 2.3.1

Актуальні в час війни зовнішні виклики у сфері управління персоналом

Зовнішні виклики	Вплив на сферу управління персоналом
Військовий стан (війна) в країні	Погіршення психоемоційного стану працівників; психологічні травми жертв окупації, насильства або внаслідок втрати близьких людей, житла, майна
Зміна чинного законодавства у сфері праці	Оформлення та оптимізація трудових відносин, організація робочого дня
Зовнішня та внутрішня міграція, пов'язана з війною	Дефіцит кадрів, втрата цінних висококваліфікованих працівників, дистанційна робота частини персоналу
Активні бойові дії, повітряні тривоги	Релокація бізнесу, безпека працівників, перерви у виробничому процесі, дистанційна робота, порушення трудового розпорядку
Мобілізація в ЗСУ	Тимчасовий дефіцит кадрів, кваліфікованих працівників
Загальний спад економіки, зниження економічної активності	Дефіцит фінансових ресурсів для матеріальної мотивації на довоєнному рівні, соціальних виплат, стабільної виплати заробітної плати
Збільшення кількості людей з інвалідністю	Психологічна адаптація працівників, створення відповідних умов праці
Дефіцит або відсутність електроенергії, руйнування об'єктів критичної інфраструктури	Порушення безперервності виробничих процесів, трудового розпорядку, перегляд норма витрат робочого часу
Логістичні бар'єри та порушення логістичних ланцюгів	Безпека персоналу, залучення додаткових працівників
Втрата ринків збуту на окупованих територіях та районах активних бойових дій	Зміни у структурі персоналу, звільнення працівників
Інфляційні процеси	Зниження купівельної спроможності зарплати втрата мотивації працювати

Джерело: авторська розробка

За дослідженнями, сила впливу негативних зовнішніх чинників та здатність підприємств і організацій реагувати на виклики, запобігаючи

виникненню загроз залежить від таких чинників:

- розмір і масштаб бізнесу (чи більше підприємство та більший обсяг його активів, тим легше йому долати труднощі);
  - сфера діяльності (матеріальна чи нематеріальна, галузь);
  - територіальне розташування (виробничих потужностей та апарату управління): у зоні або поза зоною активних бойових дій, на підконтрольній уряду території України, за її межами чи у зоні відновлення контролю);
  - досвід діяльності у подібних обставинах (після 2014 року, під час АТО)
- [8].

Визначальним, на наш погляд, чинником впливу на діяльність підприємства та виникнення викликів у сфері управління персоналом є територіальне розташування підприємства та його зміна під час війни:

- у відносно безпечних регіонах (поза зоною активних бойових дій);
- переміщення до безпечніших регіонів та (або) за кордон;
- у зоні активних бойових дій;
- у регіонах, які найбільше постраждали від війни;
- на територіях, непідконтрольних уряду України;
- на територіях, над якими відновлений контроль українського уряду.

У кожному з цих варіантів розташування бізнесу, найактуальнішими і пріоритетними для реагування будуть різні виклики.

Щодо сфери діяльності, то за експертними оцінками та даними досліджень, найменш вразливими до викликів воєнного часу виявилися діджиталізовані компанії, найбільш – ті, де неможлива віддалена робота з людьми (гірничо-металургійна промисловість, сільське господарство) та які працюють безпосередньо з людьми (туризм), потребують великих інвестицій (будівництво) або значно залежать від логістики (сільське господарство). Практично зруйновані або призупинили свою роботу підприємства повітряного, морського транспорту, портової інфраструктури. Більше 80 % туристичних підприємств повністю або частково призупинили свою роботу, 50 % - будівельних, 40 % - сільськогосподарських. Найстабільнішим сектором економіки виявилися ІТ-сфера [8].

Одним з найголовніших викликів війни для організацій та підприємств різних сферах є дефіцит кадрів.

В Україні і до війни вималювалася демографічна проблема. За умови відсутності переписів населення, оцінка кількості наявного населення України не може бути точною, а тому вона була різною: від 37,3 (оцінка уряду) до 43,8 (оцінка Світового банку та ООН) млн осіб. Зокрема, за інформацією Державної служби статистики, станом на 1 лютого 2022 року на території України (без АК Крим) проживало 41,1 млн осіб (що співпадає з розрахунками на основі даних операторів мобільного зв'язку). Проте, урядова оцінка населення України у грудні 2019 р. була дещо «скромнішою» – 37,3 млн осіб. Тому, можна припустити, що до повномасштабного вторгнення в Україну проживало менше 40 млн осіб [9]. Отже, за 30 років свого незалежного існування наша держава втратила 8 млн осіб (щорічна втрата – 420 тис.). Демографічна криза – пряма загроза кадровому потенціалу суб'єктів підприємництва.

Війна ще більше загострила проблему скорочення населення України внаслідок міграції українських біженців за кордон. Знову ж таки, оцінка кількості українців, як вимушено покинули територію країни через військові дії відрізняється: за інформацією Міністерства закордонних справ України, станом на 21 червня 2023 р. за межами держави знаходиться 8,2 млн українських громадян [9], а за звітом Центру економічної стратегії дещо менше – 5,6-6,7 млн, причому, майже третина (29 %) з них – це професіонали, особи, які працюють або готові працювати за спеціальністю [10].

Соціологічні дослідження показують приблизно однакові цифри відсотків українських біженців, які планують повернутися на Батьківщину: за опитуванням Info Sapiens, виконаному на замовлення Центру економічної стратегії – це 63 % [10], а за даними ООН – 65 % [9]. Проте, протягом найближчих трьох місяців це хочуть зробити лише 12 % респондентів, тоді як решта каже про повернення «одного дня» [9].

Зрозуміло, що плани повернення мігрантів, насамперед, залежать від масштабу та наслідків бойових дій, тривалості війни та швидкості відновлення економіки України та територій.

Сумніви, щодо повернення українців з-за кордону посилюються через географію їхньої міграції: 22 % біженців, за даними ООН, перебувають у Польщі (країні, яка ментально і мовно близька Україні), 11 % - у США (яка є країною широким можливостей та перспектив).

Відрадно лише те, що серед українських біженців, саме група, умовно названа «професіонали», найбільше виявляє бажання повернутися на Україну [10].

За експертним оцінками, у випадку реалізації різних сценаріїв, за кордоном можуть залишитись від 1,3 до 3,3 млн українців, що може спричинити щорічну втрату від 2,7 до 6,9 % ВВП [10].

Самотужки вплинути на повернення потенційних працівників, очевидно, український бізнес не в змозі, тут потрібні значні зусилля уряду України у співпраці з державами-партнерами.

Окрім зовнішньої міграції, ще одним викликом для кадрового потенціалу та звичного робочого режиму підприємств є внутрішня міграція. Дані Міністерства соціальної політики України свідчать, що статус внутрішньо переміщених осіб мають майже 5 млн осіб (дещо менше, ніж 4,9 млн, серед яких 60 % - жінки та 40 % чоловіки) [11]. За оцінками Міжнародної організації праці, станом на травень 2023 року в Україні є 5,1 млн внутрішньо переміщених осіб, 50 % яких зосереджено лишок в п'яти областях України (найбільша кількість у Харківській і Дніпропетровській областях) [12].

Менше половини (40 %) ВПО за дослідженнями МОМ, мають роботу (з них, 4 % – само зайняті), шукають її – 17 % чоловіків та 15 % жінок [12]. Таким чином, більше половини внутрішньо переміщених осіб належать до економічно активного населення. Отже, тут є значний кадровий резерв за умови додаткового навчання чи перекваліфікації.

Ще одним вагомим чинником дефіциту кадрів є мобілізація. Зі слів керівників підприємств, є випадки, коли працівники звільняються за власним бажанням для того, щоб уникнути мобілізації під час виконання своїх обов'язків (якщо їхня робота пов'язана з активним переміщенням по певній території).

Частковим вирішенням проблеми дефіциту персоналу є формування

внутрішнього кадрового резерву, продовження довоєнних програм навчання та підвищення кваліфікації, безперервна передача знань від висококваліфікованих фахівців менш кваліфікованим (knowledge sharing).

Окрім проблеми дефіциту кадрів, війна суттєво вплинула на психоемоційний стан та когнітивні здібності українців, що підтверджують різноманітні дослідження.

Так, як свідчать результати онлайн-опитування, проведеного Українським інститутом майбутнього у лютому 2023 року (через рік після повномасштабного вторгнення), серед почуттів, які відчували українці і які, на наш погляд, можуть відобразитися на їхній трудовій діяльності такі: почуття млявості чи втоми, швидка втомлюваність (39 % опитаних); поганий настрій, почуття напруженості чи нездатності розслабитися (31 %); швидка дратівливість чи гнів (30 %); безнадійність щодо майбутнього (26 %); втрата цікавості (21 %); почуття самотності (22 %); знижена увага та здатність зосередитися (20 %); відчуття неповноцінності (16 %); занепокоєння чи метушливість чи неможливість всидіти на місці (14 %); страх перебування в центрі уваги (11 %) [13].

Щодо емоцій, які на думку респондентів найкраще характеризують їхній психологічний стан, то більше половини (57 %) зазначали тривогу, чверть (26 %) – роздратованість, кожний п'ятий (21-22 %) – апатію та страх і злість відповідно. Позитивні емоції, такі як щастя задоволення чи радість обирали лише 4-6 % опитаних [13].

Інші дослідження дають аналогічні результати. Так, дослідження психологічного стану населення України, проведене Gradus Research у 2022 році засвідчило, що більше 70 % українців живе у стресі, а більше половини відчуває постійну тривогу [14]. Всесвітньо відомий вчений біолог Роберт Сапольські зазначає, що хронічний стрес спричиняє руйнування лобної частини мозку, яка відповідає свідомість, моральність, самоконтроль та когнітивні здібності (здатність навчатися та запам'ятовувати) [15].

Такі почуття у працюючих людей можуть призвести до:

- зниження продуктивності праці;
- недотримання термінів виконання завдань;

- погіршення комунікацій та командної співпраці;
- негативного морально-психологічного клімату в колективі;
- конфліктів серед персоналу і між керівниками та підлеглими;
- втрати внутрішньої мотивації працювати;
- небажання брати на себе відповідальність та виявляти ініціативу;
- помилок у роботі;
- виникнення небезпечних ситуацій та нещасних випадків у процесі трудової діяльності;
- звільнення за власним бажанням та збільшення плинності кадрів.

Вкрай насторожує той факт, що у 23 % (тобто майже чверті) респондентів вище згаданого онлайн-опитування постійно (часто) або іноді (час від часу) з'являлися думки про смерть або самогубство (у тім числі, у 7 % - постійно, у 15 % - іноді).

Цікаво, що більшість опитаних почували себе безпечніше вдома, аніж на роботі: так у повній безпеці у власних помешканнях відчували себе 25 % з них, а у частковій – 47 %, тоді як на робочих місцях, ці цифри сягали відповідно 10 та 36 %. Загалом, у повній чи частковій безпеці на роботі почували себе найменше респондентів 46 %, тоді як вдома – 72 %, в громадських місцях, вулиці чи в транспорті якщо поруч є військові – 56 %, в громадських установах – 53 % [13].

Опитування компанії Deloitte та Американської торговельної палати свідчать, що керівники підприємств та організацій правильно оцінювали виклики, зумовлені війною в управлінні персоналом (рис 2.3.1).

ДО ТОП-5 викликів у сфері управління персоналом керівні особи компаній відносили необхідність забезпечення безпеки працівників та безперервності робочих процесів, психологічний стан персоналу, підтримку продуктивності команд та їхнє нерівномірне завантаження.

Причому, за рік після початку війни, на 11 % більше керівників переймаються забезпеченням неперервності виробничих процесів.

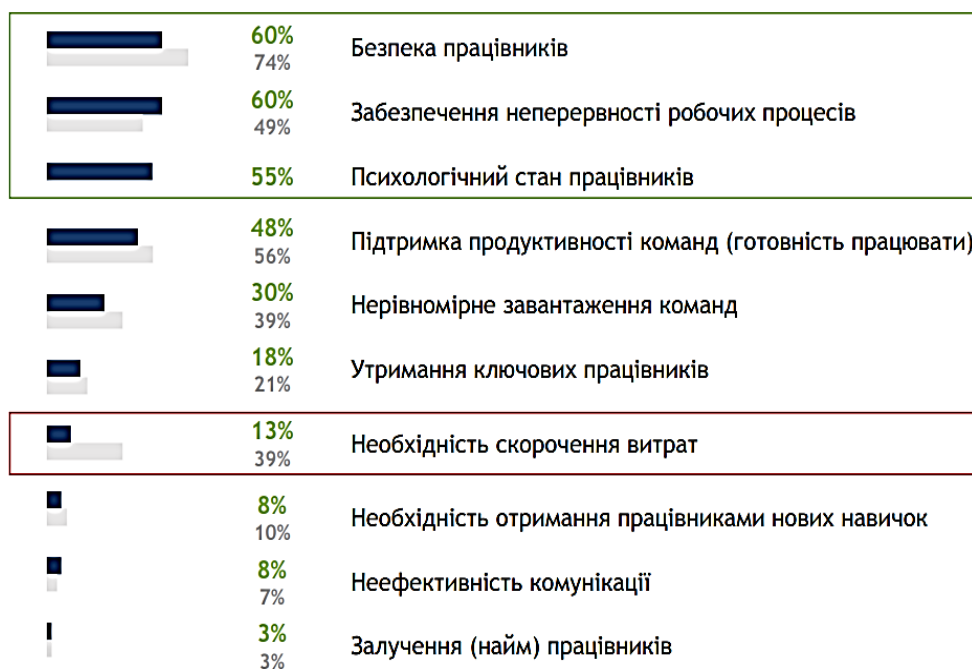

Рис. 2.3.1. Актуальні виклики у сфері управління персоналом, зумовлені війною за оцінкою топ-менеджерів, HR-фахівців та інших представників бізнесу [16]

Найбільша різниця між оцінками за декілька місяців та майже рік після вторгнення є лише за чинником скорочення витрат: у грудні 2022 р. лише 13 % респондентів вказали на цю необхідність (що втричі менше, ніж у травні 2022 р.). Це свідчить про адаптацію бізнесу до нових економічних реалій, і як наслідок збереження прийнятної рівня доходу та прибутку або скорочення витрат на персонал до крайнього мінімуму.

Враховуючи результати вище згаданого онлайн-опитування, яке було проведене Українським інститутом майбутнього у лютому 2023 р., проблема відчуття безпеки працівниками саме на робочому місці залишається актуальним для роботодавців. На наш погляд, у цьому плавні, роботодавцю необхідно проаналізувати, чи це пов'язано з суто суб'єктивним, психологічним відчуттям (дім суб'єктивно сприймається як безпечніше, ніж інші приміщення, у тім числі, місце праці) чи об'єктивними чинниками (недостатні заходи чи прогалини у забезпеченні безпеки під час трудової діяльності з боку працедавця на думку персоналу).

З метою підтримки персоналу у складних умовах війни, працівникам надавалася як матеріальна (рис. 2.3.2), так і нематеріальна допомога (рис. 2.3.3).

Рис. 2.3.2. Напрями матеріальної підтримки персоналу у зв'язку з війною (% опитаних керівників) [16]

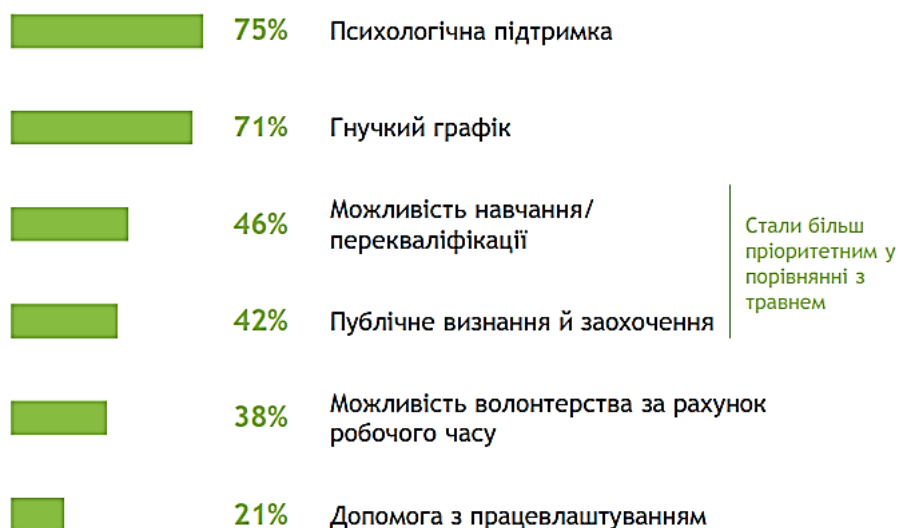

Рис. 2.3.3. Напрями нематеріальної підтримки персоналу у зв'язку з війною (% опитаних керівників) [16]

Якщо на початку війни найбільш пріоритетними були матеріальні форми підтримки, то через рік після війни актуальнішою була нематеріальна допомога.

Як показують дослідження, керівники адекватно діагностують більшість виявів емоційного стану своїх підлеглих (табл. 2.3.2).

Емоційний стан персоналу за оцінкою керівників та їхніх підлеглих

№	Прояв емоційного стану	% опитаних, які ідентифікують прояв емоційного стану	
		Керівники	Підлегли (працівники)
	Емоційні коливання	68	52
	Постійна тривога	53	31
	Постійне хвилювання	53	38
	Неспроможність розслабитися	52	39
	Пригніченість	35	32
	Відчуття втрати контролю	23	12
	Відчуття провини	11	4
	Ступор, оціпеніння	10	7
	Самотність	8	26
	Низька самооцінка	6	9

Джерело: складено за [18].

Як бачимо з табл. 2.3.2, керівники навіть переоцінюють відчуттям більшості негативних емоцій своїми підлеглими. Лише два негативні емоційні стани недооцінені управлінцями: самотність (лише 8 % з них вважають, що їхні підлегли мають це почуття) та низька самооцінка (6 %).

Натомість, як бачимо з даних табл. 2.3.2, більше чверті опитаних працівників (26 %) відчувають самотніми.

Попри негативні прояви психоемоційного стану, в українці не схильні звертатися на до психологів: так, за дослідженнями, проведеними під час війни Gradus Research у 2022 році, лише 2 % опитаних мали досвід звернення до психолога, трохи більше половини вважають достатніми для звернення до психолога такі травматичні події як перебування в полоні (45 %), втрата близької людини через війну (43 %), трохи більше третини - участь у бойових діях (39 %), перебування в окупації (38 %) [14]. Тобто, на думку значної кількості українців, підставою для звернення до психолога є лише досить серйозні або тривалі травматичні події чи ситуації.

Бар'єрами для звернення до психологів є недооцінювання власних проблем (31 % респондентів вказали бар'єр), впевненість у спроможності здолати проблеми самостійно (26 %), дорога вартість такої допомоги (20 %).

20%). А особи віком 18-24 років не мають часу для такої допомоги [14].

З огляду на такі результати, вагомою може стати роль керівництва підприємств та організацій у наданні психологічної допомоги та усвідомлення її необхідності працівниками.

Проте, за результатами дослідження холдингу 4Service, хоча 38 % опитаних і вважають, що ТОП-менеджери повинні нести відповідальність за психічне здоров'я працівників, 43 % зазначили, що у їхніх компаніях самі працівники відповідають за свій психічний стан. Менше однієї п'ятої опитаних (17 %) підтвердили, що у їхніх організаціях вищий рівень менеджерів несе відповідальність за психічне здоров'я персоналу [19].

Лише 16 % керівників та працівників в межах вище згаданого опитування вказали, що в компанії є психолог, 79 % зазначили, що його немає. Майже половина опитаних (45 %) зазначили, що їхня компанія нічого не робить і не має жодних планів у напрямі психічного здоров'я працівників, чітко зазначили, що у компанії є плани на наступний рік – 7 %, а на наступні кілька років – лише 4 %. Прикро, що лише 10 % опитаних зазначили, що їхній роботодавець проводив заходи з інформування щодо роботи з людьми, які мають психічні розлади [19].

На думку майже чверті українців, дії роботодавця в напрямку турботи про психічне здоров'я персоналу під час війни у 2023 році були не корисними (табл. 2.3.3).

До того, ж рівень такої турботи за більшістю напрямів зменшився або суттєво не змінився. А основний вияв турботи – це постійний зв'язок з працівниками (його зауважили 47 % опитаних) (табл. 2.3.3).

Таблиця 2.3.3

Турбота роботодавців про психічне здоров'я персоналу
за оцінкою працівників

Дії роботодавців як вияв турботи про психічне здоров'я	До 2022 року	У 2023 році (під час війни)
	% опитаних	
Постійний зв'язок з співробітниками	-	47
Індивідуальний підхід до працівників	38	30
Прозорі довірчі комунікації з	36	32

співробітниками		
Регулярний розвиваючий зворотній зв'язок	24	15
Гнучкий графік	36	43
Навчальні заходи на тему психічного здоров'я	22	21
Усунення (контроль) публічної критики, булінгу і тролінгу	21	13
Кімната відпочинку	18	8
Масажне крісло (кабінет)	6	4
Wellnes програми в офісі	4	2
Можливість відвідувати психолога за рахунок компанії або організації безкоштовних зустрічей з психологами	12	14
Організація тренінгів з самоконтролю у воєнний час	-	14

Джерело: складено за [19].

Варто зауважити, що українські компанії у порівнянні з міжнародними компаніями виявляють менший рівень піклування про психічне здоров'я свого персоналу: так, наприклад, вдвічі або майже вдвічі більше опитаних зазначили, що у міжнародних компаніях організовуються безкоштовні зустрічі з психологами, тренінгів з самоконтролю, навчальні заходи на тему психічного здоров'я, усунення (контроль) публічної критики, булінгу і тролінгу (табл. 2.3.4).

Таким чином, українським компаніям слід посилювати турботу про психічне здоров'я персоналу.

Таблиця 2.3.4

Турбота міжнародних та українських компаній про психічне здоров'я персоналу за оцінкою працівників

Дії роботодавців як вияв турботи про психічне здоров'я	В цілому	Міжнародні компанії	Українські компанії
Постійний зв'язок з співробітниками	47	64	39
Індивідуальний підхід до працівників	30	35	28
Прозорі довірчі комунікації з співробітниками	32	43	27
Регулярний розвиваючий зворотній зв'язок	15	22	12
Гнучкий графік	43	57	36

Навчальні заходи на тему психічного здоров'я	21	29	17
Усунення (контроль) публічної критики, булінгу і тролінгу	13	19	10
Кімната відпочинку	8	9	8
Масажне крісло (кабінет)	4	7	3
Wellnes програми в офісі	2	3	1
Організація безкоштовних зустрічей з психологами	14	21	11
Організація тренінгів з самоконтролю у воєнний час	14	20	11

Джерело: складено за [19].

Узагальнюючи позитивний досвід піклування про психоемоційний стан працівників, а також зважаючи на рекомендації психологів, вважаємо, що вияв такого піклування повинен охоплювати такі заходи:

- фахова діагностика рівня психологічної напруги в колективі, впливу стресових чинників на окремих працівників, перебування у травматичній ситуації чи етапу її переживання;

- регулярне анкетування з приводу психоемоційного стану, безпеки чи потреби у допомозі (як це роблять у компанії Safety Check шляхом розсилки відповідного опитувальника, з тими, хто промиють підтримки зв'язкується команда);

- інформування працівників у різний спосіб про симптоми психічних розладів (40 % українців зізналися, що не знайомі з ними) та про безкоштовні сервіси психологічної допомоги: онлайн-платформи, гарячі лінії, безкоштовні інтернет-матеріали тощо;

- систематичні групові майстер-класи на теми адаптації психіки до воєнних реалій, подолання стресу та депресивного настрою, виходу з травматичної ситуації, зниження напруги та тривоги, збереження та відновлення енергії під час війни (побідні психологічні майстер-класи практикують у компаніях Netpeak Group, Work.ua, Intellias);

- залучення до команди професійного психолога з метою організації групових та індивідуальних консультацій, зустрічей для обміну переживаннями

(як це зробила українська ІТ-компанія Brainstack) або систематичне психологічне консультування запрошеними фахівцями (за прикладом ІТ-компанії SoftServe, яка дбає про ментальне здоров'я персоналу шляхом організації лекцій та вебінарів із психологами);

- компенсація працівниками витрат на психолога: за прикладом компанії Readdle, яка в межах програми Mental Health Program покриває працівникам 50% витрат на психолога;

- створення корпоративної гарячої лінії психологічної консультації (за прикладом SoftServe;

- обладнання кімнат психологічного розвантаження: за прикладом Readdle, в офісі якої обладнані дві silent-room з шумоізоляцією, де можна усамітнитися, попрацювати в тиші або помедитувати [20, 21].

Розробляючи заходи турботи про психічне здоров'я персоналу слід зважати на наявність та потреби груп ризику серед персоналу, до яких слід віднести працівників, які найбільше схильні до розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР):

- демобілізовані учасники бойових дій, ветерани та члени їхніх сімей;
- члени сімей загиблих на війні;
- військовополонені, у тім числі ті, які зазнали тортур;
- працівники екстрених рятувальних служб та професійні рятувальники;
- волонтери, які працювали на окупованих та деокупованих територіях;
- цивільні особи, які пережили окупацію, полон та тортури;
- біженці та внутрішньо переміщені особи;
- населення, яке регулярно є об'єктами обстрілів [22].

Зауважимо, що почуття самотності, яке відчувають працівники українських підприємств та організацій може бути пов'язано з зміною форми організації робочих процесів на такі, за яких втрачається відчуття причетності до колективу та можливість спілкуватися з колегами «наживо». Так, за результатами опитувань, 88 % працівників працюють у гібридному або дистанційному форматі, у тім числі 59 % – у гібридному форматі, 29 % – у дистанційному [16].

При чому, за різними оцінками, більшість організацій, працівники яких працюють дистанційно, перебуваючи за кордоном, не планують мотивувати їх повернутися через високий рівень небезпеки, який залишається. Таким чином, можна припустити, що формат гібридної або дистанційної роботи зберігатиметься на українських підприємствах впродовж військових дій на території України.

Труднощі, з якими зіштовхуються керівники в процесі гібридної або дистанційної організації робочих процесів наведені на рис. 2.3.4.

Рис. 2.3.4. Виклики, на думку управлінців, пов'язані з гібридним режимом роботи (% керівників, які визначають виклик) [16]

Як бачимо, більше третини (37 %) керівників відчувають труднощі у комунікаціях та професійній адаптації нових працівників, майже третина (30 %) – ускладнену координацію роботи та зниження відчуття приналежності у працівників, 27 % – зниження динаміки командної роботи.

По суті, усі наведені виклики в кінцевому результаті знижують командний дух та ефективність командної роботи.

За дослідженнями науковців, із труднощами координації роботи у її гібридній чи дистанційній формі, управлінська ланка справляється за допомогою використання цифрових комунікаційних та організаційних додатків:

– електронної пошти, цифрових додатків для обміну повідомленнями та відеоконференцій;

- хмарних сервісів та інструментів: для забезпечення безпечного доступу до даних та документів, що дозволяє працювати віддалено із будь-якої точки світу;
- онлайн-планерів для планування, організації та контролю виконання робочих завдань та проектів;
- навчальних онлайн-платформ для дистанційного навчання та підвищення кваліфікації персоналу;
- механізмів онлайн-контролю та звітності для відстежування віддаленої роботи та взаємодії персоналу.

На думку керівників, ТОП-3 заходів, які дадуть змогу підвищити ефективність роботи у гібридному форматі – це реорганізація робочих процесів, впровадження відповідних технологій та навчання лідерів, які будуть спроможні управляти розділеними командами (рис. 2.3.5).

Узагальнивши думки експертів, вважаємо, що лідери віддалених команд зіштовхується з такими ризиками:

- непорозуміння через комунікаційні бар'єри дистанційних комунікацій;
- обмежена доступність лідера для консультацій чи уточнень;

Рис. 2.3.5. Напрями підвищення ефективності роботи у гібридному форматі на думку керівників підприємств та організацій (% опитаних) [16]

- надмірний контроль внаслідок тривоги за самоорганізацію членів команди;
  - нехтування комунікаційними інструментами, які дають змогу контактувати візуально;
  - складність визначення психоемоційного стану та рівня задоволеності роботою працівників;
  - втрата членами команди відчуття причетності до неї .
- Звідси, основні завдання лідера у роботі з віддаленими командами – це:
- створення середовища безпеки та довіри між членами команди;
  - регулярні комунікації та систематична «візуальна» присутність;
  - встановлення чітких термінів роботи, прозорість документації та звітності;
  - періодичний моніторинг та оцінка самопочуття, замученості та задоволеності членів команди.

Успішний досвід українських підприємств щодо покращення лідерства та комунікацій під час воєнного стану, вартий уваги охоплює:

- структуровану комунікацію (приклад компанії «Київстар»): перший напрям комунікації – офіційні повідомлення від ТОП-менеджменту щодо дій у різних ситуаціях, які публікуються на платформі Workplace, другий – групові чати з інформацією, що стосується безпеки працівників для координації дій команди, третій – окремий чат для працівників, які проживають на тимчасово окупованих територіях;
- особисті зустрічі ТОП-керівників з трудовим колективом (приклад одного з гірничовидобувних підприємств): керівники найвищого рівня відвідували виробничі цехи та інформували про плани організації, джерела достовірної інформації, безпечної поведінки у бомбосховищах тощо;
- щотижневі прямі лінії з CEO (приклад «Київстару»): спілкування та відповіді CEO на запитання колег щодо безпеки, планів компанії та робочих процесів, збереження штату та матеріальної мотивації тощо, що дозволяє

підтримувати бойовий дух трудового колективу, попереджати панічні настрої і таке інше;

- онлайн скринька запитань (приклад SoftServe);
- регулярне онлайн-анкетування працівників на тему безпеки та самопочуття (вже згадуваний приклад компанії Safety Check);
- тренінги для керівників (приклад «Київстар»): для вдосконалення лідерства команд, члени яких перебувають на різних за рівнем безпеки територіях, у компанії впроваджені курси для керівників з міжнародними експертами [20].

У воєнний час як ніколи актуалізується проблема емоційного інтелекту, особливо, лідерів команд.

В умовах воєнного часу, емоційний інтелект лідера дає змогу:

- використовувати емоції членів команди для виконання робочих завдань, а не боротися з ними;
- мотивувати працівників до критичного мислення;
- посилювати дружні позитивні емоції в колективі;
- бути джерелом опори та підтримки для колег за допомогою демонстрації емпатії.

З огляду на це, вагомим напрямом вдосконалення лідерства в умовах війни, повинні стати тренінги, спрямовані на розвиток емоційного інтелекту.

Окрім навчання лідерів, вкрай важливим є навчання і розвиток soft skills команд. За оцінками експертів, в умовах війни актуальними є soft skills у таких сферах: емоційний інтелект; асертивність (відстоювання власної позиції без порушень особистих кордонів інших); war-life баланс; особиста й командна продуктивність.

Зауважимо, що проблема зниження ефективності командної роботи характерна під час війни не тільки у випадку гібридного чи дистанційного формату роботи, але й у випадку традиційної організації робочих процесів. Це відбувається внаслідок негативні психоемоційні стани працівників, що ускладнює комунікації та взаєморозуміння всередині команди.

У зв'язку з цим, актуальним напрямом підвищення ефективності командної

взаємодії в процесі управління персоналом є тимбілдінг, який в умовах війни набуває нових форм.

Тімбілінг як метод об'єднання команди виконує такі завдання:

- згуртування членів команди навколо спільної ідеї чи спільних інтересів;
- зниження ризику негативного морально-психологічного клімату та виникнення конфліктів між членами команди внаслідок їхнього ближчого знайомства один з одним, виникненні дружніх відносин;
- інформування про цілі, стратегії та плани організації у неформальному спілкуванні;
- покращення розуміння корпоративних цінностей, зміцнення корпоративного духу та корпоративної культури;
- підвищення рівня задоволеності працею, лояльності до організації;
- налагодження кращої комунікації та подолання особистісних комунікаційних бар'єрів;
- виявлення soft-skill потенціалу членів команди, їхніх сильних і слабких сторін;
- діагностика спроможності працівників взаємодіяти в команді;
- відволікання працівників від негативних емоцій, подолання самотності та сприяння відчуттю причетності (що вадливо в час війни та за умови віддаленої роботи).

Українські підприємства та організації впроваджують нові форми тимбілдінгу під час війни, які враховують особливості психоемоційного стану працівників та нагальних соціальних проблем українців.

Хорошим прикладом у цьому може бути тимбілдінговий проєкт компанії robota.ua під назвою «Тиждень добрих справ», у якому взяли участь 200 її співробітників та який отримав перше місце (золото) на престижній міжнародній премії BEA World у номінації «Team building» з-поміж 333 інших івентів [23].

Цей успішний етичний проєкт охоплював такі напрямки активностей працівників:

- підтримка соціально вразливих верств населення, зокрема, внутрішньопереміщених осіб: профорієнтаційні заходи для дітей з окупованих територій у одному з реабілітаційних центрів Київської області;
- допомога безпритульним тваринам: участь у соціалізації тварин, які втратили господарів під час війни у київському шелтері «Сіріус» та допомога кормом і ліками;
- донорство крові: здача крові донорському центру;
- допомога ЗСУ: плетіння маскувальних сіток та виготовлення окопних свічок в офісі;
- відновлення житла: виїзд у район сильних руйнувань для підготовки будинку до відбудови (прибирання території та будівельного сміття);
- експертна допомога у вирішенні нагальних суспільних проблем: участь у мозковому штурмі на тему працевлаштування одиноких жінок з дітьми на деокупованих територіях [23].

Як зазначалося раніше, під час війни люди відчують цілий спектр негативних емоцій, серед яких психологічна напруга, тривога, нездатність розслабитися тощо. Загальновідомо, що покращити психологічний стан людини може фізична активність. Крім цього, за висновками психологів, спільна фізична активність згуртовує людей.

Вдалими прикладами використання позитивного впливу спільної фізичної активності на командний дух працівників, які варто наслідувати є досвід таких українських компаній Ukron, Netpeak Group, Епіцентр, Ескулаб, Preply: у них практикуються спільні заняття працівників йогою, футболом, баскетболом, пляжним волейболом. Якщо дозволяють фінансові ресурси, можна за прикладом компаній VUSO та Jooble організувати спільні туристичні подорожі: підкорення Говерли, сплави по річці Дніпро [24]. Останні активності мають ще й патріотичний аспект.

На користь тимблдингової активності свідчать результати опитування, а якими найбільшій кількості людей приносить задоволення спілкування з рідними, друзями (рис. 2.5.6).

Результати опитування також підтверджують доречність тимблдингу на

природі, у формі спільного приготування їжі, волонтерства.

Рис. 2.5.6. Активності та заняття, які приносили задоволення останнім часом (лютий 2023 р.) [13].

Плануючи та розробляючи тимбілінгові активності, слід враховувати особливості статево-вікової структури персоналу, особисті зацікавлення та здібності працівників. Так, майже половині чоловіків (48 %) приносить задоволення проведення часу в інтернеті або комп'ютерні ігри, тоді як серед жінок таких лише третина (33 %). Більше половини жінок (59 %) надають перевагу спілкуванню з рідними (друзями) для отримання позитивних емоцій, а серед чоловіків таких 46 %. Молодь віком 18-35 років частіше отримує задоволення від прослуховування музики, відвідання розважальних закладів, тоді як люди віком від 51 року – від спілкування, проведення часу в інтернеті. Респонденти з Заходу частіше, у порівнянні зазначали заняття спортом, з Центру та Півночі - рукоділля, з м. Києва – волонтерство, навчання (саморозвиток), з Сходу – спілкуванням з близькими людьми, перегляд фільмів вдома [13].

Суттєвим викликом у сфері управління персоналом у час війни та період післявоєнної відбудови України є працівники з інвалідністю.

За даними Міністерства соціальної політики України, станом на кінець 2023 року, серед громадян нашої держави є 3 млн осіб з інвалідністю, причому за час

війни їхня кількість зростає приблизно на 300 тис осіб.

Очевидно, що за умови продовження військових дій в Україні, кількість людей з інвалідністю зростатиме, як серед військових, так і серед цивільного населення. Причому, демобілізовані військові, ймовірно, повертатимуться на свої «довоєнні» робочі місця.

Для створення безбар'єрності, підприємства та організації зобов'язані будуть облаштовувати спеціальні робочі місця для працівників з інвалідністю, адаптуючи для цього основне та додаткове технічне обладнання тощо.

За даними дослідження, проведеного компанією OLX, станом на вересень 2023 р. майже кожний четвертий роботодавець (23 %) має у штаті працівника з інвалідністю, а 14 % - учасників бойових дій. Ще більше компаній, майже третина (32 %) мають досвід працевлаштування осіб з інвалідністю, 23 % – учасників бойових дій [25].

Труднощі, з якими зіштовхувалися роботодавці при працевлаштуванні осіб з інвалідністю та учасників бойових дій наведені на рис. 2.5.7.

Рис. 2.5.7. Труднощі, якими зіштовхувалися роботодавці під час працевлаштування осіб з інвалідністю (% опитаних, які їх відчували) [25]

Як бачимо, найчастіше працедавців, працевлаштовуючи осіб з інвалідністю хвилювалися за стан здоров'я таких працівників та їхню спроможність

повноцінно виконувати робочі завдання: це було характерне для більше половини опитаних роботодавців (більше 54,45 %). Зрозуміло, що таке хвилювання за може бути притаманним не тільки для власників чи керівників підприємств, але й для членів трудового колективу, що може призвести до відчуття недовіри до колеги з інвалідністю, а у нього, відповідно зниження самооцінки, пригніченість та інших негативних емоцій.

Самі ветерани перешкодами для працевлаштування називають проблеми з здоров'ям (28,3 %), психоемоційний стан (25,8 %), втрата навичок (17,5 %) [26].

За даними загальнонаціонального опитування № 24 «Образ ветеранів в українському суспільстві», Українського ветеранського фонду та Соціологічної групи «Рейтинг», 77 % респондентів відповіли, що готові працювати в одному колективі з ветеранами, а 23 % – радше так, ніж ні. Разом з тим, більше половини опитаних (58 %) зазначили, що ветеран ймовірно зіштовхнеться з нерозумінням суспільства (у тім числі 20 % зазначили, що дуже ймовірно, а 38 % - радше ймовірно) [27].

З огляду на це, актуальним завданням є не тільки професійна адаптація працівника з інвалідністю, але й психологічна адаптація трудового колективу у випадку появи нових колег з інвалідністю.

Досвід українських підприємства вже накопичує успішні кейси адаптації трудових колективів до співпраці з особами з інвалідністю.

Так, МХП розробляє кастомні плани адаптації, в «Укрзалізниці» за потреби додатково навчають та перекваліфікують демобілізованих, Starlight Media проводить тренінги для лідерів з виступами спікерів-ветеранів, які «з перших вуст» розкажуть, що допомагає їм адаптуватися на роботі.

У компанії Ferrexpro (700 працівників якої служить та особливістю виробничого процесу якої є гучність та несподіваність звуків) проводять інформативні заходи, на яких навчають розпізнавати початок флешбеку спогаду про травматичну подію), не провокувати конфліктні ситуації та управляти ними [28].

Хорошими прикладами є створення ветеранських спільнот в організаціях, власних реабілітаційних центрів, оновлення програм медстрахування.

Таким чином, у час військового стану та повоєнної відбудови економіки України підприємства та організації зіштовхнулися з загостренням «старих» та появою «нових» викликів у сфері управління персоналом.

Серед найактуальніших нових викликів – це фізична та психічна безпека персоналу, повернення демобілізованих працівників. Кількість, сила та глибина впливу викликів залежить, насамперед від територіального розташування та сфери діяльності підприємства, а спроможність реагувати на них – від його розміру та ресурсів.

Досвід передових українських підприємств із попередження та боротьби із наслідками проблем та загроз у сфері управління персоналом, вартий запозичення та розвитку в умовах затяжної війни, охоплює такі напрями та інструменти:

- створення групи (команди) актикризового управління з метою розробки та постійного оновлення внутрішніх документів та інструментів щодо безпеки та підтримки персоналу;
- розроблення плану безперервної діяльності та альтернативних планів підтримки операційних процесів на випадок реалізації різних сценаріїв розвитку ситуації з акцентом на безпеку персоналу;
- запуск спеціалізованого порталу, гарячої лінії підтримки, посилення двосторонніх комунікацій за усіма напрямками;
- розроблення та реалізація програм і заходів турботи про психічне здоров'я працівників;
- навчання персоналу на теми, пов'язані із безпекою, war-life балансом, відновлення та збереження енергетичних ресурсів та інші;
- підвищення ефективності лідерства в умовах віддаленої роботи;
- робота над об'єднання команд, у тім числі на основі тміблдінових активностей;
- програми адаптації та роботи з демобілізованими працівниками та ветеранами;
- формування внутрішнього кадрового резерву, підвищення кваліфікації та перекваліфікація кадрів;

– перегляд плану продуктивності та ключових показників ефективності та норма навантаження працівників.

Список використаних джерел:

1. Креативна економіка: нова економічна епоха XXI ст. Концепт креативної економіки Глобальні тренди. Потенціал та перспективи розвитку креативної економіки в Україні. URL:https://creativeeconomy.center/wp-content/uploads/2021/12/2_5332503104040474153.pdf

2. Шацька З. Актуальні підходи до управління персоналом підприємства в умовах воєнного стану. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2022. № 10. С. 100-105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2022_10_16

3. Хлебнікова, Т., Темченко, О., Білінська Ефективність системи управління персоналом в умовах військових дій. *Економіка та суспільство*. 2023. № 50. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-66> URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2426/2346>

4. Пшик-Ковальська О.О., Ковальський О.І. Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2022. Вип. 4, № 2. с. 88–93. DOI: <https://doi.org/10.23939/smeu2022.02.088>. URL:<https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/dec/29509/220972maket-92-97.pdf>

5. Череп О., Калюжна Ю., Михайліченко Л. Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану в Україні. *Економіка та суспільство*. 2023. № 48. DOI: [10.32782/2524-0072/2023-48-24](https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-24). URL:<https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2214/2136>

6. Коцур А., Островерхов В., Бортник О. Особливості діяльності з управління персоналом в умовах війни. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2023. Вип. 27. С. 58–64. DOI: [10.35774/rargpsu.2022.27.058](https://doi.org/10.35774/rargpsu.2022.27.058). URL:<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1861200>

7. Куделя В. І., Яковенко В. Г. Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2023. № 81-82, С. 290-297. URL:<http://lib.kart.edu.ua/bitstream/123456789/16907/1/Kudelia.pdf>
8. Відповідальна поведінка бізнесу в часи війни в Україні. Дослідження контексту. URL:https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-10/undp-ua-zvit_vidpovidalna_povedinka_biznesu_v_chasy_vijny_v_ukraini_ukr.pdf
9. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну URL:<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html>
10. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт URL:<https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/>
11. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну — дослідження Громадянської мережі ОПОРА. URL:<https://www.opora.ua.org/viyna/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791>
12. Україна - Звіт про ситуацію з внутрішнім переміщенням - Загальне опитування населення Раунд 13 (11 травня - 14 червня 2023 року) URL:<https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-situaciyu-z-vnutrishnim-peremischennyam-zagalne-opituvannya-naselennya?close=true0>
13. Емоційно-психологічний стан українців URL:<https://uifuture.org/publications/emocijno-psychologichnyj-stan-ukrayinciv%EF%BF%BC/>
14. Дослідження психологічного стану українців URL:<https://bf.in.ua/useful/>
15. Чому росіяни хочуть знищити Україну. Сапольські пояснює природу зла в подкасті «Простими словами». URL:<https://www.village.com.ua/village/knowledge/podcast/341663-robert-sapolsky>
16. «Актуальні питання управління людським капіталом в Україні». URL:<https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/press-release/2022/acc-deloitte-research.html>

17. Війна та психічне здоров'я персоналу: нові виклики для роботодавців URL:<https://budni.robota.ua/hr/viyna-ta-psihichne-zdorov-ya-personalu-novi-vikliki-dlya-robotodavtsiv>

18. Нові виклики перед роботодавцями щодо психічного здоров'я персоналу – результати дослідження. URL:<https://4service.group/ukr/wp-content/uploads/2023/05/Vyklyk2.pdf>

19. Нові виклики перед роботодавцями щодо психічного здоров'я персоналу – результати дослідження. URL: <https://budni.robota.ua/hr/novi-vikliki-pered-robotodavtsyami-shhodo-psihichnogo-zdorov-ya-personalu-rezultati-doslidzhennya>

20. HR під час війни. Як підтримувати та спрямовувати тисячі співробітників під час кризи. Кейси трьох великих українських компаній URL:<https://forbes.ua/inside/hr-pid-chas-viyni-yak-pidtrimuvati-ta-spryamovuvati-tisyachi-spivrobotnikiv-pid-chas-krizi-keys-trokh-velikikh-ukrainskikh-kompaniy-21042022-5566>

21. Як компанії підтримують своїх працівників та ЗСУ під час війни/ URL: <https://happy monday.ua/kompaniyi-pidtrymuyut-pratsivnykiv-pid-chas-vijny>

22. Шрами на їхніх душах: ПТСР та ветерани України. URL:https://www.globsec.org/sites/default/files/2024-01/%D0%A8%D0%A0%D0%90%D0%9C%D0%98%20%D0%9D%D0%90%20%D0%87%D0%A5%D0%9D%D0%86%D0%A5_0.PDF

23. Об'єднатися під час війни: як змінилася етика тимблдингу. URL:<https://mind.ua/openmind/20267945-obednatisya-pid-chas-vijni-yak-zminilasya-etika-timbildingu>

24. Замість танців – розбір завалів. Як війна змінила тимблдинг українських компаній. URL:<https://life.liga.net/istoriyi/article/vmesto-tantsev-razbor-zavalov-kak-voyna-izmenila-timbilding-ukrainskih-kompaniy>

25. Стан ринку праці в сегменті блакитних комірців. URL:<https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2023/10/OLX-Robota.-Stan-rynku-pratsi-v-segmenti-blakytnyh-komirtsiv.pdf>

26. 25 найкращих роботодавців для ветеранів
URL:<https://forbes.ua/ratings/25-naykrashchikh-robotodavtsiv-dlya-veteraniv-05092023-15785>

27. Ветерани з ОККО, Interpipe, SoftServe та ще шести компаній. Як повертатися до цивільного життя і роботи та що може зробити роботодавець? Дев'ять розповідей <https://forbes.ua/war-in-ukraine/veterani-z-okko-interpipe-softserve-ta-inshikh-yak-povertatisya-do-tsivilnogo-zhittya-i-roboti-ta-shcho-mozhe-zrobiti-robotodavets-devyat-rozpovidey-15012024-17671>

28. Ті, хто рятує світ. Як українські компанії готуються до повернення ветеранів. URL:<https://forbes.ua/war-in-ukraine/ti-khto-ryatue-svit-yak-ukrainski-kompanii-gotuyutsya-do-integratsii-veteraniv-u-robochiy-rezhim-26062023-14390>

РОЗДІЛ 3.

Соціально-психологічні наслідки впливу війни на суспільство та громадян

3.1. Соціально-психологічні особливості самореалізації науково-педагогічних працівників з внутрішнім та зовнішнім типами мотивації у часі

За останній рік у зв'язку з повномасштабним вторгненням росії наша освіта багато в чому трансформувалась. Учні та здобувачі вищої освіти навчаються у перервах між повітряними тривогами, часто дистанційно, подеколи із великими складнощами щодо зв'язку чи електроенергії. Мешканці тимчасово окупованих територій потерпають від морального та фізичного насилля, педагогів заставляють викладати за освітніми програмами чужої держави. А за кордоном українські здобувачі вищої освіти та школярі взагалі намагаються поєднувати навчання в вітчизняних та іноземних закладах освіти.

На фоні великої кількості проблем увага до феномену самореалізації особистості в сучасній психології викликана актуальністю питань, пов'язаних з вивченням внутрішньо-особистісної активності, максимального застосування внутрішніх ресурсів для більшого розкриття людини у процесі розвитку і діяльності [1; 3]. Самореалізація розглядається як необхідна умова для розвитку особистості та розвитку суспільства в цілому.

Оскільки педагоги беруть безпосередню участь у процесі формування зрілої особистості, як і майбутнього суспільства, важливо проаналізувати та емпірично довести їх прагнення до реалізації. Для нас викликало неабиякий інтерес дослідження ролі різних типів мотивації у процесі самореалізації особистості особистість учителя в часі війни.

Вирішальну роль у вивченні цього питання як теоретично, так і практично, відіграли твори Ф. Тейлора, дослідження Е. Мейо, теорія А. Маслоу, Ф. Герцберга, Д. Макклелланда, Е. Лоулер, Д. Макгрегор, В. Врум, Д. Пінк, Л. Портера, та ін. Праці вчених відображають практично різні сфери людської

діяльності. Проте з тих пір освітній галузі приділялося не так багато уваги, більшість дослідницьких робіт було спрямовано на інший сектор з метою максимізувати прибуток. Ми знаємо, що освітня галузь нині зіштовхується з великою кількістю проблем, пов'язаних з війною, саме тому отримані результати тут можуть бути безпосередньо застосовані до освіти чи управлінського напрямку в цій галузі [6; 7; 8].

У нашому емпіричному дослідженні взяли участь 85 осіб, з них 45 викладачів проживають у м. Львові та 40 вчителів проживають у сільській місцевості Львівської області.

У психологічному дослідженні використовувалися такі методи:

1) діагностика самоактуалізації особистості А.В. Лазуркін в адаптації Н.Ф. Калина (САМОАЛ) [4];

2) вивчення мотиваційного профілю особистості (Ш. Річі та П. Мартін) [4];

3) мотивація професійної діяльності (методика К. Земфір в модифікації А. Реана) [4];

4) метод оцінки рівня домагань (Горбачевський В.К.) [2];

5) шкала оцінки якості життя Н.Є. Водоп'янової [4].

Перша методологія, яка досліджує самореалізацію особистості колективу школи (А.В. Лазуркін в обробці Н.Ф. Калина (САМОАЛ)), стала для нас цікавою через можливість дослідження орієнтацію в часі, цінності, точка зору на природу людини, високу потребу в знаннях, у прагненні до творчості чи творчої автономії, спонтанності саморозуміння, контактної шкала автосимпатії, гнучкості у спілкуванні.

Ми з'ясували види мотивації вчителів методом вивчення мотиваційного профілю особистості (Ш. Річі та П. Мартін), методикою мотивації професійної діяльності (К. Земфір в модифікації А. Реана) та використали методика «Оцінка рівня домагань» К. Горбачевського.

Таким чином, методика дослідження профілю мотивації особистості (Ш. Річі та П. Мартін) має 33 твердження, кожне питання з яких має 4 варіанти відповідей (а, б, в, г), серед яких після уважного читання слід виокремити 11

балів. Використовуючи спеціальну таблицю, бал для кожного масштабу розраховується. Методика містить 12 шкал, які також активно використовуються в дослідженні.

За основу ми взяли поняття внутрішньої та зовнішньої мотивації та використали методику мотивації професійної діяльності (К. Земфір в модифікації А. Реана). У цьому тесті диференціюється зовнішня мотивація на зовнішній позитив і зовнішній негатив. Відповідно, методологія містить 3 рейтингові шкали [4].

Методика «Оцінка рівня бажання» автора В.К. Горбачевського використовується для діагностики компонентів мотиваційної структури, пов'язаної з рівнем бажання. Вона містить 42 твердження, де необхідно оцінити ступінь згоди або незгоди з ними. Виокремлені компоненти є потенціалом мотиваційної структури, яка виникає в процесі виконання завдання. Оцінки кожного компонента мотиваційної структури людини роблять можливим сформулювати анкету респондента із зазначенням кількісних показників та співвідношення пропонованих компонентів [2].

Нам було цікаво досліджувати у науково-педагогічних працівників задоволеність власним життям, що чинить вплив на мотивацію та бажання задля самореалізації. Для цього використовується метод «Шкала якості життя» Водоп'янової. Анкета містить 36 питань, які показують задоволення в наступних категоріях індивідуального життя: особисті досягнення, спілкування з близькими людьми, робота, здоров'я, підтримка (зовнішня та внутрішня – соціальна), оптимізм, напруга (фізичний і психологічний дискомфорт), самоконтроль, негатив, емоції (настрій) [4].

Аналіз результатів статистичної обробки даних для групи педагогів із внутрішнім типом мотивації. Результати описової статистики дозволяють нам визначити середнє значення кожного показника для групи досліджуваних з внутрішньою мотивацією.

Таким чином, аналізуючи середні показники самореалізації педагогів, бачимо, що найважливішим для їх самореалізації є контакт, гнучкість у спілкуванні та аутосимпатія. Але найменш важливими є орієнтація в часі,

креативність і автономія.

Таблиця 3.1.1

Описова статистика для групи респондентів
з внутрішнім типом мотивації

Індекси	N	M	SD
Орієнтування в часі	41	5,63415	1,57728
Значення	41	8,17073	2,04820
Погляд на природу людини	41	7,90244	2,26721
Потреба в пізнанні	41	7,34146	1,91846
Творчість	41	6,48780	1,62975
Автономність	41	6,82927	2,30111
Спонтанність	41	12,39024	2,39664
Саморозуміння	41	14,53659	2,92487
Аутосимпатія	41	19,95122	3,89840
Контактність	41	22,70732	3,64173
Гнучкість у взаємодії	41	21,65854	4,07191

Це свідчить про те, що для педагогів контактність, гнучкість у спілкуванні та аутосимпатія відіграє найважливішу роль у їх самореалізації. На шляху до своєї самореалізації педагоги спроможні встановлювати тривалі та дружні стосунки з іншими, здатні до адекватного самовираження та саморозкриття в спілкуванні. Однак, орієнтація в часі, креативність і автономія є не надто важливими для успішної самореалізації педагога. Це свідчить про те, що у них прослідковується творчість в роботі, самопідтримка та внутрішня мотивація. Причому педагогам із внутрішнім типом мотивації не є властивою спрямованість на сьогоднішній день, тобто «тут і тепер» і це не заважає їх самореалізації.

З точки зору мотивації, результати описової статистики дозволяють авторам говорити про такі важливі показники, як: потреба в матеріальному забезпеченні, гарні умови праці, визнання та самовдосконалення.

При цьому потреба у стабільній взаємодії найменш виражена.

Описова статистика для групи респондентів
з внутрішнім типом мотивації

Індекси	N	M	SD
Потреба в матеріальному забезпеченні	41	31,41463	5,42206
Потреба в хороших умовах роботи	41	31,39024	5,22914
Необхідність чіткої структури роботи	41	29,58537	4,90396
Потреба в соціальних контактах	41	27,34146	4,18097
Потреба в стабільній взаємодії	41	25,92683	3,01156
Потреба у визнанні	41	31,85366	3,88948
Потреба в досягненні	41	29,26829	3,89887
Потреба у владі	41	29,34146	5,76025
Необхідність змін	41	27,63415	3,58299
Потреба бути творчим	41	29,80488	3,48008
Потреба в самовдосконаленні	41	31,46341	4,59400
Потреба в цікавих соціальних послугах	41	29,48780	4,19596

Тим часом мотиватором для педагогів з внутрішнім типом є мотивація – це робота, яка має хороший набір пільг і надбавок. Крім того, для них важливо мати комфорт на робочому місці, тобто емоційно комфортне та чисте робоче місце, де є тиха та затишна атмосфера. Інакше внутрішня мотивація буде зменшуватися, якщо їм доводиться виконувати професійні обов'язки на холоді або в брудному середовищі, а отже, продуктивність знизиться. Потреба у визнанні повинні бути забезпечені позитивною оцінкою та повагою з боку колег і керівництва за відповідні заслуги, досягнення та успіхи. Можливість самовдосконалення може бути різновидом або мотиватором, який можна задовольнити через різні тренінги, курси, майстер-класи. Це може бути можливість дізнатися щось нове та вдосконалювати знання, уміння та навички.

До найбільш значущих показників оцінки рівня потреб педагога слушно віднести наступні: внутрішня мотивація, ініціатива, значущість і регулярність результатів. Найменш важливим показником є оцінка рівня досягнення.

Таблиця 3.1.3

Описова статистика для групи респондентів
з внутрішнім типом мотивації

Індекси	N	M	SD
Внутрішній мотив	41	12,78049	2,63166
Пізнавальний мотив	41	10,53659	3,27183
Мотив ухилення	41	10,97561	3,57413
Змагальний мотив	41	10,85366	2,91171
Зміна мотиву діяльності	41	10,58537	3,16998
Мотив самооцінки	41	10,24390	2,81763
Значущість результатів	41	12,02439	2,93673
Складність завдання	41	8,39024	2,35455
Навмисне зусилля	41	10,12195	3,01824
Оцінка рівня досягнень	41	7,92683	2,32798
Оцінка потенціалу	41	11,70732	2,32641
Заданий рівень мобілізації зусиль	41	10,17073	2,94026
Очікуваний рівень результату	41	7,70732	2,12419
Регулярність результатів	41	11,09756	2,64391
Ініціатива	41	12,00000	2,22486

Це свідчить про те, що рівень бажання безпосередньо пов'язаний з процесом діяльності. Він узагальнюється і виражається через участь у самому завданні. Здатність проявляти власну ініціативу в роботі, висловлювати бачення проблеми, які виникають у процесі роботи, розуміючи та покладаючись на особисті здібності для досягнення мети має велике значення.

Аналізуючи середні значення якості життя в респондентів, можна констатувати, що особлива увага приділяється особистісним досягненням та

спілкування з близькими людьми. В той самий час, найменше проявляються оптимізм, самоконтроль і негативні емоції.

Таблиця 3.1.4

Описова статистика для групи респондентів
з внутрішнім типом мотивації

Індекси	N	M	SD
Робота	41	23,56098	6,50788
Особисті досягнення	41	24,60976	5,56272
Здоров'я	41	23,95122	5,68309
Спілкування з близькими людьми	41	24,58537	6,06208
Підтримка	41	23,63415	5,18052
Оптимізм	41	22,09756	4,02371
Напруга	41	23,78049	6,09308
Самоконтроль	41	22,36585	4,38609
Негативні емоції	41	22,29268	4,22637

Описова статистика свідчить про те, що вони прагнуть взаємовигідно контактувати з людьми, намагаються розкритися, є не терплячими до брехні. Однак, для кращої самореалізації їм потрібно на роботі мати повний набір пільг і допомог. Маючи це, вони можуть докладати більше зусиль і часу для задоволення цієї потреби. Педагоги характеризуються ініціативністю та усвідомленням власних можливостей задля досягнення мети, яка також свідчить про їх внутрішню мотивацію.

Існують також зв'язки між показниками самоактуалізації та іншими психологічними характеристиками.

За результатами дослідження можна зробити висновок, що в більшості є потреба в матеріальному забезпеченні ($r = 0,33$ при $p < 0,05$), внутрішній мотив ($r = 0,33$ при $p < 0,05$) збільшується пропорційно орієнтації в часі. Проте чим менша потреба в досягненні ($r = -0,37$ при $p < 0,05$) і мотив зміни діяльності ($r = -0,31$ при $p < 0,05$) тим більшою є орієнтація в часі.

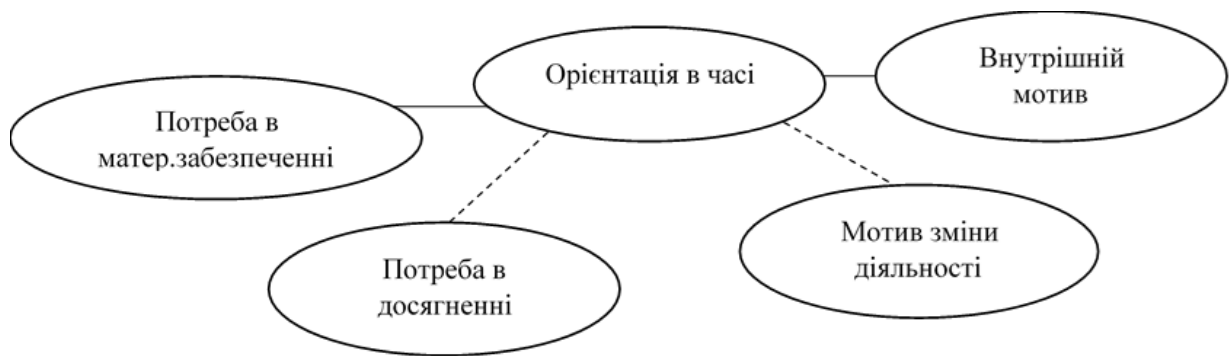

Рис. 3.1.1. Кореляційні зв'язки за шкалою «Орієнтування в часі»

Доведено, що чим більше мотив уникнення ($r = 0,44$ при $p < 0,05$) і змагальний мотив ($r = 0,32$ при $p < 0,05$), тим вищі цінності, які будуть мати респонденти. Однак чим менший мотив зміни активності ($r = -0,36$ при $p < 0,05$), тим вищими будуть значення (див. рис. 3.1.2)

Рис. 3.1.2. Кореляційні зв'язки за шкалою «Цінності»

Результати кореляції свідчать про те, що чим більший внутрішній мотив ($r = 0,46$ при $p < 0,05$) та спілкування з близькими людьми ($r = 0,32$ при $p < 0,05$), тим ширшими будуть погляди на природу людини. Однак, нижчим буде очікуваний рівень результатів ($r = -0,32$ при $p < 0,05$), кращими будуть погляди на людську природу.

Кореляційні зв'язки за шкалою «Рівень поглядів на природу людини»

Назва шкали	Значення r	P
Внутрішній мотив	0,46	0,05
Спілкування з близькими людьми	0,32	0,05
Очікуваний рівень результатів	-0,32	0,05

Також з'ясовано, що чим менша потреба в роботі ($r = -0,37$ при $p < 0,05$), тим більша потреба в пізнанні (див. рис. 3.1.3).

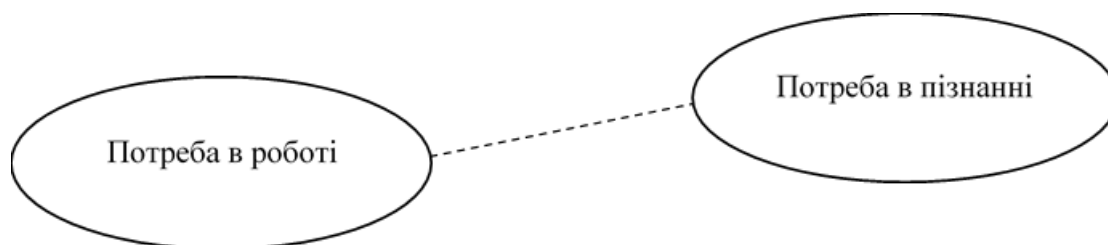

Рис. 3.1.3. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба в пізнанні»

Чим більшу автономію виявляють педагоги, тим більше внутрішньої мотивації буде у них спостерігатися ($r = 0,32$ для $p < 0,05$), але менший мотив зміни активності ($r = -0,36$ для $p < 0,05$) (див. рис. 3.1.4)

Рис. 3.1.4. Кореляційні зв'язки за шкалою «Автономність»

За результатом кореляції можна зробити висновок, що разом зі зниженням мотиву зміни діяльності ($r = -0,40$ при $p < 0,05$), посилюється прояв спонтанності.

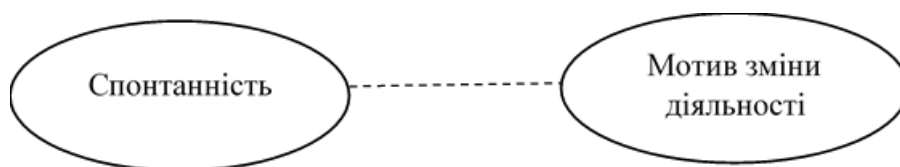

Рис. 3.1.5. Кореляційні зв'язки згідно за шкалою «Спонтанність»

Чим більша потреба у владі ($r = 0,32$ при $p < 0,05$) та мотив уникнення ($r = 0,32$ для $p < 0,05$), тим менший є мотив зміни активності ($r = -0,33$ для $p < 0,05$), а також більшим буде проявлятися саморозуміння (див. табл.3.1.8).

Таблиця 3.1.6

Кореляційні зв'язки за шкалою «Саморозуміння»

Назва шкали	Значення r	P
Потреба в харчуванні	0,32	0,05
Мотив ухилення	0,32	0,05
Зміна мотиву діяльності	-0,33	0,05

Також за результатами дослідження зроблено висновок, що підвищення внутрішнього мотиву ($r = 0,48$ при $p < 0,05$), тягне за собою зниження рівня результатів ($r = -0,34$ при $p < 0,05$), аутосимпатія збільшується.

Рис. 3.1.6. Кореляційні зв'язки за шкалою «Аутосимпатія»

У дослідженні також виявлено, що чим більше виражений мотив уникнення ($r = 0,60$ при $p < 0,05$), тим більшим є контакт.

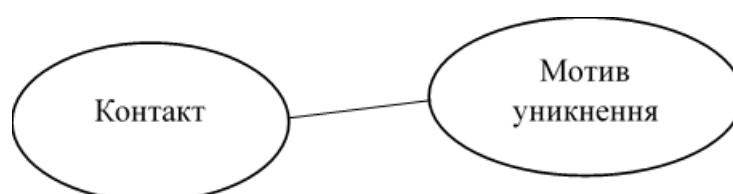

Рис. 3.1.7. Кореляційні зв'язки за шкалою «Контакт»

Дослідження засвідчує, що зі збільшенням рівня спілкування з близькими людьми ($r = 0,35$ при $p < 0,05$), гнучкість в комунікації зростає, а зі зниженням очікуваного рівня результату ($r = -0,33$ при $p < 0,05$) підвищує гнучкість у спілкуванні.

Таблиця 3.1.7 Кореляційні зв'язки за шкалою «Гнучкість у спілкуванні»

Назва шкали	Значення r	P
Спілкування з близькими людьми	0,35	0,05
Очікуваний рівень результату	-0,33	0,05

Визначено, що чим менш виражена потреба в роботі ($r = -0,57$ при $p < 0,05$), тим більшою буде проявлятися потреба в соціальних контактах

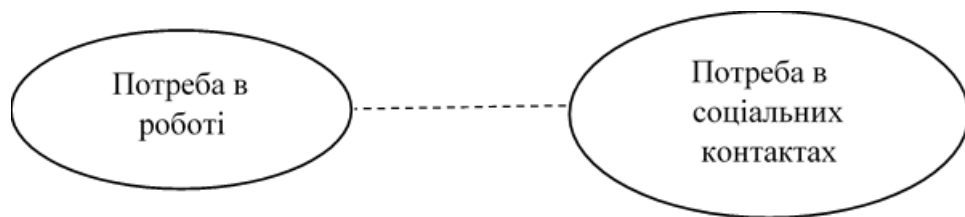

Рис. 3.1.8. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба в соціальних контактах»

Чим меншою є потреба в роботі ($r = -0,35$ при $p < 0,05$), тим більшою є потреба у стабільній взаємодії.

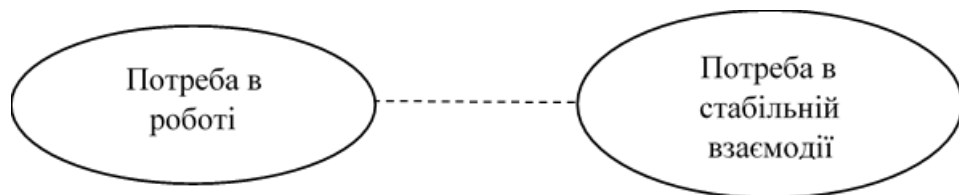

Рис. 3.19. Кореляційні зв'язки за шкалою «Необхідність стабільної взаємодії»

Встановлено, що чим більше мотив уникнення ($r = 0,31$ при $p < 0,05$), і чим менше особисте досягнення ($r = -0,31$ при $p < 0,05$), тим більшою буде потреба у творчості.

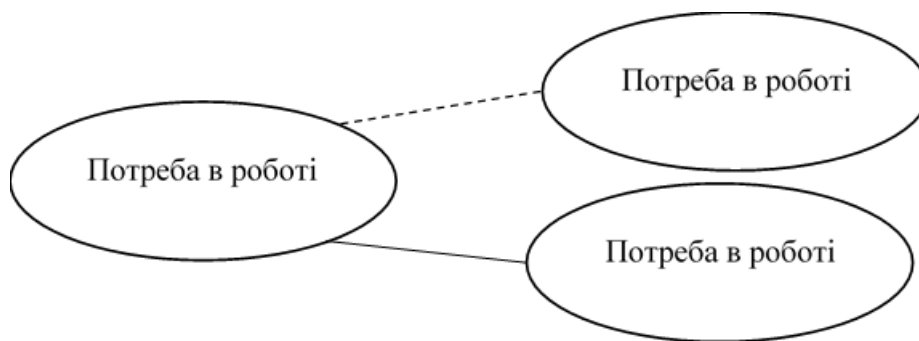

Рис. 3.1.10. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба у творчості»

Визначено, що чим менше пізнавальний мотив ($r = -0,32$ при $p < 0,05$) і значущість результатів ($r = -0,34$ при $p < 0,05$), тим більшою буде потреба в самовдосконаленні. Однак тим більшою буде оцінка власного потенціалу ($r = 0,32$ при $p < 0,05$) та спілкування з близькими людьми ($r = 0,34$ при $p < 0,05$), тим більша потреба самовдосконалення.

Рис. 3.1.11. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба в самовдосконаленні»

Зі збільшенням регулярності результатів ($r = 0,44$ при $p < 0,05$) і роботи ($r = 0,32$ при $p < 0,05$) буде збільшуватись потреба в соціальних контактах.

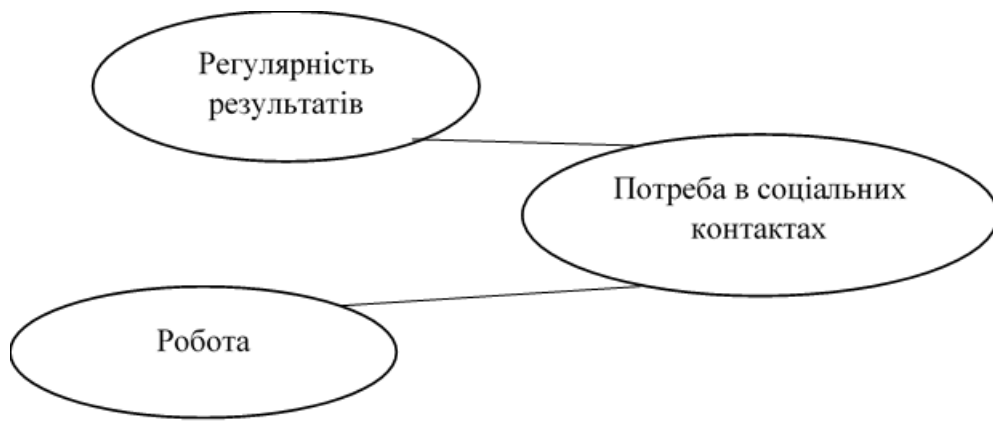

Рис. 3.1.12. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба в соціальних контактах»

Чим більше часова орієнтація ($r = 0,34$ при $p < 0,05$), погляд на природу людини ($r = 0,47$ при $p < 0,05$), автономність ($r = 0,32$ при $p < 0,05$), аутосимпатія ($r = 0,48$ при $p < 0,05$), регулярність результатів ($r = 0,33$ при $p < 0,05$), тим більшим буде внутрішній мотив.

Рис. 3.1.13. Кореляційні зв'язки за шкалою «Внутрішній мотив»

Виявлено, що зі збільшенням усвідомлення ($r = 0,44$ при $p < 0,05$), саморозуміння ($r = 0,31$ при $p < 0,05$), контакту ($r = 0,35$ при $p < 0,05$), особистісних досягнень ($r = 0,31$ при $p < 0,05$), спілкування з близькими людьми ($r = 0,31$ при $p < 0,05$) та оптимізму ($r = 0,43$ при $p < 0,05$), мотив уникнення

зростає. Зв'язок між внутрішньою мотивацією ($r = -0,37$ при $p < 0,05$) і мотивом уникнення є обернено пропорційний.

Таблиця 3.1.8

Кореляційні зв'язки за шкалою «Мотив ухилення»

Назва шкали	Значення r	P
Усвідомлення	0,44	0,05
Самофінансування	0,31	0,05
Контакт	0,35	0,05
Особисті досягнення	0,31	0,05
Спілкування з близькими людьми	0,31	0,05
Оптимізм	0,43	0,05
Внутрішня мотивація	0,37	0,05

Зв'язок між значеннями ($r = 0,31$ при $p < 0,05$) і змагальним мотивом прямо пропорційний.

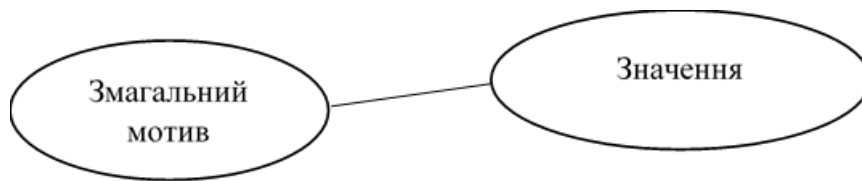

Рис. 3.1.14. Кореляційні зв'язки за шкалою «Змагальний мотив»

Визначено, що чим меншим є рівень орієнтації в часі ($r = -0,31$ при $p < 0,05$), усвідомлення ($r = -0,36$ при $p < 0,05$), автономність ($r = -0,36$ при $p < 0,05$), спонтанність ($r = -0,40$ при $p < 0,05$), саморозуміння ($r = -0,33$ при $p < 0,05$), потреби у визнанні ($r = -0,32$ при $p < 0,05$), тим нижчим є рівень мотиву зміни діяльності.

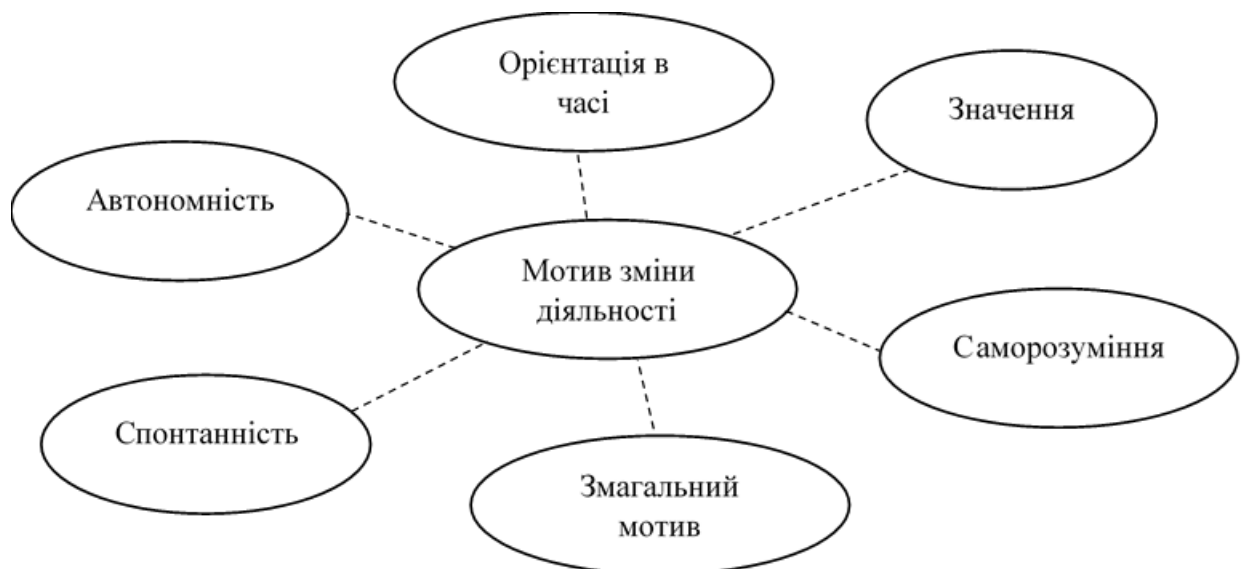

Рис. 3.1.15. Кореляційні зв'язки за шкалою «Мотив зміни діяльності»

Очевидним є те, що потреба у творчості ($r = 0,31$ при $p < 0,05$) також безпосередньо впливає на мотив самоповаги. Однак при зменшенні потреби у владі та впливові ($r = -0,39$ при $p < 0,05$), мотив самоповаги зростає.

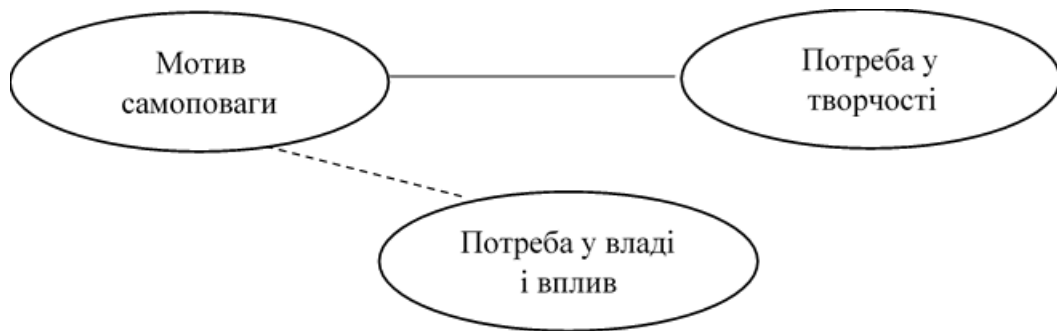

Рис. 3.1.16. Кореляційні зв'язки за шкалою «Мотив самоповаги»
Цінність результатів також зростає з підвищенням особистих досягнень ($r = 0,33$ при $p < 0,05$).

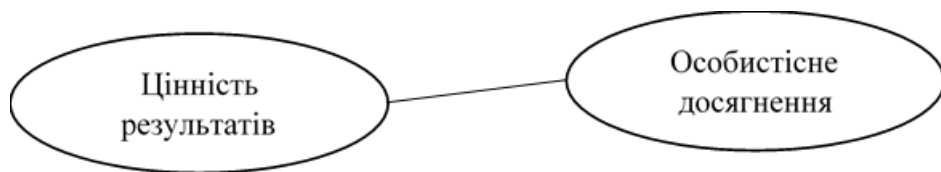

Рис. 3.1.17. Кореляційні зв'язки за шкалою «Цінність результатів»
Результати дослідження показують, що вольове зусилля також зростає зі збільшенням спілкування з близькими ($r = 0,34$ при $p < 0,05$) та досягнення результату в роботі ($r = 0,35$ при $p < 0,05$)

Рис. 3.1.18. Кореляційні зв'язки за шкалою «Вольове зусилля»

Ініціатива зростає з потребою в різноманітності та змінах ($r = 0,40$ при $p < 0,05$) і зі зменшенням закономірності результату ($r = -0,34$ при $p < 0,05$).

Рис. 3.1.19. Кореляційні зв'язки по шкалі «Ініціатива»

За емпіричними даними дослідження зв'язок з близькими людьми покращується з підвищенням рівня поглядів людини на природу ($r = 0,32$ при $p < 0,05$), гнучкість у спілкуванні ($r = 0,35$ при $p < 0,05$), потреба в цікавій суспільно корисній праці ($r = 0,31$ при $p < 0,05$), зовнішня позитивна мотивація ($r = 0,30$ при $p < 0,05$). Спілкування з близькими людьми поліпшується зі зниженням значення результатів ($r = -0,31$ при $p < 0,05$).

Таблиця 3.1.9

Кореляційні зв'язки за шкалою «Спілкування з близькими людьми»

Назва шкали	Значення r	P
Погляди на природу людини	0,32	0,05
Гнучкість у спілкуванні	0,35	0,05
Потреба в цікавій громадській роботі	0,31	0,05
Зовнішня позитивна мотивація	0,30	0,05
Рівень значущості результатів	-0,31	0,05

Рівень напруги зростає з потребою у визнанні ($r =$ при $p < 0,05$), зовнішня негативна мотивація ($r =$ при $p < 0,05$), мотивація самооцінки ($r =$ при $p < 0,05$).

Рис. 3.1.20. Кореляційні зв'язки за шкалою «Напруга»

Аналізуючи кореляційні зв'язки, можна помітити, що негативні емоції зростають паралельно з мотивом уникнення ($r = 0,42$ при $p < 0,05$) і регулярністю результатів ($r = 0,33$ при $p < 0,05$).

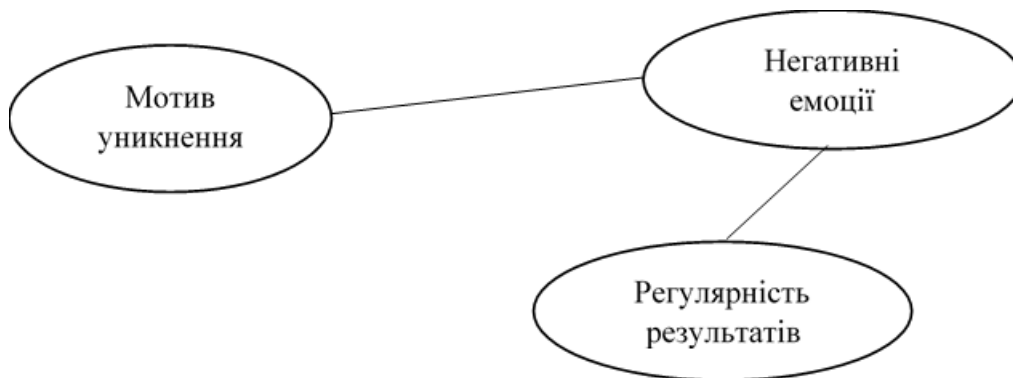

Рис. 3.1.21. Кореляційні зв'язки за шкалою «Негативні емоції»

Чим більшою є потреба в цікавих громадських послугах ($r = 0,31$ при $p < 0,05$) і внутрішньому мотиві ($r = 0,31$ при $p < 0,05$), тим більшою є потреба в особистих досягненнях. Чим менше потреба в змінах ($r = -0,37$ при $p < 0,05$), рівні мобілізації зусиль ($r = -0,32$ при $p < 0,05$) та ініціативі ($r = -0,34$ при $p < 0,05$), тим більшою є потреба в досягненнях.

Тому люди з внутрішнім типом мотивації характеризуються сучасним життям («тут і зараз»). Вони не схильні відкладати своє життя на потім або шукати певних рішень через проблеми минулого. Однак піти від такого способу життя можна через намагання до досягнень, коли людина хоче працювати наодинці, і отримані результати повинні бути оцінені. Тобто коли людина зосереджена виключно на своїй меті. Однак коли вона досягне цього, вона ставитиме нову мету і так без зупинки.

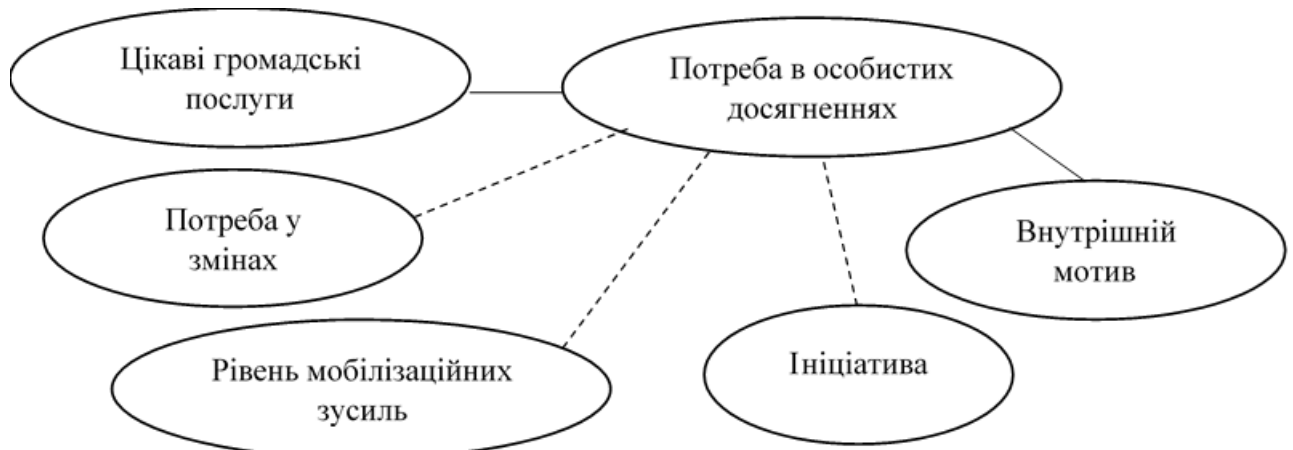

Рис. 3.1.22. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба досягнень»

Також можемо зробити висновок, що люди прагнуть до гармонійного життя та здорових стосунків з іншими. Вони мають такі цінності, як добро, краса, унікальність, досконалість. У них немає бажання маніпулювати людьми в їхніх інтересах. У спілкуванні з близькими цінують власну думку. Вони завжди відкриті до нових вражень, прагнуть пізнавати щось нове і не хочуть зупинятися, однак важливість роботи та навантаження не дозволяє їм цього зробити та бути повністю відкритим для нового.

При цьому вони бояться показати нижчі результати, ніж інші, і приділяти більше уваги не своїм особистим результатам, а результатам їхніх колег. У них немає спонтанної зміни роботи, тому що вони довіряють світу та впевнені у собі. Навіть з потреба в цікавому, громадська робота, потреба у досягненні, рівень мобілізації зусиль, потреба в змінах, ініціатива, внутрішній мотив, велика довіра до інших, не заважає їм вони не забувати про свої бажання та потреби, тому вони показують свою конкурентоспроможність, порівнюють себе з іншими і хочуть мати на них вплив. При цьому вони бояться бути гіршими в будь-чому.

Незважаючи на це, вони захоплені завданням, яке виконують, та почувають себе впевнено, позаяк це стає джерелом адекватної самооцінки та самосвідомості. Також важливо тісне спілкування з людьми. Вони є відкриті до нового досвіду та виявляють впевненість у собі. Вони вміють проявляти конкурентоспроможність, порівнювати себе з іншими і хочуть мати вплив на них. Страх показати низькі результати в роботі призводить до негативних емоцій та напруги індивідів. У них є прояв творчості в роботі, але правильним для них є важливість робити помилки. Тільки тоді вони зможуть встановити більш складну мету в своїй діяльності.

Таким чином, існує кореляція між орієнтацією на час як показником самореалізації, внутрішній мотив. Також є прямий зв'язок між цінністю самореалізації та змагальним мотивом і мотивом уникнення.

Встановлено, що педагоги з різним досвідом роботи мають психологічні відмінності. Для порівняння, отримані дані піддамо порівняльному однофакторному дисперсійному аналізу (тест Шеффе) при $p < 0,05$ проводили за

допомогою індикаторів. З цією метою ми згрупували досліджуваних таким чином: стаж роботи менше 10 років – 1 група, стаж роботи до 20 років – 2 група і третя група – стаж більше 20 років.

Таким чином, для другої групи є найбільша потреба у творчості ($M = 32.365$). На другому місці є потреба у творчості у першій групі, тобто для вчителів, які мають до 10 років досвіду ($M = 28.128$). Найменша роль потреби у творчості є у людей, які мають досвід більше 20 років, група 3 ($M = 30.323$).

Таблиця 3.1.10

Тест Шеффе за шкалою «Потреба у творчості»

Порівняння досвіду	(1) – $M=28,128$	(2) – $M=32,365$	(3) – $M=30,323$
0 (1)		0,012467	0,150765
1 (2)	0,012467		0,331507
2 (3)	0,151665	0,331507	

Потреба у значущості результатів виражена найбільше у першому ($M = 13.461$), а найменш важливою є потреба в значущості результатів третьої групи ($M = 10.553$).

Таблиця 2.1.11

Тест Шеффе за шкалою «Потреба значущості результатів»

Порівняння досвіду	(1) – $M=13,461$	(2) – $M=11,865$	(3) – $M=10,553$
0 (1)		0,393219	0,013670
1 (2)	0,393209		0,535640
2 (3)	0,013680	0,535640	

Підтримка визначена як дуже важлива для першої групи, для осіб до 10 років досвіду ($M = 26.010$), для осіб, молодших за 20, підтримка відіграє меншу роль ($M = 22.823$) і відіграє найменшу для осіб зі стажем понад 20 років ($M = 20.240$).

Таблиця 3.1.12

Тест Шеффе за шкалою «Підтримка»

Порівняння досвіду	(1) – M=26,010	(2) – M=20,240	(3) – M=22,823
0 (1)		0,029771	0,166430
1 (2)	0,029771		0,464807
2 (3)	0,175430	0,474907	

Тому потреба у творчості має пріоритетне значення у другої групи, тобто для педагогів зі стажем до 20 років. Ця група людей має творче ставлення до життя і праці. Педагоги не бояться експериментувати на своїх заняттях, тому що вони вважають, що це запорука успішного запам'ятовування матеріалу здобувачів освіти.

Для першої групи педагогів, тобто для тих, хто має досвід роботи 10 років, важлива значимість результатів. Для них важливо, наскільки корисні їх результати власної праці. Також для педагогів, які належать до першої групи згідно здійсненого розподілу, їхня особиста підтримка та власна праця відіграє важливу роль.

Водночас шляхом порівняльного аналізу t-критерієм Студента, встановлено відмінності внутрішньо мотивованих педагогів поміж тими, які проживання в сільській місцевості та в місті.

З метою порівняння отриманих даних використовують показники за t-критерієм Стюдента, виділено дві групи: перша – сільські жителі, друга – міських жителів.

Таблиця 3.1.13

Результати порівняльного аналізу згідно місця проживання педагогів

Показники	Середнє значення для сільських педагогів	Середнє значення для міських педагогів	t-значення	p
Потреба у матеріальному забезпеченні	33,21153	29,85364	2,03814	0,047421

Потреба в структурованій роботі	28,47368	30,54545	-1,36334	0,180595
Потреба в потужності	28,57895	30,00000	-0,78390	0,437833
Потреба в самовдосконаленні	30,84211	32,00000	-0,80116	0,427892
Потреба в цікавих соціальних сервісах	28,42105	30,40909	-1,53846	0,132012
Мотив у зміні діяльності	9,68421	11,36364	-1,73349	0,090910
Мотив самооцінки	11,10526	9,50000	1,87548	0,068228
Оцінка особистісний потенціал	12,64158	10,91909	2,52680	0,015065
Досягнення особистості	22,58421	26,26273	-2,14117	0,036717

Таким чином, для тих, хто проживає в сільській місцевості, такі показники, як потреба в матеріальному забезпеченні, мотив самооцінки та оцінка їх потенціалів мають більше значення. А для людей, що живуть у місті – потреба в структурованій роботі, потреба у владі, потреба в самовдосконаленні, потреба в цікавій суспільно корисній праці, важливішу роль відіграють зміна діяльності та особисті досягнення.

Аналізуючи результати порівняльного аналізу за місцем проживання, можна сказати, що педагоги, які проживають у сільській місцевості, ставлять більше акцент на матеріальну забезпеченість. У них також є бажання встановити складнішу мету в цьому ж виді діяльності.

Для педагогів, які живуть у місті, виникає більш важлива потреба у структурованій роботі. Інша характеристика педагогів, які живуть у місті, – це потреба в самовдосконаленні, зростанні та розвитку як особистості та індивідуальності. Це показник свободи і прагнення до незалежності. Для них характерно бажання керувати іншими, і це вказує на конкурентоспроможність педагогів.

Таким чином, для людей з внутрішньою мотивацією потреба в

самовдосконаленні буде більшою для освітян, які проживають у місті, і потреба для фінансової підтримки є більш важливою для освітян, які проживають у селі. Аналіз факторів дозволяє виділити групи причин, які впливають на роботу педагогів з внутрішньою мотивацією. З метою вивчити факторну структуру отриманих результатів та важливість окремих показників, застосовано факторний аналіз, методом головних компонент (обертання осей Varimax). Кількість факторів визначалась з опором на аналіз стовпчастої діаграми та власних значень.

Таким чином, виявлено сім прихованих факторів, які пояснюють 56,053% від загальної дисперсії даних.

Перший фактор охоплює такі шкали: «гнучкість в спілкування» (0,808), спонтанність (0,758), аутосимпатія (0,881), і погляд на природу людини (0,855). Називався «Самореалізація». Фактор пояснював 12,6% дисперсії. Пояснюючи результат, можна стверджувати, що для самореалізації в педагогів з внутрішнім типом мотивації, гнучкість, комунікабельність, спонтанність, є сформованим усвідомлене саморозуміння та здатність адекватно виражати себе в спілкуванні та відсутність стереотипів, які виражаються у поглядах на природу людини. Наступний фактор «Спілкування з близькими людьми» включає: робота (0,719), здоров'я (0,679), спілкування з рідними (0,735) і підтримка (0,670). Цей фактор описує 10,585% дисперсії.

Висновки свідчать про те, що спілкування з близькими людьми відіграє важливу роль для респондентів і повинна бути присутнім на роботі, виражається через підтримку, і це впливає на здоров'я. Цей фактор показує, що потреба в змінах може зростати.

Четвертий фактор, «Потреба в структурованій роботі», створився за шкалами: «потреба в хороших умовах праці» (-0,738), «потреба у структурованій роботі» (0,626) та «потреба у творчості» (-0,767). Фактор пояснює 7,578% дисперсії. Цей результат можна інтерпретувати як необхідність структурованої роботи особи з внутрішнім типом мотивації. Такі педагоги прагнуть бути високо організовані у своїй роботі. Вони хочуть чітко знати, що від них вимагається. Для них не важливо проявити свою творчість і

потребу в хороших умовах праці.

П'ятий фактор «Рівень наміру» охоплює такі шкали: «цінність самореалізації» (0,589), «мотив зміни діяльності» (0,578), «змагальний мотив» (0,678), що загалом пояснює 6,242% дисперсії. Пояснюючи цей фактор, можна сказати, що особистості характеризуються за важливістю високих результатів у діяльності інших людей, які буде важливим у самореалізації.

Шостий фактор отримав назву «Самоконтроль», який охоплює лише шкалу «самоконтроль» (0,634). Цей фактор описує 5,868% дисперсії. Самоконтроль властивий особам з внутрішнім типом мотивація. Вони легко приймають рішення, але мають більше зобов'язань, ніж їм потрібно виконати. Людям дуже легко адаптуватися в ситуації змін.

Сьомий фактор «Потреба у визнанні» представляє тільки 1 шкалу «потребу у визнанні» (0,659). Він описує 5,254% дисперсії. У таких осіб є потреба у визнанні, коли звучить щиро й охоче; інакше ця похвала може демотивувати педагога. Таким чином, після проведення опитування з використанням описової статистики, ми визначили, що особи з внутрішньою мотивацією мають потребу в адекватному саморозкритті та хороших умовах праці, що має одне з першочергових значень для них. Вони висувають власні пропозиції та ідеї для вирішення деяких робочих проблем. Більшого значення надають респонденти, які проживають у сільській місцевості, матеріальному забезпеченню. Вони сміливо ставлять перед собою складні цілі і досягають їх. Важливішою для міських педагогів є потреба у структурованій роботі та самовдосконаленні, що є показником свободи та бажання бути незалежними. Для них характерно прагнення керувати, і це вказує на конкурентоспроможність педагогів.

Аналіз результатів статистичної обробки даних для групи педагогів із зовнішнім типом мотивації, надають нам можливість виснувати про середнє значення кожного показника для групи досліджуваних із зовнішнім типом мотивації.

Так, аналізуючи середні значення показників самореалізації педагогів, можна стверджувати, що найбільшого значення для їх самореалізації має

гнучкість в спілкуванні, контактність, аутосимпатія та орієнтація в часі. Та найменш важливими є цінність самореалізації (див. табл. 3.1.14).

Таблиця 3.1.14

Описова статистика для групи досліджуваних
із внутрішнім типом мотивації

Показники	N	M	SD
Орієнтація в часі	44	13,36364	11,45079
Цінності	44	5,02273	1,43848
Погляд на природу людини	44	7,63636	2,13597
Потреба в пізнанні	44	6,97727	1,91066
Креативність	44	7,29545	2,09739
Автономність	44	6,27273	1,71673
Спонтанність	44	6,63636	2,13597
Само розуміння	44	11,77273	2,59574
Аутосимпатія	44	14,09091	2,76875
Контактність	44	18,18182	3,27977
Гнучкість у спілкуванні	44	21,65909	4,30761

Це свідчить про те, що для педагогів найбільшого значення в їх самореалізації відіграє гнучкість в спілкуванні, контактність, аутосимпатія та орієнтація в часі. На шляху своєї самореалізації педагоги здатні до адекватного самовираження та саморозкриття в спілкуванні, їм не властиві соціальні стереотипи. Вони є досить товариськими особами з адекватною самооцінкою. Їм властиве життя в даний момент «тут і тепер». Однак не важливими для успішної самореалізації педагогів виявились цінності. Це може свідчити про те, що люди даного типу можуть маніпулювати іншими людьми заради своїх інтересів.

Що стосується мотивації, то отримані результати описової статистики дозволяють нам говорити про такі важливі її показники як: потреба в матеріальному забезпеченні, потреба в хороших умовах праці, потреба бути креативним та потреба у самовдосконаленні. Разом з цим, найменш вираженою є потреба в соціальних контактах, потреба в стабільній взаємодії та потреба у владі.

Описова статистика для групи досліджуваних
із зовнішнім типом мотивації

Показники	N	M	SD
Потреба в матеріальному забезпеченні	44	31,61364	3,61017
Потреба в хороших умовах праці	44	32,40909	5,25321
Потреба в чіткій структурі роботи	44	28,38636	4,37336
Потреба в соціальних контактах	44	27,38636	4,17198
Потреба в стабільній взаємодії	44	27,63636	3,86451
Потреба у визнанні	44	30,97727	2,40628
Потреба у досягненні	44	28,81818	5,53329
Потреба у владі	44	27,72727	6,72504
Потреба в змінах	44	28,02273	3,61192
Потреба бути креативним	44	31,18182	3,41864
Потреба в самовдосконаленні	44	31,09091	4,66465
Потреба в цікавій суспільно-корисній роботі	44	30,81818	3,43222

Це свідчить про те, що мотиватором для педагогів із зовнішнім типом мотивації виступає, робота, в якій є хороший набір пільг та надбавок. Найбільшу роль стосовно продуктивності роботи відіграє комфорт на робочому місці, тобто чистота у приміщенні, тиша. Під час своєї діяльності, також, важливою умовою є можливість проявляти свою креативність, однак, і мати право на помилку. Мотиватором ще виступає можливість самовдосконалення, що може задовольнятися за допомогою різних тренінгів, курсів, майстер-класів, тобто щоб педагог мав можливість вчитися чомусь новому та вдосконалювати свої знання, навички та вміння.

Разом з тим, особи з зовнішнім типом мотивації не потребують великого кола спілкування, і в більшій мірі любляють працювати самостійно, це їх мотивує більше. Їм не важливо, чи вони мають якийсь вплив на своїх колег, головне – комфорт на робочому місці.

Також були з'ясовані й найбільш значимі показники оцінки рівня домагань педагогів. Так, зокрема, це такі показники як внутрішній мотив та оцінка свого потенціалу. Найменшими важливими є складність завдання, оцінка рівня досягнення результатів та очікуваний рівень результату.

Описова статистика для групи досліджуваних
із зовнішнім типом мотивації

Показники	N	M	SD
Внутрішній мотив	44	12,79545	2,90612
Пізнавальний мотив	44	10,61364	2,92715
Мотив уникнення	44	10,63636	2,81269
Змагальний мотив	44	11,25000	3,22869
Мотив зміни діяльності	44	11,34091	3,31973
Мотив самоповаги	44	10,68182	2,26985
Значущість результатів	44	11,59091	3,06001
Складність завдання	44	7,50000	2,68068
Вольове зусилля	44	11,11364	3,21491
Оцінка рівня досягнення результатів	44	7,81818	2,31550
Оцінка свого потенціалу	44	12,38636	2,80544
Намічений рівень мобілізації зусиль	44	10,25000	3,10382
Очікуваний рівень результату	44	7,63636	2,28332
Закономірність результатів	44	11,68182	3,32554
Ініціативність	44	11,36364	3,14081

Таблиця середніх значень свідчить, що досліджувані впевнені в собі, вміють захоплюватись своїм завданням вони здатні до взаємовигідних контактів з людьми, що для них відіграє великого значення в саморозкритті.

Вони вміють адекватно оцінювати свій рівень потенціалу, для вирішення поставлених задач. Не зважають на складність поставлених перед ними завдань та не очікують певного рівня результату після їх виконання.

Аналізуючи середні значення показників якості життя досліджуваних осіб, можна стверджувати, що особлива увага приділяється роботі, особистим досягненням, здоров'ю, спілкуванню з близькими та підтримці. Разом з цим, найменш проявляється оптимістичність та негативні емоції.

Описова статистика для групи досліджуваних
із зовнішнім типом мотивації

Показники	N	M	SD
Робота	44	24,27273	4,90071
Особисті досягнення	44	24,56818	5,38472
Здоров'я	44	24,75000	3,81018
Спілкування з близькими	44	24,18182	5,38418
Підтримка	44	24,18182	4,51495
Оптимістичність	44	21,47727	4,51606
Напруженість	44	23,31818	4,53807
Самоконтроль	44	22,90909	5,35189
Негативні емоції	44	21,18182	4,53038

За результатом таблиці описової статистики задоволеністю життям, було визначено, що великої уваги в житті осіб із зовнішньою мотивацією відіграє сама робота, як факт. Також, заслуговують уваги особисті досягнення та виконання поставлених цілей, які будуть мати більшу результативність за рахунок підтримки з боку близьких людей. Не схильні виражати свої негативні емоції, тримають в собі.

Дані описової статистики свідчать нам про те, що досліджуваним особам із зовнішнім типом мотивації властиве адекватне вміння самовиражатися в спілкуванні. Однак, педагоги не потребують дуже великого кола спілкування, їм достатньо кільки «перевірених» людей. Вони зовсім не схильні вірити і дотримуватись соціальних стереотипів та живуть з думкою про даний момент.

Особи з перевагою зовнішньої мотивації спроможні продуктивно працювати тільки з комфортом на робочому місці. Однак, також, для кращої самореалізації їм потрібна робота з повним набором пільг та надбавок, при цьому, вони здатні докладати більше зусиль та часу для задоволення даної потреби. Педагогам властивий прояв креативності та здатність усвідомлювати свій потенціал.

Також встановлені взаємозв'язки між показниками самореалізації та іншими психологічними характеристиками.

За результатами дослідження можна зробити висновок, що чим більша потреба в хороших умовах праці ($r= 0,61$ при $p<0,05$), потреба в змінах ($r= 0,36$ при $p<0,05$), потреба в креативності ($r=0,30$ при $p<0,05$), тим більшою буде спостерігатися орієнтації в часі. Разом з тим, чим менша потреба в структурі роботи ($r=-0,46$ при $p<0,05$) потреба у визнанні ($r=-0,36$ при $p<0,05$) та змагальний мотив($r=-0,30$ при $p<0,05$), тим більша орієнтація в часі.

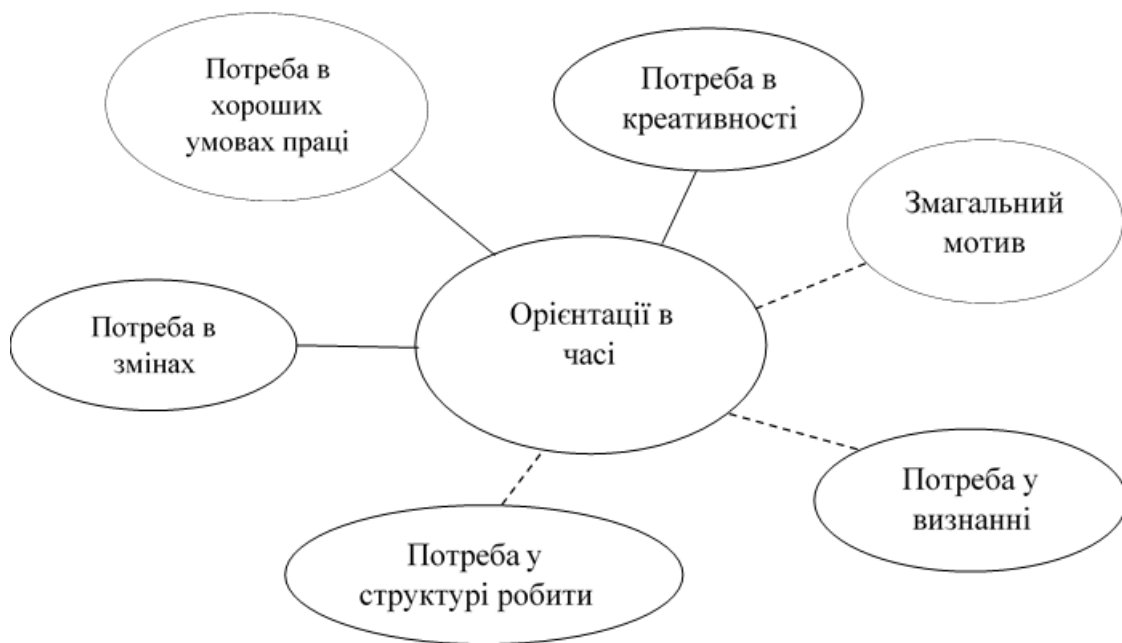

Рис. 3.1.23. Кореляційні зв'язки за шкалою «Орієнтації в часі»

Також встановлено, що чим більшою є оптимістичність ($r= 0,30$ при $p<0,05$), тим більшими є цінності у досліджуваних осіб.

Рис. 3.1.24. Кореляційні зв'язки за шкалою «Цінність самореалізації»

За результатом кореляції можна зробити висновок, що чим більшим є мотив уникнення ($r=0,31$ при $p<0,05$) та значущість результатів ($r= 0,32$ при $p<0,05$), тим більшими будуть погляди на природу людини. Однак чим меншим є мотив самоповаги ($r=-0,35$ при $p<0,05$) та очікуваний рівень результатів($r=-$

0,36 при $p < 0,05$), тим більшими будуть погляди на природу людини.

Таблиця 3.1.18

Кореляційні зв'язки за шкалою «Погляд на природу людини»

Назва шкал	Значення r	p
Мотив уникнення	0,31	0,05
Значущість результатів	0,32	0,05
Мотив самоповаги	-0,35	0,05
Очікуваний рівень результатів	-0,36	0,05

Також було встановлено, що чим більшою є потреба в матеріальному забезпеченні ($r = 0,47$ при $p < 0,05$), тим більшою є потреба в пізнанні. Однак, чим меншою є потреба в досягненні ($r = -0,32$ при $p < 0,05$) та очікуваний рівень результатів ($r = -0,47$ при $p < 0,05$), тим більшою є потреба в пізнанні.

Рис. 3.1.25. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба в пізнанні»

Нами було також виявлено, що чим меншою є потреба в хороших умовах праці ($r = -0,37$ при $p < 0,05$) та оцінка свого рівня потенціалу ($r = -0,30$ при $p < 0,05$), тим більшою є креативність.

Рис. 3.1.26. Кореляційні зв'язки за шкалою «Креативність»

Після обробки результатів було виявлено, що чим більшою є потреба в хороших умовах праці ($r= 0,37$ при $p<0,05$) та самоконтроль ($r= 0,31$ при $p<0,05$), тим більшою буде спонтанність. Однак чим більшою є автономність, тим меншою буде потреба у визнанні ($r=-0,42$ при $p<0,05$) та оцінка рівня досягнення результату ($r= -0,33$ при $p<0,05$).

Рис. 3.1.27. Кореляційні зв'язки за шкалою «Спонтанність»

Під час обробки статистичних даних встановлено, що чим меншим буде мотив уникнення ($r= -0,36$ при $p<0,05$), складність завдань ($r=-0,31$ при $p<0,05$) та ініціативність ($r=-0,30$ при $p<0,05$), тим більшим буде саморозуміння.

Таблиця 3.1.19

Кореляційні зв'язки за шкалою «Саморозуміння»

Назва шкал	Значення r	p
Мотив уникнення	-0,36	0,05
Складність завдання	-0,31	0,05
Ініціативність	-0,30	0,05

Також за результатами дослідження можна зробити висновок, що чим більшою буде потреба в хороших умовах праці ($r= 0,37$ при $p<0,05$) та чим меншим буде потреба в структурі роботи ($r= -0,34$ при $p<0,05$), потреба у визнанні ($r= -0,41$ при $p<0,05$), потреба в цікавій суспільно-корисній роботі ($r= -0,33$ при $p<0,05$), мотив самоповаги ($r= -0,38$ при $p<0,05$) та очікуваний рівень результатів ($r= -0,36$ при $p<0,05$), тим більшою буде аутосимпатія.

Рис. 3.1.28. Кореляційні зв'язки за шкалою «Аутосимпатія»

Чим меншим буде мотив уникнення ($r=-0,35$ при $p<0,05$), складність завдання ($r=-0,38$ при $p<0,05$), оцінка рівня досягнення результату ($r=-0,31$ при $p<0,05$) та ініціативність ($r=-0,33$ при $p<0,05$) тим більшою буде

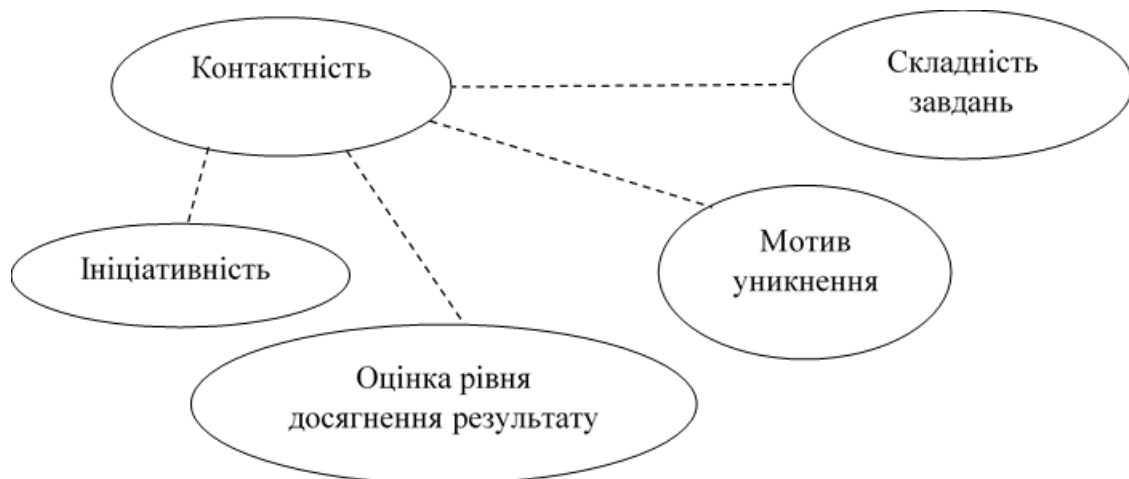

Рис. 3.1.29. Кореляційні зв'язки за шкалою «Контактність»

Також нами було виявлено чим меншим є мотив самоповаги ($r=-0,35$ при $p<0,05$) та закономірності результатів ($r=-0,35$ при $p<0,05$) тим більшою є гнучкість в спілкуванні.

Кореляційні зв'язки за шкалою «Гнучкість в спілкуванні»

Назва шкал	Значення r	p
Мотив самоповаги	-0,35	0,05
Закономірність результатів	-0,35	0,05

Встановлено, що чим більшим буде змагальний мотив ($r=0,35$ при $p<0,05$), тим більшою буде потреба в соціальних контактах.

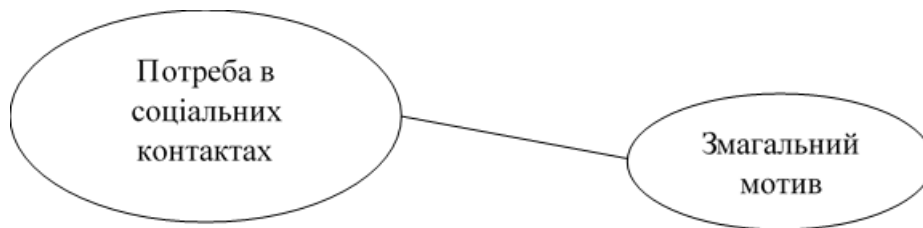

Рис. 3.1.30. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба в соціальних контактах»

Чим більшим буде пізнавальний мотив ($r=0,31$ при $p<0,05$), тим більшою буде потреба у владі.

Рис. 3.1.31. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба у владі»

Чим більшою буде орієнтація в часі ($r=0,36$ при $p<0,05$), та змагальний мотив ($r=-0,36$ при $p<0,05$), тим більшою буде потреба у змінах.

Також встановлено, чим більше орієнтація в часі ($r= 0,30$ при $p<0,05$) та чим меншим будуть значущість результатів ($r=-0,32$ при $p<0,05$) та оцінка рівня досягнення результатів ($r=-0,30$ при $p<0,05$), тим більшою буде потреба в креативності.

Рис. 3.1.32. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба в креативності»

Встановлено, що чим більшою буде підтримка ($r=0,30$ при $p<0,05$), та чим меншою буде ініціативність ($r=-0,30$ при $p<0,05$), спілкування з близькими людьми ($r=-0,32$ при $p<0,05$), тим більшим буде самовдосконалення.

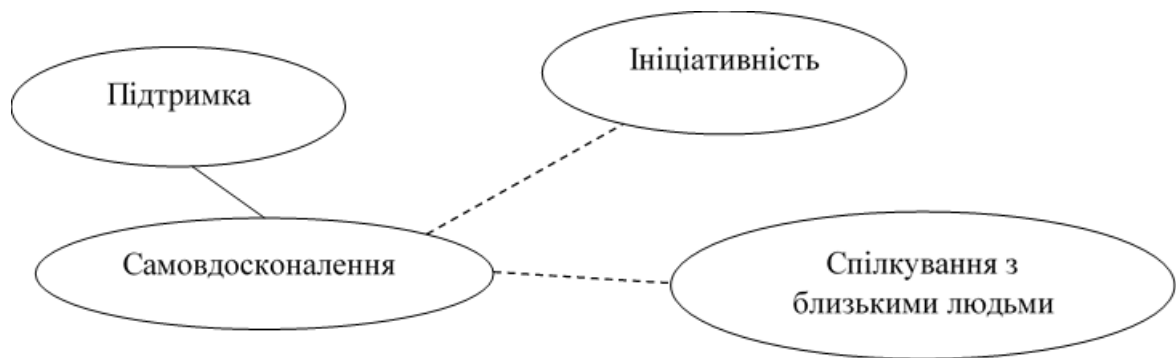

Рис. 3.1.33. Кореляційні зв'язки за шкалою «Самовдосконалення»

Чим більшою буде потреба в спілкуванні з близькими ($r=0,32$ при $p<0,05$), тим більшою буде потреба в суспільних контактах.

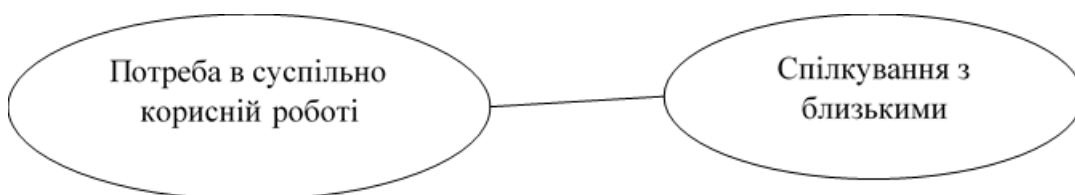

Рис. 3.1.34. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба в суспільно корисній роботі»

Чим більшими будуть погляди на природу людини ($r=0,30$ при $p<0,05$), тим більшим буде мотив уникнення. Однак чим меншим буде саморозуміння ($r=-0,36$ при $p<0,05$), контактність ($r=-0,35$ при $p<0,05$), тим більшим буде

мотив уникнення.

Таблиця 3.1.21

Кореляційні зв'язки за шкалою «Мотив уникнення»

Назва шкал	Значення r	p
Погляди на природу людини	0,30	0,05
Саморозуміння	-0,36	0,05
Контактність	-0,35	0,05

Чим більшою є потреба в соціальних контактах ($r=0,35$ при $p<0,05$) та чим меншою є орієнтація в часі ($r=-0,31$ при $p<0,05$) і потреби в змінах ($r=0,36$ при $p<0,05$), тим більший буде змагальний мотив.

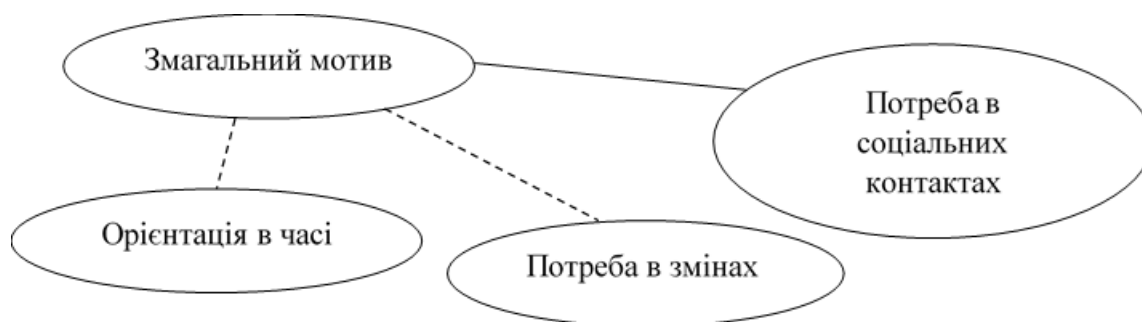

Рис. 3.1.35. Кореляційні зв'язки за шкалою «Змагальний мотив»

Чим більшим буде напруження ($r=0,31$ при $p<0,05$), тим більшим буде мотив зміни діяльності.

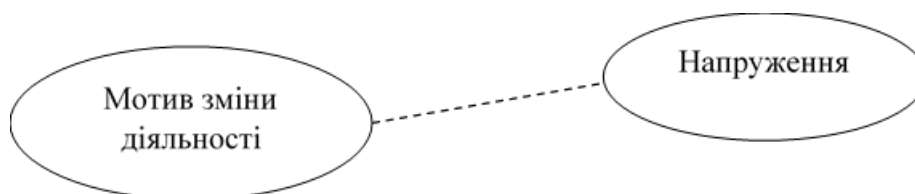

Рис. 3.1.36. Кореляційні зв'язки за шкалою «Мотив зміни діяльності»

Чим меншим буде погляд на природу людини ($r=-0,35$ при $p<0,05$), аутосимпатія ($r=-0,38$ при $p<0,05$), гнучкість в спілкуванні ($r=-0,35$ при $p<0,05$),

тим більшим буде мотив самоповаги.

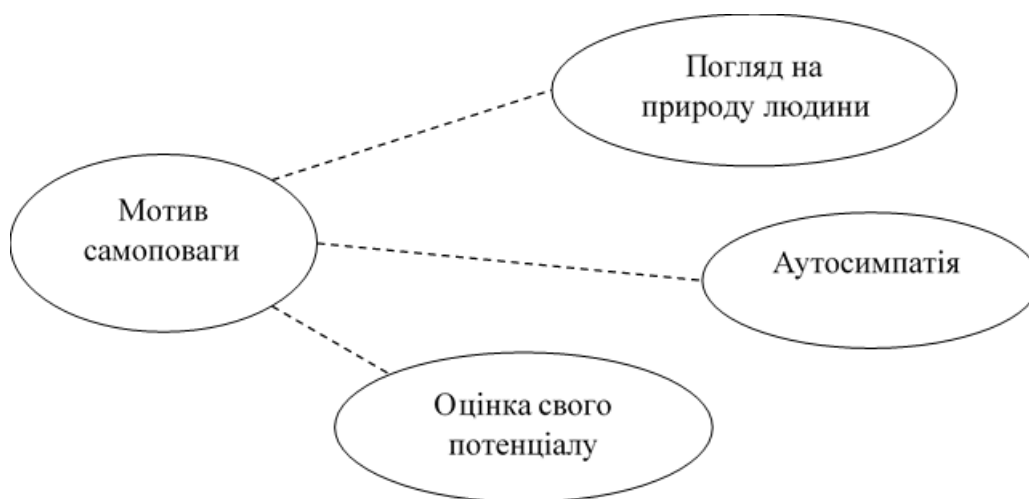

Рис. 3.1.37. Кореляційні зв'язки за шкалою «Мотив самоповаги»

Чим більшими будуть погляд на природу людини ($r=0,32$ при $p<0,05$) та чим меншою буде потреба в чіткій структурі роботи ($r=-0,42$ при $p<0,05$), тим більше буде цінність результатів.

Рис. 3.1.38. Кореляційні зв'язки за шкалою «Цінність результатів»

Чим більшим буде спілкування з близькими людьми ($r=0,33$ при $p<0,05$), тим більшим буде вольове зусилля.

Рис. 3.1.39. Кореляційні зв'язки за шкалою «Вольове зусилля»

Чим менше буде саморозуміння ($r=-0,30$ при $p<0,05$), контактність ($r=-0,33$ при $p<0,05$), тим ініціативність буде меншою.

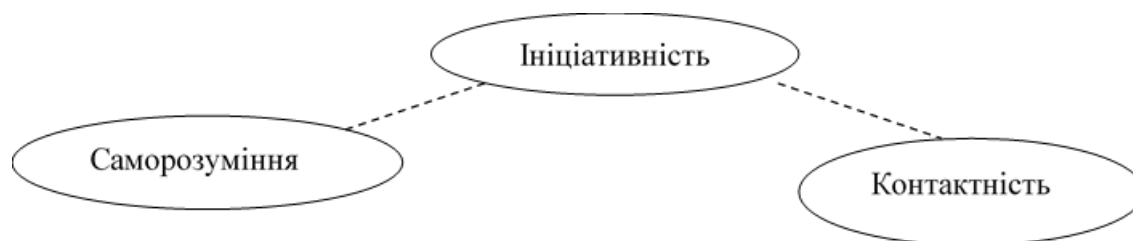

Рис. 3.1.40. Кореляційні зв'язки за шкалою «Ініціативність»

Чим більшою буде потреба в цікавій суспільно-корисній роботі ($r=0,32$ при $p<0,05$), вольове зусилля ($r=0,33$ при $p<0,05$), тим спілкування з близькими людьми буде вищим.

Таблиця 3.1.22

Кореляційні зв'язки за шкалою «Спілкування з близькими людьми»

Назва шкал	Значення r	p
Потреба в цікавій суспільно-корисній роботі	0,32	0,05
Вольове зусилля	0,33	0,05

Чим більшим буде мотив зміни діяльності ($r=0,31$ при $p<0,05$) та чим менше буде потреба в самовдосконаленні ($r=-0,32$ при $p<0,05$), закономірність результатів ($r=-0,42$ при $p<0,05$), тим більша буде

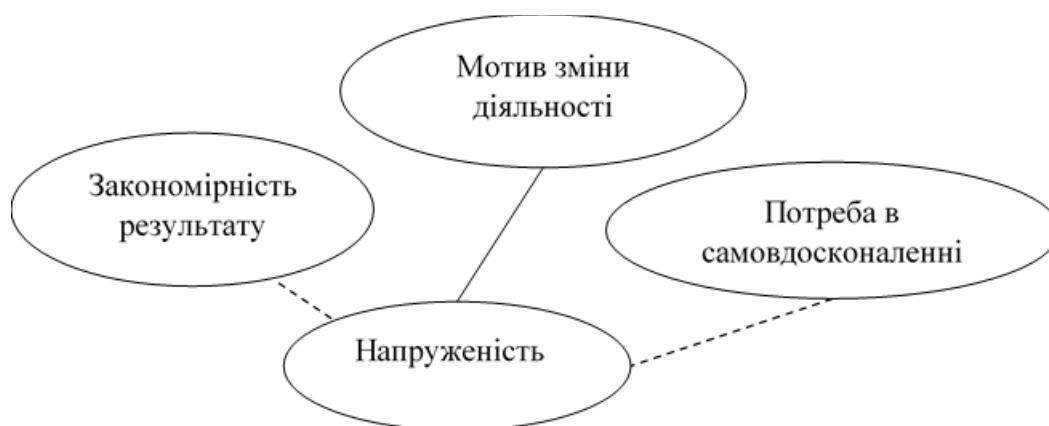

Рис. 3.1.41. Кореляційні зв'язки за шкалою «Напруженість»

Чим більшим буде мотив уникнення ($r=0,35$ при $p<0,05$), тим рівень негативних емоцій буде вищим.

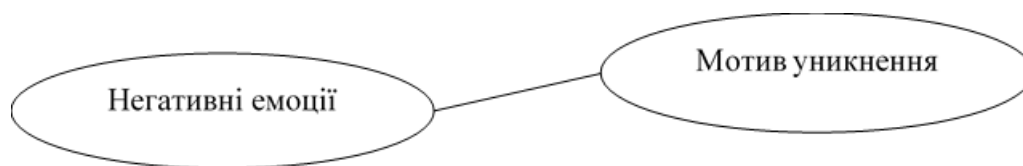

Рис. 3.1.42. Кореляційні зв'язки за шкалою «Негативні емоції»

Рис. 3.1.43. Кореляційні зв'язки за шкалою «Потреба у змінах»

Результати кореляції можна проінтерпретувати наступним чином. Людям із зовнішнім типом мотивації для реалізації себе важливо, щоб на робочому місці були хороші умови праці та сприятливий соціально-психологічний клімат. При цьому велику роль відіграє право і час на вираження власної креативності, висунення своїх ідей та припущень. Однак, для них не важливою є похвала зі сторони інших людей чи бажання досягати як найвищих результатів. За рахунок позитивного погляду на життя, люди прагнуть до гармонійних здорових стосунків, тобто не будуть маніпулювати ними в своїх інтересах.

Вони прагнуть до нового і незнайомого, однак підґрунтям такого прагнення обов'язково має бути задоволене матеріальне становище. Не люблять працювати самостійно та не уникають діяльності, яка пов'язана з невизначеністю, адже за рахунок цього зможуть освоїти щось нове для себе.

Також виявлено, що самореалізація педагогів із зовнішнім типом мотивації напряду залежить від поглядів на природу людини, тобто природної симпатії до людей, довіри, чесності та неупередженості стосовно інших. Цьому сприяє боязнь наслідків стосовно своїх низьких результатів, вони схильні надавати їм високого значення.

Педагоги даного типу легко приймають рішення, та легко адаптуються до нових умов чи обставин в житті. Дуже часто беруть на себе забагато обов'язків, навіть, тих, що повинні виконувати колеги, при цьому не чекають визнання від когось. Їх продуктивність праці не залежить від умов роботи.

Вони більш чутливі до своїх бажань та потреб, за рахунок меншого зосередження на поставлених перед ним завданнях, що і буде носити допоміжний характер для власної самореалізації. Адекватна самооцінка та ясно усвідомлена «Я-концепція» формулюється за рахунок стосунків в колективі та стосунків з керівником закладу освіти, в якому педагог працює. Тому, якщо на роботі все складається гармонійно, то педагогам легше ставити перед собою все більш важку мету. Важливою підтримка, як духовна релігійна, так і дружня чи колективна на роботі, що сприяє його розвитку педагога як особистості.

За рахунок постійного прагнення до чогось нового, людям даного типу досить важко підтримувати тривалі стосунки з оточуючими, також, вони схильні орієнтуватись на думку оточуючих, адже є не впевненими в собі.

Однак, при незадоволенні потреб у самовдосконаленні в особистісному рості проявляється особистісна напруженість та негативні емоції.

Також за рахунок страху показувати низькі результати в діяльності виникає почуття вини чи сорому. Багато речей не можуть сприйматись легко і без зайвого роздратування.

Таким чином, наша гіпотеза про те, що потреба самовдосконалення буде мати прямий зв'язок із підтримкою підтвердилась та гіпотеза про те, що орієнтація в часі буде пов'язана із потребою в хороших умовах праці та потребою в креативності підтвердилась.

Факторний аналіз даних. З метою подальшого аналізу факторної структури одержаних результатів і вагомості деяких показників ми застосували факторний аналіз з використанням методу головних компонент. Кількість факторів ми визначали на підставі аналізу точкової діаграми та власних значень.

Ми виявили 7 латентних факторів, які представляють 54,831% сукупної дисперсії даних.

Перший фактор об'єднує такі шкали: «потреба в хороших умовах праці» (0,789), «потреба в структурі роботи» (-0,741), «потреба в креативності» (0,712). Він отримав назву «Потреба в хороших умовах праці». Чинник пояснює 11,0 % дисперсії.

Інтерпретуючи отриманий результат можна засвідчити, що для самореалізації педагогів із зовнішнім типом мотивації важливими є хороші умови праці. При тому педагогам даного типу властивим є прояв нових ідей, але для них значущим є право на помилку.

Другий фактор «Комунікація» включає: «саморозуміння» (0,785), «контактність» (0,858). Чинником висвітлено 10,528 % дисперсії.

Отримані дані свідчать про те, що люди схильні в більшій мірі прислухатись до думки оточуючих і таким чином втрачати свою індивідуальність. Однак присутня схильність до взаємокорисних контактів може допомогти під час самореалізації особи.

Третій чинник охоплює наступні показники: «складність завдань» (0,751), «ініціативність» (0,814). Він отримав назву «Ініціативність». Чинником висвітлено 8,933 % дисперсії.

Даний чинник показує нам, що особи за рахунок власної ініціативності, під час вирішення поставлених перед собою задач, люди даного типу зможуть самореалізуватись.

Четвертий чинник «Потреба в матеріальному забезпеченні» містить компоненти – потреба в матеріальному забезпеченні (0,734), та «потреба в цікавій суспільно-корисній роботі» (0,634), потреби в досягненні (-0,614) та потреба у владі (-0,677). Чинник пояснює 7,368% дисперсії.

Даний результат можна проінтерпретувати як, бажання в роботі мати хороший набір пільг та надбавок. За рахунок цього може втратитись управлінський контроль та справедливість грошової винагороди. Також важливим є цікавість та корисність роботи.

П'ятий чинник «Особисті досягнення» визначався: «потреба в соціальних контактах» (0,596) та «особисті досягнення» (0,716). Чинником висвітлено 6,450% дисперсії.

Інтерпретуючи даний чинник можна сказати про те, що для осіб характерним є бажання робити все самостійно, їм буває важко працювати в колективі за рахунок схильності до конкуренції. Однак, якщо діяльність не пов'язана з досягненням власних цілей, то вони отримують задоволення від спілкування з широким колом людей.

Шостий чинник отримав назву «Гнучкість в спілкуванні», який і складався із «гнучкість в спілкуванні» (0,662) та «мотив самоповаги»(-0,582). Чинник пояснює 5,444 % дисперсії.

Для осіб із зовнішнім типом мотивації характерною являється гнучкість в спілкуванні. Вони спроможні до адекватного самовираження в спілкуванні. Орієнтовані вони на особистісне спілкування, не схильні до фальшу чи маніпуляцій. Однак їм не притаманно є ставити перед собою важку мету в діяльності.

Сьомий чинник визначався компонентом «вольове зусилля» (0,777), «оцінка свого потенціалу» (0,633) та «закономірність результатів» (0,636). Він отримав назву «Вольове зусилля» та висвітлював 5,105 % дисперсії.

Люди даного типу адекватно оцінюють себе та свої можливості, в ході роботи над завданням здатні прикладати зусилля, для завершення розпочатої діяльності.

Порівняльний аналіз даних по стажу діяльності педагогів. З метою порівняння одержаних даних за допомогою відповідних результатів за тестом Шеффе ми провели однофакторний порівняльний дисперсійний аналіз (при $p < 0,05$). З цією метою ми згрупували досліджуваних: стаж до 10 років – у 1 групу, стаж до 20 років – у 2 групу, стаж більше 20 років – у третю групу.

Таблиця 3.1.23

Тест Шеффе для шкали «намірений рівень мобілізації зусиль»

Порівняння стажу	{1} - M=9,478	{2} - M=9,800	{3} - M=12,273
0 {1}		0,959067	0,044170
1 {2}	0,959067		0,169000
2 {3}	0,044170	0,169000	

З табл. 3.1.23 ми бачимо, що для третьої групи є притаманним намірений рівень мобілізації зусиль ($M=12,273$). На другому місці намірений рівень мобілізації зусиль відіграє важливу роль для другої групи, тобто для педагогів, які мають стаж до 20 років ($M = 9,800$). Та найменшу роль намірений рівень мобілізації зусиль відіграє в осіб, які мають стаж до 10 років, тобто 1 групи ($M = 9,478$).

Інтерпретуючи результати порівняння, можна сказати, що намірений рівень мобілізації зусиль найбільшого значення має для 3 групи, тобто для вчителів зі стажем від 20 років і більше. Даній групі осіб властиво вже чітке розуміння і усвідомлення того, скільки зусиль їм потрібно прикласти для завершення розпочатої ними діяльності і для досягнення власної мети. За рахунок цього вони менше виснажуються і їм легше дається будь-яка діяльність.

Таким чином наша гіпотеза, про те, що намірений рівень мобілізації зусиль буде більш притаманне групі вчителів зі стажем роботи від 20 років і вище, підтвердилась.

З метою порівняння наших даних, користуючись показника t-критерію Стьюдента ми згрупували досліджуваних у групи: першу – досліджувані, що проживають у сільській місцевості, друга – особи, що проживають у місті.

Таблиця 3.1.24

Результати порівняльного аналізу за місцем проживання педагогів

Показники	Середнє значення для осіб, що проживають в селі	Середнє значення для осіб, що проживають в місті	t-критерій	p
Потреба в хороших умовах праці	31,33333	33,39130	2,04814	0,047321
Потреба в соціальних контактах	29,00000	25,91304	-1,36334	0,180595
Потреба в досягненні	30,28571	27,47826	-0,78390	0,437833
Потреба у самовдосконаленні	29,52381	32,52174	-0,80116	0,427892

Змагальний мотив	12,90476	9,73913	-1,53846	0,132012
Робота	26,00000	22,69565	-1,73349	0,090910
Особисті досягнення	23,95238	25,13043	1,87548	0,068228
Спілкування з близькими	25,04762	23,39130	2,51680	0,016065
Оптимістичність	22,23810	20,78261	-2,15117	0,037717

Для досліджуваних, які проживають в селі більше значення мають такі показники як потреба в соціальних контактах, потреба в досягненні, змагальний мотив, робота, спілкування з близькими та оптимістичність. А для осіб, які проживають в місті важливу роль відіграють наступні показники: потреба в хороших умовах праці, потреба у самовдосконаленні та особисті досягнення.

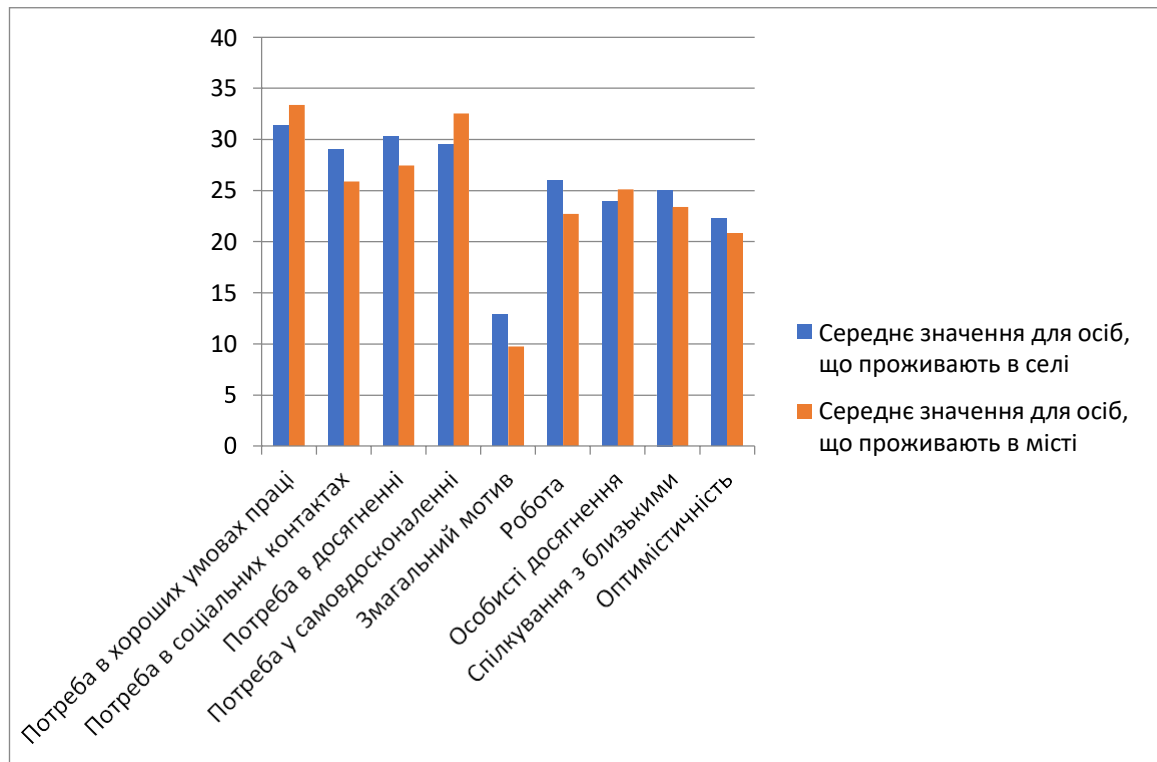

Рис. 3.1.44. Гістограма середніх значень діагностичних показників проживання осіб в сільській та міській місцевостях

Так, можна сказати, що педагоги, які проживають в сільській місцевості більшого значення приділяють соціальним контактам та спілкуванню з близькими. Це свідчить про широке коло спілкування та важливість даного спілкування для самореалізації осіб. Потреба в досягненні та змагальний мотив, говорять нам про те, що крім контактів з людьми важливу роль в самореалізації

даного типу людей відіграє можливість працювати самостійно. Вони будуть уникати діяльності, яка пов'язана з невизначеністю, де важко визначити досягнення людини, та де не має чіткої оцінки праці. Також досягненню самореалізації осіб, які проживають в сільській місцевості, допомагає оптимістичний погляд на діяльність, на оточуючих і загалом на життя та життєві ситуації.

Для осіб, які проживають в місті, більшого значення набуває потреба в хороших умовах праці, для них важливо задовольнити такі потреби, в яких їм комфортно буде працювати, наприклад, щоб задовольняв соціально-психологічний клімат в колективі, чи щоб були задоволені діяльністю керівника. Також потреба в досягненнях свідчить про перевагу самостійної роботи. Люди, які проживають в місті, хочуть відчувати постійний рух до досягнення цілі, поставленої перед собою. Особистісний ріст спонукає людей до самостійності. В них є бажання незалежності, за рахунок чого, вони відчують своє самовдосконалення.

Таким чином, наша гіпотеза про те, що потреба в хороших умовах праці для зовнішньо мотивованих педагогів буде переважати в осіб, що проживають в місті. А потреба в соціальних контактах, в осіб що проживають в сільській місцевості.

Список використаних джерел:

1. Артемова О.І. Професійна самореалізація особистості в сучасних умовах [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://socialscience.com.ua/article/186>.

2. Горбачевський В.К. Методика «Оцінка рівня домагань» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://studcon.org/metodyka-vyvchennya-rivnya-domagan?page=1>

3. Столярчук О.А. Професійна самооцінка майбутнього фахівця : теорія і практика : навч.-метод. посіб. К. : Науковий Світ, 2010.103 с.

4. Баклицька О. П. Психодіагностика. Психологічний практикум [Текст] : навч. посіб. Львів: СПОЛОМ, 2015. 464 с.

5. Гошовська О. Психозахисне самосприйняття особистості: монографія.

Львів : ЛьвДУВС, 2015. 316 с.

6. Ковальчук З.Я. Вплив особистості педагога на оптимізацію педагогічної взаємодії Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави : кол. Монографія : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. С. 187-214.

7. Kovalchuk Z.Ya. Socio-Psychological Aspects Of The Self-Realization Of A Teacher With The Internal Type Of Motivation / Modern research of the representatives of psychological sciences : collective monograph / O. Ye. Blynova, Yu. O. Bystrova, I. M. Halian, O. M. Kikinezhdzi, etc. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. P. 80-103.

8. Kovalchuk Z.Ya. Reflexive activities of individual in crisis society / «Наука і освіта» Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. № 11, 2016. С. 71-78.

9. O. Zaverukha, I. Popovych, Y. Karpenko, O. Kozmenko, O. Stelmakh, O. Borysenko, I. Hulias, Z. Kovalchuk. (2022) Dynamics of Successful Formation of Professional Identity of Future Psychologists in Higher Education Institutions. Revista Românească pentru Educație Multidimensională. Volume 14, Issue 1, pages: 139-157 <https://doi.org/10.18662/rrem/14.1/511>

3.2. Травма та її вплив на суспільство під час війни в Україні

У надскладних обставинах сьогодення, спровокованих цинічною війною росії в Україні, постає багато викликів у різних сферах буття, зокрема в сфері психічного здоров'я. Депресії, посттравматичний стресовий розлад та інші тривожні розлади, залежності, психосоматичні та соматичні проблеми далеко не весь перелік проблем з якими доводиться зіштовхуватися і працювати. Та особливо важко говорити про наслідки війни у часі, коли вона триває. Ми можемо передбачати, рефлексувати, оплакувати та осмислювати найближчі перспективи і це вже важливий етап опрацювання травми та до кінця не можемо збагнути, з чим нам ще доведеться зустрітись. З впевненістю можемо

засвідчити, що маємо справу не лише з питаннями індивідуальної травми, але й колективної, коли крім безпосередніх учасників травматичних подій страждають також і люди, що не є безпосередніми учасниками події; травми, що передається через покоління (трансгенераційна травматизація) та має вплив на все суспільство загалом.

Травма поколінь вперше була виявлена у дітей, батьки яких пережили Голокост. У 1966 році психологи почали спостерігати за великою кількістю таких дітей, що звертались за психічною допомогою до клінік Канади. Онуки людей, що пережили Голокост, також були надмірно представлені серед скерованих у психіатричну клініку порівняно з їх представництвом серед загальної популяції. Відтоді травми поколінь були ретроспективно зафіксовані і у нащадків рабів, корінних американців, тих, хто вижив у війні, біженців та тих, хто пережив міжособистісні знуцання.

Україна та українці, нажаль, мають тривалу історію пережиття колективної травми. До таких травм можна віднести: Першу світову війну, Голодомор 1932-33 років, Другу світову війну 1939-1945, Чорнобильську катастрофу 1986 року, російську агресію та втрату частини територій починаючи з 2014 року та ін.

Нам важливо також усвідомити й інтегрувати на рівні національної пам'яті наші історичні травми. Оскільки, спосіб у який ми намагаємося уникати/приховувати їх, призводить до тих самих «дисоціативних бар'єрів», але вже у нашій суспільній свідомості, і до проблем, які маємо у нашій ментальності, – страх, недовіра, жадібність, феномен «моя хата скраю», низька самооцінка тощо [12].

Та зараз прийшов час, коли ми, як ніколи раніше почали говорити про наші історичні травми, однак, не лише говорити, але і міняти позицію з жертв на переможців [6]. Переживання, відреагування, оплакування, відзначення трагічних подій, формування чіткої ідентичності, сублімування у найрізноманітніших проявах, гумор, визнання та підтримка Світу – дають надію на залучення максимально ефективних механізмів переживання травми.

У даній роботі хотілося б дослідити та осмислити феномен травми, як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Рефлексуючи на дану тему,

маємо надію, що це ще одна з можливостей вийти із «середини травми та подивитися на ситуацію зі сторони. Така метапозиція означає становлення, зміцнення, та контроль ситуації.

Саме поняття «психічної травми» в науковій літературі було концептуалізовано не так давно. З. Фройд, Ж. Шарко та Д. Брейер, аналізуючи симптоми істеричних клієнток, зауважили, що в їх основі лежить психічна травма. Саме це посилює інтерес наукової спільноти до даної тематики [11]. У 1888 р. Н. Орпенгейм запропонував визначення «травматичний невроз», що дуже подібно до сучасного розуміння ПТСР. Під час Першої світової війни (Е. Краєрелін) та В'єтнамської війни (американськими психологами та психіатрами) було здійснено ряд наукових досліджень, що лягли в основу самостійного синдрому ПТСР (М. Ногowitz, 1980) та його діагностичних критеріїв для американської та європейської класифікації хворіб. На сьогоднішній день ПТСР залишається одним з наймолодших діагнозів у психіатрії [4].

Найсучаснішими практикуючими дослідниками та дослідницями у тематиці психічної травми вважаються Дж. Герман, Бріер Д., Скот К., Вебер Т., Бессел ван дер Колк, Ф. Шапіро, А. Шор, С. Порджес та ін. [5, 1, 3, 2, 14]. Багато праць пов'язані з розвитком нейронауки та алгоритмами опрацювання травми. Надзвичайно важливим є те, що більшість згаданих вище постатей є провідними клініцистами, які вміло інтегрували результати наукових досліджень.

За останні десятиріччя зріс інтерес до емпіричних та практичних аспектів психічної травми, зокрема і ПТСР. Це зумовлено і актуальними потребами суспільства, і стрімким розвитком психологічної науки, і можливостями швидкого обміну досвідом світової спільноти. Однак, багато запитань залишаються дискусійними, що потребує залучення адаптивних механізмів інтеграції знань виходячи з конкретного контексту та історії. На сьогоднішній день, Україна набуває болючий та трагічний, однак, одночасно і безцінний досвід у цій сфері. У своїй основі травма завжди діалектична. «Центральним діалектичним протиріччям психологічної травми є конфлікт між бажанням

викинути зі свідомості жахливу подію та прагненням розповісти про неї вголос» [5]. Разом з тим відомо, що уже пережитий людиною досвід на її психічний стан не впливає, а досвід непережитий і неопрацьований – загострюється. Таке не просте протиріччя лежить в основі труднощів щодо опрацювання травматичного досвіду як індивідуального, так і колективного.

Що ж називають психологічно травмою у клінічному її сенсі? Визначення травми за DSM-5 полягає в тому, що це експозиція до смерті або загрози життю, серйозного ушкодження або сексуального насильства в один (чи більше) із способів:

- 1) безпосереднє переживання травматичної події (-ій);
- 2) перебування свідком подій, які трапились з іншими;
- 3) знання того, що травматична подія (-ії) трапилась із членом сім'ї чи близьким другом — у випадках смерті чи загрози життю члена сім'ї чи другові, якщо ця подія була насильницькою або непередбачуваною;
- 4) переживання багаторазової чи надмірної експозиції до нестерпних деталей травматичної події (-ій). (Наприклад, фахівці зі швидкого реагування, які збирають частини тіл, офіцери поліції, які неодноразово стикаються з деталями скривдження дітей.

Наша реакція на експозицію до травматичних подій є індивідуальною та дуже залежить від часу, який минув від моменту експозиції. На семінарах по опрацюванню травматичного досвіду психологічної студії «Сенс», що ділиться своїми знаннями у часі війни, було систематизовано методи допомоги у відповідності до стадій перебігу стресових реакцій (див. табл. 3.2.1).

Табл. 3.2.1

Стадії розвитку стресових реакцій та базові методи допомоги

I ШОК (від секунд до хвилини) Фаза пасивного виживання		II МОБІЛІЗАЦІЯ (від 20 хв до години)		III СТРЕС (резистентність) (може тривати до 3 р.) Фаза повернення особистості (соціалізація)	
ознаки	методи допомоги	ознаки	методи допомоги	ознаки	методи допомоги
людина завмирає;	- підтримка;	скачок адреналіну;	- переривання адреналінового	включається головний мозок (свідомість);	- залишатись соціально і емоційно залученим в

обличчя бліде;	- вивести в безпечне місце;	обличчя червоне;	циклу;	життя не є Структуроване ;	теперішньому часі;
тіло розслаблене;	-	тіло напружене;	- підтримуємо тілесні прояви: тремтіння, плач, крик;	депресивний стан;	- встановлення нових та підтримка старих соціальних зв'язків;
відсутнє мислення;	нормалізація ядихання;	включається амигдала;	- психоедукація;	алкоголізм, шопоголізм;	
не чує;	-	мислення відсутнє;	- відбудовуємо часову послідовність (як це сталося?);	регрес	
відсутність емоцій і відчуттів;	фокусування безпеці (ти в безпеці, я з тобою).	хаотичні рухи;	- піклуватися про базові потреби;	включаються типові механізми захисту	- активне слухання;
працює лише серце, дихання.		працюють лише м'язи;	- активне слухання		- валідувати емоційні стани;
		Нападай-тікай-завмири;			- пошук нових змістів та цінностей.
		може початись паніка.			

В контексті діагностики, залежно від часу, говоримо про можливий перебіг стресового досвіду:

- гостра стресова реакція (перші 3 дні);
- гострий стресовий розлад (до 4-х тижнів);
- посттравматичний стресовий розлад (після 4-х тижнів).

До діагностичного спектру реакцій на травму також можна віднести дисоціативний розлад, розвиток межевої особистості та ін.

Очевидно, що неможливість впливати на травмивні події та відчуття втрати контролю завдають негативного впливу як на фізичне, так і на ментальне здоров'я особистості. Особливо небезпечними та важковідновлювальними є ситуації, що походять від жорстокого поводження іншої людини (на відміну від стихійних лих чи ситуацій не пов'язаних з людським фактором). У такі моменти надзвичайно важливо повернути собі об'єктивний або суб'єктивний контроль.

Наука також каже про те, що далеко не всі люди, які пережили «страшну подію», матимуть у майбутньому травматичні розлади. Відбувається, так зване, спонтанне зцілення:

- 1) перший тиждень – 90 % людей матимуть симптоми травми;

- 2) до місяця - 60 % зберігають симптом;
- 3) після місяця – біля 25 % зберігають симптом, можна вже діагностувати ПТСР.

Окрім того, що значна частина осіб, котрі переживатимуть надскладні обставини, відновиться (резилієнтність – 60-80 %), частина переживатиме посттравматичне зростання (10-20 %), тобто, матимуть покращення змістовності та якості життя, цінуватимуть речі, які до цього не цінували та ін.

Клінічний випадок 1.

Як приклад посттравматичного зростання історія з клінічної практики. Чоловік, 30 р., не одружений, проживає з дівчиною. Звернувся на консультацію з приводу панічних атак, депресії та соціальної фобії зі скаргами на поганий сон, прискорене серцебиття, тиск в голові. Проживає в іншій країні. «В моїй голові постійно звучать самозвинувачуючі думки, що я якийсь не такий, іншим не цікаво зі мною або й байдуже до мене взагалі. Незважаючи на такі думки, коли мене хтось запитує про справи чи звертає на мене увагу, мені хочеться провалитися крізь землю, починається панічна атака (змушений пити водичку), тремтять руки, покриваюся червоними плямами. За це я себе зневажаю, уникаю спілкування та відпочинку».

Після того як одного дня вирішив допомогти хлопцям як волонтер перевезти машину для українських воїнів, потрапив у важку автокатастрофу. Машина перекинулася, бо він не справився з керуванням через надскладні погодні умови. У результаті чудом залишився живим і практично здоровим.

«Для мене це дивовижний досвід. В цей момент я не почував звичайної своєї тривоги, а після того багато думав про те, що сталося: 1) мої колишні проблеми не проблеми; 2) отримав багато підтримки від друзів та знайомих і зрозумів наскільки я для них важливий; 3) зрозумів наскільки важливо насолоджуватися тим, що є та використовувати час для себе, а не для знецінюючих самокопань».

Багато подібних історій можемо чути з початку війни. Жінка, котра, до прикладу, боялася сісти за кермо, хоча і мала тривалий час водійські права, сіла в авто, посадила дітей і поїхала до Польщі, у місце, де вона могла відчувати

відносну безпеку.

Нормальна реакція на травму перетворюється в ПТСР у випадку, коли людина «застрягає» в травматичній ситуації, а симптоми з часом не послаблюються, а посилюються. Багато чого залежить від факторів ризику ментального здоров'я та ситуації, що склалася. До факторів ризику ментального здоров'я можна віднести (див. табл. 3.2.2):

Табл. 3.2.2

Фактори ризику ментального здоров'я

Зовнішні	Внутрішні
Дискримінація, стигма;	Низький рівень стресостійкості;
Соціальна ізоляція та самотність;	Сила «Я»;
Абюз, травма або знецінення;	Знання, когнітивна сила;
Втрата дому, переїзд або фінансові труднощі;	Вік, особистісна зрілість;
Втрата роботи;	Способи подолання (взірці поведінки);
Проблеми із соматичним здоров'ям;	Попередній досвід;
Тривалий або гострий стрес;	Захисні механізми «Я».
Втрата близької людини та ін.	

Відомо, що ризик ПТСР зростає коли нові травми накладаються на попередні, запускаючи дисфункційні способи коупінгу, коли є брак ресурсів та соціальна ізоляція, історія про пережите уникається, присутні проблемні надані значення.

Клінічний випадок 2.

Оля, 30 р., директорка великої компанії. Звернулася на терапію зі скаргами на перепади настрою, труднощі в стосунках та неконтрольовану агресію («як дуже злюся – можу бити свого партнера»). Зростала у сім'ї, де батьки були залежними, часто була свідком насилля. Рано пішла з дому та швидко подорослішала. Навчилася заробляти кошти, однак, в стосунках часто почувала себе так, ніби змушена бути мамою. Знецінюючи партнерів за їх неспроможність бути «дорослими», залишала їх та швидко починала будувати нові стосунки. В анамнезі у підлітковому віці пережила сексуальне насилля, однак, на терапії рідко згадувала про це, не вважаючи це проблемою

теперішнього («Це було, не бачу сенсу про це зараз згадувати»). У періоди, коли в житті все йде легко та без особливих труднощів, добре функціонує, успішно дає собі раду на роботі та в романтичних стосунках.

У часі повномаштабної війни росії проти України, коли було виявлено злочини згвалтування в Бучі, Оля переживала власну війну. Спогади минулого стали сьогоднішньою трагедією. Суспільна травма нагадала про власну, актуалізувалися неприємні тілесні відчуття, негативні думки та переконання про те, що «Я сама винна, як би не пішла тоді на вечірку, нічого б не трапилося. Значить, я на таке заслужила і т.д.». Переживання були настільки актуальними, що важко собі уявити, це трапилося «пів життя тому». У цей період, Олі стало важко працювати на роботі, змушена була взяти лікарняний, не хотіла спілкуватися з хлопцем. Щоб справитися з болючими переживаннями почала вживати алкоголь (дисфункційний спосіб коупінгу), який частково полегшував біль, однак не вирішував наявної проблеми, вибудовуючи ширму втечі від себе. Настав час опрацювання минулої травми та отримання сил для проживання теперішніх.

У часі актуальної війни, разом із здобувачем вищої освіти Львівського державного університету внутрішніх справ Жуковським Костянтином у січні 2023 року (майже через рік після повномаштабного вторгнення росії в Україну) було проведено емпіричне дослідження. Його метою було з'ясувати який відсоток осіб, що вимушено залишили власні домівки (попередньо проживали на Сході України) матиме ризик виникнення ПТСР та які додаткові фактори корелюватимуть з ймовірністю його виникнення. В дослідженні взяло участь 60 вимушено переміщених осіб, що проживали в осередку Реабілітаційного центру «Назарет» УГКЦ, де Карітас Самбірсько-Дрогобицької єпархії надав їм тимчасове місце проживання. Віковий діапазон досліджуваних 19-60 років, усі жінки. З більш точним розподілом вікових категорій можна ознайомитися в табл. 3.2.3.

Табл. 3.2.3

Відсотковий розподіл вікових категорій у групі досліджуваних

Вік	Кіл-ть досліджуваних	Відсоток
19-29 років	22	37 %
30-50 років	26	43 %
51-60 років	12	20 %

Досліджувані жінки попередньо проживали в Херсонській (21 жін.), Харківській (12 жін.), Донецькій (15 жін.) та Запорізькій областях (12 жін.). На круговій діаграмі зображено відсотковий розподіл «первинного» місця проживання досліджуваних (див. рис. 2.2.1).

Щодо освітнього та професійного життя досліджуваних, то вищу освіту мають 14 осіб (23 %), повну середню освіту – 17 осіб (28 %), професійно-технічну освіту – 29 людей (49 %).

Також відомо, що 100% досліджуваних були свідками чи учасниками подій, які представляли реальну чи можливу загрозу смерті або серйозної шкоди та небезпеку порушення фізичної цілісності; усіх їх війна в Україні змусила розлучитися зі своїми рідними. В групі досліджуваних чотирьом особам доводилося бачитися чи безпосередньо спілкуватися з окупантами.

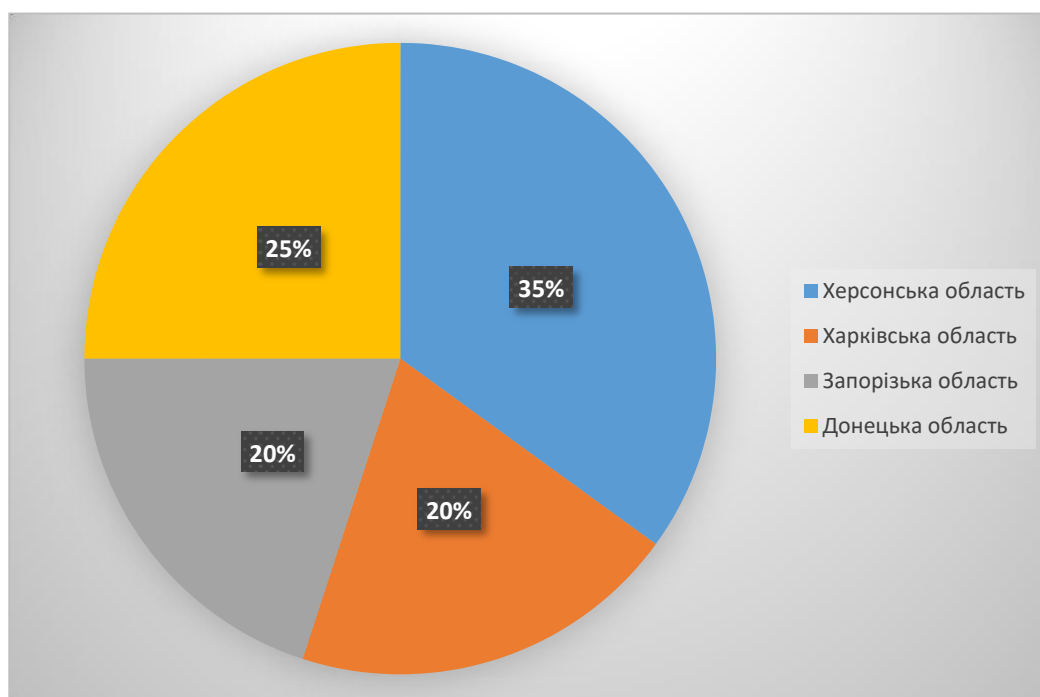

Рис. 3.2.1. Розподіл «первинного» місця проживання досліджуваних.

В процесі досягнення поставленої мети було використано наступний

психодіагностичний інструментарій:

1. *Шкала самооцінки наявності ПТСР (PCL-5)*. Дана шкала базується на критеріях DSM-IV та складається з 17 запитань, які необхідно оцінити за минулий місяць наступним чином: не було зовсім (1), інколи (2), помірно (3), часто (4), дуже часто (5). Питання звучать наступним чином: «Думки і спогади, що повторюються і турбують, або нав'язливі картини травматичного досвіду з минулого?»; Повторювані, турбуючі сни про травматичний досвід з минулого?»; Відчуття роздратування або вибухи гніву?»; Фізично реагуєте (тобто – сильне серцебиття, проблеми з диханням або сильне потіння) коли щось нагадує Вам про травматичний досвід з минулого?» та ін.

За даною методикою вважається, що якщо підрахунок балів дорівнює 50 і більше, то можна вже говорити про ПТСР. Однак, пам'ятаємо, що самооцінюючі шкали не слід використовувати для постановки діагнозу, важливим є клінічна бесіда та спостереження спеціаліста (психіатра). А тому, у даному випадку, ми будемо говорити лише про високу чи низьку ймовірність виникнення ПТСР.

2. *Авторська анкета*. Дана анкета складається з 7 запитань (окрім паспортних даних), однак зупинимось лише на тих запитаннях, що цікавлять нас в контексті даної роботи та поставленої мети.

a. Ваш сімейний стан (одружені, неодружені) – увагу звертали не лише на формальний аспект узаконення шлюбу, але й на присутність тривалих надійних стосунків.

b. Чи були у Вас спроби суїциду до війни?

c. Чи зверталися Ви колись за допомогою до психіатра?

d. Чи зверталися раніше про психологічну підтримку?

Для кращого розуміння групи досліджуваних у статистичному ключі подаємо описову статистику по шкалі ПТСР (див. табл. 3.2.4)

Табл. 3.2.4

Описова статистика (шкала ПТСР)

ПТСР	Середнє	Стандарт помилка	Медіана	Мода	Стандарт відхилення	Дисперсія вибірки	Ексцес

	32,083333	1,214156	33	23	9,40481605	88,450565	-0,1556011
ПТСР	Асиметть	Інтервал	Мін	Макс	Сума	Рахунок	Рівень надійності (95 %)
	0,50704851	37	16	53	1925	60	2,42952161

В процесі опрацювання емпіричних даних було виявлено, що у 33,33 % досліджуваних високі показники по шкалі PCL-5, що свідчить про високу ймовірність наявності ПТСР, тоді, як у 66,67 % досліджуваних ПТСР мало ймовірний (достатньо низькі показники по шкалі PCL-5). Як вже було згадано вище, що за однією методикою ми не можемо діагностувати такий складний розлад як ПТСР, однак, результати засвідчують, що досить великий відсоток досліджуваних мають виражені симптоми ПТСР, такі як: симптоми інтрузії, уникнення, негативні думки та емоції, симптоми надмірної реактивності. І це не дивно, оскільки значна частина досліджуваних пережили складні травматичні ситуації пов'язані з війною. Надалі в роботі ми будемо розглядати саме ці 2 групи досліджуваних (див. рис. 3.2.2.): 1) досліджувані, що мають високу ймовірність ПТСР («ймовірний ПТСР») – 33,33 % (20 осіб) та 2) досліджувані з відсутнім ПТСР («мало ймовірним ПТСР») – 66,67 % (40 осіб).

Рис. 3.2.2. Розподіл ймовірності вираження ПТСР за шкалою PCL-5.

Звернемось до результатів анкети по першому запитанню, воно дозволяє з'ясувати одруженою чи самотньою є людина у своєму сімейному статусі. Очевидно, що це достатньо формальна ознака, оскільки, далеко не всі одружені почувають себе добре в стосунках, так, як і не всі не одружені почувають самотність. Однак, з цієї позиції ми отримали наступні результати (див. табл. 3.2.5 та рис. 3.2.3):

Табл. 3.2.5

Розподіл показнику сімейного стану в досліджуваних групах

Сімейний стан				
	Малоймовірний ПТСР		Ймовірний ПТСР	
Неодружені	18	45 %	18	90 %
Одружені	22	55 %	2	10 %
Кількість досліджуваних	40		20	20

Можемо спостерігати, що серед досліджуваних, котрі потрапили у групу «ймовірний ПТСР» відсотковий розподіл суттєво зміщений у бік неодружених (самотніх). Очевидно, що група є надто малочисельною для того, щоб можна було говорити про значимі статистично достовірні відмінності між двома групами. Однак, така закономірність прослідковується і в кореляційному аналізі, схильність до ПТСР має прямий кореляційний зв'язок з показником «Сімейний стан» ($r=0,35$; $p<0,05$.)

Це може свідчити про те, що самотні люди складніше переживатимуть травматичні події або ж, якщо травматичний досвід стосується більш ранніх років життя (ще до війни), то можемо припустити, що травматичний досвід утруднює процес побудови стосунків. Даний аспект виступає цікавою перспективою для подальших досліджень.

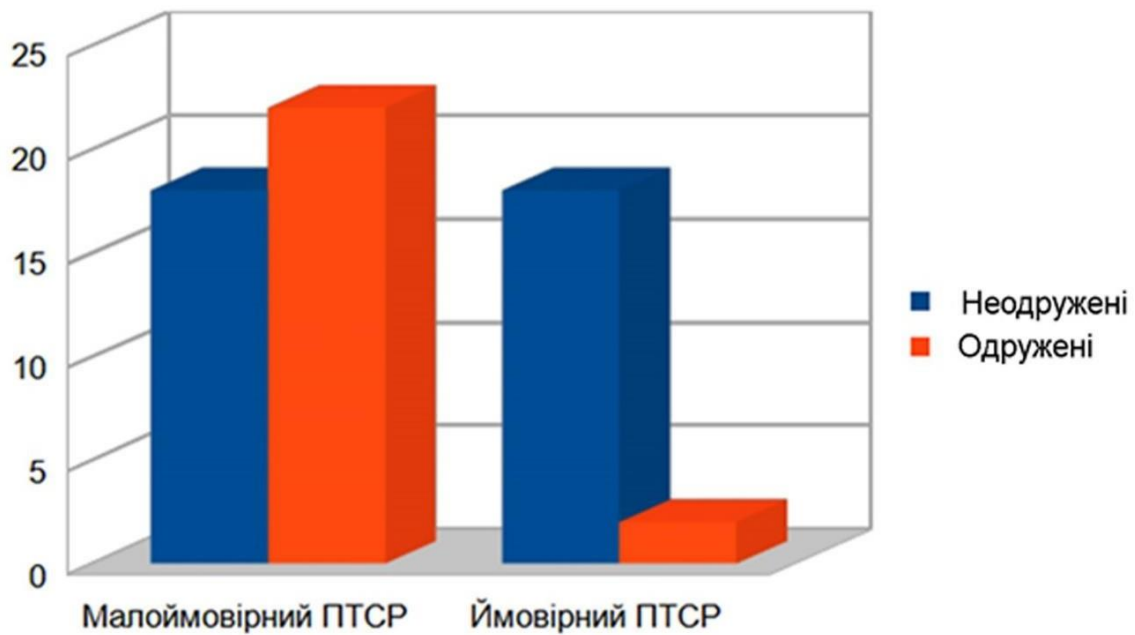

Рис. 3.2.3. Розподіл сімейного статусу в досліджуваних групах

Питання «Чи були у Вас спроби суїциду до війни?» дозволило з'ясувати наступне: досліджувані з малоймовірним ПТСР відповіли, що таких спроб у них не було (100 %), тоді як досліджувані з ймовірним ПТСР у 25 % зазначили про такі спроби (див. рис. 4). В кореляційному аналізі це відображено наступним чином: виявлено прямий кореляційний зв'язок між схильністю до ПТСР та питанням анкети про спроби суїциду ($r=0,46$; $p<0,05$).

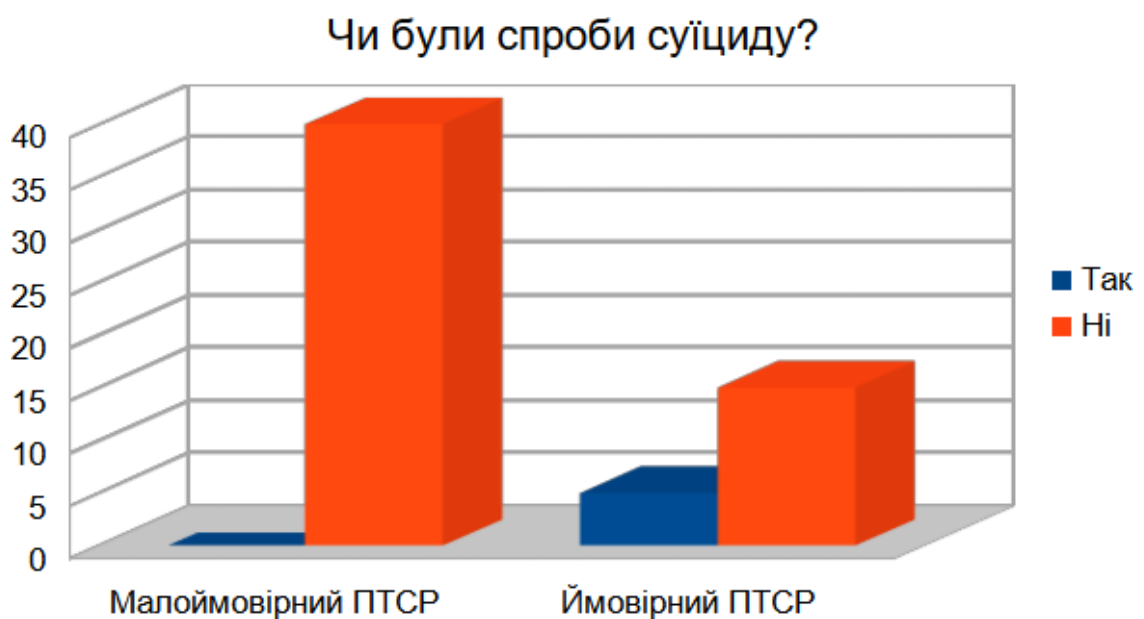

Рис. 3.2.4. Ймовірність суїцидальних проявів в досліджуваних групах.

Це підтверджує той момент, що в подібних дослідженнях важливо з'ясувати і стан психічного здоров'я, особливості функціонування психіки до моменту безпосередньої травматичної події, що вивчається. Те, як ми переживаємо травматичну подію (як вже було вище зазначено) багато в чому залежить від попереднього досвіду, рівня стресостійкості, способів подолання та механізмів психологічного захисту Я.

Звернувшись до запитання «Чи зверталися Ви колись за допомогою до психіатра?» отримали наступні результати (див. табл. 3.2.6):

Табл. 3.2.6

Показники звернення про допомогу до психіатра в 2-х досліджуваних групах

«Чи зверталися колись за допомогою до психіатра?»				
	Малоймовірний ПТСР		Ймовірний ПТСР	
Так	6	15 %	10	50 %
Ні	3 4	85 %	10	50 %
Кількість досліджуваних	40		20	

Досліджувані з ймовірним ПТСР у 50 % зверталися за допомогою до психіатра, інших 50 % не зверталися. Досліджувані з малоймовірним ПТСР у 15 % зверталися за допомогою до психіатра, 85 % - не зверталися. Такі дані, з одного боку, засвідчують те, що досліджувані, котрі отримали високі показники по шкалі PCL-5 мають досвід конструктивного пошуку допомоги у розв'язанні власних труднощів, а з іншого – у даному питанні не було уточнено, коли саме цей досвід був, до чи після війни. Ймовірно, особи, що схильні в більшій мірі переживати симптоми ПТСР, частіше мали труднощі ментального здоров'я і до цього.

Подібний розподіл відсотків був і в питанні: «Чи зверталися раніше про психологічну підтримку?» (див. табл. 3.2.7). Однак також бачимо, що різниця

між групами є суттєво меншою.

Табл. 3.2.7

Показники звернення про психологічну допомогу в 2-х досліджуваних групах

Чи зверталися раніше про психологічну підтримку?				
	Малоймовірний ПТСР		Ймовірний ПТСР	
Так	17	42,5 %	13	65 %
Ні	23	57,5 %	7	35 %
Кількість досліджуваних	40		20	

Досліджувані з ймовірним ПТСР у 65 % зверталися по допомогу за психологічною підтримкою, інші 35 % не зверталися. Досліджувані з малоймовірним ПТСР у 42,5% зверталися за допомогою до психолога, 57,5 % не зверталися. Це достатньо добрі показники у двох досліджуваних групах, які вказують на те, що більшість населення вже розуміють важливість психологічної підтримки, що є ознакою зрілішання суспільства.

Чи зверталися раніше про психологічну підтримку?

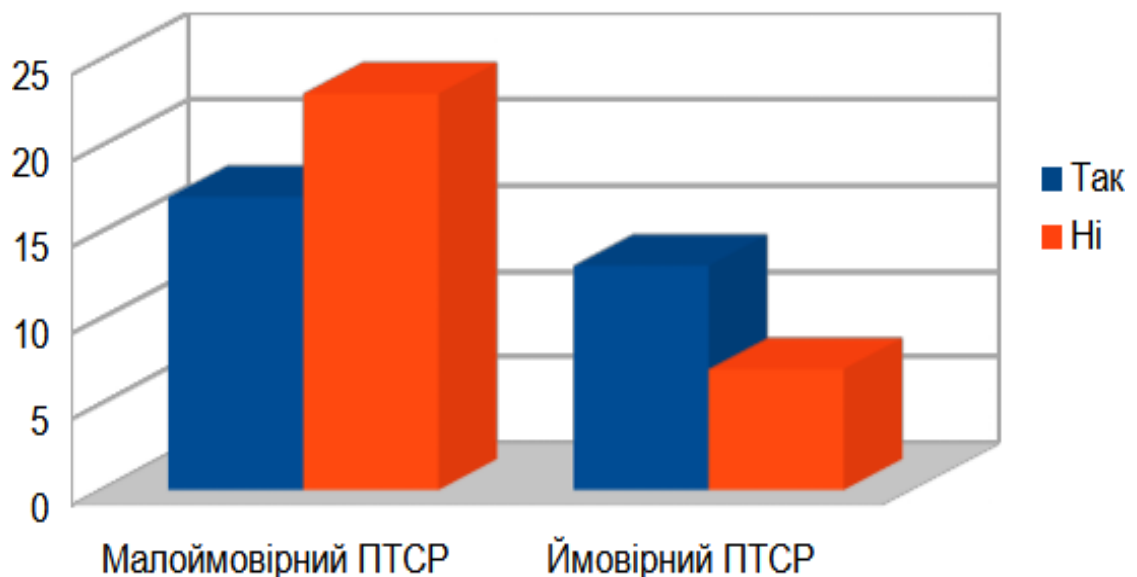

Рис. 3.2.5 Показники звернення про психологічну допомогу в двох групах з малоймовірним ПТСР та ймовірним ПТСР.

Також звернувшись до кореляційного аналізу по двох останніх представлених тут запитаннях анкети бачимо, що існує тісний кореляційний зв'язок між ймовірністю ПТСР та зверненнями за допомогою до психіатра ($r=0,28$; $p<0,05$) та психолога ($r=0,34$; $p<0,05$). Дані кореляційного аналізу представлено в кореляційній плеяді на рис. 3.2.6.

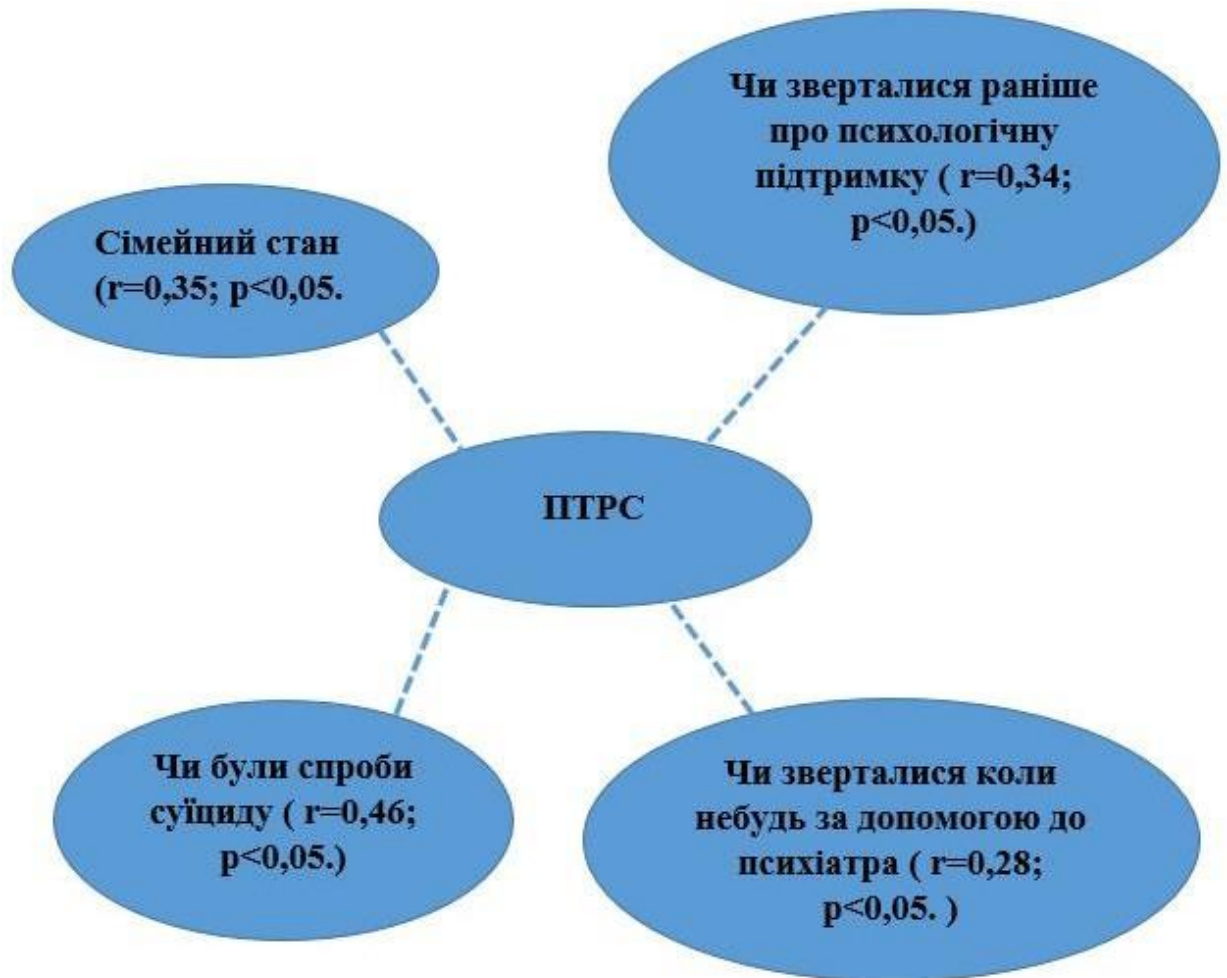

Рис. 3.2.6 Присутність значимих кореляційних зв'язків за шкалою ПТСР

Отож, далеко не всі, хто пережив надскладні обставини життя, був свідком чи спостерігачем травмівних подій війни, матиме ознаки ПТСР. Однак, якщо все-таки ПТСР не оминути, важливо пам'ятати, що за своєю природою ПТСР є розладом інтеграції травматичних спогадів у автобіографічну пам'ять. У зв'язку з цим важливо розуміти базові механізми його виникнення, а відтак і методи, що можуть допомогти у роботі.

При ПТСР травматична подія записується у вигляді імпліцитної пам'яті й не відбувається її інтеграція в автобіографічну нарративну пам'ять. Як зазначає

лікар-психотерапевт, дитячий та підлітковий психіатр, директор інституту психічного здоров'я УКУ та УІКПТ О. Романчук, метафорично це можна порівняти з утворенням певної ширми-перегородки у свідомості, яка відгороджує «звичну зону» від травматичного минулого, від якого хочеться «втекти і сховатися, бо воно надто болюче» [12].

Відомо, що імпліцитна пам'ять відповідає за створення нейронних ланцюгів, які відповідають за генерацію первинного сприйняття (небезпека), емоцій (страх) і формування поведінкових реакцій (втеча/напад) та тілесних станів (активація симпатичної системи). Регулюється мигдалевидним тілом: швидка, автоматична, когнітивно неопрацьована реакція на події [8].

Відсутність інтеграції травматичної пам'яті супроводжується тим, що мигдалевидне тіло «утримує» симпатичну нервову систему у стані постійної гіперактивації – у людини можуть бути постійне відчуття тривоги, прояви вегетативних симптомів, порушення сну, підвищена дратівливість, труднощі з концентрацією уваги [12].

Клінічний випадок 3.

Олег, 32 роки, одружений, військовий. Після поранення та неможливості виконувати службові обов'язки у лавах ЗСУ, повернувся у сім'ю. За вимоги дружини звернувся до психотерапевта із запитом суттєвого погіршення стосунків у сім'ї. Став конфліктним, напруженим, «постійно вибухає, чіпляється із-за дрібниць», в ночі практично не спить. Почав вживати алкоголь, стало важко знаходити спільну мову з дітьми. Коли чує голосні звуки, насторожується, на обличчі з'являється помітна стурбованість.

Пригадує, як посеред ночі в сусідів поверхом вище щось впало важке на підлогу: «вскочив з ліжка, схопив свою постіль, впав на підлогу та почав лізти під ліжко». Дружина дуже злякалася, не знала, що робити. І хоча Олег зараз знаходиться у відносній безпеці, його тілесні відчуття та вегетативні симптоми свідчать, що він і далі перебуває на полі бойових дій.

На відміну від імпліцитного, експліцитне кодування залежить від здатності концентрувати увагу та інтегрувати елементи пережитих подій в автобіографічні репрезентації. Воно дозволяє створити каркас знань про світ,

інших людей, себе, які ми з легкістю згадуємо, категоризуємо і про які без зусиль розмірковуємо [8, 15]. Завдяки йому ми можемо порівняти перший місяць війни з наступними та складати зв'язну розповідь про власне життя – наратив.

Вагому участь у цьому процесі приймає гіпокамп. Він розвивається впродовж всього життя, бо продовжує збирати експліцитні спогади, що дозволяє нам пізнавати себе та оточуючий світ. Д. Сігел прирівнює гіпокамп до того, хто збирає мозаїку: «Він збирає окремі фрагменти образів та відчуттів імпліцитних спогадів в повноцінні «картинки» автобіографічної пам'яті» [15, с. 107]. Експліцитна пам'ять реалізовується також через лобну кору.

Відомо, що вивчення взаємодії між імпліцитною та експліцитною пам'яттю є чи не найвагомішою темою у роботі з травмою. При ПТСР практично відсутні експліцитні спогади про події, що трапилися, однак імпліцитні спогади спливають на поверхню у вигляді флеш-беків. Це відбувається через те, що хоча усвідомлення в момент травми блокується, тимчасове відключення гіпокампу не перешкоджає імпліцитному кодуванню досвіду.

У книзі Мартіна Мюллер «Якщо ви пережили психотравмуючу подію» вдало систематизовано та подано порівняльний аналіз між травматичними і звичайними спогадами [10] (див. табл. 3.2.3).

Відмінності між травматичними і звичайними спогадами

Травматичні спогади	Звичайні спогади
«заморожені» в часі і не враховують того, що особа вважає правдою.	
Легко «запускаються» нагадуваннями у навколишньому середовищі, такими як звуки чи запахи, які особа може навіть не усвідомлювати.	Часто «запускаються» намаганнями щось пригадати.
Є дуже яскравими і можуть містити образита фізичні відчуття.	Є не такими яскравими і загалом не супроводжуються сильними фізичними відчуттями.
Необов'язково зринають у правильному порядку: можуть бути відсутніми важливі фрагменти.	Зазвичай є впорядкованими: важливі фрагменти, як правило, відомі.
Немає реального відчуття часу, що минув після травми: здається ніби травма тільки-но сталася чи досі триває.	Є усвідомлення часу, що минув після згаданої події: подія надійно закріплена у минулому.
Не пов'язані з речами, про які ми знаємо у наших звичайних спогадах: вони	Пов'язані з іншими спогадами, які разом утворюють одну життєву історію.

Як було згадано вище у прикладі 2, клієнтка Оля поза своєю волею пережила зґвалтування, що трапилося з нею 20 років тому так, ніби це було вчора. Довгий час вона відмовлялася говорити та думати про травмівний досвід підліткового віку. Переживання та відчуття сьогодення були настільки сильними, що це порушило її успішне функціонування. Підтримуючий цикл травматичних переживань подано на рис. 3.2.7.

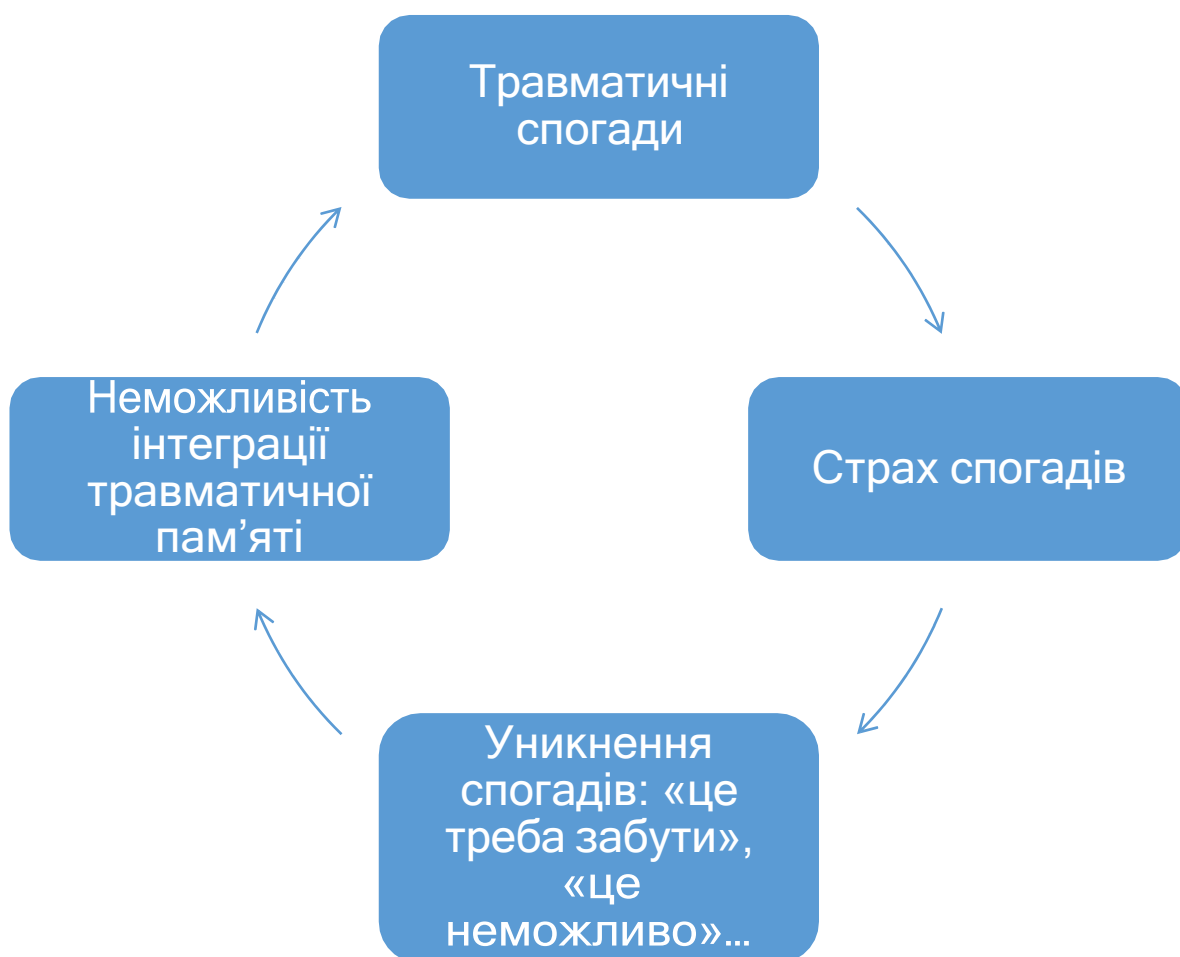

Рис. 3.2.7 Підтримуючий цикл травматичних переживань

В своїй основі травма завжди діалектична. Власне бажання викинути зі спогадів травматичну подію є і захистом і тією перешкодою на шляху до інтеграції цієї події в автобіографічну наративну пам'ять. Ми, українці, мали достатньо зовнішніх перепон на шляху до зцілення власних травм. Постійне перекручування історії, замовчування фактів, знищення важливих державних документів – усе це унеможлиблювало процес інтеграції травматичної пам'яті впродовж років. Наслідки незавершеної травми можуть проявлятися через особливості національного характеру та колективної ідентичності.

Натомість, цикл зцілення травматичної пам'яті може виглядати наступним чином (див. рис. 3.2.8):

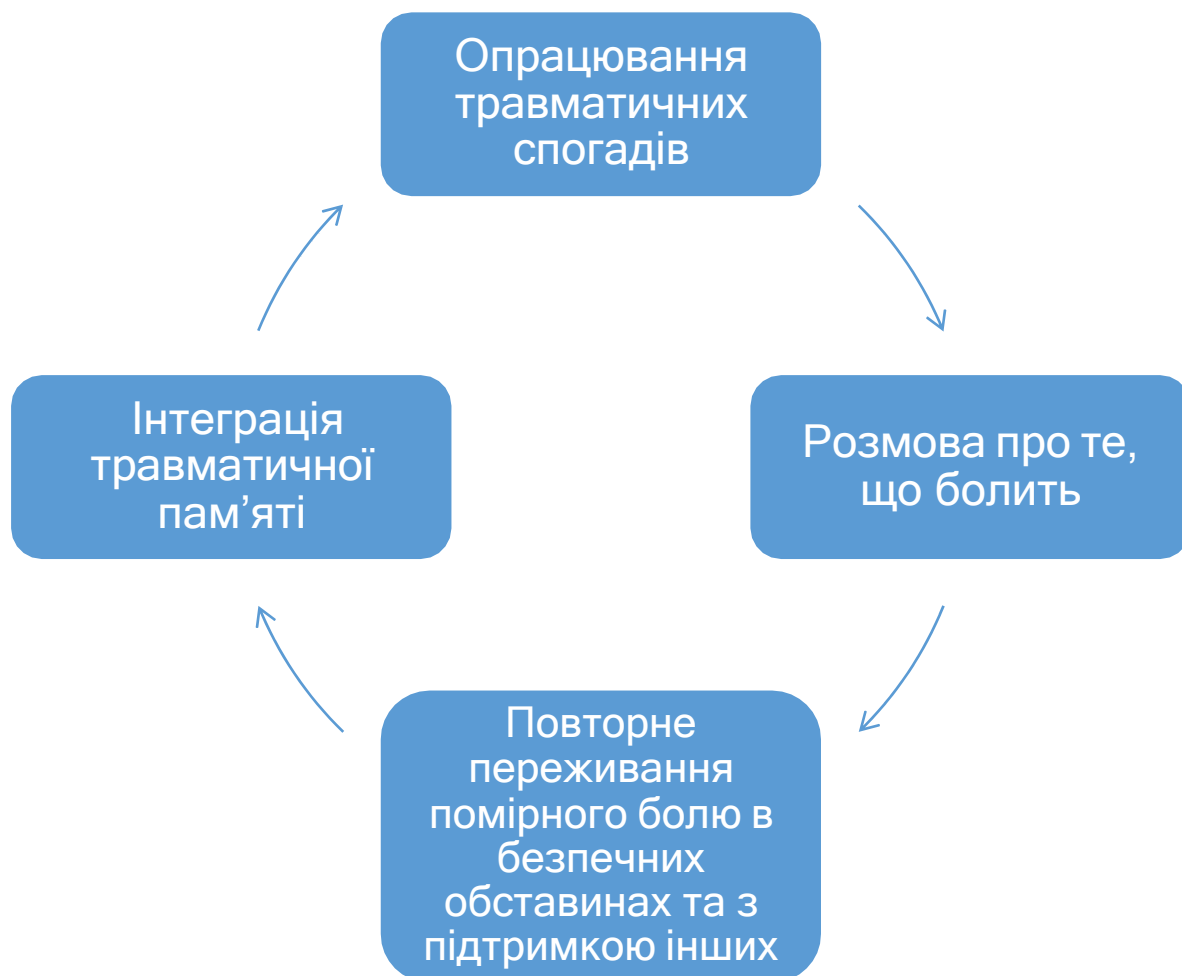

Рис. 3.2.8 Підтримуючий цикл опрацювання траматичних спогадів.

Сучасні підходи при роботі з травмою. Алгоритм роботи з травмою в значній мірі залежить від того, на якому з етапів переживання травми людина знаходиться. Залежно від цього використовуються докорінно відмінні стратегії у роботі. Беручи до уваги матеріали представлені на 7 Всеукраїнській науково-практичній конференції Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві (28 жовтня 2022 р., Кузьо О. Б.), можемо говорити про суттєві відмінності психотерапевтичного та кризового втручання у таких випадках [9]. Про такі відмінності наголошують більшість психотерапевтів, що є дотичними до питань роботи з травмою. На початку розгортання повномасштабної війни росії проти України, кандидат медичних наук, український психіатр, психотерапевт, психоаналітик, завідувач кафедри психології і психотерапії УКУ Р. Кечур у своїй лекції «Організація і надання екстреної допомоги при гуманітарних катастрофах» подає цікавий порівняльний аналіз психотерапії та кризового втручання (див. табл. 3.2.4) [7].

Порівняння особливостей психотерапевтичного та кризового втручання

Психотерапія	Кризове втручання
Клієнт приходить до психотерапевта	До людини потрібно підійти самому, швидко діагностувати кому потрібна допомога
Людина сама є експертом свого життя	Безпорадність, людина потребує чітких порад, інформування
Затримуємося в точці травми, щоброзглянути її, осмислюємо, маємо багато часу	Допомагаємо пройти переривання, «відігриваємо» клієнта, даємо підтримку
Клієнт шукає ресурс і підтримку	Активно даємо ресурс та підтримку
Інтерпретуємо дитинство, маємо нейтральну позицію	Розділяємо переживання, максимально включені
Психотерапевт атакує інтродекцію, «Ні» інтродекції	Активізуємо позитивні інтродекції, «Жити треба!»

Отож, далеко не завжди доречно «робити психотерапію» вже і негайно, усе залежить від того, наскільки безпечним є середовище, чи завершилася вже травматична подія, чи є достатньо ресурсу в клієнта для проживання травми та наскільки клієнт готовий до опрацювання. Дуже важливо розділяти першу психологічну допомогу та психотерапевтичну роботу. На етапі першої психологічної допомоги важливим є зменшення дистресу, роз'язок поточних проблем, мінімальна адаптація, повернення відчуття контролю та делікатність у спілкуванні. До основних завдань кризового інтервенту можемо віднести нормалізацію, стабілізацію та заземлення.

Відповідно до сучасних наукових досліджень [АРА, 2004, 2009] на сьогоднішній день найбільш рекомендованими та визнаними методами роботи з травмою є травмофокусована когнітивно-поведінкова психотерапія (ТФ-КПТ) та метод десенсибілізації та репроцесуалізації травми за допомогою руху очей (EMDR) [13]. Наукові дослідження кажуть, що їхня ефективність є приблизно однаковою.

Зазвичай виділяють кілька етапів терапевтичної роботи з травмою:

- 1) Стабілізація і безпека, побудова теплих психотерапевтичних стосунків,

накопичення ресурсів, психоедукаційна робота, розвиток базових навичок афективної регуляції.

2) Контрольоване опрацювання травматичних спогадів та їхня поступова інтеграція в автобіографічну пам'ять.

3) Опрацювання втрат, адаптація до змін у житті, переосмислення травми.

У роботі ми постійно рухаємося «теперішнє – минуле», ніби зшиваємо два клаптики тканини. Так відбувається активація двох нейрональних мереж, що уможливорює інтеграцію.

В EMDR зазвичай використовуємо модель адаптивної переробки інформації. Вона виходить з того, що мережі пам'яті лежать в основі патології і здоров'я. Якщо якесь переживання успішно перероблене, незалежно від того, позитивним чи негативним воно є, воно адаптивно зберігається та інтегрується з іншим схожим досвідом щодо себе (минуле). Збій в системі переробки інформації через стан підвищеного збудження від несприятливих життєвих подій призводить до того, що спогади неадекватно переробляються і неадаптивно зберігаються (теперішнє). Неадаптивні висновки з минулого негативного досвіду, які були неналежно перероблені, інтерпретуються як теперішнє. Такі неадекватно опрацьовані спогади (образи, думки, емоції, фізичні відчуття та переконання) перемінюються під час переробки. Переробка відбувається у спосіб, коли подвійна увага зосереджена на спогаді з минулого, поєднана з білатеральною стимуляцією (БЛС), активує асоціативний процес, що дозволяє встановити релевантні зв'язки. Переробка є успішною тоді, коли ті спогади, які раніше турбували, нейтралізуються і афективно інтегруються з іншим подібним досвідом [14].

Інститут когнітивно-поведінкової психотерапії, що з початку війни інтенсивно працює з людьми, котрі потребують психологічної допомоги систематизовує та пропонує наступні методи коупінгу з симптомами ПТСР (див. табл. 3.2.5):

Методи коупінгу відповідно до симптомів ПТСР

СИМПТОМИ ПТСР	МЕТОДИ КОУПІНГУ
Інтрузивні спогади	- Техніки дистанціювання: екран, пульт, сейф - Техніки заземлення та відволікання уваги, майндфулнес
Вегетативне збудження, тривога	- Майндфулнес дихання - Техніки релаксації - Техніки роботи з позитивною уявою
Тригери/уникнення	- Менеджмент тригерів - Дискримінація тригерів
Порушення сну	- Ліки - Гігієна сну
Негативні когніції та емоційний дистрес	- Когнітивна реструктуризація, коупінг твердження - Техніки дистанціювання і майндфулнес – щодорумінації - Заміна проблемних способів регуляції емоцій найбільш адаптивні - Поведінкова активація –орієнтація на ресурси - Ресурсні вправи (зокрема в уяві) - Залучення соціальної підтримки
Негативне сприйняття симптомів ПТСР	- Психоедукація особи та рідних

Очевидно, що у такій надскладній роботі психологи, психотерапевти та лікарі будуть зустрічатися з багатьма викликами. Працюючи з психологічною травмою, клієнти можуть ставати або надміру збудженими або ж заморожувати свої переживання, дисоціюючи їх. У таких випадках ми говоримо про те, що клієнт чи пацієнт виходить зі свого вікна толерантності. Переживання можуть ставати непереносимими не лише для клієнта, але й для психолога чи психотерапевта. Також можливі проблеми надмірного інтелектуального обговорення «довкола» та уникання безпосередньої експозиції. З'являються труднощі при передчасній конфронтації за браку відсутності стабільності клієнта. Це вимагає від фахівців спеціальної підготовки, власного опрацювання травматичного досвіду, постійних супервізій, щоб не залишатися на самоті у роботі з травмою та не бути нею поглинутим. Зцілення травми є надважливим не лише для конкретної особи, воно несе нові можливості суспільству.

Спостерігаючи за «сублімативними продуктами» в соціальних мережах (та не лише в них) цікаво і приємно рефлексувати наскільки потужними механізмами володіє суспільство для природнього опрацювання травматичного досвіду. Фольклор, анекдоти, політичні карикатури – спосіб сили та опрацювання через сміх того, що насправді болить. Є і інші шляхи подолання колективної травми:

- через створення фільмів, вистав, різноманітних творів зцілюється нація;
- відзначення роковин, днів пам'яті, оплакування та поминання;
- створення пам'ятників, меморіалів на відзнаку трагічних подій;
- канонізація історичних постатей;
- політичні і громадські заходи, що покликані відновити справедливість та ін.

Надпотужні переживання та страждання, що є розділені з іншою людиною через її присутність у нашому житті, мають шанс не перетворитися на травму. Дослідження показують, що найбільш ефективно допомагають впоратись зі стресом та запобігає виникненню психотравм є наявність у людини соціальної підтримки.

Робота з травматичними переживаннями людини зазвичай є довготривалою. Вона полягає у тому, щоб перевести травматичну пам'ять (імпліцитну) у наративну (експліцитну). Для цього необхідно говорити про власний травматичний досвід та переосмислювати його, зосереджувати свою увагу одночасно як на минулому, так і на сьогоденні. Така інтеграція травматичних переживань з супутньою процесуалізацією емоцій потребує окремого етапу, який полягає в активізації ресурсів клієнта. Якщо зробити порівняння між психічним здоров'ям особистості та нації, то можна припустити, як ускладнювався процес переведення імпліцитної пам'яті в експліцитну для українського народу, коли заборонялося говорити про власну історію, використовувалися всілякі методи її перекручення.

В емпіричному дослідженні, майже через рік після повномаштабного вторгнення росії в Україну, було виявлено, що 33, 33% досліджуваних мають високу ймовірність ПТСР, тоді, як 66, 67 % таких тенденцій не виявляють.

Присутні тісні кореляційні зв'язки ПТСР з сімейним станом ($r=0,35$; $p<0,05$), спробами суїциду в минулому ($r=0,46$; $p<0,05$), зверненнями до психіатра ($r=0,28$; $p<0,05$) та психолога ($r=0,34$; $p<0,05$).

Обставини, в які потрапляє людина є вагомим викликом як для адаптаційних ресурсів особистості, так і для розуміння нею світу і свого місця в ньому. Однак, також, за даними наукових джерел, 10-20 % переживатимуть так званий феномен посттравматичного зростання. Таке зростання свідчить про переоцінку цінностей, зростання у стосунках, зміну життєвої філософії та погляду на себе, де пріоритети розставляються у новий спосіб з вдячністю за кожен прожитий день.

Зцілення травматичного досвіду є надзвичайно складним, однак, і надважливим завданням не лише для окремої особи, але й для суспільства в цілому. Воно відкриває нові можливості і перспективи розвитку та розуміння свого місця в житті. Спираючись на багато чисельність наукових досліджень, найбільше доказів ефективності щодо психотерапії ПТСР мають ТФ-КПТ та EMDR, іноді важливою та необхідною є медикаментозна терапія. Ефективна робота з власними травмами, якісне навчання психологів та психотерапевтів у цих напрямках, інтеграція історичної пам'яті, широкі психоедукаційні програми – усе це запорука успіху на шляху до одужання.

Сьогодні більшість країн підтримує Україну і для нас це шанс пережити теперішні страждання, а також зробити вагомі кроки в доопрацюванні колективної трансгенераційної травми. Найпершим необхідним кроком для початку остаточного опрацювання для нас, українців, необхідна перемога, а далі, віримо, все у нас вдасться. Цікаво спостерігати, як у різних сферах соціального та політичного життя Україна стає рівноправним партнером, а не жертвою. Як говорив В. Франкл, «Між стимулом і реакцією є проміжок. У цьому проміжку є наша сила обирати яким чином нам реагувати. В нашій реакції лежить наше зростання і наша свобода».

Список використаних джерел:

1. Бріер Д., Скот К. Основи травмофокусованої психотерапії. Львів:

Свічадо, 2015. 448 с.

2. Бессел ван дер Колк Тіло веде лік. Viivat, 2022.

3. Вебер Т. Травмафокус. Спеціалізований психотерапевтичний метод для роботи зі стресом, травмою та хронічним болем. Х: Літера Нова, 2020.164 с.

4. Герасименко Л. Посттравматичний стресовий розлад /URL: <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2021/8%28129%29/pages-27-32/posttravmatichniy-stresoviy-rozlad#gsc.tab=0>

5. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знуцання у сім'ї до політичного терору. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. 416 с.

6. Кечур Р. Травми минулого і безпека майбутнього. URL: https://zbruc.eu/node/113118?fbclid=IwAR3UvV-VlQ_m6MJWBVD7tCulqPovc-EJkCAowqFgIMzOqqwNSD93rBNM3jQ

7. Кечур Р. Організація і надання екстренної допомоги при гуманітарних катастрофах 9.03.2022. URL : <https://vimeo.com/686332774>

8. Кузьо О. Значення імпліцитної та експліцитної пам'яті для психічного здоров'я особистості. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : зб. тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 жовтня 2017 р.). Львів : ЛьвДУВС, 2017. С. 210-215.

9. Кузьо О. Б. Кризове втручання як профілактика травми українців. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (28 жовтня 2022 року). Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 175-178

10. Мюллер М. Якщо ви пережили психотравмуючу подію. Львів: Видавництво Свічадо, 2015. 120 с.

11. Паливода Л. І. Проблема визначення поняття «психічна травма», «психологічна травма» і «травма втрати» у психологічних проєкціях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 32 (71). № 6 2021. С. 68-72.

12. Романчук О. Психотравма та спричинені нею розлади: прояви, наслідки і сучасні підходи до терапії / URL : www.neuro-health-ua.com

13. APA (American Psychiatric Association) (2014). DSM V.
14. Shapiro F. (2001, 2018) Eye Movement Desensitization and Reprocessing: Basic Principles, Protocols and Procedures. New York: The Guilford Press.
15. Siegel Daniel J. (2007, 2015) The Mindful Brain: Reflection and Attunement in the Cultivation of Well-Being

3.3. Психолого–педагогічний супровід дітей-сиріт в умовах воєнного стану в Україні

Ситуація війни, що переживають українці впродовж вже другого року є такою, що виходять за межі нормального, звичайного людського досвіду. Війна спричинила порушення життєдіяльності людей, погіршення їх фізичного та психічного здоров'я, значні людські жертви, матеріальні втрати тощо. Кризові явища у житті українського суспільства в умовах сьогодення детермінуються низкою складних обставин, які постійно посилюються військовими діями, ракетними обстрілами. Від них потерпають усі жителі країни, у зоні особливого ризику – діти.

Російські загарбники за час повномасштабної війни, станом на 01.08.2023 вбили в Україні щонайменше 503 дітей, ще 1117 дітям завдали поранень різного ступеня тяжкості. Військові дії спричинили зростання кількості дітей-сиріт в Україні. Ситуація ускладнюється щодня, насамперед, на тимчасово окупованих територіях.

Війна – це стрес не тільки для дорослих, які все розуміють, але й для дітей, які є особливо вразливою групою. Через обмежений контроль над власними силами діти часто не можуть зрозуміти, як і що відбувається насправді. Це у першу чергу пов'язано із віковими особливостями, дітям, як правило, не вистачає соціальної, фізіологічної та психологічної зрілості, вони не можуть реально усвідомити суть подій, а просто запам'ятовують травмувальну ситуацію, власні переживання саме в цю мить: чуються звуки ударів вибуху,

жар вогню тощо. Спектр посттравматичних симптомів у дітей, які пережили психотравмувальні події включає в себе зміни на емоційному, когнітивному, поведінковому та фізіологічному рівнях [6].

Пережитий дитиною психотравмувальний досвід переобтяжує її життя, надмірна травмованість може призвести до порушень у розвитку, викликати негативні поведінкові реакції, девіації у формуванні її особистості, над функціонування механізмів захисту тощо. У такому стані підвищеного почуття безпорадності та нерозуміння діти, які пережили психотравмувальні обставини війни, потребують підтримки та співчуття. Та особливої уваги потребують діти-сироти, які в умовах воєнного стану залишились без батьківської опіки. На жаль, в нашій країні кількість таких дітей невпинно зростає.

Соціально-політичні та економічні зміни вектору суспільного розвитку нашої країни в умовах воєнного стану супроводжує низка суперечностей, результатом яких стало масове зубожіння населення, поширення соціального сирітства, зростання дитячої злочинності, безпритульності, які вимагають нової філософії, нестандартних нових підходів у розв'язанні проблем соціального захисту виховання, навчання дітей-сиріт.

Варто зазначити, що рівень сирітства є важливим ключовим стратегічним показником державної сімейної політики, трансформації сімейних цінностей та відносин, загальної демографічної ситуації. Втрата чи зниження потенціалу загальнолюдських та духовних цінностей у родині, як правило, веде до прояву феномена розвитку сирітства, і як наслідок, зростання чисельності дітей, що залишились без піклування батьків. Особливо яскраво простежується така тенденція під час економічних криз, епідемій і воєн, а також у перехідний період від старого стану соціальної системи до нового. Саме у такому перехідному періоді, на жаль, сьогодні перебуває Українська держава, тому актуальність досліджуваної проблеми очевидна.

Звичайно, що впровадження інноваційних систем догляду (будинків сімейного типу та прийомних сімей) є однією з потужних альтернатив сирітству, позаяк найбільш ефективно справляються із нівелюючим режимом депривації, пропонуючи знедоленим дітям реальний шанс знайти оптимальну

соціетальну нішу для гармонійного, повноцінного особистісного розвитку. Та, на жаль, не всі діти-сироти, мають такий шанс. Сьогодні в країні близько 50 тис. дітей, позбавлені батьківського піклування, та проживають в інтернатних закладах освіти, дитячих будинках, значна кількість із них мають труднощі адаптації до дорослого життя, проблеми особистісного розвитку, потребують психологічної допомоги, опіки та виховання, застосування ефективних розвивальних виховних технологій.

Основною умовою ефективності реалізації виховних технологій у опікунсько-виховній діяльності, є психолого-педагогічний супровід дитини-сироти, який забезпечує індивідуальну траєкторію розвитку кожної особистості, підтримку особистісного розвитку дитини-сироти зокрема. Саме у цій царині можливі процеси творчості та створення розвивальних виховних технологій.

Психолого-педагогічний супровід є особливим видом допомоги дітям, що забезпечує особистісний розвиток та виховання в умовах освітнього процесу. Сама ідея супроводу як втілення особистісно зорієнтованого, гуманістичного підходу тісно пов'язана із реалізацією прав дитини на повноцінний розвиток.

Сьогодні однією з актуальних проблем психолого-педагогічного супроводу в Україні є необхідність вирішення завдань особистісного розвитку та виховання дітей-сиріт в складних умовах воєнного стану.

У будь-якому суспільстві завжди були, є та будуть діти, які з різноманітних причин залишаються без батьків, і процес їхнього розвитку відбувається або в іншій родині, або в опікунсько-виховних закладах. Саме від ставлення до цієї проблеми держави та суспільства загалом залежить подальша доля дітей-сиріт. Головною моральною нормою та сферою матеріального забезпечення кожної цивілізованої держави є турбота про знедолених дітей. Дитина, що втратила батьків, – це особливий, по-справжньому трагічний світ. Мати сім'ю, батька й матір – одна з найсильніших потреб дитини.

Згідно із Сімейним кодексом України, кожна дитина має право зростати в родині, де батьки керуються найкращими інтересами дитини в процесі її виховання. Але соціально-економічні негаразди, війна стають причиною того,

що родини опиняються у складних життєвих обставинах. Таким родинам не завжди надається недостатній обсяг соціальних послуг із запобігання виникнення кризових ситуацій. Серйозність цієї проблеми підтверджується й тим, що щороку судами виносяться рішення про вилучення 8000–11000 дітей з їхніх родин. Незважаючи на те, що було вжито важливих заходів щодо розвитку сімейних форм виховання для дітей, вилучених з їхніх біологічних родин, поміщення дітей в інтернатні заклади є поширеним в Україні і не лише тоді, коли були вичерпані всі інші можливості [12, с. 77].

Дитяче сирітство – це комплексне поняття, що відображає явище соціального неблагополуччя дитини, спричинене руйнуванням зав'язків із сім'єю, наслідком якого є порушення особистісних структур, що перешкоджають її успішній соціалізації. Відсутність у загальній системі формування особистості сім'ї обмежує можливості засвоєння та збагачення індивідом соціального досвіду, самовизначення, самопізнання, самореалізації.

Проблема психолого-педагогічного супроводу дітей-сиріт потребує урахування значення феномену сирітства в сучасному суспільстві, уточнення понятійної категорії «діти-сироти». Розглянемо детальніше сутність поняття «сирітство», що презентоване у довідковій та науково-педагогічній літературі.

Як засвідчує історія, з давніх часів сиротою вважали людину, котра залишилася без піклування, без засобів існування, залежну та безрідну. Сиротами називали дітей, які залишилися без батьків чи були покинуті ними, а також до цієї категорії відносили літніх людей, одиноких та покинутих напризволяще родичами.

В енциклопедії освіти сирітство розглядається як соціальне явище, що «...характеризує стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків та потребує допомоги та захисту з боку держави» [8, с. 817].

У наукових розвідках прослідковується значний інтерес вчених до проблеми сирітства. Окремі аспекти виховання та опіки дітей-сиріт висвітлено в історико-педагогічних (С. Бадора, Р. Волянюк, Т. Завгородня, О. Карпенко, Б. Ступарик, Л. Фуштей, М. Чепіль, В. Яковенко), психолого-педагогічних (Л.

Волинець, А. Капська, Н. Лисенко,) та юридичних вимірах Д. Прутян, Н. Комарова. Широкий спектр питань організації виховної роботи у дитячих будинках та інтернатних закладах представлено у роботах О. Безпалько, Н. Павлик, Н. Султанової, Ю. Яблоновської, проблеми соціально-педагогічної роботи та особливості психолого-педагогічного супроводу дітей-сиріт висвітлено у наукових розвідках С. Курінної, І. Пешої, А. Полянничко та ін.

Зокрема, науковці Л. Волинець, Н. Комарова, І. Пеша визначають сирітство як «соціальне явище, поява якого зумовлена наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, які залишилися без піклування батьків унаслідок позбавлення останніх батьківських прав або визнання їх в установленому порядку недієздатними, безвісти зниклими тощо» [10, с. 126].

Сьогодні в Україні значна кількість дітей, позбавлених батьківської турботи та опіки, залишаються сиротами при живих батьках. Аналіз категорії «сирітство» показує, що близьким до цього поняття є «соціальне сирітство» – соціальне явище, яке зумовлене ухиленням чи відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків стосовно неповнолітньої дитини [681, с. 129]. Таке ж трактування знаходимо у наукових розвідках Л. Завацької [9], А.Капської [10].

Як соціально-педагогічну проблему аналізує соціальне сирітство О. Терновець, причини його виникнення досліджують І. Галатир, І. Лопатченко, Л. Кальченко, а дослідниця О. Коваленко аналізує його як соціокультурний феномен. Як негативне соціальне явище, що характеризує спосіб життя неповнолітніх дітей, які були позбавлені піклування батьків, характеризує сирітство український дослідник Б. Кобзар [11].

Резюмуючи вищенаведене, зауважимо, що в соціально-педагогічних студіях втрату дитиною батьків вчені розглядають як двостороннє явище: з одного боку, традиційно, тобто, як смерть батьків, з іншого – як відсутність опіки дітей з боку батьків, що зумовлена різними причинами. Відтак поняття «сирітство» включає дві категорії дітей: це біологічні сироти та соціальні сироти. Біологічні діти-сироти – діти, у яких померли батьки із різних причин (хвороба, катастрофа, війна та ін.).

Враховуючи вище сказане, можемо стверджувати, що поняття соціального сирітства є відповідно вузьчим за поняття сирітства загалом.

Український дослідник В. Вугрич до категорії сиріт відносить також дітей, батьки яких юридично не позбавлені батьківських прав, але фактично не піклуються про них. Для визначення категорій дітей, яких покинули в пологових будинках, спеціалізованих закладах, лікарнях, у світовій практиці дослідники часто послуговуються поняттями «соціальні сироти»: «діти, яких залишили», «державні немовлята», «діти, від яких відмовилися батьки», тощо [10, с. 7]. Згідно Л. Оліференко, соціальні сироти – це «сироти при живих батьках») [15, с. 23].

В останні десятиліття значно активізувалися наукові розвідки пов'язані з проблематикою дитинства та соціального сирітства, результати яких мають не лише теоретичний, але й прикладний характер, комплексно впроваджуються на практиці. Однак, варто зазначити, що дотепер, навіть у законодавчих актах, не наведено чітке визначення «соціальне сирітство», хоча цим терміном дуже часто послуговуються.

Польський дослідник С. Козак виокремлює два види соціального сирітства: *sensu stricto* (з лат. «у вузькому значенні») і *sensu largo* (з лат. «у широкому значенні»). Соціальне сирітство *sensu stricto* відносно дітей, котрі перебувають у дитячих будинках, *sensu largo* – дітей, які залишаються вдома в родині, що не виконують що до дітей своїх обов'язків [12, с. 91].

Дослідники також відносять до соціальних сиріт – дітей екстремальної ситуації, дітей, які залишились без родини, турботи й опіки батьків, які перебувають у постійному стресі й з недовірою ставляться до людей, зі специфічними поглядами на життя. Науковці також пропонують визначення «комплекс сироти» – сформований певний стереотип непоправності втраченого, який часто породжує невпевненість, неспокій, тривожність [12, с. 57].

Слід зазначити, що до соціальних дітей-сиріт відносять ще й дітей-заробітчан, які працюють і живуть в інших країнах. До дітей трудових мігрантів вживається дефініція – «євро-сироти» [15].

Досить різнобічною щодо сирітства є позиція О. Терновець, яка виокремлює поняття «прихованого» соціального сирітства, яке перш за все пов'язане з погіршенням соціальних умов життя сім'ї та падінням її моральних засад, унаслідок чого зростає безпритульність значної кількості дітей та підлітків [14, с. 4–10].

Як бачимо, соціальне сирітство – це феномен надзвичайно складний та суперечливий для аналізу, актуальність якого позначилась в Україні з кінця ХХ ст. Серед науковців до сьогодні відсутнє єдине розуміння сутності «сирітства» та «соціального сирітства». Немає цього визначення і на законодавчому рівні. Аналіз наукових студій дає підставу констатувати, що в сучасній соціально-педагогічній літературі представлено низку синонімічних визначень понять «діти-сироти», «соціальні сироти», які, на наш погляд, недостатньо конкретизованими щодо причин перебування дитини в статусі сироти.

Поняття «сироти» і «діти, що залишилися без піклування батьків», представлені в Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р., в Законі України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей».

Відтак посилаючись на вищезгадані нормативні документи, а також дослідження Г. Бевз, О. Безпалько, І. Зверєвої, Б. Кобзаря й ін., робимо висновок, що під категорією «діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування» розуміються діти, у яких батьки померли, або діти, що залишилися без батьківського піклування у зв'язку із позбавленням їх батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми (що є досить поширеним сьогодні в умовах воєнного стану) або недієздатними, оголошенням їх померлими, у зв'язку із відбуванням покарання у місцях позбавлення волі, тривалою хворобою батьків, що не дозволяє їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, безпритульні діти та ті від яких відмовились батьки.

Аналізуючи праці А. Полянничко, Л. Волинець, В. Вугрича, В.

Оржеховської та ін. з'ясували, що феномен «діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування» включає різні аспекти, залежно від підходу до вивчення зазначеної категорії. Проте науковці єдині в тому, що сутнісними ознаками означеного поняття є втрата дитиною батьків або через їх смерть (діти-сироти), або через відсутність з їх боку піклування над дітьми (діти, позбавлені батьківського піклування), що зумовлене різними причинами [7].

У нашій науковій розвідці, осмислюючи проблему психолого-педагогічного супроводу дітей-сиріт, дефініцію «діти-сироти» розглядаємо в широкому аспекті сирітства, та відносимо до цієї категорії дітей біологічних та соціальних сиріт, спільною ознакою яких є відсутність сімейної опіки та виховання. Зокрема основну увагу зосереджено на вихованні дітей-сиріт, які перебувають в інституційних закладах опіки.

Для розв'язань завдань нашого дослідження, доцільним вважаємо короткий огляд причин сирітства як негативного соціально-педагогічного явища.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень з означеного питання [7;9; 10;11;14;15] допоміг встановити, що вчені по-різному виділяють причини виникнення сирітства у суспільстві. Більшість дослідників, класифікуючи причини виникнення соціального сирітства, виокремлюють зовнішні фактори, *об'єктивні*, соціальні чинники, що здійснюють негативний вплив на сім'ю, та *суб'єктивні*, внутрішньо-сімейні чинники, що можуть проявитися в середовищі сім'ї, як наслідок впливу зовнішніх.

Зовнішні причини виникнення соціального сирітства обумовлюються передусім суспільно-політичними та соціально-економічними умовами держави та є об'єктивними, залежать безпосередньо від державного устрою. До таких причин відносять війни, збройні конфлікти, економічну нестабільність, бідність, зростання злочинності, інфляцію та безробіття, терористичні акти тощо.

Внутрішні причини виникнення соціального сирітства, утворюються безпосередньо у середовищі сім'ї і, як правило, зумовлені внутрішніми сімейними проблемами.

Проте й зовнішні фактори (несприятлива соціально-економічна ситуація у державі, безробіття тощо) часто стають каталізаторами негативних процесів у середині сім'ї. Характеризуючи причини поширення сирітства, науковці акцентують на проблемах сучасної української сім'ї: ріст позашлюбних народжень, неповна родина, фінансово-економічні труднощі, соціальна дезорганізація сім'ї, фінансово-економічні труднощі, асоціальна поведінка батьків [15].

Результати наукових студій з проблем виникнення сирітства [7; 10; 11; 14; 15] дають підставу констатувати, що до основних причин сирітства, можна віднести світові війни і соціальні потрясіння; міжнаціональні конфлікти, зростання числа біженців; різке погіршення матеріального становища населення, його соціально-економічне розшарування; зниження стабільності шлюбу, падіння моральних засад сім'ї процеси розмивання системи поведінкових норм у шлюбі та сім'ї, процес відокремлення сім'ї від батьківства, збільшення позашлюбної народжуваності; стрімку урбанізацію сучасного суспільства; ослаблення релігійних традицій; алкоголізацію та наркоманію; кризовий стан системи освіти та виховання тощо.

Відтак значна кількість дітей позбавлені сімейної опіки та виховуються у державних закладах опіки чи в прийомних сім'ях.

Наслідки сирітства вкрай руйнівні, особливо для дітей, які виховуються в державних закладах опіки, в умовах родинної деривації, коли тривало частково або повністю позбавлені соціалізуючого потенціалу родинного виховання, незадоволені потреби у родинно-емоційній залежності.

Родинна деривація, яка спричинена відсутністю чи ускладненням ідентифікації дитини із близьким дорослим, як носієм певних соціальних ролей, характеризується емоційним відкиданням дитини, фрустрацією її базисних потреб у любові та прийнятті, приєднанні, афіляції, безпеці, втратою довіри до світу, відірваністю від родини. Небезпечними відділеними наслідками родинної (соціальної, емоційної, когнітивної, комунікативної, гендерної та ін.) деривації є спотворення у майбутньому особистісного розвитку дитини, а також, нездатність успішно реалізувати соціально-репродуктивну функцію [5].

Варто зазначити, що сила руйнівних наслідків впливу дериваційних умов розвитку дитини залежить від віку: вони є тим інтенсивніші, чим меншою за віком є дитина і більша її беспорядність й залежність [7].

Різні діти будучи в однаковій дериваційній ситуації можуть поводитися по-різному та матимуть відтак різні наслідки, позаяк вони вносять різні передумови, пов'язані з їхньою психічною конституцією та рівнем розвитку своєї особистості.

Як засвідчив аналіз наукових досліджень проблеми сирітства, особливо важкими наслідками сирітства є: глибокі й часто незворотні зміни в здоров'ї й психіці вихованців, аномальний внутрішньоутробний розвиток у процесі небажаної вагітності; негативний соціальний досвід у період раннього й дошкільного дитинства.

Найбільш драматичний наслідок сирітства – проблеми фізичного, психічного й соціального розвитку дитини, що була позбавлена піклування батьків. У психологічному ракурсі наслідки соціального сирітства дуже важко недооцінити. Соціально-психологічними наслідками впливу соціального сирітства на дітей відносять: тривожні та депресивні стани дитини, небажання спілкуватися; прояви дратівливості, агресивності, відсутність довіри до навколишнього світу; шкільної дезадаптації та девіацій у поведінці [7].

Зростання в інтернатних закладах освіти є шкідливим для дітей будь-якого віку і має довгострокові наслідки для їхнього здоров'я та психологічного розвитку [5]. Перебування в дитячому будинку дітей віком від 0 до трьох років є особливо травматичним, спричиняючи виражені деформації в усіх напрямках психічного розвитку. Раннє дитинство – важливий етап розвитку особистості, що впливає на подальше життя та формування здоров'я, а відсутність емоційної стабільності, уваги та розвитку особистісної ідентичності стають ключовими факторами безповоротних змін у житті дитини, обмежувальними ресурсами для успішної інтеграції у суспільство.

Зокрема, за даними українських дослідників до 60 % контингенту будинків дитини становлять діти з важкою хронічною патологією, переважно центральної нервової системи, що належать до III-V (найбільш низьких) груп

здоров'я. Майже 55 % відстають у фізичному розвитку. Лише 4,7 % дітей кваліфікуються як практично здорові. Крім наслідків органічного ураження мозку в 30 % відзначається хронічний тонзиліт, дискенезія жовчних шляхів, асироїдний бронхіт, хронічний пієлонефрит, дуже часті енурези й ін. [7, с. 86].

У дітей, котрі тривалий час виховуються в інтернатних закладах освіти, знижується загальний психічний тонус, домінує знижений настрій, порушуються процеси саморегуляції. Здебільшого у них розвиваються почуття тривоги й невпевненості в собі, знижується пізнавальна активність, рівень зацікавленості до світу, погіршується емоційна регуляція, гальмується інтелектуальний розвиток. У багатьох випадках (85 %) діти, які виховуються у дитячих будинках не здатні навчатись за програмою загальноосвітньої школи, тоді як у дітей, які виховуються у родинах частка осіб із затримкою психічного розвитку не перевищує (8–10 %) [7]. Крім затримок інтелектуального, формується комплекс складних порушень емоційного розвитку: збіднення емоційних проявів, труднощі в спілкуванні, аж до повної відсутності тенденції до співробітництва, наростання пасивності, швидка втрата спонукальних мотивів. Саме тому проблема сирітства постає особливо гостро та є болючою у сучасному суспільстві, а тому потребує пошуку шляхів впровадження інноваційних підходів у вихованні з метою надання дітям-сиротам професійної психолого-педагогічної допомоги.

Сучасна інтернатна освіта України здійснює пошук нових і вдосконалює використовувані педагогічні технології, які б відповідали аксіологічним принципам, які диктує соціум і сприяли взаємодії учасників педагогічного процесу. Наголос при цьому робиться на практичному, а точніше праксеологічному аспекті суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагога та дитини-сироти. Практикологічний підхід постає методологічним орієнтиром при її реалізації.

Успішність реалізації опікунсько-виховної діяльності можлива за умови концептуальної визначеності технологій виховання, окресленості основних її орієнтирів та цінностей, а також загальних принципів взаємодії педагога та дитини-сироти з застосуванням певних методів та прийомів. Виклики

сьогодення вимагають від фахівців у сфері опікунсько-виховної діяльності (педагогів, психологів, соціальних педагогів) відмови від усталених традиційних методів щодо освітньо-виховного процесу, переосмислення поглядів на дитину та її виховання. У контексті особистісно-гуманістичної парадигми виховання метод виховання, переосмислюється як педагогічна категорія, активізується розробка теоретичних засад та технологічних особливостей використання методів виховання, які б відповідали означеній парадигмі.

Як підтверджують результати наукових досліджень, у сучасних умовах швидких соціальних та інформаційних змін педагоги часто не здатні зорієнтуватися у великій кількості пропонованих методів, прийомів і технологій виховання, а також виокремити найбільш оптимальну з них для використання у тій чи іншій виховній ситуації, а відтак, зазнають труднощів у їх застосуванні.

Психолого-педагогічний супровід як особистісно-орієнтована технологія, будучи особливим видом допомоги дітям-сиротам дозволяє забезпечити оптимальні умови особистісного розвитку та виховання в умовах освітнього процесу.

Сьогодні специфікою психолого-педагогічного супроводу в Україні є необхідність вирішення завдань особистісного розвитку та виховання дітей-сиріт в складних умовах воєнного стану.

Сфера психолого-педагогічного супроводу дітей-сиріт включає в себе завдання створення в закладі інтернатного типу, дитячому будинку, ефективного процесу виховання, соціалізації дитини-сироти, її самореалізацію, позаяк повноцінний розвиток особистості є гарантом суспільного благополуччя.

У процесі психолого-педагогічного супроводу дітей використовуються різноманітні програми розвитку здатностей до особистісного самовизначення та саморозвитку, соціальних навичок.

Основні завдання психолого-педагогічного супроводу:

- попередження виникнення проблем особистісного розвитку і виховання

дитини-сироти;

- допомога (сприяння) дитині-сироті у вирішенні актуальних завдань виховання та соціалізації;
- порушення емоційно-вольової сфери, взаємодії із однолітками, педагогами;
- проблеми, які пов'язані з вибором освітнього та професійного маршруту;
- розвиток психолого-педагогічної компетентності (культури) педагогів, опікунів [9].

Основними напрямками роботи психолого-педагогічного супроводу є: психолого-педагогічна просвіта; профілактика; діагностика (індивідуальна та групова); формування психолого-педагогічної культури; розвиток психолого-педагогічної компетентності педагогів, вихователів, опікунів [15].

Психолого-педагогічний супровід – це не просто поєднання різноманітних методів діагностико-корекційної роботи з дітьми-сиротами, а комплексна технологія, це певна особлива культура підтримки та допомоги дитині-сироті у вирішенні завдань особистісного розвитку, соціалізації.

Важливо, щоб у процесі психолого-педагогічного супроводу педагог, психолог, які його здійснюють, не лише володіли методиками діагностики, корекції, консультування, але й здатністю до системного аналізу проблемних ситуацій, програмування та планування діяльності, спрямованої на їх вирішення, співорганізацію учасників освітньо-виховного процесу.

Варто зазначити, що власне ідея супроводу як втілення гуманістичного, особистісно-орієнтованого підходу тісно пов'язана з реалізацією прав дитини на повноцінний розвиток.

Важливо щоб фахівці опікунсько-виховної діяльності володіли особистісно-орієнтованими технологіями виховання.

Очевидно, що процес виховання стає ефективним лише тоді, коли поєднується із самовихованням, що зумовлює необхідність використання якісно нових методів, які мають ґрунтуватися не на механізмі зовнішнього підкріплення (заохочення та покарання), так звана біхевіористична модель, а на рефлексивно-вольових механізмах самої особистості (співпереживання й емоційного оцінювання). Такі методи кваліфікують як виховні технології

особистісної орієнтації [1, с. 123].

Оскільки технологія – це «системний метод створення, застосування та визначення» усього виховного процесу, з «урахуванням технічних та людських ресурсів та їхньої взаємодії», то її основним завданням є оптимізація форм і методів виховання [3, с. 23].

Вивчення стану інноваційних процесів у сучасній педагогічній науці вказує на те, що одним із найбільш масштабних нововведень стала технологізація різних галузей педагогіки, в тому числі і теорії виховання.

Основні питання технологічного підходу до побудови освітньо-виховних систем відображено в ґрунтовному аналізі найпоширеніших у світовій та вітчизняній практиці педагогічних технологій (І. Бех [1]), В. Варава, В. Зоц [3] та ін.), зокрема дослідники активно використовують наукові терміни «педагогічна технологія» й «технологія виховання».

Важливо відзначити, що особливу увагу в педагогічних технологіях зосереджено на особистісно-зорієнтованому вихованні (І. Бех [1]), В. Варава, В. Зоц [3] та ін.). Основними тенденціями сучасних технологій виховання є: 1) постулювання принципів демократизації освіти; 2) гуманізація виховного процесу, їхня орієнтація на особистісний підхід до вихованця; 3) активізація особистісної позиції дитини, розвитку її суб'єктності у засвоєнні соціокультурного досвіду [4].

Загалом, поняття «технологія виховного процесу» («технологія» (грец. *techné*-мистецтво, майстерність та *logos* – слово, вчення) передбачає «науково обґрунтовану тактику і процедуру виховання». Предмет технології виховання – це конструювання системи виховного процесу, виходячи із заданої вихідної установки, серед якої виховні орієнтири, – мета та зміст виховання» [3]. Як бачимо, технологічний підхід до процесу виховання включає такі компоненти: постановка мети, її максимальне уточнення; орієнтація виховної мети, змісту, форм й методів на досягнення запланованих результатів; корекція виховання; заключна оцінка результатів.

Відтак технологічний підхід лежить в основі особистісно-орієнтованих виховних технологій, оскільки забезпечує чітку орієнтацію всього виховного

процесу на особистість як мета і як результат. Основою для розуміння технологічної побудови процесу виховання є орієнтація на чітко поставлену мету [3, с. 23].

Виховна технологія розглядається нами як спосіб діяльності, взаємодія учасників виховного процесу, комплекс засобів, методів і процесів діяльності вихователя як суб'єкта виховання, спрямований на досягнення виховної мети та вдосконалення педагогічної діяльності. Очевидно, що використання виховних технологій вимагає високого рівня педагогічної майстерності вихователя.

Слід зазначити, що процес виховання, а особливо виховання дітей-сиріт, важко формалізувати. Виховання особистості передбачає визнання її неповторності, унікальності, наявності в неї суб'єктного досвіду (який часто у дітей-сиріт є травматичним). Наголосимо, що суб'єктний досвід дитини-сироти, часто зумовлений пережитими психотравмувальними ситуаціями, тому вибір технології виховання та її ефективна реалізація почасти ускладнюються, тому можна обґрунтувати тільки логіку її реалізації, позаяк жодна з технологій не може охопити всього розмаїття індивідуальності дитини, особливостей її життєвого досвіду. Крім того, сувора регламентація діяльності часто позбавляє педагога творчого підходу до реалізації професійних опікунсько-виховних функцій. Відтак у контексті технологічного підходу мова йде про загальний конструкт технології виховання дітей-сиріт його специфіку. Його основними компонентами є цілі, критерії, умови здійснення та оцінка ефективності.

Особливо важливим є забезпечення необхідного обсягу зовнішньої свободи та дієвої допомоги для прояву самостійності, відповідальності та внутрішньої свободи особистості, її можливості вільного самовираження, авторства в житті; інтенсивність суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагога з кожним вихованцем на основі принципів кордомедійності, довіри, етично-альтруїстичної спрямованості виховного процесу.

У центрі уваги особистісно-орієнтованої технології – унікальна цілісна особистість, спрямована на максимальну реалізацію своєї потреби до самоактуалізації, відкрита для сприйняття нового досвіду, здатна на свідомий та відповідальний вибір у різних життєвих ситуаціях. Саме досягнення

особистістю таких властивостей і є головною метою процесу виховання, що відрізняється від формалізованої передачі йому соціальних норм у традиційній технології виховання.

В умовах реалізації особистісно-орієнтованої виховної технології формується ідеальний образ особистості, ідеальна модель що стає основою особистісного самовизначення дитини-сироти, яке розглядається як «здатність визначати та реалізувати ціннісну ієрархію своєї життєдіяльності, уміння переосмислювати власну моральну сутність залежно від конкретної культурно-історичної ситуації», вибір суб'єктом «життєвого стилю й самого способу життя» [9, 17].

Можливість особистісного самовизначення дітей-сиріт в особистісно орієнтованій виховній технології розширюється завдяки розвитку волі та внутрішній активності. Лише тоді дитина-сирота може відчувати, що вона не просто перебуває, а повноцінно живе в атмосфері високої людяності, що повинна наповнити її своїм гуманним змістом. При цьому дитина-сирота не повинна відчувати штучність ситуації, створеної вихователем для досягнення поставленої мети.

Особистісно-орієнтовані технології створюють простір для вирішення особистих проблем дітей-вихованців дитячого будинку, із яких складається їхнє життя та без яких вони не можуть уявити себе особистістю. Психологічно найоптимальніший для цього спосіб – суб'єкт-суб'єктні відносини з педагогом. Особистісно-орієнтовані виховні технології ставлять вихованця у позицію співучасника, повноцінного партнера, який активно допомагає у створенні самого себе.

Позаяк особистісно орієнтовані виховні технології відрізняються високою науковістю, ґрунтуються на сучасних досягненнях психолого-педагогічної науки, тому дають можливість ширшого та більш вільного педагогічного варіювання на основі знання психологічних закономірностей розвитку особистості. Зауважимо, що психологічні знання педагога є однією з важливих умов ефективності застосування виховних технологій.

Варто звернути увагу в процесі психолого-педагогічного супроводу дітей-

сиріт на гуманно-особистісні технології, які характеризуються гуманістичною «психотерапевтичною» спрямованістю в підтримці особистості та допомозі їй та ґрунтуються на ідеях поваги до дитини, оптимістичної віри у її творчі здібності; забороні будь-якому примусу; самоповаги; вільного вибору, самовираження; власної унікальності та неповторності [2].

Ціль гуманно-особистісних технологій – «розбудити, покликати до життя цю внутрішню силу і можливість, використати їх для більш повного та вільного розвитку особистості дитини» [2].

Провідними загально визнаними ідеями гуманно-особистісних виховних технологій є: гуманізація та демократизація педагогічних відносин; новий погляд на особистість як ціль освіти й виховання; відмова від прямого примусу як методу; нове трактування індивідуального підходу; формування позитивної «Я-концепції» [4, с.23].

Варто наголосити, що суб'єкт-суб'єктні відносини становлять сьогодні той важливий фактор, що визначає результати усього виховного процесу. Гуманізація та демократизація педагогічних відносин лежить в основі підвищення результативності виховного впливу, особливо у системі державних закладів опіки. В основі гуманного ставлення до дітей-сиріт лежить педагогічна любов до них, зацікавленість їхньою долею; терплячість до їхніх недоліків; оптимістична віра у кожную дитину; майстерність спілкування, співробітництво; позитивне стимулювання; відсутність примусу.

Нове трактування індивідуального підходу полягає у тому, щоб діяти у системі освіти не від виховного процесу до вихованця, а від вихованця до виховного процесу. Воно включає: відмову від орієнтації на середнього вихованця; пошук кращих якостей у вихованців; застосування психолого-педагогічної діагностики; облік особливостей особистості при побудові виховного процесу; конструювання індивідуальної програми особистісного розвитку дитини-сироти; прогнозування та корекцію розвитку.

Психологічним об'єктом дослідження змістовно технологічного процесу виховання дітей-сиріт є формування «Я-концепції» особистості, яка виступає «ядром особистості, що визнає генетично та функціонально її цілісність

цінністю, що характеризується єдністю зовнішньої спрямованості особистості, усвідомленням свого Я» [12, с. 223].

При директивному підході до виховання, коли дитина-сирота засвоює численну негативну оцінку дорослих, які її оточують, у неї формується негативна «Я-концепція», негативний образ самої себе, низький рівень самоповаги, які підсилюються впливом деприваційної ситуації, в якій перебуває дитина-сирота. Негативна «Я-концепція» гальмує формування у дитини-сироти здібності й бажання усвідомлювати себе особистістю, ствердження її особистісно-розвивального виміру, виховання у неї готовності відстоювати себе як особистість, тобто заважає успішному здійсненню цих інваріантів особистісно орієнтованого підходу до виховання. «Я-концепція», якій властива відсутність позитивного змісту, виявляється вкрай вразливою, дитина-сирота захищає її за допомогою агресії та ворожості до оточуючих людей. Крім того, «негативна «Я-концепція» є як причиною, так і наслідком постійного переживання та глибокого емоційного дискомфорту» [12, с. 235].

Тому формування позитивної «Я-концепції» особистості дитини-сироти – одне із найважливіших завдань особистісно-орієнтованого виховання та психолого-педагогічного супроводу, зокрема. Розв'язанню означеної проблеми сприяє розвиток вихователем позитивної особистісної сутності дитини-сироти, задоволення її потреби в особистій безпеці. Для формування позитивної «Я- концепції» дитини-сироти необхідно: бачити в ній унікальну, неповторну особистість, поважати, розуміти, приймати та вірити у неї; створювати ситуацію успіху, схвалювати, підтримувати; виключити примус, акцентування уваги на відставанні та інших недоліках; розуміти причину її незнання, нерозуміння, неправильної поведінки, помилкових вчинків та корегувати їх; сприяти розвитку їх суб'єктності у процесі різноманітних видів діяльності, дозвілля.

Відтак, гуманно-особистісні виховні технології сприяють особистісному самовизначенню та самореалізації дітей-сиріт, формують у них позитивне ставлення до себе як особистості, до інших людей, навколишнього середовища та суспільно значущої діяльності.

Основою гуманно-особистісної технології виховання дітей-сиріт у контексті особистісної парадигми, на нашу думку, є виділена І. Бехом дискурсивна технологія інтимно-особистісного спілкування у системі «вихователь – вихованець». У ній проблема виховання особистості представлена у соціогенетичному дискурсі, під яким розуміється певний спосіб вивчення та впливу на цей процес. Інтимно-особистісне спілкування при цьому автор розглядає як «таку суб'єкт-суб'єктну взаємодію, де на основі обміну особистісної позиції суб'єктів можливе їх моральне та духовне зростання» [1, с. 64–65].

Наголосимо, що особистісно-орієнтовані технології діалогічні за своєю суттю. Сучасна педагогічна культура – це, насамперед, культура діалогу, впродовж якого й формується особистість. Основна умова, яка необхідна для продуктивної організації технології інтимно-особистісного спілкування це обов'язкова наявність моменту спільності, так званий визначений базовий змістовно-ціннісний консенсус щодо загальних або конкретних поглядів на призначення людини, її ціннісно-змістовних орієнтацій, стилю життя тощо [3, с. 68].

Виховна ефективність технології інтимно-особистісного спілкування забезпечує процес так званого «ми-переживання», що реалізується як «відображення суб'єктом у плані внутрішнього переживання об'єктивних та дійсно соціально-психологічних різних ціннісних позицій інших людей». Вступаючи в інтимно-особистісні діалогічні відносини, вихователь та вихованець спільно розв'язують «особистісні завдання», кінцева мета яких – «свідоме прийняття вихованцем певної морально-духовної цінності вихователя, причому таке прийняття, що перетворює означену цінність у суб'єктивне значеннєве надбання, що виступає у ролі внутрішнього регулятора його вчинків» [16, с. 18]. Однак, для досягнення поставленої мети необхідно, щоб її однаково розуміли і вихователь і дитина-сирота.

Крім того, ефективність технології інтимно-особистісного спілкування у вихованні дітей-сиріт залежить від рівня розуміння педагога вихованцем, глибини проникнення ними у внутрішній світ один одного. На основі цього

виникає позитивне емоційно ціннісне ставлення дитини-сироти до свого наставника, без чого не можна сформувати інтерес до його морально духовних надбань.

Тому одним із основних завдань інтимно-особистісного діалогу є – забезпечення відкритості внутрішнього світу педагога дитині. Вербалізуючи свої світоглядні принципи, цінність, ідеали, переживання, прагнення тощо, вихователь на розумовому та емоційному рівнях залучає вихованця до сутності своєї особистості, сприяючи тим самим його моральному перетворенню.

Ще одним фактором, що забезпечує виховну продуктивність інтимно-особистісного діалогу є глибоке розуміння вихователем дитини-сироти, її поведінки, потреб, мотивів, переживання, психологічних стани тощо.

Виокремимо основні умовами, що допомагають зрозуміти дитину: ефективне неоцінне реагування на думки та почуття дитини; прийняття педагогом особистості дитини-сироти; погодженість поведінки при взаємодії з нею, емпатія, знання особливостей її суб'єктивних переживань.

Отже, основне завдання вихователя в інтимно-особистісному спілкуванні – пошук психологічних способів повідомлення свого змістовно-ціннісного ставлення щодо певної моральної норми до вихованця.

Наголосимо, що основною умовою ефективності реалізації виховних технологій у опікунсько-виховній діяльності, є *психолого-педагогічний супровід дитини-сироти*. Сьогодні психологічний супровід виховного процесу став показником методичної майстерності педагога, який забезпечує індивідуальну освітню траєкторію кожної особистості, підтримку особистісного розвитку дитини-сироти зокрема. Якраз у цій царині можливі процеси творчості й створення розвивальних виховних технологій. Виховання інноваціями, таким чином, дедалі більше перетворюється на візитівку сучасного виховного процесу. У результаті цього стало також можливим вести мову про виховні практики, коли виховна дія педагога і відповідна дія вихованця створюють неповторний духовно-перетворювальний альянс високої потужності. Наголосимо, що наше розуміння виховної практики відрізняється від вживаної її інтерпретації, коли вона пов'язується лише з новими засобами виховання, а

не з самою поведінковою реальністю.

Зазначимо, що психолого-педагогічний супровід різних вікових груп дітей-сиріт має певні особливості, а відтак здійснюється по-різному.

Крім того психолого-педагогічний супровід дітей-сиріт, які постраждали у ході проведення військових дій, має власну специфіку та передусім включає в себе такі основні форми роботи психолога як:

- налагодження контакту з дитиною та її родичами, опікунами;
- індивідуальна робота психолога із педагогами;
- співпраця психолога з працівниками освітнього закладу, з метою організацій успіху та безпеки дитини;
- індивідуальна консультативна робота психолога з дитиною;
- групова корекційно-відновлювальна та розвивальна робота.

Особливо слід звертати на потребу дитини-сироти у:

- тілесному контакті;
- збереженні звичного способу життя;
- важливості «розрядки» напруги – заняття спортом, танцями, ігри;
- необхідність повноцінного харчування;
- не варто певний час водити дитину-сироту в місця скупчення людей;
- ненав'язливо обмежувати перегляд новин;
- переглядати разом із дитиною фотографії, які несуть приємні спогади;
- створювати оптимальну атмосферу безпеки;
- читати разом книжки – оповідання та казки, де описуються сюжети подолання страху героями (сьогодні в Україні створено в телеграм-каналі окремі контенти для прослуховування казок).
- говорити з дитиною-сиротою про ті почуття, які вона переживає, дати зрозуміти, що серйозно відноситись до її переживань.

Моніторинг психічного стану дитини-сироти включає спостереження за симптомами стресу: розлади сну, харчування, розлади уваги, пам'яті, постійна зміна настрою чи сльози в очах.

Основними напрямками психокорекційної роботи є психоедукація, застосування технік психологічного відновлення. Зокрема ефективним є

навчання дітей-сиріт техніки управління реакціями, яка включає наступні етапи:

- психоедукація, раціональне обґрунтування техніки;
- визначення стресових реакцій та тригерів, що їх запускають;
- навчання навичкам управління в стресових реакціях;
- складання плану по управлінню реакціями;
- встановлення здорових соціальних зв'язків;
- вправи для нормалізації дихання.

Усім дітям-сиротам, які пережили психотравмуючі обставини війни необхідна психосоціальна підтримка, індивідуальний психологічний супровід. Такі діти-сироти потребують спеціальних та більш професійних видів допомоги (фармакотерапія, психотерапія) для покращення їх емоційного стану. Крім того, необхідною є така організація навчально-виховного процесу дітей-сиріт, щоб вони набули соціальних та комунікативних компетентностей, необхідних для ефективної взаємодії з соціальним оточенням.

При роботі з дітьми-сиротами психолог може використовувати методи індивідуальної та групової роботи.

При індивідуальній роботі під час перших зустрічей з психологом дитина-сирота зазвичай може відчувати панічний страх і залишатися нетовариською і потайною, тому перші відомості про симптоматику, як правило, надходять від опікунів чи вихователів. Діти-сироти потрапляючи в умови дитячого будинку реагують, як правило, на ситуацію, що склалася, сильним страхом та підвищеним рівнем тривожності. У них часто спостерігаються ознаки психічних порушень: розлади харчування (втрата апетиту чи відмова від їжі, рідше – надмірний апетит), розлади сну, нетримання сечі, прояви підвищеної агресивності, гіперактивності, низький рівень навчальної успішності, інтровертованість та прагнення уникати ровесників. Діти можуть демонструвати усі види страху, але найбільш драматично, безперечно, є страх розлуки з батьками, втрата батьків. Часто у дітей, які залишились сиротами, спостерігаються нічні кошмари чи страхи, пов'язані з психотравмувальними подіями (страх несподіваних чи гучних звуків або шуму тощо).

У процесі індивідуального психологічного супроводу також необхідно отримати інформацію про життя та хвороби дитини (дані про спадкові захворювання, особливості перебігу вагітності, народження, а також, загальний розвиток дитини, її ставлення до інших членів родини (якщо є) та особливо, психотравмувальні ситуації, які дитина пережила останнім часом. Особливо варто звернути увагу на специфіку гри, звички й незвичну поведінку у молодших дітей. Старшим дітям варто задавати питання про школу, друзів та схильності. Для розуміння динаміки наявної у дитини-сироти симптоматики важливим є також контакт з опікунами.

Перше інтерв'ю з дітьми-сиротами проводиться у присутності опікуна, щоб дитина могли подолати страх перед психологом. Для маленьких дітей-сиріт часто гра замінює бесіду. Психолог стає активним учасником гри та виконує ролі, визначені йому дитиною. Часто діти-сироти проявляють свої почуття через малюнок та гру.

Оскільки діти-сироти часто копіюють реакції та моделі поведінки дорослих (можливі й асоціальні), важливо запропонувати їм позитивну модель, забезпечити їм відчуття спокою та зосередженості. Психолог повинен допомогти дитині-сироті зрозуміти, що її почуття тривоги і страхи є нормальними та загальними для всіх людей. Необхідно переконати дитину в тому, що вона знаходиться в безпеці і, незважаючи на те, що сталося (психотравмувальні події) і те що ще може статися, завжди її хтось захистить.

Як реабілітаційна технологія у роботі з дітьми-сиротами особливо ефективним є застосування арт-терапії яка є успішним та цінним методом, застосування якого дозволяє досягти не тільки безпосередньо швидкого психотерапевтичного ефекту, але й уможлиблює глибоке опрацювання ціннісних та смислових особистісних структур дітей-сиріт їхнього психотравмувального досвіду. Крім того арт-терапія дозволяє розвинути у дітей-сиріт здатність нестандартного мислення, розкрити їх внутрішній потенціал, творчі здібності, що в свою чергу дає можливість сформувати у дітей стійкість до стресових ситуацій, підвищує їхню впевненість у власних силах, життєрадісність, сприяє їхньому особистісному зростанню, загалом.

Модернізація сучасної системи інтернатної освіти України, яка ґрунтується на засадах дитиноцентризму вимагає певних перетворень системного рівня: переосмислення мети і її завдань, оновлення змісту, методів та форм організації освітньо-виховного процесу, здійснення переформатування системи виховання на пріоритетність особистісного розвитку дитини-сироти з урахуванням її потреб, інтересів і можливостей, а також забезпечення для цього відповідних умов.

Здійснений нами аналіз особливостей застосування особистісно орієнтованих та гуманно-особистісних виховних технологій, психолого-педагогічного супроводу, індивідуального психологічного супроводу дітей-сиріт, дає змогу зробити висновок про те що тільки комплексне використання описаних технологій виховання дітей-сиріт забезпечує реалізацію концептуальних основ особистісного розвитку, визнання самотньої цінності дитини-сироти. Однак, особливо наголошуємо на реалізації психолого-педагогічного супроводу, який дозволяє забезпечити індивідуальну траєкторію розвитку кожної особистості, підтримку особистісного розвитку дитини-сироти, зокрема.

У інтернатних освітніх закладах, на жаль, поки що, переважає стереотип традиційного виховання, що пояснюється недостатніми знаннями і вміннями педагогів, фахівців опікунсько-виховної діяльності, щодо продуктивного використання сучасних інноваційних технологій, а також небажанням їх до особистісного саморозвитку.

Тому подальші дослідження вважаємо за доцільне спрямувати на аналізі проблеми особистісно-професійного розвитку майбутніх психологів, педагогів, соціальних педагогів у процесі підготовки до опікунсько-виховної діяльності. Актуальною, на жаль, залишається проблема супроводу посттравматичного особистісного зростання дітей та підлітків, які зазнали психотравмуючого впливу війни.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ. Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с.

2. Бойко А. Суб'єкт-суб'єктні взаємини як цінності виховання. *Освіта.ua*. 2007. URL: <https://osvita.ua/school/method/upbring/337/> (дата звернення 20.08.2023).
3. Виховні технології / упоряд. : В. Варава, О. Зоц. Київ, 2004. 120 с.
4. Галян О. І. Особистість школяра у вимірах суб'єктності: історико-педагогічний дискурс : монографія. Дрогобич : Коло, 2017. 360 с.
5. Гошовський Я. О. Становлення образу «Я» в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу. Київ : Вища школа, 1995. 165 с. Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. праць / За заг. ред. ред. В. С. Курило, С. В. Савченко, О. Л. Караман. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 432 с
6. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка : навч.-метод. посіб. : у 2-х кн. / Г. М. Бевз, М. Й. Боришевський, Л. І. Тарусова та ін. Київ : Міленіум, 2005. 286 с.
7. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень ; Акад. пед. наук України. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
8. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посіб. Київ : Слово, 2008. 240 с.
9. Капська А. Й., Пеша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 232 с.
10. Кобзар Б. С., Постовойтов Є. П. Специфіка позаурочної виховної роботи з учнями шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Київ : Стилос, 1997. 312 с.
11. Лялюк Г.М. Виховання дітей-сиріт в контексті особистісної парадигми: вітчизняна теорія та практика (XX ст. – поч. XXI ст.): монографія. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2020. 504 с.
12. Овсяннікова Я. О. Психологічна допомога дітям, які пережили психічну травму внаслідок надзвичайної ситуації. *Право і Безпека*. 2012. № 1. С. 317– 321.
13. Терновець О. М. Соціальне сирітство як предмет

міждисциплінарного дослідження. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Ч. I, № 5 (240). С. 54–55. URL: <http://alma-mater.luguniv.edu.ua/magazines/visnyk/2012/> (дата звернення 05.06.2023).

14. Технологія соціально-педагогічної роботи : навч. посіб. / А. Й. Капська, М. М. Берахтян, О. В. Безпалко та ін. Київ, 2000. 372 с.

15. Хоменко А. В. Суб'єктність як провідний принцип виховання особистості. *Педагогічні науки*. 2013. № 3 (59) С. 16-22.

РОЗДІЛ 4.

Соціально-психологічні особливості служби поліцейських та військовослужбовців в умовах війни

4.1. Тренінгова програма розвитку управлінської компетентності майбутніх офіцерів Національної поліції України в умовах війни

У зв'язку з початком війни в Україні, поліцейські працюють в посиленому режимі та вимушені виконувати свої обов'язки, постійно наражаючись на небезпеку. Такі кризові умови роботи вимагають від правоохоронців повсякчасної готовності максимально ефективно використовувати свої знання на практиці, вміння мобілізувати підлеглих і згуртувати команду, бути впевненим у собі й підпорядкованому колективі, володіти емоційними та соціально-психологічними аспектами поведінки, вміння діяти впевнено та брати на себе відповідальність. Це підвищує значення професійної компетентності офіцерів поліції та, зокрема, рівня сформованості їх управлінських умінь. Так, майбутній офіцер Національної поліції України (далі – НПУ) повинен бути висококваліфікованим управлінцем, усебічно розвиненою особистістю із сформованими лідерськими та управлінськими навичками.

Вирішення таких завдань потребує інноваційних технологій підготовки майбутніх офіцерів поліції, які передбачають активні практичні форми та методи. Однією з таких технологій є тренінг, як ефективний засіб підготовки майбутніх професіоналів, професійна діяльність яких відбувається у складних і напружених ситуаціях, які вимагають не лише знань, а й умінь застосування їх на практиці. Саме методи психотренінгу спрямовані безпосередньо на моделювання у майбутніх правоохоронців оптимальної управлінської поведінки з урахуванням їх індивідуально-психологічних особливостей і досвіду. Тому одним із пріоритетних завдань професійної підготовки майбутніх працівників поліції має стати впровадження тренінгових технологій на етапі професійного навчання у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Це сприятиме підвищенню рівня управлінської компетентності

майбутніх правоохоронців, їх професійному та особистісному зростанню в умовах воєнного часу.

Вивченням впливу ефективності тренінгових технологій на професійну, а разом з тим і управлінську діяльність правоохоронців займалися такі дослідники як: В. Барко, П. Підюков, Л. Мороз, В. Лефтеров, Т. Мацевко, О.Тімченко, В. Казміренко, В. Медведєв, С. Яковенко та ін. В. Лефтеров вважав, що саме тренінг є одним з найбільш ефективних сучасних методів і повинен бути включених до програм професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників ризиконебезпечних професій. Психотренінгові методи у системі професійної підготовки є сполучною ланкою між теорією і практикою психологічного забезпечення діяльності силових структур. Завдяки феноменам тренінгу можливо значно покращити якість професійної підготовки персоналу, продовжити його професійне довголіття [1].

Заслуговує на увагу дослідження у галузі психотренінгу, яке виконано Л. Мороз. Обґрунтовуючи методологічні та прикладні засади професійно-психологічного тренінгу працівників поліції, Л. Мороз проаналізувала сучасний стан і досвід використання тренінгів у системі вищої освіти МВС України та розробила модель професійно-психологічного тренінгу. На її думку, перевагою тренінгу, порівняно з традиційними методами професійної підготовки, є наявність колективної зони найближчого розвитку, в якій за рахунок спільної інтелектуальної та практичної діяльності забезпечується не тільки репродуктивне засвоєння та відтворення готових стандартів професійних дій, а й вироблення, привласнення, усвідомлювання професійних дій – завдяки участі у дискусіях, рольових іграх, отриманню систематичного зворотного зв'язку, групової рефлексії [2].

Однак, не зважаючи на широку представленість тренінгових технологій у психологічній літературі, питання розвитку управлінської компетентності майбутніх фахівців правоохоронних органів України засобами соціально-психологічного тренінгу залишаються недостатньо вивченими.

З огляду на це, метою нашого дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування ефективності використання тренінгової програми для розвитку

управлінської компетентності майбутніх офіцерів Національної поліції України в умовах воєнного стану.

Соціально-психологічний тренінг є груповою формою роботи і включає: чітко визначену мету, спеціальні правила групової роботи, певну просторову організацію, багатобічні комунікації між учасниками, міжособистісний зворотний зв'язок, сполучення формування навичок і вмінь із розвитком самосвідомості, спеціально підготовленого ведучого психологічного тренінгу.

Тренінг як метод навчання спрямований на те, щоб не тільки забезпечувати курсантів управлінськими, професійними та психологічними знаннями, але й сприяти розвитку у них навичок і вмінь, які оптимізують ділове спілкування і розв'язання проблемних службових ситуацій.

За допомогою тренінгу ефективність формування управлінської компетентності відбувається на кількох таких рівнях:

- *на когнітивному рівні* – отримання нових знань, інформації про себе та інших, про більш конструктивні способи управлінської діяльності, професійної поведінки та спілкування;

- *на емоційно-вольовому рівні* – переживання з приводу особистої нездатності до оптимального розв'язання певних аспектів управлінської діяльності, набуття емоційно-почуттєвого досвіду в стосунках з групою та окремими її членами, усвідомлення своїх емоційних переживань, підвищення самоконтролю та саморегуляції;

- *на поведінковому рівні* – набуття нових прийомів, навичок, умінь і способів поведінки та їх закріплення;

- *на особистісному рівні* – корекція ставлення до себе і інших людей, корекція настанов, особистісних якостей, які заважають ефективному спілкуванню, оптимальній діяльності [3, с. 196].

Отже, тренінг активізує процес навчання, посилює його практичну орієнтацію, допомагає перебороти деструктивні форми поведінки курсантів, у повній мірі сприяє оволодінню ними ефективними прийомами та способами самовираження, управлінськими методиками та технологіями, оптимально формує теоретичну, практичну та психологічну види готовності до професійної діяльності, ефективно формує управлінську компетентність майбутнього

фахівця.

Використання тренінгових технологій в Національній поліції України має сьогодні досить широкий діапазон. Психологи багатьох підрозділів ГУНП України в областях, закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання активно впроваджують тренінги у систему професійної підготовки поліцейських та навчання курсантів, позаяк, в контексті реалізації професійних завдань правоохоронець опирається на навички, отримані під час навчання. Емоції тільки заважають цьому, змінюючи фізіологічний стан і спотворюючи увагу, пам'ять, мислення, роблять людину уразливою і заважають виконанню поставленого завдання. А щоб виконати завдання, використовуючи професійні навички, необхідно впоратися, перш за все, із самим собою. Тому, крім спеціальних навичок, працівникам необхідні навички саморегуляції, які дозволяють відокремити емоції від виконання завдання. У працівників, які знаходяться, наприклад, в екстремальній ситуації, несвідомо проявляються індивідуальні якості, стереотипи поведінки, які сформувалися в звичайних умовах їх життєдіяльності і небезпечні для них самих. Щоб швидко діяти під час непередбачених ситуацій, адекватно реагувати на події, що відбуваються, необхідно володіти спеціальними навичками, які можна сформувати за допомогою тренування. Успішність професійної діяльності майбутнього офіцера поліції залежить від рівня сформованості його мотивів та професійного самовизначення. Засвоєння знань та умінь є необхідною передумовою для розвитку позитивного відношення до професійної діяльності працівника правоохоронних органів. У свою чергу позитивне відношення до виконання даної функції стимулює активність особистості щодо оволодіння професійними знаннями й уміннями. Виключення навіть одного із зазначених компонентів або зниження рівня їх сформованості знижує успішність, а відповідно і результативність професійної діяльності майбутнього офіцера Національної поліції України [4].

В кризових умовах сьогодення соціально-психологічний тренінг є одним з ефективних способів щодо підготовки поліцейських до дій в екстремальних умовах. Моделювання ситуацій різноманітного плану в межах тренінгу сприяє

формуванню у офіцерів Національної поліції України навичок та вмінь, які дозволять їм адекватно, швидко реагувати, приймати рішення у самих небезпечних ситуаціях.

Ми вважаємо, що розвиток психологічних компонентів управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції може забезпечуватися оптимальним співвідношенням змісту, методів, методик, технологій і форм їх професійної підготовки; дотриманням рефлексивно-ситуаційного принципу програми тренінгу розвитку; включенням тренінгової роботи в процес професійної підготовки майбутніх офіцерів Національної поліції України, зокрема у проведення занять при вивченні навчальної дисципліни «Психологія управління» та ін.

Управління розвитком управлінської компетентності здійснюється не безпосередньо, а опосередковано, шляхом створення відповідного навчально-розвивального середовища та надання курсантам у ході вирішення проблемних управлінських ситуацій такої інформації, яка може слугувати основою для вироблення та закріплення відповідних навичок і вмінь, управлінської компетентності. Відбір змісту квазіуправлінського завдання і його структурування відповідно до професійних компетенцій офіцера поліції сприятиме активності курсантів, розкриттю їх досвіду, творчого інтелектуального й емоційно-соціального потенціалу. При цьому важливо, щоб зміст цих завдань набував особистісного смислу для майбутніх офіцерів Національної поліції України. У такому випадку методи, форми та способи вирішення квазіуправлінських завдань стають особистим досвідом, а здійснення професійних функцій поліцейського стає можливим на засадах сформованості структури управлінської компетентності [4].

Для перевірки нашої гіпотези на етапі формувального експерименту потрібно було на основі існуючої програми навчальної дисципліни «Психологія управління» розробити програму тренінгу таким чином, щоб його зміст сприяв розвитку в курсантів психологічних компонентів управлінської компетентності. Основною формою реалізації програми були тренінгові заняття для експериментальних груп, які проводилися протягом одного навчального

семестру (навчального збору). Всього було 9 занять, кожне тривалістю 1 година 30 хвилин. Основні методи тренінгової роботи такі: тематичні та інтеракційні дискусії; методи групового розв'язування проблемних ситуацій; ділові та рольові ігри; система психотехнічних вправ (змістовні, зворотного зв'язку та корегування психічного стану) тощо.

Отже, тренінг розвитку управлінської компетентності, спрямований на набуття актуального досвіду й особистого переживання, активізацію механізмів інтелектуально-творчого пошуку у груповій діяльності, має сприяти підвищенню рівня розвиненості управлінської компетентності і тим самим забезпечувати здатність суб'єкта до більш повного включення у майбутню професійно-управлінську діяльність.

Програма тренінгу управлінської компетентності передбачає поступовий перехід від одного етапу до іншого відповідно до визначених напрямків і психологічних умов її розвитку в курсантів Львівського державного університету внутрішніх справ. Тому тренінг складається із чотирьох взаємозалежних блоків.

I блок (1 заняття – вступне) – «Вступ до тренінгу» – був орієнтований на введення учасників заняття в ситуацію соціально-психологічного тренінгу; ознайомлення з принципами роботи групи і вироблення групових ритуалів; створення атмосфери довіри; засвоєння ігрового стилю взаємодії; актуалізація учасниками власних очікувань, цілей і смислу участі у роботі в групі.

II блок (1 заняття – теоретичне) – «Управлінська компетентність як основа професійної діяльності офіцерів поліції» – був спрямований на розширення і структурування уявлення курсантів про управлінську діяльність офіцера поліції, критерії та складові його компетентності; на усвідомлення значущості досягнення високого рівня управлінської компетентності як основного результату професійної підготовки.

III блок (5 занять) – «Психологічний розвиток управлінської компетентності у майбутніх офіцерів НПУ» – був націлений на розвиток управлінської компетентності за відповідними напрямками (розвиток мотивації досягнення, посилення впевненості в собі, створення нового успішного образу,

за допомогою механізмів мотиваційного обумовлювання й перемикання, формування інструментів самомотивації; формування спрямованості на справу та результат; розвиток емпатії, розвиток комунікативних навичок, умінь; засвоєння широкого набору комунікативних і поведінкових програм; розвиток навичок, вмінь і культури рефлексії своєї управлінської діяльності, адекватного сприйняття свого місця і ролі у вирішенні завдань управлінської діяльності.

IV блок (2 заняття) – «Закріплення змін» – був орієнтований на усвідомлення і закріплення змін, що відбулися в процесі реалізації програми; на формування спрямованості на подальший активний саморозвиток власної управлінської компетентності.

При відпрацюванні плану тренінгу розвитку управлінської компетентності та його змістовного наповнення ми використовували досвід і рекомендації практичних психологів – тренерів як до технології ведення тренінгу, так і до застосування окремих видів вправ на розвиток певних властивостей (І. Вачков, Н. Костриця, В. Лефтеров, В. Свистун, В. Ягупов, Т. Яценко та інші) [1; 5].

Кожне заняття було новим за метою та застосованими видами тренінгової роботи, але ми намагалися дотримуватися типової такої його методики:

1. Привітання учасників заняття (ігрові вправи, спрямовані на знайомство та емоційне налаштування учасників тренінгу на роботу).
2. Основна частина (змістовні тренінгові вправи, спрямовані на досягнення основної мети заняття).
3. Робота групи над квазіуправлінським завданням за темою заняття.
4. Рефлексія учасників занять.
5. Підведення підсумків (підсумкове обговорення досягнень і невдач, що виявилися у занятті, визначення особистих висновків і практичної значущості вироблених навичок і вмінь).

Основною метою *першого заняття* було мотивування групи до розвивальної взаємодії у ході тренінгу та актуалізація в учасників уявлень про цілі та смисл участі у тренінгу, співставлення власних цілей з цілями інших слухачів, вироблення групових норм і принципів роботи у групі.

Друге заняття було спрямовано на розширення і структурування уявлень

про управлінську діяльність офіцерів Національної поліції України, критерії та складові їхньої компетентності; на усвідомлення значущості досягнення високого рівня управлінської компетентності як основного результату їхньої професійної підготовки.

Третій блок програми тренінгу є його основною частиною і складається з п'яти тренінгових занять. Кожне з занять має за основну мету розвиток певної властивості чи формування конкретних навичок і вмінь управлінської діяльності в кризових умовах. Але всі вони пов'язувалися в єдиний ланцюг у вправах на основі квазіуправлінських завдань, вирішення яких потребує включення всіх компонентів управлінської компетентності.

Основним завданням *четвертого блоку* тренінгових занять було закріплення отриманих навичок, вмінь і культури та психологічних змін, переведення їх з ситуації ігрової взаємодії в ситуацію майбутньої професійної діяльності, формування спрямованості курсантів на подальший активний саморозвиток власної управлінської компетентності.

Основною *метою* першого заняття було мотивування групи до розвивальної взаємодії у ході тренінгу та актуалізація в учасників уявлень про цілі та смисл участі у тренінгу, співставлення власних цілей з цілями інших курсантів, вироблення групових норм і принципів роботи у групі.

Друге заняття було спрямовано на розширення і структурування уявлень про управлінську діяльність офіцерів Національної поліції України, критерії та складові їхньої компетентності; на усвідомленню значущості досягнення високого рівня управлінської компетентності як основного результату їхньої професійної підготовки.

Третій блок програми тренінгу є його основною частиною і складається з п'яти тренінгових занять. Кожне з занять має за основну мету розвиток певної властивості чи формування конкретних навичок і вмінь управлінської діяльності в умовах воєнного стану. Але всі вони пов'язувалися в єдиний ланцюг у вправах на основі квазіуправлінських завдань, вирішення яких потребує включення всіх компонентів управлінської компетентності.

Основним завданням *четвертого блоку* тренінгових занять було

закріплення отриманих навичок, вмінь і культури та психологічних змін, переведення їх з ситуації ігрової взаємодії в ситуацію майбутньої професійно-управлінської діяльності, формування спрямованості курсантів на подальший активний саморозвиток власної управлінської компетентності.

Дослідження особливостей розвиненості психологічних компонентів управлінської компетентності у майбутніх офіцерів поліції в кризових умовах сьогодення дає нам можливість стверджувати про доцільність впровадження в освітній процес програму тренінгу її розвитку за такими напрямками:

- чітке структурування і формування позитивного ставлення до майбутньої управлінської діяльності;
- формування позитивних мотиваційних настанов на досягнення успіху у професійній діяльності в процесі вирішення управлінських завдань;
- переведення спрямованості особистості у бік врахування у професійно-управлінській діяльності інтересів справи і взаємодії з підлеглими шляхом знаходження особистісного смислу в них;
- засвоєння навичок, умінь і культури сприймання й аналізу вербальної та невербальної інформації, прийомів «активного слухання» в процесі ділового спілкування, яка стосується управлінської діяльності;
- засвоєння широкого набору комунікативних і поведінкових програм, адекватних різним ситуаціям управлінської взаємодії;
- розвиток саморегуляції та самоконтролю в процесі управлінської взаємодії в кризових умовах;
- розвиток навичок, умінь і культури рефлексії своєї управлінської діяльності, адекватного сприйняття свого місця і ролі у вирішенні професійних завдань.

Для реалізації поставленої мети у ході занять переважно вирішувалися комплексні квазіуправлінські завдання, які реалізовувалися у таких видах: індивідуальному чи колективному аналізі ситуації, ділових та рольових іграх тощо. За основу, взяті завдання розроблені Т. Мацевко [3], які спрямовані на розвиток управлінської компетентності майбутніх магістрів військового профілю.

Отже, для обґрунтування і практичного підтвердження теоретичних

положень роботи нами був проведений формувальний експеримент, де формувальним впливом, який був здійснений на експериментальні групи, виступали тренінгові заняття, спрямовані на розвиток управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції в умовах воєнного стану.

Тренінгові заняття, які були розроблені відповідно до науково обґрунтованих принципів і проведені у напрямках, які були визначені у вигляді психологічних особливостей розвитку управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції, повинні були сприяти формуванню необхідних психологічних якостей курсантів експериментальних груп, що забезпечувало б підвищення рівнів розвиненості психологічних компонентів їх управлінської компетентності в кризових умовах сьогодення.

Для підтвердження ефективності впровадження в освітній процес програми розвитку управлінської компетентності нами застосовано кількісні показники. Експериментальна перевірка ефективності функціонування нашої програми здійснювалася шляхом порівняння «зрізів» даних експериментальної групи (надалі – ЕГ), де проводилися тренінгові заняття за нашою програмою, та контрольної групи (надалі – КГ), у якій управлінська підготовка курсантів здійснювалася за традиційною методикою. Найбільш адекватними для вирішення завдань такого класу виявились статистичні методи обґрунтування отриманих експериментальних даних.

У процесі вибору статистичного критерію ми виходили із класифікації завдань дослідження, потужності критерію (його здатності виявляти розбіжності, якщо вони є). Крім того, основою вибору критерію була його простота, достатньо широкий діапазон застосування (на малих вибірках), можливість застосування на нерівних за обсягом вибірках. Таким критерієм, ми обрали T – критерій Вілкоксона [6]. Даний критерій застосовується для порівняння показників, виміряних у двох різних умовах на одній і тій самій вибірці досліджуваних. Він дозволяє установити не лише напрямок зміни, але і їх вираженість. За його допомогою ми визначаємо, чи є зсув показників в якомусь напрямку більш інтенсивним ніж у другому (табл. 4.1.1).

Аналіз отриманих результатів проводився за допомогою статистичного

пакету для досліджень *SPSS 21.0* [6], який дозволяє виконувати будь-які операції із зазначеними у нашому дослідженні даними.

Таблиця 4.1.1

Вибір критерію статистичного оцінювання гіпотез

Завдання	Умови	Методи
Оцінка зсуву значень досліджуваної ознаки	2 зрізи на одній і тій же виборці досліджуваних	T – критерій Вілкоксона

З метою уникнення впливу неконтрольованих чинників на перебіг експерименту ретельному вибору підлягало встановлення контрольної та експериментальної груп серед контингенту курсантів. Стратегія підбору в експериментальні та контрольні групи здійснювалася шляхом рандомізації для забезпечення їх еквівалентності. У цілому до формувального експерименту було залучено 84 курсанти – факультету №1 підготовки фахівців для підрозділів слідства ЛьвДУВС (денної форми навчання). Ця вибірка була розподілена на одну КГ, яка налічувала 12 курсантів та на шість ЕГ по 12 курсантів. З них у КГ було 3 осіб з 1-го курсу, 5 осіб з 2-го курсу та 4-ро осіб з 3-го курсу. У ЕГ були курсанти з 1-го курсу – 22 осіб, з 2-го курсу – 24 особи та з 3-го курсу – 26 осіб.

Для визначення ефективності експериментальної програми необхідно було порівняти показники КГ та ЕГ груп курсантів до формувального експерименту та після його здійснення. Після реалізації в експериментальній групі програми розвитку управлінської компетентності нами було здійснено повторне тестування курсантів КГ та ЕГ.

Рівневий аналіз психологічних показників розвиненості управлінської компетентності КГ та ЕГ до та після проведення експерименту показує про відсутність однозначно спрямованих змін у контрольній виборці при системних позитивних змінах у рівнях розвиненості компонентів управлінської компетентності в експериментальній виборці.

Результати дослідження розвиненості мотиваційного компоненту управлінської компетентності в контрольній та експериментальній групах курсантів до і після впровадження програми підвищення рівня її розвитку

представлено в табл. 4.1.2.

Отримані показники за шкалами методики «Діагностика професійної мотивації» (В. Осьодло) знаходяться на середньому рівні, деякі наближені до високих, інші – до низьких. В цілому, аналізуючи отримані середні значення, можна вказати на відсутність суттєвих відмінностей між досліджуваними групами. Після здійснення впливу у експериментальній групі спостерігається деяке підвищення показників за шкалою оцінка результатів праці, що свідчить про зростання ролі внутрішньої мотивації в процесі їхнього професійного становлення.

Таблиця 4.1.2

Результати визначення мотиваційного компоненту управлінської компетентності у КГ та ЕГ до і після експерименту

Шкала	Показники до експерименту		Показники після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
			T	T
	Середнє значення та стандартне відхилення		Різниця у показниках	
Методика «Діагностика професійної мотивації» (В. Осьодло)				
Оцінка результатів праці	11,2±2,4	11,8±2,3	3,2	2,7*
Професійні домагання	11,8±2,1	11,3±1,6	3,8	3,0**
Інтернальність у професійних досягненнях	12,0±2,0	12,5±1,8	-1,6*	1,9**
Професійні інтереси і цінності	11,4±1,8	10,7±2,5	1,5*	3,7*
Загальна активність	57,8±6,3	58,5±6,2	1,6	5,4*

Примітка: ** - при $p \leq 0,01$, * - при $p \leq 0,05$

За шкалою професійні домагання з'ясовано, що в досліджуваних КГ статистично достовірні відмінності не виявлені. Позитивні зміни спостерігаються у ЕГ на 3,0 бали при $p \leq 0,01$. Це свідчить про те, що у курсантів КГ залишається слабо виражене прагнення до успіху, вони обережні

та не хочуть іти на ризик, схильні перебільшувати свою роль і значення у професійних досягненнях. Курсанти з ЕГ після здійсненого впливу стали більше орієнтовані на успіх, вони більш рішуче та наполегливо ідуть до поставленої цілі.

Інтернальність у сфері професійних досягнень у КГ зменшується на -1,6 бали при $p \leq 0,05$, а в ЕГ збільшується на 1,9 бали при $p \leq 0,01$. Отримані дані, можна пояснити тим, що курсанти переживають труднощі у поясненні причин і способів досягнення того чи іншого результату. В процесі розв'язання службових завдань, навіть при наявності мотивації, такі особи мають труднощі у зв'язку з погано розвиненими навичками самостійного здійснення діяльності. В організації професійної діяльності вони не схильні до покладання на себе будь-якої відповідальності. Такі результати, очевидно можна пояснити ще й тим, що в професійній діяльності переважає тверда адміністративна структура, де обмежені можливості самостійного прийняття рішень, що сприяє формуванню низького рівня суб'єктивного контролю в професійній діяльності. Проведений тренінг дозволив на незначному рівні підвищити необхідні навички щодо забезпечення процесу професійної діяльності в кризових умовах. Курсанти з ЕГ показали позитивну динаміку схильності проявляти ініціативу та готовність брати відповідальність на себе.

Професійні інтереси та цінності виражені в обох групах на середньому рівні. Після здійснення впливу у ЕГ дані показники зросли на 3,7 бали при $p \leq 0,05$, а у КГ на 1,5 при $p \leq 0,05$. Це свідчить про те, що зацікавленість до професійної діяльності наявна у всіх досліджуваних, однак в ЕГ прагнення до успіху та покращення своїх результатів діяльності, прояв наполегливості в досягненні поставлених цілей значно зросли після проведеного нами тренінгу.

Таким чином, проведений аналіз психологічних показників розвиненості мотиваційного компонента управлінської компетентності майбутніх офіцерів Національної поліції України КГ та ЕГ показує, що курсантам КГ притаманний низький рівень професійних домагань та низька зацікавленість до професійної діяльності. Відповідно зменшується ініціативність, проявляється уникнення ситуацій досягнення. Вони більш обережні, менш наполегливі, не схильні до

ризик, схильні перебільшувати свою роль і значення у професійних досягненнях. Їх управлінська діяльність буде здійснюватися ситуативно, ігноруючи складні випадки прийняття відповідальних рішень. При плануванні цілей власної управлінської діяльності переважно будуть прагнути ставити перед собою легкодосяжні завдання. В нетипових управлінських ситуаціях можуть іти на необґрунтований ризик та ставити перед собою дуже складні завдання, неуспіх у досягненні яких не впливатиме на їх самооцінку; особистісне ставлення до управлінської діяльності має нестійкий характер без чіткої професійної ідентифікації.

Проведення тренінгових занять за програмою розвитку психологічних компонентів управлінської компетентності дозволяє на статистично значимому рівні підвищити професійну мотивацію. Курсантам ЕГ переважно притаманний високий рівень професійних домагань, зацікавленість до професійної діяльності, прагнення до успіху. Як управлінців їх характеризує готовність брати на себе відповідальність і рішучість у невизначених управлінських ситуаціях; прагнення до управлінської діяльності, яка усвідомлюється ними як складна, але й така, яку можна реально виконати; здатність не розгубитися в ситуаціях прийняття управлінського рішення в умовах обмеженого часу чи при відсутності оптимального рівня необхідної інформації; реалістичне узгоджене планування, з орієнтацією на віддалене майбутнє, упевненість в успішному результаті; прагнення до розумного ризику; висока загальна активність у випадку виникнення труднощів; більш структуроване позитивне ставлення до майбутньої управлінської діяльності.

Для визначення емоційно-вольового компоненту управлінської компетентності нами проведено дослідження з використанням методики локалізації контролю особистості (за О. Ксенофонтвою) та методики «Стильові особливості саморегуляції поведінки (ССП-98)» В. Моросанової, Є. Коноз. Особливу увагу під час визначення даного компоненту було приділено аналізу таких показників як інтернальність у сфері досягнень, інтернальність у сфері невдач, інтернальність у міжособистісному спілкуванні, загальний рівень саморегуляції.

Результати дослідження розвиненості емоційно-вольового компоненту управлінської компетентності в контрольній та експериментальній групах курсантів до і після впровадження програми підвищення рівня її розвитку представлено в табл. 4.1.3.

Таблиця 4.1.3.

Результати визначення емоційно-вольового компоненту управлінської компетентності у КГ та ЕГ до і після експерименту

Шкала	Показники до експерименту		Показники після експерименту	
	К	ЕГ	КГ	ЕГ
	Г		Т	Т
	Середнє значення та стандартне відхилення		Різниця у показниках	
«Діагностика локалізації контролю особистості» (у модифікації О. Ксенофонтової)				
Інтернальність у сфері досягнень	5,8±1,3	5,3±1,4	1,2*	3,7*
Інтернальність у сфері невдач	4,8±1,7	4,2±1,2	-1,8*	3,0
Інтернальність у міжособистісному спілкуванні	7,6±2,6	7,3±2,9	- 1,7*	3,1*
Загальний рівень саморегуляції	26,0±4,9	25,5±5,2	5,6	4,4*

Примітка: ** - при $p \leq 0,01$, * - при $p \leq 0,05$

До проведення впливу в обох групах курсантів виявлено середні та низькі показники інтернальності. Це свідчить про те, що у них низька спроможність сприймати себе суб'єктами власних досягнень, що особливо важливо у разі потреби створення умов для забезпечення високого результату виконання завдань при недостатньому рівні забезпеченості професійної діяльності в повсякденних умовах. Такі майбутні керівники можуть бути невпевненими, не здатні істотно вплинути на успішність власного життя та своєї керівної діяльності. Вони відчують певні труднощі у саморегуляції.

Після проведення формувального експерименту інтернальність у сфері досягнень збільшилася у КГ на 1,2 бали при $p < 0,05$, у ЕГ на 3,7 бали при $p < 0,05$. Таким чином, можна говорити про те, що у курсантів, навіть без застосування впливу зростає тенденція вважати себе причиною власних досягнень і готовність докладати зусилля для досягнення позитивних результатів в майбутньому.

У ЕГ за шкалою інтернальність у сфері невдач статистично достовірних відмінностей не виявлено, а у КГ показники зменшилися на -1,8 бали при $p < 0,05$. Це свідчить про те, що, такі особи не схильні нести відповідальність за неприємності та невдачі, звинувачують в них інших або вважають їх збігом несприятливих обставин або невезіння.

Отримані результати показують, що представники обстежуваних груп схильні пояснювати успіхи і досягнення поставлених цілей своїми зусиллями і проявом особистісних якостей, підкреслюють значущість досягнень, у той час як недоліки пояснюють несприятливими зовнішніми обставинами, нерозумінням і ворожістю оточуючих. Вони вважають, що їх успіхи – це результат власних зусиль, і що й надалі вони спроможні успішно досягати поставлених цілей. Очевидно, що досліджувані переоцінюють свої можливості стосовно успіхів і досягнень.

Показник за шкалою інтернальності в міжособистісних стосунках: у КГ курсантів зменшується на -1,7 бали $p < 0,05$, а у ЕГ зростає на 3,1 бали $p < 0,05$. Отримані результати, свідчать про те, що для курсантів зростає залежність від інших і відчуття не здатності змінити характер свого спілкування з ними. Після здійснення впливу на групу, для них стають характерні такі особливості міжособистісних стосунків, як активність, компетентність та відповідальність за позитивні чи негативні варіанти наслідків цих стосунків, що для професійного становлення офіцера має важливе значення.

Таким чином, після здійсненого впливу у курсантів ЕГ групи зросло відчуття власної сили, компетентності у розв'язанні завдань, відповідальності за те, що відбувається, соціальної зрілості і самостійності особистості. Вони спроможні більш активно протидіяти, коли ними намагаються маніпулювати,

не схильні підкорятись тиску інших. Курсанти стали більш чітко уявляти перспективи та свої можливості в організації майбутньої професійної діяльності.

Розроблений нами комплекс заходів з регульованого й цілеспрямованого впливу на формування стилів саморегуляції дозволив підвищити їхні показники. У КГ статистично достовірні відмінності не виявлені, а у ЕГ спостерігається позитивна динаміка змін на 4,4 бали при $p < 0,01$. Як бачимо, на основі здійсненого впливу у курсантів розвивається здатність керувати собою відповідно до визначеної мети та поставлених професійних завдань. Курсанти, які підвищили рівень саморегуляції здатні до самостійного висунення цілей діяльності, усвідомленого її планування, обмірковування способів своїх дій для досягнення цілей професійної діяльності.

Для діагностування когнітивного компоненту був використаний аналіз успішності навчальної діяльності – результати оцінки навчання курсантів. При порівнянні математичних параметрів описової статистики результатів КГ та ЕГ до і після здійснення експериментального впливу на когнітивний компонент статистично достовірних відмінностей в обох групах не виявлено. Припускаємо, що для отримання позитивного зсуву у пізнавальній сфері потрібно більше часу.

Кількісні значення параметрів описової статистики КГ та ЕГ до і після експерименту за психологічними показниками когнітивного компонента представлені у таблиці 4.1.4.

Таблиця 4.1.4.

Результати визначення когнітивного компоненту управлінської компетентності у КГ та ЕГ до і після експерименту

Шкала	Показники до експерименту		Показники після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
			T	T
	Середнє значення та стандартне відхилення		Різниця у показниках	
Навчальна успішність				
Знання	30,8±2,3	29,3±3,4	4,6	2,5

Примітка: ** - при $p \leq 0,01$, * - при $p \leq 0,05$

Наступними результатами, де спостерігалися статистично значущі відмінності, є показники рефлексивного компонента управлінської компетентності. Для його дослідження використовувалась методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (опитувальник А. Карпова) У досліджуваних групах до проведення формуючого експерименту здатність до рефлексії знаходиться на низькому рівні розвитку, що свідчить про схильність курсантів діяти швидко і необдуманно, часто не замислюючись над наслідками своїх майбутніх дій.

При порівнянні математичних параметрів описової статистики результатів КГ та ЕГ до і після здійснення експериментального впливу можна визначити, що відбулися позитивні зміни у психологічних показниках ЕГ на 2,0 бали при $p \leq 0,01$ (табл. 4.1.5.). У КГ статистично значущих відмінностей не виявлено. Тобто, тренінгові вправи спрямовані на розвиток рефлексії дозволили підвищити дану властивість з низького рівня до середнього.

Таблиця 4.1.5.

Результати визначення рефлексивного компонента управлінської компетентності у КГ та ЕГ до і після експерименту

Шкала	Показники до експерименту		Показники після експерименту	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
			T	T
	Середнє значення та стандартне відхилення		Різниця у показниках	
Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (опитувальник А. Карпова)				
Здатність до рефлексії	3,3±1,6	3,6±1,8	-1,6	2,0**

Примітка: ** - при $p \leq 0,01$, * - при $p \leq 0,05$

Висока здатність до рефлексії дозволить правоохоронцям по-перше, сформувати цілісне уявлення, знання про зміст, способи та засоби своєї управлінської діяльності, по-друге, дасть змогу критично поставитися до себе і своєї управлінської діяльності; по-третє, зробить їх суб'єктом своєї активності. В управлінській взаємодії такі працівники переважно характеризуватимуться

толерантністю, рефлексивним аналізом власних вчинків і рішень та усвідомленим саморегулюванням своєї поведінки.

Діагностика операційно-діяльнісного компоненту здійснювалась за допомогою тесту «Аналіз своїх обмежень «Ви самі» (К. Вудкок, Д. Френсіс) та управлінських ситуацій на визначення спрямованості розроблених на основі тесту «Виробничі ситуації» О. Єршова. Особливу увагу під час визначення даного компоненту було приділено аналізу таких показників як хороші навички вирішення проблем, вміння керувати собою, творчий підхід, вміння впливати на оточуючих, розуміння особливостей управлінської праці, здатність керувати, спрямованість на самого себе, спрямованість на психологічний клімат і взаємини у колективі, спрямованість на офіційну субординацію, дотримання інструкцій спрямованість на інтереси справи.

До формувального експерименту у майбутніх офіцерів Національної поліції України отримано середні та низькі показники операційно-діяльнісного компонента управлінської компетентності. Такі результати вказують на недостатність розвитку у курсантів навичок та умінь керувати, низьку здатність вирішувати проблеми, налагодити групову роботу, здійснювати вплив на оточуючих. У зв'язку з цим при плануванні та реалізації програми розвитку психологічних компонентів управлінської компетентності одним із напрямків було визначено розвиток у курсантів конкретних навичок та умінь здійснення управлінської діяльності в умовах війни. Для експериментальної групи було запропоновано квазіуправлінські завдання, розв'язання яких дозволяє покращити взаємодію з людьми у напрямку формування широкого набору програм соціальної взаємодії, вміння приймати швидкі і правильні рішення, розуміти управлінську діяльність та брати відповідальність на себе.

Порівняльний аналіз результатів КГ та ЕГ до і після експериментального впливу дає можливість стверджувати про наявність позитивних змін у експериментальній вибірці щодо розвитку конкретних навичок і умінь управлінської діяльності. Так у КГ результати управлінських здібностей при першому та другому вимірі практично відмінностей не має. В ЕГ відбулися зміни в бік підвищення показників управлінського потенціалу (табл. 4.1.6.).

Показники творчого підходу в КГ зменшуються на -1,7 бали при $p \leq 0,05$. Брак творчого підходу у КГ, виявляється у відсутності здатності генерувати достатню кількість нових ідей, не здатність до інновацій та винахідництва. У ЕГ творчий підхід збільшується на 2,2 бали при $p \leq 0,05$. Розроблені завдання та вправи дозволили стереотипне мислення зробити більш гнучким і оригінальним. Тобто, такі майбутні керівники будуть здатні іти на ризик, експериментувати, проявляти творчий підхід у роботі, висувати нові ідеї та вміння приймати нестандартні творчі рішення.

Таблиця 4.1.6.

Результати визначення операційно-діяльнісного компоненту управлінської компетентності у КГ та ЕГ до і після експерименту

Шкала	Показники до експерименту		Показники після експерименту	
	КГ	Е Г	КГ	ЕГ
			Т	Т
	Середнє значення та стандартне відхилення		Різниця у показниках	
Тест «Аналіз своїх обмежень «Ви самі» (К. Вудкок, Д. Френсіс)				
Хороші навички вирішення проблем	8,2±1,1	8,4±2,1	2,1	2,4*
Вміння керувати собою	7,3±1,5	7,4±1,4	-1,3**	3,5*
Творчий підхід	6,6±1,9	6,9±1,6	-1,7*	2,2*
Вміння впливати на оточуючих	8,7±1,8	7,9±2,1	4,7	4,2
Розуміння особливостей управлінської праці	7,2±1,9	7,6±1,1	-1,2*	1,8*
Здатність керувати	7,5±1,0	7,2±1,8	1,1**	2,4*
Тест «Управлінські ситуації та спрямованість»				
Спрямованість на самого себе	4,0±1,9	3,8±1,5	3,1	2,3*
Спрямованість на психологічний клімат і взаємини у колективі	3,6±1,8	3,9±1,2	1,6	-1,2
Спрямованість на офіційну субординацію, дотримання інструкцій	4,4±1,8	5,0±1,9	2,9*	- 1,5*
Спрямованість на інтереси справи (ділова)	3,8±1,5	3,6±1,6	1,4	3,0

Примітка: ** - при $p \leq 0,01$, * - при $p \leq 0,05$

Гнучкість мислення можна розглядати як фактор, що дуже часто необхідний для прийняття ефективних управлінських рішень, тому цілком закономірна поява в отриманих результатах зростання у ЕГ показників на 2,4 бали при $p \leq 0,05$ навичок творчого вирішення проблем. Тобто, вони покращили вміння приймати ефективні й оперативні рішення, установлювати цілі, обробляти інформацію, планувати й контролювати. У КГ такі показники є не значущими.

І в одній, і в іншій групах не виявлено статистично достовірних відмінностей за шкалою уміння впливати на людей, вести за собою. Припускаємо, що отриманий результат не є значущим, тому що потрібно більше часу для того, щоб курсанти навчились правильно говорити, уважно слухати, переконувати, приходити до згоди в суперечливих питаннях. Здатність забезпечувати участь і допомогу з боку оточуючих, добитися від них виконання зобов'язань, впливати на їх рішення є дуже важливими для ефективної роботи управлінця, тому потрібно працювати над покращенням даних умінь.

Розуміння особливостей управлінської праці у КГ зменшується на -1,2 бали при $p \leq 0,05$, у ЕГ зростає на 1,8 бали при $p \leq 0,01$. Отримані результати, свідчать, що курсанти КГ погано знають науку управління, конкретні методи і прийоми впливу. Курсанти з ЕГ дещо покращили розумінням суті управлінської праці, практикують використовувати різні стилі управління, аналізують власні недоліки та слабкі місця, прагнуть стати дійсним лідером колективу, створюють позитивну робочу атмосферу.

Здатність керувати у КГ зросла на 1,1 бали при $p \leq 0,01$, а у ЕГ на 2,4 бали при $p \leq 0,05$. Як бачимо показники в обох групах зросли. Це є ознакою того, що курсанти володіють здатністю домагатися результатів від праці підлеглих.

У КГ вміння керувати собою зменшується на -1,3 бали при $p \leq 0,01$, тобто вони нездатні максимально продуктивно використовувати свій час, енергію і уміння; нездатні протистояти стресам. Дане обмеження негативно впливає на ефективність діяльності керівника, не дозволяє йому повною мірою використати свій потенціал, а коли необхідно оперативно діяти в екстремальних ситуаціях, може відіграти навіть фатальну роль. У ЕГ вміння

керувати собою зростає на 3,5 бали при $p \leq 0,05$. Це є значущий показник змін, які відбулися після здійсненого впливу. Зокрема, вони навчилися раціонально розподіляти свій час та сили, удосконалили вміння делегувати повноваження, можуть управляти розвитком стресових ситуацій і не розгублюються при виникненні проблем.

Домінуючою серед спрямованостей до експерименту в обох групах є спрямованість на офіційну субординацію та дотримання інструкцій, що значно пригнічує їх творчий підхід та продуктивність діяльності. Після експерименту в КГ спрямованість на офіційну субординацію продовжувала зростати на 2,9 бали при $p \leq 0,05$. Причиною домінування даної спрямованості може виступати те, що професійна підготовка і професійне спілкування курсантів відбуваються в умовах суворої регламентації й чітких часових інтервалів. Це сприяє розвиткові навичок і вмінь внутрішньої самоорганізованості, відповідальності курсанта, однак не дозволяє йому проявляти творчий підхід та продукувати ідеї. У ЕГ дана спрямованість зменшується на -1,5 бали при $p \leq 0,01$, а спрямованість на самого себе зростає на 2,3 бали при $p \leq 0,05$. Тобто, прагнення дотримуватися зовнішніх проявів діяльності керівника, здаватися керівником, зберігати авторитет за будь-яку ціну втрачає свою актуальність. Тренінгова програма підвищує прагнення курсантів реалізувати себе на керівній роботі, домогтися особистих цілей, прагнення до самостійності і незалежності. Однак, як бачимо спрямованість на справу, яка є однією з ключових для досягнення успіху в управлінській діяльності не показала значущих результатів ні в одній, ні в іншій групі. Це свідчить про те, що курсанти не стільки зацікавлені в досягненні високих результатів у діяльності, розв'язанні службових проблеми, як в прагненні задовольнити особисті інтереси. Вони не здатні поступитися особистими уподобаннями задля того, щоб службова задача була виконана. Їхній рівень компетенції, здатність до самостійного прийняття рішень, особиста продуктивність є ще не достатньо добре розвинуті. Прагнення до самореалізації через демонстрацію себе, спрямованість на особистий успіх є найбільш актуальними для курсантів ЕГ.

Таким чином, на основі з аналізу результатів контрольної та

експериментальної вибірок за показником управлінського потенціалу можна зробити висновок про ефективність впливу експериментальної програми розвитку психологічних компонентів управлінської компетентності на розвиток конкретних навичок та умінь управлінської діяльності. Офіцери поліції з високим рівнем розвитку даного компоненту будуть швидко орієнтуватися у змінах управлінських ситуацій, вміло вирішувати проблеми, здатні управляти собою та впливати на оточуючих. Сформовані уміння та навички сприятимуть встановленню комфортного емоційного клімату між учасниками управлінської взаємодії та підвищенню ефективності управлінської діяльності в цілому.

Для аналізу особистісного компоненту управлінської компетентності, зокрема рівня емоційної напруженості та особистісних якостей курсантів було використано – Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник FPI; для визначення рівня самооцінки – опитувальник «Знаходження кількісного вираження рівня самооцінки» (за С. Будассі). Особливу увагу під час визначення даного компоненту було приділено аналізу таких показників як невротичність, спонтанна агресивність, реактивна агресивність, емоційна лабільність та самооцінка.

Діагностуючи особистісний компонент управлінської компетентності ми з'ясували, що у курсантів до проведення формуючого експерименту яскраво виявлені такі особистісні властивості як товариськість, екстраверсія та маскулінність. Тобто, курсанти виявляють готовність до співпраці, легко налагоджують контакти, сміливі, впевнені в собі, здатні іти на ризик, прагнуть до самоствердження. Також високими є показники емоційної лабільності, невротичності, спонтанної агресивності, що проявляються у нестійкості емоційного стану, коливаннях настрою, підвищеній збудливості, високій тривожності, дратівливості, втомлюваності, схильності до бурхливих емоційних реакцій, прояву неконтрольованої агресії. Всі решта властивостей проявляються на середньому рівні.

До проведення експерименту невротичність мала середні показники з тенденцією до високих. Після здійсненого впливу у КГ невротичність продовжувала зростати на 1,3 бали при $p \leq 0,05$, а у ЕГ зменшилась на -0,6 бали

при $p \leq 0,05$ (табл. 3.1.7.). Отримані результати за даною шкалою, свідчать про те, що курсанти захоплені власними переживаннями. Для них характерна емоційна нестійкість, напруження, висока тривожність, збудливість у поєднанні з швидкою виснажуваністю і стомлюваністю. Вони переживають труднощі у розв'язанні проблем. Тренінгові вправи дозволили на незначному рівні зменшити зростання показників невротичності в ЕГ.

За шкалою спонтанна агресивність після проведеного впливу показники у КГ виявились незначущими, а у ЕГ зменшилися на -2,1 бали при $p \leq 0,05$, тобто з високого рівня перейшли на середній. Отримані результати, свідчать про відсутність у курсантів соціальної конформності, поганий самоконтроль і імпульсивність. Вони прагнуть задовольнити свої бажання відразу ж в особистій поведінці, серйозно не замислюючись про наслідки своїх вчинків, діють імпульсивно і непродумано. Тренінгові вправи дозволили розвинути у них вміння поступатися, стримувати свої емоції, бути більш обережними у своїй поведінці.

Таблиця 3.1.7.

Результати визначення особистісного компоненту управлінської компетентності у КГ та ЕГ до і після експерименту

Шкала	Показники до експерименту		Показники після експерименту	
	К	ЕГ	КГ	ЕГ
	Г		t	T
	Середнє значення та стандартне відхилення		Різниця у показниках	
Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник FPI				
Невротичність	6,6±2,3	6,2±2,0	1,3*	-0,6*
Спонтанна агресивність	7,6±1,8	7,5±1,1	2,7	-2,1*
Реактивна агресивність	5,7±1,2	5,5±1,7	2,3	1,1**
Емоційна лабільність	6,0±1,7	6,3±2,3	1,4*	-2,9*
Опитувальник «Знаходження кількісного вираження рівня самооцінки» (за С. Будассі)				
Самооцінка	0,7±0,2	0,7±0,3	1,9	-1,3*

Примітка: ** - при $p \leq 0,01$, * - при $p \leq 0,05$

Високі показники емоційної лабільності до проведеного формуючого експерименту вказують на нестійкість емоційного стану, яка проявляється в частих коливаннях настрою, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції. Після експерименту у КГ показники далі продовжують зростати на 1,4 бали при $p \leq 0,05$, а у ЕГ зменшуються на -2,9 бали при $p \leq 0,05$. Це свідчить про те, що емоційний стан курсантів стабілізувався, вони зуміли сформувати вміння володіти собою.

За шкалою реактивна агресивність наявні середні показники до формуючого експерименту. У КГ вона не має значущих результатів, а у ЕГ зростає на 1,1 бали при $p \leq 0,01$. Це свідчить про те, що курсанти мають виражене прагнення до домінування, авторитарності та егоцентричності. Як бачимо, після проведеного експериментального впливу, прагнення досягнення самореалізації через представлення себе ще більше зросли.

Отже, проведений аналіз психологічних показників розвиненості особистісного компонента управлінської компетентності курсантів показує, що у КГ показники залишилися майже незмінними, а у ЕГ помітні значущі позитивні зміни. Проведення тренінгових вправ на розвиток комунікативності, сміливості, емоційної компетентності, осмисленої гнучкості в управлінні власними емоційними реакціями, толерантності до невдач та невизначеності дозволило сформувати конкурентоспроможних офіцерів Національної поліції України.

Із наведених даних видно, що для курсантів обох груп властива адекватна самооцінка з тенденцією до завищеної. Після проведення тренінгових занять, на відміну від КГ, у ЕГ відбулися зміни у напрямку формування у курсантів більш адекватної самооцінки (-1,3 бали при $p \leq 0,05$), що помітно виражається в достатньо критичному ставленні до себе, вмінні прогнозувати адекватне ставлення оточуючих до результатів своєї діяльності, задоволені собою, в оптимальному відчутті власної гідності (табл. 3.1.7.). В майбутній управлінській діяльності поведінка правоохоронця з такими характеристиками буде, в цілому, менш конфліктна, а при виникненні суперечностей, вона характеризуватиметься більшою конструктивністю.

Отже, при розробці та організації впровадження тренінгових занять за програмою розвитку психологічних компонентів управлінської компетентності ми спиралися на дослідження особливостей їх розвитку на констатувальному етапі експерименту. Відповідно до отриманих результатів та проведеного психологічного аналізу, були визначені основні напрямки реалізації тренінгової програми в експериментальній вибірці. Нами були визначені такі завдання: структурувати уявлення курсантів про управлінську діяльність офіцера Національної поліції України за допомогою тренінгових занять та забезпечити адекватне сприйняття свого місця і ролі у вирішенні її завдань; сформувати у курсантів професійну мотивацію та професійну спрямованість на вирішення завдань у ситуаціях управлінської взаємодії; розвинути в них практичні навички та вміння управлінської діяльності; сформувати вміння здійснювати аналіз та прогнозувати розвиток управлінських ситуацій; сформувати здатність до рефлексійного застосування набутого досвіду компетентного розв'язання управлінських завдань у майбутній професійно-управлінській діяльності; розвинути індивідуальний рівень управлінської компетентності; сформувати творчий індивідуальний стиль управлінської діяльності.

Проведений порівняльний аналіз результатів КГ та ЕГ за допомогою математичних методів описової статистики та використанням статистичного критерію t-Вілкоксона значущості зсувів оцінок у відповідних вибірках дає нам можливість констатувати ефективність запропонованої програми розвитку психологічних компонентів управлінської компетентності, спрямованої на вдосконалення управлінської підготовки майбутніх офіцерів поліції практично за всіма психологічними показниками, окрім когнітивного. У ході тренінгових занять не вдалося досягнути статистично значущих змін у показниках спрямованості особистості з офіційної субординації на спрямованість на справу. Це підтверджує її полімотиваційну сутність. Для отримання значущих змін за даними показниками необхідна більш глибока та тривала психокорекційна робота.

Результатами реалізації програми тренінгу стали активізація у курсантів прагнення до творчого оволодіння та застосування управлінської діяльності,

розвиток здатності конструктивно ставитися до помилок та здатності до ризику, що є важливою передумовою конкурентоспроможності особистості, розвиток навичок, умінь і культури рефлексії та адекватного ставлення до власної управлінської діяльності, розвиток оптимальних стратегій взаємодії в типових і нетипових управлінських ситуаціях та актуалізація особистісних смислів у реалізації управлінських функцій, досягнення осмисленої гнучкості в управлінні власними емоційними реакціями, позитивна динаміка рівнів розвитку психологічних компонентів та інтегрального психологічного рівня розвитку управлінської компетентності.

Таким чином, представлена тренінгова програма розвитку управлінської компетентності є професійно-орієнтованою та валідною навчально-розвивальною програмою, яка змістовно складається з чотирьох взаємопов'язаних блоків: «Вступ до тренінгу», «Управлінська компетентність як основа професійної діяльності офіцерів поліції», «Психологічний розвиток управлінської компетентності у майбутніх офіцерів Національної поліції України» та «Закріплення змін», забезпечує вдосконалення управлінської підготовки майбутніх офіцерів Національної поліції України.

Тренінгові заняття, які були розроблені відповідно до науково обґрунтованих принципів і проведені у напрямках, які були визначені у вигляді психологічних особливостей розвитку управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції, повинні були сприяти формуванню необхідних психологічних якостей курсантів експериментальних груп, що забезпечувало б підвищення рівнів розвиненості психологічних компонентів їх управлінської компетентності в умовах воєнного стану.

Наявність позитивних змін у рівнях розвиненості психологічних компонентів та інтегрального психологічного рівня розвитку управлінської компетентності у курсантів ЕГ та її відмінність від курсантів КГ, доведення її статистичної значимості на всіх етапах експерименту дає нам право зробити висновок, що професійна діяльність офіцерів Національної поліції України буде ефективнішою, якщо цілеспрямовано розвивати у них психологічні компоненти управлінської компетентності у процесі професійної підготовки в Львівському

державному університеті внутрішніх справ.

Список використаних джерел:

1. Лефтеров В.О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ: монографія: в 2-х т. Т. I: Методологія психотренінгу та його використання у професійно-психологічному розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. Донецьк: ДЮІ, 2008. 240 с.
2. Мороз Л. І. Професійно-психологічний тренінг у становленні особистості фахівця (на прикладі працівників ОВС): монографія. Івано-Франківськ: Надвірнянська друкарня, 2007. 312 с.
3. Мацевко Т.М. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності майбутніх магістрів військового профілю: дис. канд. психол. наук: 19.00.09. / Національна академія оборони України. Київ, 2007. 225 с.
4. Борисюк О.М. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності у майбутніх офіцерів Національної поліції України: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.09. / Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2017. 315 с.
5. Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Омельченко С. В. Навчальний модуль «Самоуправління та управління командою поліцейського підрозділу». Київ: Ніка-Центр, 2002. С. 6–8.
6. Оришин-Буждиган Л. С. Математичні методи у психології: практичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 180 с.

4.2. Соціально-психологічні особливості іміджу поліцейського у період війни

В Україні Національна поліція, як центральний орган виконавчої влади, слугує суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Виконуючи свій професійний обов'язок правоохоронні органи формують, де-факто, суспільну думку про фахову компетентність, відповідальність, відкритість, правосвідомість, знання законів і правову культуру у громадян. Ґрунтуючись на

реальних фактах, історіях пов'язаних із діяльністю поліції громадяни мають певний усталений погляд на професію правоохоронця його репутацію та імідж. Імідж сучасного поліцейського відображається, передусім у спеціальній фаховій підготовці, в оперативності й сучасних підходах, формах і методах професійного виконання службових завдань, в особистісних характеристиках, таких як: витримка, адекватність, моральність, комунікативні здібності (ділове спілкування), вихованість, охайність тощо. Зважаючи на означене вважаємо, що звернення до теми іміджу поліцейського у період війни є актуальним і на часі.

На сьогодні образ захисника правопорядку вважається соціально створеним і усвідомленим, водночас сформованим державною ідеологією. Імідж працівника правоохоронних органів розуміється як емоційно забарвлений, що здійснює вплив на різні соціальні групи. Позитивна сторона полягає в довірі громадян до діяльності поліції, стереотипах, які відображаються в будь-якій атрибутиці, формі, звичках, цінностях, професійних якостях.

Імідж вважатиметься позитивним лише тоді, коли він буде пов'язаний зі стереотипами, які сформувалися у свідомості громадян, системою цінностей, що склалася в суспільстві, інтересами та очікуваннями суспільства. Сьогодні є напруженим й стресовим для нашої держави. Ця напруга викликана воєнною агресією з боку російської федерації та, як наслідок, економічними, соціальними та політичними негараздами. Результати взаємодії співробітників поліції з окремими соціальними групами залежать від сприйняття громадськістю правоохоронців.

Імідж посадової особи чи організації – це імідж, який формують певні групи та все суспільство під впливом отриманої інформації. На формування іміджу можуть впливати сформовані стереотипи, уявлення про соціальний і професійний статус, що відображають реальні чи уявні характеристики. Імідж тієї чи іншої структури формує кожен окремий громадянин. Проте, коли ми висвітлюємо громадську думку, масову свідомість, то маємо на увазі найбільш типові та загальні характеристики образу правоохоронця, які найчастіше зустрічаються у пізнанні соціальної спільноти.

Службова діяльність правоохоронця пов'язана зі значними ризиками, потужним психологічним навантаженням, ненормованим робочим днем і практичною відсутністю повноцінних вихідних і святкових днів. Працівники поліції живуть у реальному суспільстві та щоденно відчують стосовно себе упереджене та необґрунтоване іміджеве підґрунтя. Служба у них складна, а недооцінка їх внеску в соціальне забезпечення створює додатковий тиск і служить стимулом для недбалості та зловживань. Позитивний імідж співробітників правоохоронних органів сприяє виникненню у громадян бажання допомагати, співпрацювати, обирати професію поліцейського й служити в правоохоронних органах, водночас підвищує ефективність і якість їх діяльності.

Значна діяльність правоохоронців залишається незаслужено «непомітною». Водночас як мас-медіа, блогери подають інформацію про діяльність поліції у соціальних мережах односторонньо, переважно в негативному ключі. Якщо продовжувати суспільну свідомість скеровувати на негативне бачення того, що правоохоронні органи є осередком зла, беззаконності, корупції, злочинності тощо, то матимемо повну недовіру суспільства до державної інституції, а зокрема до стража порядку – поліцейського. Зважаючи на окреслене ми прийняли рішення провести дослідження суспільної думки пов'язаної з іміджем поліцейського у такий важкий, для українського суспільства час – період війни, водночас порівнявши її з думкою – до війни.

В останні роки поняття «імідж» стало досить поширеним у повсякденному житті та у лексиконі багатьох науковців і практиків. Концепція вперше була запропонована експертами у галузі зв'язків із громадськістю, реклами та політики. З часом цей термін став міждисциплінарним і більш популярним у психології, соціології, культурології та менеджменті.

Імідж подається як сформований, штучного характеру образ президента, політиків, бренду товару, акторів, підприємців, компанії, соціального чи політичного явища, масового процесу. Створення образів пов'язане зі стилістичним зображенням у зовнішності, поведінці, стосунках з людьми [21, с. 59-61]. Водночас у спеціальній літературі та засобах масової інформації все

частіше зустрічаємо описи образу керівника, політика, бізнесмена, організації, продукту, послуг, міст, професійних іміджів, національних іміджів, іміджів країни тощо.

Однак поняття «імідж» не є винаходом сьогодення. Означена дефініція використовувалася ще у давнину. Хоча люди не оперували поняттям «імідж», проте було важливо те, як вони позиціонували себе перед масами, як приховували своє «справжнє» обличчя, і як представляли образ так, як його хочуть бачити інші, розуміючи позитивні аспекти таких дій.

Передусім, представимо теоретичне розуміння основної дефініції дослідження – «імідж», виокремимо її сутність, висвітлимо спільні та відмінні ознаки та змістову компоненту. Імідж поєднують із поняттями «репутація», «реноме», «слава», «образ», «авторитет», «популярність», «бренд» тощо.

У першій половині ХХ століття поняття «імідж» широко використовувалося у французькій та британській літературі та мистецтві. Дефініція «імідж» увійшла як поняття у суспільний лексикон із журналістської практики 1960-х років, в основному використовувалося для підкреслення сценічного образу популярних музикантів, музичних течій тощо. Водночас у міру розвитку і впровадження новітніх форм і способів організації виборних компаній, образи стали широко використовуватися для розрізнення громадськості та політичних лідерів. Наприкінці 1970-х років вже модним став імідж журналістів, співаків, акторів, телеведучих, як публічних і впізнаваних у соціумі людей [13, с. 177-184].

В Україні концепція іміджу стала предметом суспільної уваги та наукового аналізу лише у другій половині ХХ століття, коли відбулися перші розробки іміджу в країні, зосереджені на психологічних аспектах його формування. Означена тематика обговорюється у спеціальній літературі, що свідчить про наявність неоднозначності у тлумаченні поняття «імідж» та суміжних категорій.

Слово «імідж» походить від латинського «*imago*», що означає «малюнок». Отже, коли говорять про імідж людини, мають на увазі її образ серед інших. Водночас імідж стосується як візуальних образів, поглядів, так і способу

мислення, дій, поведінкових патернів людини. В означеному контексті слово «імідж» варто розуміти – як уявлення про людину, її стиль, прояви.

В. Шепель визначає імідж як «персональний образ або ауру, створювану засобами масової інформації, соціальними групами чи окремими особами для привернення уваги» [12, с.147-151].

А. Санатуллова пропонує сприймати образи певним інтегративним способом, об'єкт, який сприймається людьми та закарбовується у їхній свідомості є пов'язаний з конкретною людиною, організацією чи іншим соціальними об'єктами, викликає у людини емоційне сприйняття чи спогад позитивного, чи негативного характеру й диктує певні патерни соціальної поведінки [6, с.18-26].

Г. Почепцов трактує зображення «символічним заміником, що відображає основні риси портрета людини». Це можуть бути риси, які вони хочуть спроектувати на нас. Такий погляд має сенс, оскільки, приймаючи рішення за відсутності інформації, ми замінюємо його образ для побудови складного і глибокого портрета особистості. Однак особистість проживає одночасно у двох світах: реальному й символічному, тому «образ» можемо трактувати як вимір світу символічного. Адже люди активно використовують символічні процеси, іноді не усвідомлюючи цього. Якщо ми чуємо «храм», то розуміємо, що це споруда, де люди моляться, а у контексті перенесення, наприклад: школа – «храм науки», йде перенесення із первинної назви «храм» на інший об'єкт. Водночас таке перенесення дає змогу значно переоцінити символічне значення іншого об'єкта, навіть суто словесне [13, с. 177-184].

Л. Лаптев вважає, що логічне поняття «імідж» однозначно відрізняється від традиційного психологічного трактування «образу» і належить до сфери пізнання соціального. Автор зазначає, що інші вчені стверджують протилежну думку: «образ, що функціонує як уявлення, яке має спільні характеристики предмета об'єднувального характеру, діє як відображення явища у формі масової, групової чи індивідуальної свідомості» [13, с. 177-184].

За переконаннями О. Ульяновського «імідж» це узвичаєний образ, де особистість осмислено закарбовує його у свідомості [13].

Трактування поняття «імідж» за науковими розвідками М. Кірошенка, пов'язане зі стилістичною фактурою реального людського тіла, стійкий образ емоційно забарвленої особи або чогось, що формується в суспільній свідомості та здатне впливати на поведінку людей; абстрактний «відчужений» образ від особистості носія, що включає реальні та ідеальні характеристики, проєкцію характерних характеристик значущих людей; соціально-психологічне середовище, в якому планується поведінка людей; рекламний образ людини; синоніми до «антропоморфний» тощо [12].

За оцінкою О. Донцова, більшість дослідників визначають образи поняттям ментальних образів, сформованих у масовій свідомості [12].

За науковою позицією вчених Є. Богданова і В. Зазикіна: «...імідж є не що інше, як спеціально сконструйований психічний образ із цілком конкретною метою...» [4].

Отже, проаналізувавши розуміння поняття «імідж» окремими вченими, окреслимо спільні позиції. Імідж, це поняття, яке поєднує у собі характеристики людини, які зосереджені на отриманій інформації, яка побутує у суспільстві, а також опирається на моральні якості, такі як: вихованість, ерудиція, акуратність, професіоналізм, стиль, повага до інших людей тощо.

Розуміємо, що головна мета іміджу – створення й формування позитивної й сприятливої думки про явище, чи людину. Соціальні зв'язки формують позитивне або негативне ставлення до когось чи чогось. Якщо під впливом громадської думки формується позитивна думка, то це викликає у більшості довіру, позитивне ставлення та високу оцінку, тобто формує позитивний імідж. Позитивний імідж є вкрай важливим для професії поліцейського, адже це висока оцінка його фахової компетентності й водночас високий рейтинг орієнтації молоді на вибір майбутньої професійної спрямованості.

Зокрема вчені виділяють загальні функції іміджу:

1. Розпізнавання (ідентифікація) – створення відповідності – створюється офіційно визнаний метод розпізнавання об'єкта, результат стає впізнаваним, а його поведінка передбачуваною.

2. Ідеалізації – видавання бажаного за дійсне – ідеальний образ може не

відповідати, якщо він не підтверджується фактами.

3. Контрасту – зображення одного предмета буде виділятися на тлі іншого предмета.

4. Естетичної наповнюваності: дозволяє викликати емоційну реакцію у споживача. Пригадаємо, як усі прагнули здійснити спільну світлину із працівниками поліції, після реформи. Усім був до вподоби зовнішній вигляд поліцейського (оновлена форма, спеціальний жетон, посвідчення, зброя, спеціальні засоби тощо). Візуалізація, як бачимо, відіграє також суттєву роль у формуванні іміджу поліцейського й довіри до нього.

5. Консервативного спрямування: прагне захистити основну ідею, одночасно забезпечуючи нове покоління варіантами. Проте опора здійснюється на авторитет, який сформувався у суспільстві роками й очікування, на які сподіваються від професіоналів своєї справи.

6. Цільового напрямку: формування іміджу спрямоване на цільову аудиторію [17]. Імідж поліцейського спрямований на громаду, яка за потреби може звернутися до поліцейського за підтримкою, сприянням, допомогою, порадою, чи іншими послугами.

Водночас імідж поліції багато в чому залежить від рівня комунікативної майстерності співробітника поліції. Поліцейський має знайти спільну мову з населенням, незалежно від їхнього соціального статусу та матеріального добробуту. Міжособистісна взаємодія поліції з людьми створює конструктивну атмосферу довіри та взаєморозуміння, яка надалі сприяє налагодженню зв'язків щодо продуманих дій для результативного розв'язання питань. Професійний успіх у населення, створює позитивний імідж правоохоронця та підвищує авторитет поліції у суспільстві. Імідж формується впродовж тривалого часу, і це складний процес, адже високі позитивні показники фахової діяльності важко постійно тримати у передових позиціях. Професія поліцейського передбачає затримання за порушення норм і правил у суспільстві, а такі дії, правопорушникам не до вподоби. Проте формування позитивного іміджу у населення має стати одним із першочергових завдань поліцейських, котрі виконують свої професійні обов'язки. Для громадян це означає, що кожен

офіцер правоохоронних органів, який використовує цю стратегію, щодня втілює комунікативний аспект під час виконання службових обов'язків. Зауважимо, що позитивні результати практичної діяльності поліції, прагнення поліцейських до самовдосконалення та повної самореалізації водночас справляє позитивне враження в сучасній масовій свідомості та суспільній дійсності.

Так, як об'єктивна характеристика іміджу поліції нерозривно пов'язана із життям суспільства, тому правоохоронним органам набутий досвід у професійній діяльності варто покращувати й вдосконалювати. Позитивний імідж є необхідною складовою успішної фахової діяльності правоохоронця, який завершить створення професійно-психологічного портрета. Позитивний імідж складається із певних показників, які загалом впливають на оцінку громадян фахової діяльності співробітників поліції, а отже й на створення іміджу.

Таким чином, підсумовуючи викладене, зазначимо, що позитивний імідж поліцейського є найважливішою стратегічною задачею суспільства. Створення і надалі підтримка позитивного іміджу залежить від багатьох чинників, це достойне фінансове забезпечення, соціальний пакет захисту, медичне страхування, сучасна професійна підготовка та перепідготовка, підвищення кваліфікації тощо. Наголосимо ще раз, що потрібен тривалий час для формування позитивної суспільної думки стосовно реноме органів правоохорони. Суспільство створює імідж про працівників правоохоронних органів за здобутим авторитетом у населення впродовж десятиліть, і головним критерієм і показником визначення позитивного чи негативного іміджу є, передусім результати їхньої діяльності.

Далі розкриємо психологічні аспекти іміджу поліцейських. Соціально-економічні перетворення, що відбуваються в країні, зумовлюють необхідність зміни та покращення іміджу працівників правоохоронних органів, їх поведінки та позитивного іміджу. Імідж працівника правоохоронних органів тісно пов'язаний зі стереотипом суспільства щодо соціальних якостей, якими повинен володіти кожен співробітник поліції. Образ працівників правоохоронних органів став стереотипом суспільної психології, за яким стоїть

психологічний механізм міжособистісного, внутрішньо-групового та міжгрупового спілкування. Образ поліцейських має глибоке історичне походження, яке формується на основі традицій, звичаїв, культури та побуту [17, с. 273-275].

Психологічна характеристика образу працівника правоохоронних органів має певні психологічні властивості, а індивідуально-психологічні характеристики структури особистості визначають вибір нею професійної спрямованості й направленості на успішність у цій сфері. До ознак індивідуально-психологічного змісту віднесемо: інтелектуальні здібності, особливість мислення, уваги, комунікації, пам'яті, сприйняття, моральну складову особистості, мотивацію до кар'єрного росту та певних досягнень у професії, емоційно-вольову сферу, спрямованість на успіх, культуру та й інші психічно-пізнавальні чинники співробітника поліції. Вони відображають основні напрями діяльності правоохоронців у боротьбі зі злочинністю, а також історичне сприйняття громадськістю діяльності правоохоронних органів.

Жоден політичний інститут державної правоохоронної системи не зазнавав такого негативного іміджу сформованого впродовж тривалого історичного періоду, як правоохоронні органи. До тих, хто в однострої, пред'являються високі вимоги. Адже, будь-яке порушення правил особою в однострої викличе негативну реакцію громадськості. Якщо поведінка правоохоронців буде відхилятися від суспільно усталених стандартів, це викличе суспільний спротив [9, с. 104-110]. Імідж працівника правоохоронних органів належить до поняття багатогранності. Його психологічний зміст залежить від суспільних відносин, суспільно сформованих установок, а також суб'єктивного бачення опираючись на особистий досвід спілкування з правоохоронними органами.

Психологічна природа іміджу працівника правоохоронних органів має складну структуру. Вона включає кілька аспектів: реальну діяльність поліції у боротьбі зі злочинністю та історичне сприйняття громадськістю репрезентації правоохоронних органів. Для вивчення психологічної природи образів працівників правоохоронних органів необхідно звернутися до методів контент-аналізу ЗМІ, художніх публікацій, дискурс-аналізу повсякденного життя,

менталітету (жарти, абрєвіатури) тощо.

Сформований у суспільстві образ злочинності об'єктивно формує критику діяльності поліції в ЗМІ. У них містяться звинувачення у непрофесіоналізмі та відсутності бажання виконувати службові обов'язки. Посилення впливу критики загострює соціальну напругу, яка існує в суспільстві. Негативне ставлення до політичного істеблїшменту переноситься на поліцію, як її структурну ланку. У більшості людей сформувався стереотип, що поліція – це єдина сила, яка може контролювати рівень злочинності, а її зростання залежить лише від бездіяльності та неефективності правоохоронних органів. Отже, безпосередні очікування, сформовані в соціальних уявленнях щодо покращення ситуації у боротьбі зі злочинністю, призводять до негативних оцінок правоохоронної системи. Як наслідок, формується негативне суспільне поняття іміджу працівників правоохоронних органів [11].

Констатуємо, на основі теоретичного аналізу присвяченого питанням сутності іміджу в структурі психологічних наук в цілому та питанню іміджу поліцейських у період війни, зокрема, виокремлено декілька основних моментів. По-перше, на сьогодні існує низка тлумачень терміну «імідж», що пояснює імідж як цілеспрямовано сформований предметний образ, що характеризується стереотипом, низкою асоціацій і вражень, сформованих у масах. По-друге, виявлено низку стереотипних уявлень щодо іміджу поліції, які підкріплюються ЗМІ, художньою літературою та низкою фільмів і серіалів, у яких посадові особи, у більшості випадків, зображуються у негативному світлі та з безліччю недоліків. По-третє, було виявлено низку наукових досліджень присвячених вивченню іміджу поліцейських в українському суспільстві. Означені дослідження належать до мирного часу і є базою для нашого дослідження, що, своєю чергою, допоможуть нам визначити динаміку ставлення суспільства до діяльності поліції та їх іміджу на сьогодні.

Отже, ґрунтуючись на означеному вважаємо, що імідж у загальному понятті – це певний показник з позитивними чи негативними характеристиками про певне явище, чи об'єкт на основі власного спостереження, досвіду або цілеспрямовано сформованої де факто чи де юре думки у суспільстві. Зокрема,

імідж співробітника поліції, за нашим переконанням – це сукупність уявлень про співробітників правоохоронних органів, які ґрунтуються на суспільній думці. Імідж поліцейського має містити у собі певні риси особистості, зокрема, як професійність, компетентність, безпека та довіра тощо.

Водночас зазначимо, що імідж поліцейського може бути сформований, як вже зазначали, й на основі особистого досвіду комунікації зі співробітниками правоохоронних органів, медіаповідомлень, культурних стереотипів та інших чинників. Позитивний імідж поліцейського є успіхом, крім того, він сприяє довірі громади до правоохоронних органів і забезпечує ефективну співпрацю між поліцією та населенням. Поліцейські завжди можуть покращити чи змінити імідж шляхом зміни свого способу поведінки та спілкування з громадою, підвищенням якості надання послуг, залучення громадських ініціатив і співпраці з місцевими громадами.

Під час війни імідж поліцейського може відрізнятись, це залежить від контексту воєнного конфлікту та ролі яку поліцейський виконує, і на які ціннісні орієнтири він орієнтується. У період воєнного конфлікту на поліцейського покладена важлива роль у забезпеченні безпеки громадян та збереженні громадського порядку. Відтак, імідж поліцейського в описаному випадку буде пов'язаний із зображенням сильних і дисциплінованих правоохоронців, які готові захистити населення від військової агресії, злочинців і ворогів.

Водночас у деяких конфліктах поліція може бути сприйнята, як символ насильства, зокрема у випадках, коли вона діє на стороні режиму або військових сил, що порушують права та свободи мирного населення. Одним із ключових факторів, які використовують політику проти воєнного конфлікту, є її поведінка під час конфлікту. Якщо поліція діє відповідно до міжнародних норм і стандартів, дотримуючись принципів прав людини та захисту цивільного населення, її імідж буде формуватися у позитивному контексті, а також підвищить довіру громадян до неї. Однак, якщо поліція порушує права та свободи громадян, застосовуючи насильство та розправу над мирним населенням, то імідж буде суттєво негативним й обговорюватиметься усіма

прошарками населення в негативному контексті.

Отже, імідж поліції у мирний час має свої вимоги та пріоритети, а під час війни залежить від багатьох факторів, таких як – роль, яку виконує поліцейський і як його дії впливають на конфлікт, і чи дотримується працівник правоохоронних органів міжнародних норм, і норм, законів, спеціальних приписів прийнятих у суспільстві на час воєнного конфлікту.

Зосередимо увагу на іміджі поліцейського під час війни та функціях іміджу. Імідж поліцейського під час війни формується за результатами виконання правоохоронними органами важливих функцій. Основними завданнями іміджу поліцейського у такий період є збереження та підвищення довіри населення до правоохоронних органів та формування високої оцінки їхньої діяльності. Однією з важливих функцій іміджу поліцейського в умовах війни – забезпечення належного рівня безпеки громадян та збереження громадського порядку в умовах воєнних дій. Так, поліцейські забезпечують безпеку на дорогах, у місцях масового скупчення людей, контролюють незаконний обіг зброї та боєприпасів, беруть участь у затриманні терористів і злочинців, протидіють кіберзлочинам, які у сучасному світі технологій мають високі негативні показники тощо.

Імідж поліцейського в умовах війни також змінює важливу роль у формуванні патріотичних настанов населення та забезпеченні моральної підтримки суспільства. Поліцейські є символом стабільності та державності, їх присутність та дії збільшують віру у перемогу та захищають від поширення паніки серед населення.

Важливою функцією іміджу поліцейського в умовах війни є формування довіри та співпраці між поліцією та населенням. Правоохоронці повинні бути відкритими до співпраці з громадою та використовувати всі можливості для взаємодії з нею, щоб спільними зусиллями забезпечити належний рівень безпеки та збереження громадського порядку й мінімізації кіберзлочинів у віртуальному світі.

Поліцейський під час війни виконує низку функцій, які є важливими для формування його іміджу, це:

1) захист населення та забезпечення правопорядку. Війна може призвести до збільшення правопорушень, а також до загрози для життя та майна людей. Тому функція поліцейського відбувається у захисті населення від злочинів та забезпечення правопорядку в складних умовах війни;

2) виконання завдань з охорони громадського та порядку безпеки (кібербезпеки) населення. Поліція повинна забезпечувати безпеку на вулицях, дорогах та інших громадських місцях і віртуальному просторі. Важливо також забезпечити охорону об'єктів важливої інфраструктури та інших об'єктів, які потребують підвищеної уваги;

3) підтримка морального духу населення. Поліція може забезпечувати підтримку морального духу населення в умовах складної війни. Наприклад, проводити інформаційну роботу щодо важливості дотримання законів та порядку, допомагати у розв'язанні проблем населення та роз'яснювати важливі питання;

4) забезпечення співпраці зі збройними силами. Поліція може підтримувати співпрацю зі збройними силами в складних умовах війни. Наприклад, підтримувати зв'язок зі збройними силами, надавати допомогу у забезпеченні безпеки військових об'єктів і пунктів контролю, допомагати в евакуації населення з небезпечних зон тощо.

Далі детальніше розкриємо імідж поліцейського звернувшись до досліджень у галузі психології та статистики ставлення населення до діяльності оновленої поліції. Аналізовані результати означених досліджень використано для порівняльного характеру щодо показників іміджу після оновлення поліції (2015 р.) та формування висновків сьогоденного іміджу правоохоронців.

Розпочнемо аналіз з моменту прийняття Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII про рішення щодо створення центрального органу виконавчої влади – Національна поліція, діяльність якої координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України [19].

Окремі дослідження присвячені висвітленню психологічних аспектів позиціонування поліції у суспільстві, які були проведені у 2015 році, це після шести місяців створення Національної поліції. Виходячи з результатів

дослідження, було встановлено, що після створення Національної поліції довіра населення до неї зросла з 14,9% до 40% [7]. Через зростання довіри до роботи правоохоронців було зафіксовано збільшення кількості звернень до поліції [14, с. 54].

Наукові розвідки, які проведені у 2018 році Є. Матвієнко та висвітлені у статті «Імідж співробітника поліції у свідомості громадян» показали, що у 2017 році довіра населення до працівників поліції зросла до 40-55% з моменту створення Національної поліції [2].

Водночас у липні 2017 року экс-міністр внутрішніх справ А. Аваков заявив про зростання рівня довіри населення до системи МВС, наголосивши, що такий рівень складає 42%. Проте ще рік тому довіра мала нижчий рівень, а три роки тому (тобто 2014 р.) – складала 3%. Экс-міністр навів приклад Норвегії, де рівень довіри громадян до стражів порядку – поліцейських складає 97%. Висловивши сподівання і надію на високі цифри згодом і у нашій країні.

У 2019 році було опубліковано наукову статтю Н. Сальнікової щодо іміджу співробітників поліції та його впливу на масову свідомість, у якій йдеться про те, що під впливом роботи засобів масової інформації, яка у більшості випадків орієнтована на висвітленні недоліків роботи МВС та акцентуванні уваги на негативі, спотворюється уявлення населення щодо реальної діяльності працівників поліції [23, с. 104-108].

У дослідженні О. Розгон щодо іміджу поліцейського як складника його професійної діяльності вказується на те, що його імідж залежить від п'яти основних складових:

- 1) зовнішній вигляд;
- 2) етична поведінка;
- 3) професійна комунікація;
- 4) комунікативність;
- 5) професіоналізм.

Якщо перші два пункти є регламентованими законодавством, то останні три є більш розпливчастим та меншою мірою піддаються регламентації. Також у дослідженні О. Розгон звертається увага на необхідність надання засобами

масової інформації якісного та прозорого інформування населення, яке, своєю чергою, впливає на формування іміджу працівників поліції.

Таким чином, провівши аналіз сучасних досліджень присвячених іміджу поліції ми дійшли висновків, що, по-перше, з прийняттями Закону про Національну поліцію України спостерігається зростання довіри населення до правоохоронців. По-друге, засоби масової інформації мають великий вплив на формування іміджу поліції, через те, що інформація щодо роботи поліції більшою мірою націлена на висвітлення негативного боку роботи правоохоронців, у населення формується більш негативний образ працівника поліції, як окремої одиниці та всієї структури загалом.

Отже, порівнюючи всі визначення та уявлення, констатуємо, що імідж – це цілеспрямовано сформований предметний образ, що характеризується стереотипом, низкою асоціацій і вражень, сформованих у масах, а також на ґрунті власного досвіду спілкування з працівниками поліції. Народна свідомість пов'язана і з конкретними уявленнями. Висвітлювати міркування про генерування образу можна лише в тому випадку, якщо відомий об'єкт, для якого формується образ або в психіці якого відображено символічний образ суб'єкта, що сприймає.

Спираючись на теоретичний аналіз було сформульовано анкету для визначення рівня довіри населення до поліції та сприйняття іміджу поліцейських. Умовно дану анкету можна поділити на три показники:

1) оцінка особистісних рис працівників поліції – у цьому підрозділі оцінювалися такі характеристики як ввічливість, порядність, приязність, прозорість публічної діяльності та зовнішній вигляд. Кожен з цих пунктів пропонувалося оцінити за шкалою від 1 до 5, де «1» – низький рівень вираженості, а «5» – високий рівень вираженості;

2) ступінь ставлення до поліції – у цьому пункті досліджуваним пропонувалося оцінити суб'єктивне ставлення до працівників поліції використовуючи критерії «байдуже», «позитивно», «негативно», «мрію приєднатися до служби в поліції»;

3) рівень довіри до працівників поліції – у цьому розділі досліджуваним

пропонувалося оцінити ступінь довіри до працівників поліції за шкалою від 1 до 5, де «1» – повністю не довіряю, «5» – повністю довіряю.

Для проведення анкетування створено було опитувальник за допомогою сервісу Гугл-опитувальники, який був доступний за посиланням <https://forms.gle/5RWo6oCLSmssnRB5A>. Після збору даних проведено якісний та кількісний аналіз отриманої інформації.

Опис дослідження. У дослідженні взяло участь 98 респондентів, віком від 18 до 40 років з різним рівнем освіти. Розподіл вибірки за статтю представлено на рис. 4.2.1.

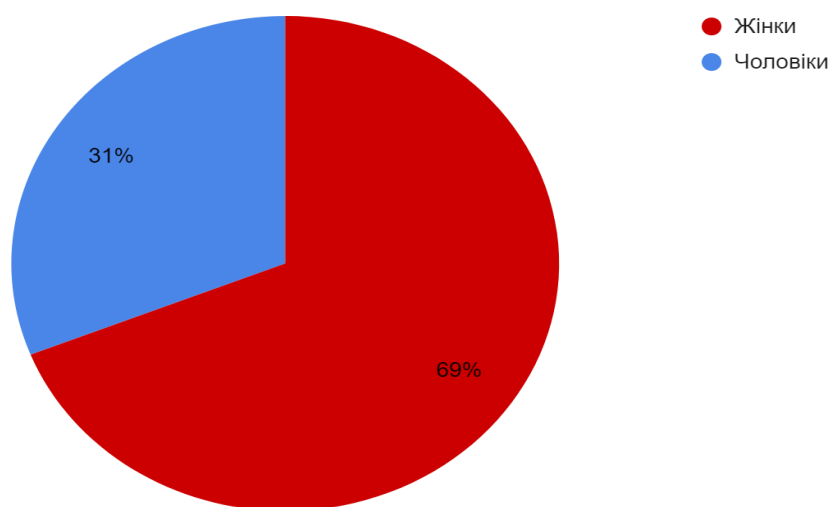

Рис. 4.2.1. Розподіл вибірки за статтю, у %

Як бачимо з рис. 1, жінки більш активно взяли участь в опитуванні, ніж чоловіки. Частка опитаних жінок становить – 69%, коли чоловіків – 31%, це більш ніж на половину від опитуваних респондентів жіночої статі. Означене свідчить скоріш про зайнятість чоловіків на війні, а активність жінок – це бажання безпеки у суспільстві щодо дотримання норм і законів та охорони правопорядку. На рис. 4.2.2 показано вибірку за віком.

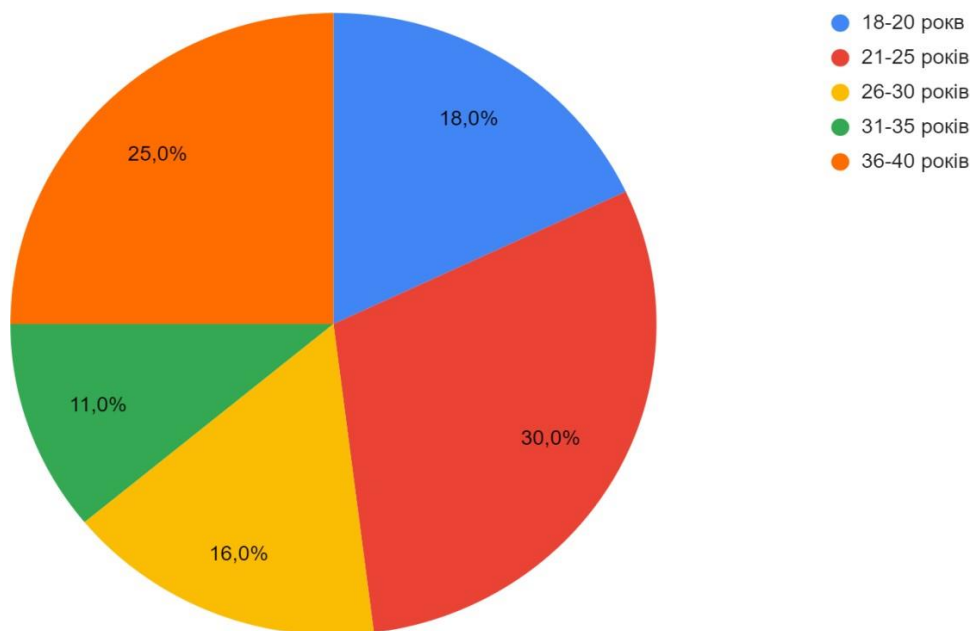

Рис. 4.2.2. Розподіл вибірки за віком, у %

Як бачимо з представленою рис. 4.2.2, найбільш активною в опитуванні була молодь, віком 21-25 років, яка набрала 30%, далі люди старші, віком – 36-40 років, у яких відсоток становить – 25%, третє місце, це 18% – опитаних — молоді люди від 18-20 років, 26-30 років набрали – 16%, і, найменше в опитуванні взяли участь, представники вікового періоду від 31-35 років, їхня відсоткова частка становить – 11%.

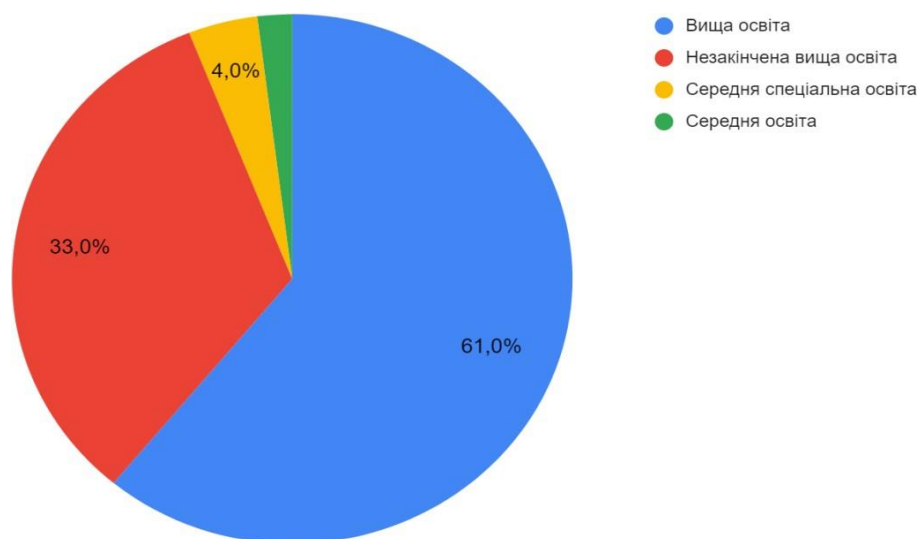

Рис. 4.2.3. Розподіл вибірки за рівнем освіти

З рис. 4.2.3 видно, що респонденти, які взяли участь в опитуванні у більшості з вищою освітою – 61%, незавершена вища освіта у 33,0%, середня спеціальна освіта у 4,0% респондентів і лише 2% опитаних з середньою освітою. Означені дані свідчать про розуміння респондентів важливості опитування.

Далі представимо порівняльні показники 2015 року і 2022 року щодо іміджу співробітників поліції. Отримані результати будуть частково порівняно із результатами, які були проведені у 2015 році [14, с. 54].

Таким чином, розглянемо результати за першим блоком анкети – оцінка особистісних рис працівників поліції (табл. 3.2.1), одночасно висловуючи гіпотезу про те, що імідж працівника поліції залежатиме від віку поліцейського.

Таблиця 4.2.1

Результати оцінки особистісних рис працівників поліції у розрізі віку досліджуваних, у % із зазначенням середніх значень

<i>Показник</i>	<i>Рівень</i>	<i>18-20 років</i>	<i>21-25 років</i>	<i>26-30 років</i>	<i>31-35 років</i>	<i>36-40 років</i>
Ввічливість	Низький	0	7%	0%	9%	0%
	Середній	17%	10%	18%	44%	21%
	Високий	83%	83%	82%	47%	79%
Середнє значення		3,95	3,97	3,95	3,97	3,96
Порядність	Низький	11%	17%	13%	18%	4%
	Середній	22%	17%	31%	18%	33%
	Високий	67%	66%	56%	64%	63%
Середнє значення		3,64	3,67	3,64	3,61	3,69
Приязність	Низький	5%	14%	6%	9%	12%
	Середній	33%	14%	50%	36%	21%
	Високий	62%	72%	44%	55%	67%
Середнє значення		3,66	3,68	3,7	3,73	3,71
Прозорість публічної інформації	Низький	5%	24%	19%	27%	33%
	Середній	50%	31%	37%	45%	18%
	Високий	45%	45%	44%	28%	49%
Середнє значення		3,29	3,32	3,31	3,33	3,27

Зовнішній вигляд	Низький	0%	0%	0%	9%	0%
	Середній	5%	10%	6%	9%	13%
	Високий	95%	90%	94%	82%	87%
Середнє значення		4,46	4,48	4,47	4,46	4,49

Аналізуючи дані наведені у таблиці 1 констатуємо, що всі п'ять складових іміджу працівників поліції вибірка оцінює на достатньо високому рівні. Якщо звернутися до середніх показників, то можемо стверджувати, що такі показники як «ввічливість», «порядність» та «приязність» оцінюються вибіркою вище середнього. Показник «прозорість публічної інформації» оцінюється на середньому рівні. А показник «зовнішній вигляд» – на високому рівні.

На нашу думку, отримані результати вказують на позитивний імідж працівників поліції.

Спираючись на середні показники можемо спростувати першу гіпотезу про те, що існують відмінності між сприйняттям іміджу поліції в залежності від віку досліджуваних.

Перейдемо до розгляду наступного параметра – оцінки ступеня довіри до працівників поліції (табл. 4.2.2). Висовуючи при цьому гіпотезу, що будуть суттєві зміни у показниках оцінки діяльності поліції до війни та під час воєнного конфлікту.

Таблиця 4.2.2

Порівняння результатів оцінки ступеня довіри до працівників поліції за 2015 та 2022 роки у розрізі віку та, у %

Показник довіри до поліції	2022 рік			Середній показник довіри
	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	
Вік				
18-20 років	11%	44%	44%	
21-25 років	14%	27%	59%	
26-30 років	19%	19%	62%	
31-35 років	27%	18%	55%	
36-40 років	21%	36%	43%	

Генеральна сукупність	17%	30%	53%	47,50%
-----------------------	-----	-----	-----	--------

*Примітка: дані 2015 рік [14, с. 54].

Відповідно до результатів представлених у таблиці 4.2.2 можемо стверджувати про достатньо високий ступінь довіри до працівників поліції серед усіх вікових категорій. Також, порівнюючи два періоди: 2015 та 2022 роки, можемо заявити про деякий ріст довіри іміджу працівників поліції.

Для перевірки другої гіпотези цього дослідження про те, що існують відмінності між сприйняттям поліції у довоєнний та воєнний періоди ми порівняли результати нашого дослідження із результатами попередніх досліджень і виявили, що суттєвих змін не відбулося, проте у 2022 р. показник оцінки діяльності поліції під час воєнного конфлікту, як видно з табл. 4.2.2 зріс.

У таблиці 4.2.3. представлено результати за показником ставлення до поліції.

Таблиця 4.2.2

Результати оцінки ставлення
до працівників поліції у розрізі віку, у %

<i>Вік</i>	<i>Байдуже</i>	<i>Позитив но</i>	<i>Негатив но</i>
18-20 років	33%	51%	16%
21-25 років	17%	66%	17%
26-30 років	31%	57%	12%
31-35 років	18%	64%	18%
36-40 років	25%	62%	13%

Отримані результати дозволяють засвідчити про те, що більша частина вибірки всіх вікових категорій демонструє позитивне ставлення до працівників поліції. Також, у вікових категоріях 18-20 рр., 26-30 рр. та 36-40 рр. спостерігається тенденція до байдужого (нейтрального) ставлення до працівників поліції.

Серед причин, що пояснюють байдуже чи негативне ставлення досліджувані назвали такі: «власний досвід», «небажання виконувати свої обов'язки без «дзвінка», «корупція», «реакція на звернення та швидкість реагування» тощо.

У таблиці 3.2.4 представимо порівняльну характеристику за гендерними показниками ставлення до поліції 2015-2022 рр., у категоріях «байдуже», «позитивно», «негативно», «мріє, мріяли служити». Висовуючи гіпотезу, що показники 2022 року будуть вищими, щодо позитивних характеристик ставлення до поліції, ніж 2015 року.

Таблиця 4.2.4

Порівняльна таблиця ставлення до працівників поліції
у 2015 та 2022 рр., у %

Стать	Ставлення	2015 рік*	2022 рік
Жіноча	байдуже	10%	23%
Чоловіча		15%	27%
Жіноча	позитивно	50%	62%
Чоловіча		40%	60%
Жіноча	негативно	35%	15%
Чоловіча		44%	13%
Жіноча	мріє (мріяли) служити	5%	0%
Чоловіча		1%	0%

*Примітка: дані за 2015 рік [14, с. 54].

Отже, отримані дані у порівнянні з результатами 2015 року вказують на позитивну динаміку щодо ставлення до працівників поліції. Так ми бачимо, що позитивне ставлення у 2022 році серед жінок та чоловіків зросло у середньому на 20% у порівнянні з 2015 роком. Проте жоден із респондентів, за результатами 2022 р., не виявив бажання долучитися до служби у правоохоронних органах. Висунуту гіпотезу щодо позитивної динаміки за показниками 2022 року підтверджено. Переконані, що високі показники

2022 року ґрунтуються на професіоналізмі поліцейських під час виконання своїх обов'язків у період війни. Що й підвищило позитивний імідж співробітників поліції.

Зазначимо, переваги професії поліцейського, серед них:

1. Забезпечення безпеки: співробітники поліції допомагають забезпечити безпеку громади, запобігають злочинам, викривають і розслідують злочини, допомагають у життєвих ситуаціях.

2. Соціальна взаємодія: співробітники поліції взаємодіють з різними соціальними та культурними групами людей, що дозволяє їм розуміти різноманітність світу та розвивати соціальні навички, комунікативні вміння тощо.

3. Стабільність: робота у поліції є стабільною із постійною державною оплатою, що дає можливість планувати своє майбутнє та забезпечити себе та свою родину. Крім того, вони можуть отримати різноманітні бонуси та премії за високий рівень виконання своїх обов'язків.

4. Можливості розвитку: поліцейські мають можливість здобувати додаткову освіту та підвищувати кваліфікацію, що дозволяє розвиватися і вдосконалюватися у своїй професії та здійснювати вертикальну стратифікацію у кар'єрному напрямі.

5. Почуття задоволення: служба поліцейського може бути викликом та відповідальністю, проте вона також може приносити почуття задоволення від того, що поліцейський надає професійну допомогу людям, мінімізує злочинність й відповідає за безпеку й порядок у нашій спільноті. Відчуття задоволення від того, що співробітники поліції можуть допомогти людям і зробити наше місто безпечним, виступає великою мотивацією для багатьох людей, які розглядають кар'єру в поліції.

6. Різноманітність діяльності: діяльність поліцейського супроводжується різноманітними викликами на день, що робить роботу цікавою, непередбачуваною та такою, що захоплює. Поліцейські відвідують різні місця, зустрічаються з різними прошарками населення (від еліти суспільства до маргіналів) та мають можливість вирішувати складний контекст,

що забезпечує різноманітність у їхній роботі, навчає й удосконалює їхні професійні уміння та навички.

Отже, професія поліцейського є вимогливою та важкою, проте має позитивні детермінанти, які роблять цю професію привабливою. Не усі можуть обрати означений фах, адже він висуває, високі вимоги, як до фізичної підготовки, так і до її моральної складової людини, котра буде виконувати свої професійні обов'язки, а також, самоосвіти й вдосконалення впродовж усього життя.

На противагу позитивним чинникам, виокремимо й причини, негативного ставлення до поліції у суспільстві. Ось деякі з них:

Надмірна сила: Іноді співробітники поліції можуть вжити надмірну силу під час затримання або інтервенції, що може призвести до серйозних травм або смерті затриманого.

Расизм і профілювання: іноді співробітники поліції можуть використовувати профільну на основі расових ознак, що може призвести до недоброчливого приводу з певними групами людей.

Корупція: Іноді поліція може бути причетна до корупції або зловживання владою, що може порушити довіру до них як до захисників закону.

Несправедливість: іноді люди можуть мати негативне ставлення до поліції через сприйняття їхньої несправедливості або нерівності у відношенні до певної групи населення.

Неспроможність захистити громаду: Іноді люди можуть мати негативне ставлення до поліції через сприйняття їх недостатньої здатності захистити громаду від злочинності та інших загроз.

Історичні фактори: У деяких країнах поліція може бути асоційована з історичними подіями або відомими кривавими конфліктами, що може призвести до загального негативного ставлення до неї серед певних груп населення.

Під час війни, позитивне сприйняття поліції може бути пов'язане з наступними факторами:

Забезпечення безпеки. Поліція може забезпечувати безпеку і захист від

загроз, що насуваються з боку ворога або злочинців. У час війни поліція може бути джерелом безпеки для громадян, допомагаючи запобігти злочинності, терористичним нападам та іншим загрозам. Це може збільшити довіру громади до поліції та підвищити імідж професії співробітника поліції.

Допомога і підтримка: Поліція може надавати допомогу та підтримку населенню під час війни. Це може включати допомогу з доставлення харчових продуктів, медичної допомоги або евакуації людей з небезпечних зон. Поліція може надавати допомогу людям, особливо тим, хто постраждав від насильства або інших злочинів.

Захист від злочинності: Під час війни може збільшитися кількість злочинних дій, таких як крадіжки або пограбування. Поліція відповідальна за забезпечення правопорядку та захист населення, їхнього майна від злочинності.

Сприяння відновленню порядку: Поліція може допомагати відновлювати порядок та нормальне функціонування суспільства після завершення війни. Це може збільшити довіру громади до поліції, яка допомагає створити безпечні та стабільні умови для життя.

Взаємодія з громадою: У час війни поліція може співпрацювати з громадою, що дозволяє створити більш безпечне та сприятливе середовище для всіх.

Героїзм: Поліція може виявляти героїзм та високий рівень професіоналізму в складних умовах під час війни, наприклад, під час рятувальних операцій або захисту населення від небезпек. Це може збільшити повагу громади до поліції та допомогти у збільшенні довіри до них.

Отже, під час війни поліція є елементом забезпечення правопорядку та дотримання законів, що надає людям почуття безпеки, захисту та впевненості у майбутньому. У такі часи цінність іміджу поліції зростає, адже суспільство цінує правоохоронні органи, як захисників своїх інтересів та безпеки.

Отже, підсумовуючи зазначимо, що імідж працівника поліції відіграє провідну роль у суспільстві та є дуже важливим з психологічного контексту. Психологічний аспект іміджу поліції охоплює такі ключові фактори, як: довіру, прозорість, професійність, емоційну інтелігентність, культуру обслуговування,

адаптивність (здатність адаптуватися співробітнику поліції до вимог і викликів сучасного суспільства), взаємодію з медіа (поліція повинна бути відкритою до співпраці з журналістами, надавати точну та об'єктивну інформацію, а також ефективно керувати ризиками негативного впливу медіа) тощо. Зазначені аспекти впливають на сприйняття громадськістю іміджу поліції та формують психологічний контекст співвідношення між поліцією та громадою. Якщо імідж поліції відповідає цим психологічним чинникам, це може мати наступні позитивні наслідки:

1) збільшення довіри: громадська довіра є ключовим фактором для успішної роботи поліції. Якщо імідж поліції відображає їхню довіреність, компетентність та прозорість, це сприяє збільшенню довіри громади. Громадськість буде більш схильною співпрацювати з поліцією, повідомляти про злочини та сприяти забезпеченню громадської безпеки.

2) сприятливе сприйняття. Якщо імідж поліції відображає їхню професійність, емоційну інтелігентність та культуру обслуговування, це створює сприятливе сприйняття поліцейських серед громадськості. Люди будуть відчувати себе безпечніше та більш захищеними в присутності поліції та будуть більш схильні до співпраці з ними.

3) покращення співпраці. Позитивний імідж поліції сприяє зміцненню співпраці з громадськістю. Люди будуть більш схильні до дотримання законів, сповіщення про можливі загрози та надання допомоги поліції в їхній роботі. Ефективна співпраця між поліцією та громадою допомагає забезпечити більшу безпеку та порядок у суспільстві.

4) зменшення конфліктів. Якщо поліція має позитивний імідж, збільшується шанс на зменшення конфліктів і напружених ситуацій. Люди будуть більш схильні до співробітництва та слухати поради поліцейських, що може допомогти запобігати злочинам та інцидентам.

5) психологічний добробут. Позитивний імідж поліції може сприяти психологічному добробуту громадськості. Люди почуватимуться більш впевненими та безпечними, знаючи, що вони можуть покладатися на поліцію у випадках загроз і небезпек. Це сприяє створенню сприятливого середовища для

життя та розвитку громади.

Узагалі, імідж поліції впливає на психологічний стан громадськості, їхню довіру, сприйняття та співпрацю з правоохоронними органами. Позитивний імідж сприяє зміцненню взаємин між поліцією та громадою, забезпечує більшу безпеку та сприяє розвитку довіри та співпраці. Тому важливо для поліції працювати над своїм іміджем з психологічної перспективи, враховуючи потреби та очікування громадськості.

Підсумовуючи, констатуємо, що соціально-психологічні особливості іміджу поліцейського у період війни мають вагомий роль у формуванні сприйняття і співвідношення громадськості до правоохоронних органів. У цей період співробітники поліції зустрічаються зі значними викликами, такими як збройний конфлікт, загроза безпеці, стресові ситуації та соціальна нестабільність. Їхня робота стає особливо важливою для забезпечення порядку, безпеки та захисту громадян. У такому контексті імідж поліцейського повинен відображати мужність, відданість, професіоналізм і здатність ефективно працювати в умовах війни. Крім того, важливо враховувати потреби громадськості, виявляти співчуття, емоційну стабільність та забезпечувати взаємодію з іншими службами та громадськими організаціями. Це сприятиме підтримці громадськості, формуванню позитивного сприйняття та сприятиме побудові співпраці в період війни.

Список використаних джерел:

1. Арсен Аваков: рівень довіри до поліції України складає 42% // РБК-УКРАЇНА. 2017. <https://www.rbc.ua/ukr/news/uroven-doveriya-politsii-ukraine-sostavlyayet-1496999936.html>.
2. Бесчастний В. М., Тимченко О. В. Імідж як складова успіху правоохоронця: до постановки проблеми. *Віче*. 2012. № 2. 234 с.
4. Бордюк М. О. Імідж в контексті соціального впливу. Наукові розробки молоді на сучасному етапі. Київський національний університет технологій та дизайну, 2019.
6. Городнюк Л. С. Проблеми створення позитивного іміджу в

сучасному українському суспільстві. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2020. № 1. С. 18-26.

9. Зелений В. Позитивний імідж правоохоронних органів та його формування в сучасних умовах. *Військова освіта*, 2016. С. 104-110.

11. Лигоміна Т. А. Критерії формування професійного іміджу практичного психолога як соціально-психологічного феномена // *Теорія і практика сучасної психології*, 2019. № 15. С. 147-151.

12. Мазоренко М. О. Психологічна структура іміджу професіонала. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011. № 9. С.177-184.

13. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 448 с.

14. Окаль С. Психологічні аспекти позиціонування поліції в суспільстві. *Психологічні конструкти позиціонування поліції серед населення* [за заг. ред. Гуменюк Л. Й., Козирева М. П.]. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 296 с.

15. 17. Столбовий В. М. Імідж Національної поліції як суб'єкта службових правовідносин у сфері національної безпеки України. *Порівняльно-аналітичне право*. № 2, 2018. С. 273-275.

16. Уряд приймає рішення щодо створення ЦОВВ Національна поліція. Архів оригіналу за 25 вересня 2015. Процитовано 2 вересня 2015. https://web.archive.org/web/20150925073820/http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248450495&cat_id=244274130

17. Чебикін О. Я., Ковальова О. О. Психологічні особливості формування основ професійного іміджу : монографія. Одеса : [СВД М. П. Черкасов], 2009. 223 с. (21)

18. Шнурко Я. В. Роль засобів масової інформації у формуванні довіри населення до поліції Я. В. Шнурко // *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2021. №4. С.218-222.

4.3. Психологічна профілактика зловживання військовослужбовцями психоактивними речовинами, як засіб подолання наслідків воєнних дій

Одним із основних наслідків воєнних дій є вплив на психічний стан людей. Зазначено, що найбільшого загострення проблема збереження психічного здоров'я військовослужбовців та мирних громадян, набула під час воєнного конфлікту на сході України. Практично в усіх осіб перерахованого контингенту було діагностовано різні за проявом та ступенем тяжкості прояви посттравматичного стресового розладу [9, с. 13].

Особливо тяжко воєнні дії впливають на поведінку та психічне здоров'я військовослужбовців. Встановлено, що військовослужбовці, які відчули на собі негативні наслідки війни, піддаються більшому ризику розвитку проблем із зловживанням наркотиків та/або алкоголю, ніж населення в цілому [41, с. 19].

Високий рівень стресу та травми, отримані під час бойових дій, можуть призвести до тривоги, депресії та посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Науковці Clarke-Walper K., Riviere L. A. та Wilk J. E., Edlund M. J. дійшли висновку, що військовослужбовці та ветерани, які схильні до підвищеної тривожності, невротизму та депресії, входять до групи підвищеного ризику вживання алкоголю та/або наркотиків, як методу подолання вказаних вище проблем [23, с. 415; 29, с. 360].

Поєднання посттравматичного стресового розладу разом із розладом вживання психоактивних речовин супроводжується особистісними та поведінковими змінами, у тому числі появою неефективних стратегій залежної поведінки [4, с. 22]. Спочатку вживання психоактивних речовин може здаватися ефективним засобом для полегшення деяких симптомів посттравматичних стресових розладів або інших проблем психічного здоров'я, але з часом може фактично посилити їх.

Тобто, сутність вживання речовин полягає у бажанні втекти від реальності шляхом свідомої зміни свого психічного стану за допомогою прийому певних речовин, які викликають сильні, суб'єктивно приємні емоційні переживання. Цей шлях стає стереотипом і для кожної людини суттєво обмежує сферу її

взаємодії з навколишнім середовищем, хоча для різних людей це може бути різноманітним спектром способів зміни свого стану [2, с. 32].

Залежна поведінка в основному є викривленою формою адаптації, яка допомагає подолати тривогу, невпевненість, соціальну невизначеність та намагання до самовизначення і може бути реакцією на несприятливі умови життя та виконання обов'язків. Лікування алко- та/або наркозалежних осіб є складним динамічним та багатоетапним процесом, який складається із взаємно доповнюючих ланок, об'єднаних однією концепцією, метою, засадами, методами та процесами, спрямованими на подолання залежності [1, с. 43].

Важливу роль в цьому процесі відіграють психологи. Робота психолога з військовослужбовцями, які зловживали психоактивними речовинами, є складною та потребує комплексного підходу з урахуванням унікальних потреб цієї категорії населення. Мета лікування – допомогти військовослужбовцю досягти тривалого відновлення та покращити загальну якість життя.

Разом з тим, незважаючи на важливість та актуальність проблеми, робота психолога з військовослужбовцями, які вживають алкогольні та/або наркотичні речовини, недостатньо вивчена [5].

Метою дослідження є: вивчення впливу воєнних дій на психічне здоров'я, взаємозв'язку між зловживанням психоактивними речовинами та наслідками воєнних дій, а також дослідження роботи психологів із військовослужбовцями, які зловживають психоактивними речовинами для подолання наслідків війни.

Наслідки бойових дій для психічного здоров'я можуть мати довготривалий ефект і проявлятися навіть через багато років після повернення з війни. Наприклад, ветерани, які повернулися з війни у В'єтнамі, стали жертвами посттравматичного стресового розладу через десятиліття після війни [35, с. 124], тому потрібно розглянути наслідки воєнних дій детальніше.

Одним із найпоширеніших наслідків є посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), який може виникнути внаслідок різноманітних травматичних подій та переживань, а саме через: травми, які пов'язані з бойовими діями, спостереження за пораненням або смертю товаришів по службі, піддавання звірствам та інших форм насильства [28, с. 300]. Виявлено, що у 14 – 22 %

ветеранів, які повернулися із зони бойових дій, було діагностовано посттравматичний стресовий розлад [18, с. 247], що робить його характерною психологічною травмою війни.

ПТСР характеризується тривожно-фобічними станами, зануреністю у події минулого, нав'язливими спогадами, порушеннями пам'яті та розладами сну, апатією, небажанням жити, відчуттям напруги та тривоги [12, с. 8].

Депресія та тривога також є поширеними наслідками перебування в зоні бойових дій [41, с. 18]. Основними чинниками є загроза життю, постійне очікування загострення ситуації, спілкування з тяжкопораненими та інші. Симптоми пов'язані з переживаннями, включають посттравматичний стрес, безпорадність, безсоння, сором і почуття провини [20, с. 234].

Ще одним наслідком для психічного здоров'я є зловживання психоактивними речовинами, який може бути використаний, як механізм подолання психічних захворювань. Тому залежність від наркотиків та/або алкоголю є поширеними проблемами серед військовослужбовців. Вживання психоактивних речовин часто передуює суїцидальній поведінці в армії. Близько 30% самогубств у армії, а з них понад 45% спроб самогубства з 2003 року були пов'язані з вживанням алкоголю та/або наркотиків. Крім того, приблизно 20% смертей були пов'язані з передозуванням психоактивними речовинами [41, с. 20; 37, с. 780; 58, с. 540].

Під час дослідження 1080 американських солдатів, які повернулися з Іраку, було виявлено збільшення поведінкових проблем, пов'язаних з алкоголем після бойових дій [64, с. 11; 59, с. 539]. Як свідчать дані дослідження, вплив бойових дій може призвести до підвищення ризику зловживання психоактивними речовинами.

Особи з залежною поведінкою шукають універсальний та пасивний спосіб життєдіяльності, тобто втечі від проблем [27, с. 225]. Це пояснюється тим, що адаптація хворого порушена на психофізіологічному рівні. Перша ознака цього - відчуття психологічного дискомфорту, що викликане внутрішніми та зовнішніми подразниками. Загалом люди протистоять життєвим труднощам та приймають відповідальність за своє життя. Проте деякі особи дуже чутливі

навіть до мінімальних коливань настрою та психофізіологічного стану, що характеризується низькою здатністю до подолання фрустрації. Ці особи, як спосіб відновлення психологічного стану, вибирають адиктивні методи, щоб штучно покращити свій психічний стан та отримати позитивні емоції. Цим самим створюють ілюзію вирішення проблеми, внаслідок чого такий спосіб закріплюється у поведінці людини та стає стійкою стратегією поведінки в житті.

Деякі вчені стверджують, що особи з схильністю до залежної поведінки відрізняються високим рівнем самостійності, бажанням діяти незалежно від інших, та орієнтацією на свій внутрішній світ і потреби. Проте, часто вони мають недостатньо розвинені вольові якості та потребують соціальної підтримки, тобто виправдовуються перед іншими та перекладають відповідальність на оточення. Також, характерними рисами таких людей є високий рівень тривожності, обережності та неспокою [12, с. 6].

Зловживання психоактивними речовинами серед військовослужбовців викликає дедалі більше занепокоєння, оскільки воно не лише впливає на здоров'я та самопочуття солдатів, але також має значні наслідки для бойової готовності та оперативної ефективності. Розвитку захворювання сприяють різні чинники, причому соціально-психологічні фактори відіграють визначальну роль, а саме:

- Високий рівень стресу. Дослідження показали, що травматичний досвід, пов'язаний з бойовими діями, є головним провісником зловживання психоактивними речовинами серед військовослужбовців. Солдати, які зазнали травматичних подій, таких як бойові дії або втрата товариша, мають вищий ризик розвитку проблем зловживання психоактивними речовинами, ніж інші [30, с. 627].

- Ізоляція та велика соціальна дистанція. Військовий спосіб життя, може ускладнити солдатам підтримку міцних соціальних зв'язків, що спонукає їх звертатися до наркотиків та/або алкоголю, як засобу подолання нудьги та самотності [10, с. 254; 21, с. 1734].

- Вживання психоактивних речовин, щоб впоратися з фізичним болем і

травмами. Відповідно до щорічних армійських звітів, близько 55% усіх солдатів на службі зазнають принаймні одного поранення на рік, деякі мають численні поранення, а серед військовослужбовців-жінок цей коефіцієнт становить приблизно 66%. Багато солдатів страждають від хронічного болю через такі травми з якими важко впоратися за допомогою традиційних методів лікування [13, с. 403]. У результаті військові можуть вдаватися до знеболювальних або інших препаратів, що відпускаються за рецептом, щоб зменшити біль, а як наслідок це може призвести до залежності.

- Військове середовище. Військова культура часто характеризується пияцтвом і зазвичай існує тиск, щоб відповідати колективу. S. Balan у своїх дослідженнях адиктивної поведінки встановив, що у військових, які спілкувалися із знайомими, що мали проблеми із вживанням психоактивних речовин, є більше шансів розвитку наркотичної та/або алкогольної залежності [11, с. 229].

- Соціальні фактори та фактори навколишнього середовища. Багато військовослужбовців можуть мати труднощі з пристосуванням до цивільного життя після повернення з зони бойових дій. Військовим може бути важко знайти роботу, житло та соціальну підтримку. Ці фактори можуть призвести до вживання психоактивних речовин.

Бажання вживати спиртне та наркотики легко та швидко закріплюється в свідомості, як позитивна звичка. Коли психоактивні речовини потрапляють в організм, вони знижують рівень серотоніну та норадреналіну. Серотонін – це хімічна речовина, яка впливає на настрій, апетит, сон і пам'ять. Норадреналін – це гормон стресу, який контролює те, як організм реагує на різні ситуації та події. Низький рівень як серотоніну, так і норадреналіну пов'язаний з депресією. Після вживання психоактивних речовин людина відчуває себе на емоційному підйомі внаслідок чого виникає звикання.

Найчастіше залежність від психоактивних речовин проявляється у вигляді втрати сенсу буття, відчуття нереальності свого існування, відчуття неминучості катастрофічних змін у житті, заниження або завищення самооцінки, втрати самоідентичності та почуття відчуженості від близьких,

рідних, свого минулого, підвищена дратівливість, запальність та агресивність у поведінці, замкнутість від світу [3].

Таким чином, наслідки зловживання психоактивними речовинами серед військовослужбовців можуть бути тяжкими та далекосяжними. Зловживання алкоголем та/або наркотиками може призвести до ряду проблем із фізичним здоров'ям, включаючи захворювання печінки, серцево-судинні захворювання та проблеми з диханням. Також алкоголь та/або наркотиками можуть погіршити когнітивні та моторні функції [8].

Жага до алкоголю та/або наркотиків має пагубні наслідки не лише для самих військовослужбовців, а й для їхніх сімей, бойових побратимів, що призводить до погіршення морально-психологічного стану військових колективів, особливо при виконанні обов'язків військової служби під час екстремальних умов.

Раннє обстеження та виявлення тих, хто має проблеми з залежністю, є важливим першим кроком у втручанні. Крім того, враховуючи вразливість людей з посттравматичними стресовими розладами до зловживання психоактивними речовинами, скринінг і втручання повинні бути комплексними для вирішення цієї поширеної супутньої патології.

При роботі з залежністю необхідно підготуватися до того факту, що комплексна терапія матиме тривалий характер. Для повного відновлення та відмови від психоактивних речовин необхідне бажання самого хворого. Однак і в цьому випадку немає абсолютних гарантій, оскільки при першому ж зриві настане тривалий та важкий період, після якого роботу над відновленням доведеться починати заново.

Існують спеціальні програми для військовослужбовців розроблені для запобігання вживання алкоголю та/або наркотиків, а також для виявлення та лікування супутніх розладів. Найважче завдання реабілітації полягає не лише у відновленні, а й у збереженні особистого та соціального статусу хворого. Лікування алкоголіків та/або наркоманів включає медичні, психологічні, духовні та соціальні системи заходів, які спрямовані також на профілактику захворювань.

Проте лікування осіб із історією війни може переслідуватися проблемами через складну взаємодію між проблемами психічного здоров'я, травматичним досвідом і соціальними факторами. Тому проблеми, пов'язані з лікуванням зловживання психоактивними речовинами у військовослужбовців, можна згрупувати в кілька наступних категорій:

- Фізіологічні проблеми: особи, які брали участь у воєнних діях, могли мати фізичні травми, хронічний біль або інші проблеми зі здоров'ям.

- Психологічні проблеми: особи, які в минулому брали участь у воєнних діях, більш схильні до посттравматичного стресового розладу, депресії або тривоги. Ці умови можуть ускладнити процес припинення вживання психоактивних речовин, оскільки люди можуть використовувати їх, як засіб самолікування.

Було запропоновано гіпотезу про самолікування військовослужбовцями травматичного стресу і розладів алкоголем та/або наркотиками. Так, як травматичні події призводять до психічних розладів, таких як посттравматичний стресовий розлад або депресія. Особи, які виявили ці стани, можуть почати вживати алкоголь та/або наркотиками, як засіб «самолікування» вказаних вище проявів. Передбачається, що вживання алкоголю та/або наркотиків забезпечує негайне та короточасне полегшення посттравматичних психічних симптомів. Наприклад, ветерани з посттравматичним стресовим розладом повідомили, що вживали алкоголь, щоб спеціально впоратися з повторними переживаннями та симптомами підвищеного збудження [17, с. 305], а враховуючи потужні, короточасні негативні підкріплюючі ефекти алкоголю, теорія постулює, що люди починають часто і надмірно вживати алкоголь та/або наркотиками, в результаті чого розвивається розлад, пов'язаний з вживанням психоактивних речовин. Важливим наслідком є те, що зловживання алкоголем та/або наркотиками перешкоджає відновленню і навіть погіршує симптоми посттравматичних психічних розладів. Тобто психоактивні речовини часто вживають, щоб замаскувати подразники травми або забути жахливі події.

- Екологічні проблеми: Соціальний та культурний контекст військової служби також може становити труднощі для людей, які намагаються

відновитися після зловживання психоактивними речовинами. Зокрема, через стигматизацію, пов'язану зі зловживанням психоактивними речовинами у військовій культурі, людям буде важко звертатися за допомогою або відкрито говорити про свою боротьбу.

Після того, як проходить гострий період хвороби, що супроводжується продуктивною симптоматикою, поряд із лікарськими препаратами важливо застосовувати психотерапію. Адже алко- та/або наркозалежні потребують передусім психічної та соціальної реабілітації. Так, як залежність призводить до духовної та соціальної ізоляції особи.

Основними принципами психотерапії алкогольної та/або наркотичної залежності вважаються [39, с. 100]:

- безперервність та тривалість;
- максимальна диференціація за клінічними та мікросоціальними характеристиками;
- комплексність у використанні різних методів та підходів психотерапії;
- акцент на повну відмову від алкоголю та/або наркотиків, як під час лікування, так і в подальшому;
- поетапність психотерапевтичних заходів.

Основна мета психотерапевтичного впливу – спонукати залежного до лікування. Оскільки психологічний захист, який виглядає як анозогнозія або відмова визнати свою хворобу, також матиме вплив на хід терапії, цей захист ускладнить психотерапевту побудову зв'язку, заснованого на довірі, і не заохочуватиме конструктивну роботу. Нерідко хворі вважають, що психологи, які працюють з ними, співчують чи зневажають їх. У зв'язку з цим контакт із психологами їм нестерпний [46, с. 34].

Тому психологічна реабілітація військовослужбовців, перш за все, включає налагоджування довірливих відносин із самим військовим та його значимими особами з метою надання їм відомостей про стан пацієнта та ознайомлення зі стратегією лікування, підтримки та супроводу [6, с. 171; 7, с. 143]. В процесі такої взаємодії (відповідним фахівцем та військовослужбовцем і його значимими особами) надається не лише необхідна підтримка, а і необхідна інформація щодо перебігу захворювання та особливостей впливу й перебігу,

наслідків хімічної залежності, притаманної саме цій людині.

Психологи навчені вирішувати емоційні та психологічні фактори, що лежать в основі вживання психоактивних речовин, і можуть запропонувати лікування на основі доказів, щоб допомогти людям досягти та підтримувати відновлення. До переваг роботи з психологом належать:

- Допомога у визначенні та усуненні основних емоційних та психологічних факторів, які сприяють вживанню психоактивних речовин. Це може включати допомогу у визначенні подразників вживання психоактивних речовин, розробку стратегій подолання стресу та тривоги, та вирішення будь-яких супутніх психічних розладів, таких як депресія чи посттравматичний стресовий розлад.

- Застосування методів лікування, які науково обґрунтовані.

- Співпраця з іншими професіоналами такими, як лікарі та соціальні працівники, щоб розробити комплексний план лікування, який відповідає фізичним і психологічним потребам людини.

- Створення мережі підтримки для відновлення. Це може бути співпраця з членами сім'ї, зв'язок людей із групами підтримки однолітків або іншими спільнотами, такими як програми з Дванадцяти Кроків Анонімних Наркоманів чи Анонімних Алкоголіків, які можуть допомогти зберегти стриманість до вживання психоактивних речовин і подолати труднощі відновлення.

- Розроблення стратегії запобігання рецидивам, щоб зберегти тверезість у довгостроковій перспективі.

Психологи зосереджені на тому, щоб змусити людей виявляти почуття та ситуації, пов'язані із вживанням психоактивних речовин. Проте все залежить лише від залежної особи. Психолог може допомогти хворому впоратися із залежністю, але не може зробити це замість нього. Основним свідченням для психологічної допомоги при алкоголізмі та/або наркоманії є бажання самого пацієнта та наявність внутрішньої установки на звільнення від психоактивних речовин. Важливими факторами, які впливають на процес відновлення є:

- готовність залежного індивіда приділяти час і зусилля лікуванню;

- усвідомлення необхідності змінити життя;

- згода на психологічну допомогу з боку спеціаліста.

Ефективність методів лікування доведена як у осіб, які відповідають цим вимогам, так і у тих, хто почав вживати алкоголь та/або наркотики через внутрішні проблеми.

Існують протипоказання для лікування у психолога:

- пацієнта доставляють до фахівця примусово;
- пацієнт не бажає змін і відмовляється від своєї залежності;
- пацієнт сприймає тверезість, як вимушену дію, тимчасове обмеження волі та планує повернутися до вживання психоактивних речовин.

Робота з психологом – ефективний спосіб вирішення проблеми. Проте використання цього методу обмежується наступними факторами:

- Матеріально-технічні фактори. Це може включати тривалий час очікування на прийом, труднощі з доступом до медичної допомоги через географічне розташування або обмеження на типи доступного лікування. Ці матеріально-технічні бар'єри можуть бути особливо складними для військовослужбовців, які дислокуються у віддалених місцях або мають інші зобов'язання, через які їм важко відводити час від своїх обов'язків для відвідування терапії [67, с. 262].

- Мотиваційні фактори. Психотерапія залежної поведінки заснована на високому рівні самоорганізації пацієнта. У хворого має бути виражена сильна мотивація та прагнення. У зв'язку із цим фахівці рекомендують звертатися до лікаря на ранніх стадіях розвитку залежності.

- Стигматизація та заперечення. Від військовослужбовців часто очікують жорсткості та самозабезпеченості, і вони можуть не наважуватися звертатися за допомогою у зв'язку зі зловживанням психоактивними речовинами через страх здатися слабким або підвести своїх товаришів. Крім того, деякі військовослужбовці можуть неохоче звертатися за допомогою у зв'язку зі зловживанням психоактивними речовинами через побоювання щодо того, як звернення за лікуванням може вплинути на їхню кар'єру [31, с. 575].

Лише тривале, комплексне, багатofакторне, системне лікування може досягти необхідного ефекту і дати позитивні результати. Психологічна

допомога має бути спрямована на досягнення кількох цілей одночасно [56]:

- допомога в створенні реалістичної картини стану пацієнта;
- розвиток і зміцнення мотивації для боротьби з хворобою;
- побудова кордонів між пацієнтом та залежними особами для протистояння маніпуляціям і провокаціям;
- навчання розпізнавати залежного «Я», розуміння хитрощів психологічної залежності, протистояння їй;
- вивчення методології контролю за потягом до психоактивних речовин;
- вирішення невротичних проблем.

Тому обов'язки психолога при лікуванні залежності поділяють на кілька основних напрямків [52, с. 591]:

- Оцінка та діагностика: першим кроком є оцінка масштабу проблеми та основних причин вживання психоактивних речовин. Це включає комплексну оцінку психічного здоров'я, історію вживання психоактивних речовин і поточні моделі вживання психоактивних речовин. Психолог може використовувати комбінацію інтерв'ю, анкет та психологічних тестів для збору такої інформації.

- Планування лікування: на основі оцінки розробляється план лікування, який відповідає конкретним потребам військовослужбовця. Цей план може передбачати поєднання психотерапії, медикаментів та інших допоміжних послуг.

- Терапевтичні втручання: психологи пропонують низку терапевтичних втручань, щоб допомогти людям подолати свою залежність і досягти тривалого відновлення. Ці втручання можуть передбачати індивідуальну, групову та сімейну терапію.

- Моніторинг і подальше спостереження: психологи спостерігають за прогресом пацієнтів із залежністю під час лікування та надають подальшу підтримку, щоб допомогти їм відновитися з часом.

- Направлення до служб підтримки: психолог також може направити військовослужбовця до інших служб підтримки, таких як медичне обслуговування, професійна реабілітація або групи підтримки.

Окрім цих основних обов'язків, психологи також відіграють важливу роль

у вирішенні супутніх психічних захворювань, які можуть сприяти або бути результатом залежності. Наприклад, депресія, тривога та посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) поширені серед людей із залежністю, і вирішення цих станів є важливим для успішного відновлення.

Важливо зазначити, що розлади, пов'язані зі зловживанням психоактивними речовинами, є хронічними захворюваннями, які потребують постійного лікування та підтримки. Таким чином, психологи також можуть надати стратегії запобігання зривам, такі як розробка плану запобігання рецидивам, виявлення подразників та попереджувальних ознак.

Для психологів важливо розуміти унікальні проблеми, з якими стикаються військовослужбовці та ветерани, включно зі стигмою, пов'язаною із зверненням за лікуванням психічних проблем. Відновлення кожного військового відрізняється, і його слід сприймати індивідуально. У міру того, як симптоми поступово покращаться, здатність долати імпульси та подразники стане легше самотійно.

Психологи можуть використовувати різноманітні підходи до лікування, засновані на доказах, які виявилися ефективними для військовослужбовців із зловживанням психоактивними речовинами та проблемами психічного здоров'я. Вони можуть включати спеціалізовані терапії, орієнтовані на травму.

Компетентна допомога, яка адаптована до потреб і досвіду людини, може бути ефективним підходом для боротьби зі вживанням психоактивних речовин серед цієї групи населення. Тобто, лікування має бути адаптоване до конкретних симптомів і досвіду людини. Психологічний стан військовослужбовців, які пережили бойові дії, може бути складним для оцінки.

Для оцінки психологічного стану військовослужбовців, які вживають алкоголь та/або наркотики, існує кілька психологічних інструментів. Вони допомагають психологам краще зрозуміти психічне здоров'я людини та моделі вживання психоактивних речовин, що може допомогти у розробці відповідних планів лікування та заходів [2, с. 52].

Одним із поширених психологічних інструментів є контрольний список посттравматичного стресового розладу для DSM-5 (PCL-5). PCL-5 — це

опитувальник із 20 пунктів самооцінки, призначений для вимірювання тяжкості симптомів посттравматичного стресового розладу. Цей інструмент перевірено на військовослужбовцях і визнано надійним показником симптомів ПТСР у цій групі [14, с. 490].

Іншим інструментом, за допомогою якого можна оцінити психологічний стан військових, є тест виявлення розладів, пов'язаних із вживанням алкоголю (AUDIT) – це найбільш ефективний метод у виявленні людей з високим ризиком, небезпечного або шкідливого вживання алкоголю (чутливість від 51 до 97%, специфічність від 78 до 96%). Анкета складається з 10 пунктів, які займають від двох до трьох хвилин на відповідь. Питання оцінюють частоту, кількість, випадки вживання алкоголю, порушення та залежність [16, с. 861].

Психодіагностичний опитувальник CAGE - це серія із чотирьох питань, призначених для виявлення зловживання психоактивними речовинами та залежності відповідно до критеріїв DSM-4. Він найбільш корисний для виявлення пацієнтів з алкогольною та/або наркотичною залежністю [34, с. 1985].

Скринінговий тест на зловживання наркотиками (DAST) — це анкета з 20 пунктів, яка вимірює серйозність проблем із вживанням наркотиків [62, с. 227].

Крім цих інструментів, існують також загальні показники психічного здоров'я, за допомогою яких можна оцінити психологічний стан військовослужбовців. Наприклад, опитувальник Beck Depression Inventory (BDI-II) анкета з 21 пункту [54, с. 16] та анкета здоров'я пацієнта (PHQ-9) з 9 пунктів, які вимірюють тяжкість симптомів депресії [41, с. 14].

Психологи можуть використовувати різноманітні методи лікування, щоб допомогти людям впоратися зі своїми симптомами та досягти тривалого відновлення. Залежно від того, на підтримку яких ресурсів вони спрямованні – на усвідомлення військовослужбовцями своїх обмежень та своїх можливостей, або на підтримку активності, життєздатності, вмотивованості до досягнень, або щодо надання їм допомоги в прийнятті правильних рішень та здатності сказати –«ні» тощо.

Психотерапія може бути побудована двома способами: індивідуальна

та/або групова. Основними напрямками індивідуальної роботи є психологічне консультування та психокорекція. Психологи можуть працювати з окремими людьми, щоб розвинути навички подолання стресу та стратегії подолання стресу та тривоги. Тобто вона спрямована на відновлення довільної регуляції психічних функцій, покращення психоемоційного стану, оптимізацію когнітивної діяльності та збереження навичок адекватної соціальної поведінки.

Мета індивідуальної психотерапії полягає в усвідомленні військовослужбовцем складності свого генезу, патопсихологічних причин психічного розладу та адиктивної поведінки, також активації ресурсів особистості.

Індивідуальна психотерапія може представляти собою варіант короткострокової психотерапії. Робота повинна бути структурованою, з дозованими емоційними та інформаційними навантаженнями, обговореннями труднощів і досягнень військовослужбовців. Особлива увага повинна приділятися думкам, які провокують стрес та базуються на почутті провини чи перебільшенні загрози і небезпеки, їх слід змінювати на більш підтримуючі та реалістичні. Це може бути досягнуто реалістичним оцінюванням всіх «за» та «проти», підводячи до реалістичного погляду на соціальне життя після повернення із зони бойових дій.

Групова робота будується із урахуванням превалюючого психологічного розладу та в залежності від виду хімічної залежності. Групова терапія дозволяє зберегти енергоресурси фахівців та чинить позитивний вплив на самих військовослужбовців, на деякі процеси та особливості захворювання, оскільки їх легше переживати та сприймати в групі, ніж при індивідуальному консультуванні.

Переваги групової психотерапії полягають в наступному [15, с. 554]:

- груповий досвід легше переноситься військовослужбовцем в реальне життя, оскільки в групі вони переживають певні процеси та формують певні моделі, відчують реакцію інших на свою поведінку;

- робота в групі дозволяє бути, як активним учасником, так і активним слухачем, що дозволяє налагодити групову взаємодію та довіру, сприяє

саморозкриттю;

– при груповій взаємодії знаходиться декілька варіантів вирішення проблеми, надається можливість побачити весь спектр проблеми, її багатогранність;

– впровадження постійного зворотнього зв'язку сприяє розвитку емпатії, довіри, надає змогу відчувати себе «не самотнім» у скрутному становищі, допомагає відновити усвідомлення цінності життя іншої людини та навчає налагодженню міжособистісної взаємодії.

У груповій роботі, використовують розробки арт-терапії, когнітивно-поведінковий підхід, техніки мотиваційного підсилення та техніки роботи із стресом.

Психокорекційна робота в групах спрямована, по-перше, на усвідомлення та прийняття свого психічного стану після повернення із зони бойових дій. Заходи з використанням психологічних технік та методів мають наступні завдання:

- встановлення довірливих відносин на принципах партнерства в дуєті «психолог-пацієнт»;
- з'ясування наслідків воєнних дій та можливих психічних порушень;
- з'ясування того, як тривалий стрес впливає на організм військового;
- коригування нереалістичних очікувань військовослужбовців;
- конкретизація терапевтичних цілей;
- створення уявлень про варіанти лікування;
- ознайомлення з можливими причинами неефективності лікування;
- визначення симптомів, як цілей лікування;
- підкреслення самостійного рішення про початок лікування.

Тому потрібно розглянути більш детально деякі психологічні методи, що використовуються в роботі з військовослужбовцями, які мають залежність від психоактивних речовин [61, с. 5].

Емоційно-стресова психотерапія. Це система активного психотерапевтичного втручання, покликана змусити людину, яка перебуває у важкому емоційному стані, переоцінити або повністю змінити своє ставлення

до себе, свого стану та оточення. Ця форма терапії все частіше використовується в лікуванні наркотичної та/або алкогольної залежності через її ефективність у покращенні настрою та зниженні тяги до алкоголю та/або наркотиків.

Однією з основних цілей психотерапії емоційного стресу є допомогти людям зрозуміти та навчитися регулювати свої емоції здоровим та адаптивним способом. У цій формі терапії пацієнти вчаться розпізнавати свої емоції та керувати ними, визначаючи подразники, які викликають у них негативні емоції, такі як тривога, гнів або депресія. Терапія, як правило, включає ряд когнітивно-поведінкових методів, таких як навчання релаксації, уважності та когнітивної реструктуризації, а також психодинамічні підходи, щоб допомогти людям дослідити та отримати розуміння глибинних емоційних причин своєї залежності [50, с. 518].

Емоційно-стресова психотерапія складається з сугестії наяву та з елементів групової психотерапії (оскільки частіше проводиться в групі хворих з однаковими захворюваннями та провідними синдромами, використовуючи механізм взаємного індукування хворими один одного під впливом сугестії, що проводиться психологом).

Успіх сеансу емоційно-стресової терапії чимало залежить від зовнішніх та артистичних даних психолога, який проводить цю роботу. Голос має бути добре поставленим, гучним, владним, імперативним та емоційно насиченим. Крім добре поставленого голосу, психолог повинен володіти відповідною мімікою, пантомімікою та жестикуляцією [57, с. 149].

Когнітивно-поведінкова терапія. КПТ – це цілеспрямована терапія, яка зосереджується на думках, почуттях і поведінці, пов'язаних із вживанням психоактивних речовин. Терапія спрямована на те, щоб допомогти людям ідентифікувати негативні думки та поведінку та боротися з ними, а також розробити стратегії подолання, які дозволять їм справитися зі своєю залежністю [47, с. 582].

Дослідження, проведене Вілкінсом, Марлоу та Аміном, показало, що КПТ було ефективним у зниженні вживання психоактивних речовин і покращенні

результатів психічного здоров'я у групи військовослужбовців, які нещодавно повернулися з бойових дій [65, с. 464]. Інше дослідження, проведене Сімпсоном та його колегами, показало, що КПТ була ефективним у лікуванні розладів, пов'язаних із вживанням психоактивних речовин у ветеранів, у яких був посттравматичний стресовий розлад [60, с. 430].

Управління на випадок непередбачених обставин (СМ). СМ – це поведінкова терапія, яка забезпечує позитивне підкріплення для утримання від вживання психоактивних речовин. Управління непередбаченими обставинами на основі стимулів добре зарекомендувало себе при використанні, як аналізу клінічної поведінки (СВА) лікування зловживання психоактивними речовинами, що передбачає, що пацієнти заробляють гроші (ваучери) або інші заохочення (наприклад, призи) як нагорода за зміцнення утримання від наркотиків та/або алкоголю (і рідше, покарання, якщо вони не дотримуються правил і положень програми або свого плану лікування).

За більшістю оцінок, ці процедури дають один з найбільших ефектів серед усіх заходів у галузі психічного здоров'я та освіти. Доведено, що метод ефективний у лікуванні розладів, пов'язаних із вживанням психоактивних речовин, у різних груп населення, включаючи військовослужбовців [22, с. 849]. Дослідження, проведене Кірбі та його колегами, показало, що СМ був ефективним у зниженні споживання алкоголю та покращенні результатів психічного здоров'я у групи військовослужбовців, які нещодавно повернулися з бойових дій [45, с. 754].

Раціональна психотерапія. Тип когнітивно-поведінкової терапії, який зосереджується на допомозі людям визначити та змінити негативні моделі мислення та переконання, які можуть сприяти їхньому емоційному стресу та дезадаптивній поведінці, наприклад наркоманії. Мета цієї терапії полягає в тому, щоб допомогти людям розвинути більш раціональні та конструктивні способи мислення та поведінки, що зрештою може призвести до кращих емоційних і поведінкових результатів.

Magill і Ray (2009), виявили, що раціональна терапія, була більш ефективною, ніж інші види лікування, такі як фармакотерапія або

психодинамічна терапія, для зменшення вживання наркотиків і сприяння утриманню [50, с. 522].

Під час раціональної терапії психологи працюють з клієнтами, щоб виявити їхні негативні та ірраціональні думки та переконання, такі як «Я не можу впоратися зі стресом, не вживаючи наркотиків та/або алкоголю», і кинути їм виклик за допомогою доказових раціональних альтернатив, таких як «Я впорався зі стресом, не вживаючи наркотиків, і я можу зробити це знову». Клієнтів заохочують перевірити ці нові переконання, використовуючи елементи поведінки, яка для них узгоджується, наприклад, практикуючи методи релаксації або шукаючи соціальної підтримки, коли відчують стрес, замість того, щоб вживати психоактивні речовини.

Раціональна психотерапія також може включати інші методи, такі як вирішення проблем, тренування наполегливості та постановка цілей, які можуть допомогти розробити більш адаптивні стратегії подолання та підвищити відчуття власної ефективності. Найбільш ефективна раціональна терапія у поєднанні з іншими методами лікування такими, як медикаментозна терапія та підтримуюча групова терапія, оскільки допомагає викликати та змінити негативні моделі мислення та поведінки. Вказана терапія може допомогти людям із залежністю покращити загальне емоційне благополуччя та зменшити ймовірність рецидиву.

Гештальт-терапія. Вид психотерапії, який наголошує на особистій відповідальності, самосвідомості та житті в теперішньому моменті. Цей підхід може бути ефективним у лікуванні наркотичної та/або алкогольної залежності, допомагаючи людям визначити та вирішити основні емоційні та психологічні проблеми, які можуть сприяти вживанню ними психоактивних речовин.

Гештальт-терапія базується на принципах особистої відповідальності, усвідомленості та цілісності. Вона спрямований на те, щоб допомогти людям краще усвідомити свої думки, почуття та поведінку, взяти на себе відповідальність за своє життя. Дана терапія також може допомогти людям розвинути більш здорові механізми подолання стресу та негативних емоцій, що може зменшити ризик рецидиву. Допомагаючи людям краще усвідомити свої

емоції та негативні фактори, які викликають вживання психоактивних речовин, гештальт-терапія може допомогти людям розвинути навички та інструменти, необхідні для подолання своєї залежності та ведення більш здорового та повноцінного способу життя [66, с. 312].

Тілесно-орієнтована терапія або соматична терапія. Підхід до психотерапії, який підкреслює зв'язок між розумом і тілом. Цей вид терапії зосереджується на фізичних відчуттях і переживаннях тіла, а також на тому, як вони пов'язані з емоційним і психологічним благополуччям. У лікуванні наркотичної та/або алкогольної залежності тілесно-орієнтована терапія використовується, щоб допомогти клієнтам краще усвідомити свої фізичні відчуття, краще зрозуміти глибинні емоції та почуття, які можуть спричинити їх залежну поведінку [26, с. 106].

Існує кілька видів тілесно-орієнтованої терапії, які можна використовувати в лікуванні залежностей. Деякі з найпоширеніших включають:

Йога-терапія. Форма тілесно-орієнтованої терапії, яка поєднує фізичні пози, дихальні техніки та практики усвідомленості, щоб допомогти людям зменшити стрес і підвищити відчуття благополуччя. Дослідження показали, що терапія йогою може бути ефективною для зменшення симптомів депресії, тривоги та інших психічних захворювань, які зазвичай виникають разом із залежністю [44, с. 246].

Соматичні переживання. Терапія, яка допомагає людям звільнитися від фізичної та емоційної напруги, що зберігається в тілі в результаті травматичних переживань. Ця терапія може бути особливо корисною для осіб, які пережили травму та вживають наркотики та/або алкоголь, як спосіб впоратися зі своїм емоційним болем [38, с. 479].

Зменшення стресу на основі уважності. Тип тілесно-орієнтованої терапії, яка поєднує в собі медитацію усвідомленості та м'які пози йогою, щоб допомогти людям зменшити стрес і покращити загальне самопочуття. Цей метод ефективний у зменшенні симптомів тривоги та депресії, а також у зниженні потягу до наркотиків і частоти рецидивів у людей із залежністю [41, с. 20].

Терапія танцем або рухом. Метод використовує рух і танець, як спосіб

допомогти людям досліджувати та проявляти свої емоції. Ця терапія може бути особливо корисною для військових, яким важко висловити свої емоції, або для тих, хто відчуває, що процес відновлення призупинився [43, с. 346].

Аналітико-перетворювальний метод. Психотерапевтичний підхід, який спрямований на вирішення проблем залежності шляхом вивчення основних психологічних та емоційних проблем, які сприяють зловживанню психоактивними речовинами. Цей метод поєднує в собі елементи, як психоаналізу, так і трансформаційної терапії, зосереджуючись на отриманні розуміння несвідомих процесів, які викликають залежність, і сприянні особистому зростанню та трансформації.

Одним із ключових принципів аналітико-трансформаційного методу є ідея про те, що залежність часто є симптомом більш глибокого психологічного та емоційного дистресу. Досліджуючи основні причини залежності під час терапевтичного процесу, люди можуть глибше зрозуміти свою мотивацію до вживання психоактивних речовин і розробити нові стратегії подолання цих проблем.

Дослідження Берстена виявило, що застосування такого підходу сприяло зниженню споживання наркотиків та спостерігалось покращення психологічного функціонування у військових із розладами зловживання психоактивними речовинами [19, с. 177].

Особистісно-орієнтована психотерапія. Форма психотерапії, яка зосереджена на унікальному досвіді та перспективі людини, з наголосом на сприянні терапевтичним стосункам, що характеризуються співпереживанням, прийняттям і щирістю. Цей підхід визнає, що наркоманія та/або алкоголізм є складними явищами, які виникають внаслідок різноманітних психологічних, соціальних і біологічних факторів, і спрямований на комплексне та цілісне вирішення цих факторів.

Однією з ключових особливостей особистісно-орієнтованої психотерапії є терапевтичні стосунки між психологом та індивідом. Ці стосунки характеризуються емпатією, безумовним позитивним ставленням і автентичністю, вони розглядаються, як вирішальний фактор у сприянні

особистому зростанню та трансформації. Дослідження показали, що якість терапевтичних стосунків є важливим предиктором результатів лікування розладів, пов'язаних із зловживанням психоактивними речовинами [25, с. 449].

Особистісно-орієнтована психотерапія також наголошує на суб'єктивному досвіді залежності та факторах, що сприяють цьому. Завдяки терапевтичному процесу люди заохочуються досліджувати свої думки, почуття та поведінку, пов'язані з вживанням психоактивних речовин, і розвивати більшу обізнаність щодо основних психологічних та емоційних процесів, які викликають залежність. Цей підхід виявився ефективним у допомозі людям розробити нові стратегії подолання та моделі поведінки, які сприяють довгостроковому відновленню [24, с. 1215].

Діалектично-поведінкова терапія. Метод психотерапії, який спочатку був розроблений для лікування межового розладу особистості, але також показав свою ефективність для лікування розладів, пов'язаних із вживанням психоактивних речовин. Терапія базується на ідеї, що люди, які борються із залежністю, часто відчують труднощі з регуляцією своїх емоцій та керуванням дистресом, і що ці труднощі сприяють вживанню психоактивних речовин та іншій неадаптивній поведінці.

Дослідження показали, що для осіб із супутнім вживанням психоактивних речовин і межовим розладом особистості, мали місце значно більше зниження вживання психоактивних речовин та іншої дезадаптивної поведінки після застосування діалектично-поведінкової терапії, у порівнянні з тими, хто отримував звичайне лікування [48, с. 223].

Терапія включає низку стратегій та технік, які допомагають людям із залежністю навчитися керувати своїми емоціями та регулювати свою поведінку. Одним із ключових компонентів діалектично-поведінкової терапії є уважність, яка включає в себе навчання бути присутнім у теперішньому моменті та спостерігати за своїми думками та емоціями без осуду.

Іншим важливим компонентом діалектично-поведінкової терапії є навчання навичкам, які нададуть можливість ефективно керувати дистресом і регулювати свої емоції. Ці навички включають такі методи, як вирішення

проблем, регулювання емоцій та ефективність міжособистісного спілкування. Доведено, що навчання навичкам є ефективним у зниженні вживання психоактивних речовин і покращенні психологічного функціонування в осіб із залежністю [48, с. 225].

Діалектично-поведінкова терапія також включає індивідуальні терапевтичні сеанси, під час яких психолог працює з людиною, щоб виявити та вирішити основні емоційні та психологічні фактори, які сприяють залежності. Це може включати усунення травми, покращення навичок спілкування та посилення соціальної підтримки.

Арт-терапевтичні технології: пісочна терапія, казкотерапія, мистецтво, музикотерапія. Така форма психотерапії, передбачає використання художніх матеріалів і творче самовираження, як засіб спілкування та самопізнання. Це невербальний, незагрозливий спосіб отримати доступ до емоцій, думок і поведінки, які може бути важко висловити за допомогою традиційної розмовної терапії.

Арт-терапія забезпечує творчий вихід для військових, які борються із залежністю, дозволяючи їм досліджувати свої емоції та досвід у безпечному та сприятливому середовищі. Творчий процес може допомогти людям висловити та обробити емоції, пов'язані з їхньою залежністю, такі як сором, провина та тривога, а також надати засоби для дослідження своєї особистості та самовідчуття.

«Sand-play» (SP) (гра з піском) – один із видів арт-терапії. Процес спрямований на те, щоб допомогти людям висловити та дослідити свої емоції, думки та досвід у безпечному середовищі без осуду.

Коли йдеться про лікування залежності, гра з піском може бути корисним інструментом для людей, які борються з алкогольною та/або наркотичною залежністю. Залежність часто пов'язана з невирішеними емоційними або психологічними проблемами, і гра з піском може допомогти людям розглянути та вирішити ці проблеми в іншому варіанті, ніж традиційна розмовна терапія.

Під час гри з піском психолог може заохочувати людину створити сцену, яка представлятиме її залежність, стосунки з речовинами або емоції, пов'язані з

залежністю. Сцена також може представляти надії, страхи або цілі щодо відновлення. Коли людина створює свою сцену, вона може відчувати катарсис або звільнення, коли виражає свої емоції та досліджує свій досвід. Психолог також може спонукати людину поміркувати над своєю ситуацією та обговорити, що вона собою представляє, допомагаючи їй зрозуміти свою залежність і потенційні шляхи відновлення.

Казкотерапія. Форма психотерапії, яка використовує казки та інші історії, щоб допомогти людям дослідити свої емоції та досвід. Хоча казкотерапія спеціально не вивчалася, як засіб лікування наркотичної та/або алкогольної залежності, вона може мати певний потенціал, як додатковий підхід до традиційного лікування залежності.

Казкотерапія передбачає визначення тем і героїв казок, які переживаються з переживаннями та емоціями людини. Потім терапевт використовує ці теми та персонажів, щоб допомогти людині досліджувати та осмислювати власний досвід. Цей процес може допомогти людям отримати краще розуміння власних думок і почуттів, а також розробити нові перспективи та стратегії подолання.

Дослідження, опубліковане в *Journal of Substance Abuse Treatment*, показало, що наративна терапія була ефективною для зменшення вживання психоактивних речовин і покращення наслідків психічного здоров'я в групі жінок із супутнім вживанням психоактивних речовин і травмою [40, с. 17].

Казкотерапія може особливо добре підходити для людей із залежністю, які пережили травму чи інші несприятливі життєві події, оскільки вона дозволяє їм досліджувати свої емоції та досвід у безпечному та сприятливому середовищі.

Техніки арт-терапії допомагають військовим створювати нові враження та розвивати нові способи встановлення та підтримки стосунків, наприклад, самовираження та отримання естетичного задоволення, прийняття та розуміння почуттів, які можуть виникати під час творчого процесу. Розвиток нових поглядів на пережиті події, зняття напруги та розробка нових технік релаксації може допомогти розробити нові алгоритми подолання стресу.

Терапія, заснована на усвідомленні. Форма психотерапії, яка акцентує увагу на практиці медитації усвідомленості, щоб допомогти людям розвинути

більше усвідомлення та прийняття своїх думок, емоцій та фізичних відчуттів.

Такий метод може бути особливо корисним для людей із залежністю, які мають проблеми з емоційною регуляцією, контролем імпульсів та керуванням стресом. Цим людям може бути важко переносити неприємні емоції або фізичні відчуття, що призводить до підвищеного ризику рецидиву. Метод може допомогти військовим розвинути кращі навички емоційної регуляції, що, у свою чергу, може зменшити ризик рецидиву. Дослідження, проведене Гарлендом та його колегами, показало, що втручання, засновані на усвідомленості, були ефективними для зниження вживання психоактивних речовин і покращення результатів психічного здоров'я в групі ветеранів із супутнім посттравматичним стресовим розладом [36, с. 842]. Терапія, заснована на усвідомленні є особливо ефективною у поєднанні з іншими методами лікування, такими як когнітивно-поведінкова терапія.

Терапія прийняття та зобов'язань (АСТ). Форма психотерапії, яка спрямована на те, щоб допомогти людям розвинути психологічну гнучкість шляхом підвищення їхнього сприйняття важких думок і емоцій, а також прихильності до поведінки, керованої цінностями. Основне завдання полягає в навчанні правильного реагування на важкі переживання. Це допомагає не уникати ситуацій, які їх викликають, що розширює життєвий досвід і допомагає зрозуміти, що для нас дійсно важливо та дотримуватися цього [63, с. 15].

АСТ може бути особливо корисною для людей із наркотичною та/або алкогольною залежністю, які борються з емоційною регуляцією, імпульсивністю та конфліктом цінностей. Цим людям може бути важко переносити неприємні емоції або фізичні відчуття, що призводить до підвищеного ризику рецидиву. АСТ може допомогти людям розвинути навички емоційної регуляції та визначити свої особисті цінності, що, у свою чергу, може зменшити ризик рецидиву. Процес полягає в тому, що коли людина занурюється в корисну діяльність, яка приносить задоволення протягом довгого періоду часу, це збільшує шанси зникнення симптомів залежності [49, с. 265].

Просвітницько-терапевтичні заняття. Такі заняття часто використовуються, як засіб лікування наркоманії та/або алкоголізму. Ці заняття

зазвичай мають на меті ознайомити людей з причинами та наслідками залежності, а також надати їм стратегії подолання та життєві навички, які допоможуть їм подолати свою залежність і зберегти тверезість.

Одним із підходів до освітніх та терапевтичних занять є модель матриці, яка поєднує елементи когнітивно-поведінкової терапії, мотиваційного інтерв'ю та сімейної терапії. Цей підхід виявився ефективним у лікуванні зловживання стимуляторами, включаючи кокаїн і метамфетамін, і був пов'язаний із покращенням результатів стосовно відмови вживання психоактивних речовин, зниженням злочинної діяльності та покращенням психічного здоров'я [58, с. 538].

Існують різноманітні психоосвітні заняття, які були розроблені спеціально для людей із наркотичною та/або алкогольною залежністю, включаючи заняття з профілактики рецидивів і заняття з життєвих навичок. Ці заняття, як правило, спрямовані на надання людям практичних інструментів і стратегій, які допоможуть їм уникнути рецидивів і впоратися з труднощами повсякденного життя під час відновлення.

Консультації. Це поширений засіб лікування залежностей. Консультації можуть приймати різні форми, включаючи індивідуальні терапевтичні сеанси, групові терапевтичні сеанси та сімейні терапевтичні сеанси, і можуть використовуватися в поєднанні з іншими підходами до лікування.

Цей тип терапії допомагає розвинути нові навички подолання залежності. Зокрема, під час пропрацювання з психологом питань поведінкового здоров'я або зловживання психоактивними речовинами, індивідуально або разом із родиною, щоб розробити ефективні способи боротьби з такими почуттями, як гнів, тривога та образи, які є частиною життя. Консультування також допомагає впоратися з основними проблемами, такими як депресія або конфлікти у родині чи на роботі. І це може допомогти пізнати конкретні стратегії, якими можна скористатися, щоб розслабитися та пережити важкі часи без вживання наркотиків та/або алкоголю.

Мотиваційне інтерв'ю (МІ). Метод заохочення пацієнта до подолання амбівалентності, постановки прямих цілей для самовдосконалення та мотивації

до їх реалізації. Підхід, орієнтований на клієнта, спрямований на те, щоб допомогти людям вирішити амбівалентність щодо змін і підвищити мотивацію до позитивних змін у поведінці [55, с. 401]. Мотиваційне інтерв'ю є популярним методом лікування розладів, пов'язаних зі зловживанням психоактивними речовинами тому що багато людей відчувають себе безсилими проти залежності та отримують вигоду від зростання сили волі, щоб прийняти рішення вжити заходів проти неї. Під час мотиваційного інтерв'ю терапевт заохочує пацієнта до змін, таких, як відмова від алкоголю та/або наркотиків. Мотиваційне інтерв'ю корисне для клієнтів, які менш мотивовані чи готові до змін. Практика включає форму підтримуючого та чуттєвого стилю консультивання, яка поєднується з опором. Мотиваційне інтерв'ю – це коротке втручання, в якому консультант та клієнт зустрінуться в середньому на 1-2 сеанси. Мотиваційне інтерв'ю включає чотири основні принципи терапії: вираження співчуття, прокатка з опором, розвиток самоефективності та розвиток невідповідності.

Мотиваційне інтерв'ю ефективний метод, який можна використовувати для залучення військовослужбовців до процесу лікування, формування їхньої мотивації до змін і допомоги їм подолати амбівалентність і заперечення, які можуть перешкоджати прогресу лікування.

Сімейно-орієнтована терапія. Забезпечує підтримку, навчання та коригування сімейного функціонування після повернення із зони бойових дій. Мета цієї терапії полягає в допомозі ефективно долати проблеми із близькими людьми, розвинути навички міжособистісного спілкування з сім'єю, друзями та колегами, наданні підтримки, просвіти сім'ї, зменшенні стресу та роботі з родинами для запобігання рецидивів у військових.

Сімейні втручання щодо розладів, пов'язаних із вживанням психоактивних речовин, були пов'язані зі значним зниженням вказаного вище розладу, підвищенням рівня утримання та покращенням сімейного функціонування [53, с. 21].

Однією з сильних сторін терапії є її спрямованість на залучення членів родини до процесу лікування. Це може допомогти покращити соціальну

підтримку, доступну для людини з наркотичною залежністю, і вирішити будь-які сімейні конфлікти, які можуть сприяти вживанню наркотиків.

Однак сімейна терапія може не підходити всім людям із залежністю. Деякі люди можуть не мати членів сім'ї, які їх підтримують, або зазнали значної травми чи насильства в сім'ї. У цих випадках інші форми терапії, такі як індивідуальна терапія або групова терапія, можуть бути більш доречними.

Працюючи з військовими, які вживають алкогольні та/або наркотичні речовини, психологи можуть використовувати низку стратегій для подолання бар'єрів, які можуть перешкоджати прогресу лікування.

Зменшення стигматизації є однією з найефективніших стратегій, які психологи можуть використовувати для подолання перешкод у лікуванні зловживання психоактивними речовинами серед військовослужбовців. Це може включати навчання військового персоналу розумінню природи залежності та тому, що це захворювання, яке можна лікувати. Психологи також можуть співпрацювати з військовими лідерами, щоб розробити політику, яка зменшить негативні наслідки звернення за лікуванням від залежності, такі як втрата роботи чи посади [46, с. 37].

Підтримка однолітків – ще одна важлива стратегія. Програми підтримки однолітків можуть бути особливо ефективними у військовому контексті, оскільки вони можуть допомогти зменшити відчуття ізоляції та створити відчуття спільності серед військовослужбовців. Підтримка з боку однолітків може приймати різні форми, включаючи сеанси групової терапії, групи самопомоги та програми наставництва. Ці програми можуть бути особливо ефективними, допомагаючи військовослужбовцям подолати стигматизацію та заперечення, пов'язані зі зловживанням психоактивними речовинами, оскільки вони створюють безпечне та сприятливе середовище для військовослужбовців, де вони можуть обговорювати свій досвід і шукати допомоги [16, с. 860].

Мотиваційні техніки також є важливим інструментом, який психологи можуть використовувати, щоб допомогти військовослужбовцям подолати залежність [51, с. 346].

Нарешті, культурна компетентність, яку психологи можуть

використовувати для подолання перешкод у лікуванні зловживання психоактивними речовинами серед військовослужбовців. Це передбачає розуміння унікальних викликів і стресових факторів, пов'язаних з військовою культурою, а також культурних переконань і цінностей військовослужбовців, з якими вони працюють. Психологи, які є культурно компетентними, можуть бути більш ефективними в залученні військовослужбовців до процесу лікування, налагодженні стосунків і пристосуванні своїх втручань до задоволення унікальних потреб кожної людини [42, с. 194].

Тому психологічна реабілітація повинна передбачати проходження наступних етапів: попередній, ознайомлювальний, рефлексивний, проблемно-прогностичний, дієво-перетворювальний та контрольньо-оцінний [32, с. 74].

Попередній етап зазвичай відбувається без участі пацієнта. На цьому етапі пацієнт «дозріває», спостерігаючи за тим, що відбувається з родичами чи друзями після зустрічей із психологом.

На першому, попередньому етапі психолог консультує співзалежних (батьків, подружжя та ін.), які звернулися за допомогою самостійно або за скеруванням лікаря-нарколога, та проводить при необхідності – індивідуальну та групову інформаційно-мотиваційну та особистісно-орієнтовану психокорекцію родичів [33, с. 28]. На такому етапі є важливим довести до свідомості родичів ірраціональність власної незалежної поведінки, заснованої на неусвідомленому «відбиранні ініціативи» до відновлення. Підсумком успішного проходження попереднього етапу є зацікавленість інших членів сім'ї у зміні свого психологічного стану.

На другому, ознайомчому етапі психолог знайомиться безпосередньо з клієнтом, отримує обмежену інформацію про його вихідний стан та оцінює його наміри, рівень мотивації та вольового настрою до подолання залежності. На цьому етапі використовуються психотерапевтичні техніки, що сприяють зацікавленості до зустрічей наприклад активне слухання, а також повідомляється про необхідність виконання пацієнтом «самостійних» психологічних завдань, тобто проводиться підготовка до інтелектуально-рефлексивної стадії його діяльності з подолання себе.

Третій етап – рефлексивний – один із найцікавіших і трудомістких за цілісним осмисленням себе, як особистості за всіма показниками внутрішнього світу, де в основу передбачуваного психологом сценарію може бути покладений психологічний портрет клієнта, його інтелектуально-особистісних особливостей, побудований на позитивно спрямованій консультації.

Інтерпретації результатів психодіагностики. За допомогою різного психологічного інструментарію психологом створюються умови для прояву самосвідомості за допомогою самоопису клієнтом його почуттів, думок, вчинків. За потреби перші завдання з рефлексивного самоопису виконуються за допомогою психолога.

Четвертий етап – проблемно-прогностичний, де клієнт намагається сформулювати свої основні особистісні проблеми та намітити прогностичні шляхи їх вирішення, включаючи ймовірні умови. Таким чином, визначається ступінь виразності критерію успішності у подоланні залежності. Відповідно до цього будується індивідуальна програма психологічної допомоги залежному пацієнту.

На п'ятому, дієво-перетворювальному етапі починається фактична освіта самого себе, планомірне або сумбурне перетворення самого себе, блокуються нарко- та/або алкопотреби організму, а їх місце займають інші цінності, відповідно до яких клієнтом практично здійснюються певні дії з подолання власних психологічних труднощів. Психолог надає моральну, професійну підтримку пацієнтові.

На шостому, контрольно-оцінному етапі весь цикл дій пацієнта щодо перетворення себе досягає завершальної стадії. Тут пацієнт повністю переходить на позицію суб'єкта свого життя, вирішення своїх проблем планується та здійснюється в часі, з урахуванням наявних чи організованих суб'єктом умов. Найбільш особистісно-цінний показник цього етапу полягає в тому, що пацієнт не лише здійснює справжню самодіяльність своєї особистості, але сам оцінює себе, карає себе, переключаючи всю відповідальність за своє подальше життя на себе. Це відповідає включенню найвищого рівня суб'єктивності.

У процесі проходження цих етапів пацієнту ненав'язливо пропонується запам'ятати критерії успішності подолання хвороби, як критерії саморозвитку особистості.

Рішучість припинити вживання наркотиків та/або алкоголю формується на перших трьох стадіях, як і здатність до самосвідомості та самопізнання. Четвертий і п'ятий етап – це пошук і вдосконалення навичок самоконтролю. Шостим етапом є психокорекція навичок самоорганізації.

Трансформаційні зміни стають помітними після того, коли змінюється мислення та поведінка. Щоб це сталося, під час психотерапевтичних сесій проводиться маса практичних, творчих, проблемних психологічних ігор, вправ і психотехнік. У результаті міжособистісної взаємодії у групі учасники починають краще орієнтуватися в соціальних ситуаціях, розуміти інших людей, вибрати та реалізовувати адекватні форми спілкування, що веде до більш адекватного усвідомлення себе, своїх думок та своєї поведінки.

Військовослужбовці, які повернулись із зони бойових дій та мають коморбідні хімічні залежності потребують психотерапевтичної допомоги не лише на етапі амбулаторного лікування, але й на позалікарняному етапі.

Військовослужбовці під час перебування в зоні бойових дій відчують постійне напруження, яке негативно позначається на всіх видах соціальних зв'язків. Наслідки бойових дій для психічного здоров'я можуть мати довготривалий ефект і проявлятися навіть через багато років після повернення з війни. Одними із найпоширеніших наслідків є посттравматичний стресовий розлад, депресія, тривога та зловживання психоактивними речовинами.

До чинників, які впливають на схильність військових до вживання психоактивних речовин, належать такі: високий рівень стресу; ізоляція та велика соціальна дистанція; вживання психоактивних речовин, щоб впоратися з фізичним болем і травмами; військове середовище; соціальні фактори та фактори навколишнього середовища.

Найчастіше залежність від психоактивних речовин проявляється у вигляді втрати сенсу буття, відчуття нереальності свого існування, відчуття неминучості змін у житті, заниженої або завищеної самооцінки, втрати

самоідентичності та почуття відчуженості від близьких, рідних, свого минулого, підвищеної дратівливості, запальності і агресивності у поведінці, замкнутості від світу. Раннє обстеження та виявлення тих, хто має вказані вище проблеми, є важливим першим кроком у втручанні.

Робота психолога може зіграти вирішальну роль у процесі лікування. Розвиваючи механізми подолання та стратегії управління проблемами психічного здоров'я, після чого військові можуть вести повноцінне та успішне життя.

До переваг роботи з психологом належать: визначення та усунення основних емоційних та психологічних факторів, які сприяють вживанню психоактивних речовин; застосування ефективних методів лікування; створення мережі підтримки для відновлення; розроблення стратегії запобігання рецидивам, щоб зберегти тверезість у довгостроковій перспективі.

Основним завданням психотерапевтичного впливу є мотивування залежного до лікування.

Проте психологи, які працюють з військовослужбовцями, які вживають алкоголь та/або наркотичні речовини, стикаються з наступними перешкодами: стигматизацією та запереченням, матеріально-технічними проблемами та низькою мотивацією.

Психологи застосовують наступні психологічні інструменти для правильної оцінки психологічного стану військовослужбовців, які вживають алкоголь та/або наркотики: контрольний список посттравматичного стресового розладу для DSM-5 (PCL-5), тест виявлення розладів, пов'язаних із вживанням алкоголю (АУДИТ), скринінговий тест на зловживання наркотиками (DAST), опитувальник Beck Depression Inventory (BDI-II) та анкета здоров'я пацієнта (PHQ-9).

Психологи можуть використовувати різноманітні методи лікування, щоб допомогти людям із супутніми захворюваннями впоратися зі своїми симптомами та досягти тривалого відновлення, а саме: емоційно-стресова психотерапія, когнітивно-поведінкова терапія, управління на випадок непередбачених обставин, раціональна психотерапія, гештальт-терапія, тілесно-

орієнтована терапія, аналітико-перетворювальний метод, особистісно-орієнтована психотерапія, діалектично-поведінкова терапія, арт-терапевтичні технології, терапія заснована на усвідомленні, терапія прийняття та зобов'язань, просвітницько-терапевтичні заняття, консультація, мотиваційне інтерв'ю та сімейно-орієнтована терапія.

Працюючи з військовими, які вживають алкоголь та/або наркотичні речовини, психологи можуть використовувати наступні стратегії для подолання бар'єрів, які перешкоджають прогресу лікування: зменшення стигматизації, підтримка однолітків, мотиваційні техніки та культурна компетентність. Тому психологічна реабілітація передбачає проходження наступних етапів: попередній, ознайомлювальний, рефлексивний, проблемно-прогностичний, дієво-перетворювальний та контрольньо-оцінний.

Список використаних джерел:

1. Войдило Є. Мій вибір - свобода. Львів: Відродження, 1994. 104 с.
2. Волошин П. В., Марута Н. О., Шестопалова Л. Ф. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах: методичні рекомендації. Харків : ДУ «Інститут неврології психіатрії та наркології НАМН України», 2014. 80 с.
3. Допомога психолога для лікування залежності URL: <https://zhittyia.in.ua/konsultatsiya-likarya-narkologa-abo-psihologa/> (дата звернення: 25.02.2023).
4. Контроль наркологічної ситуації та раннє виявлення військовослужбовців, які вживають психоактивні речовини : навч. посіб. Харків : Акад. ВВ МВС України, 2010. 104 с.
5. Національний інститут зловживання наркотиками. Вживання психоактивних речовин і психічне здоров'я. URL: <https://www.drugabuse.gov/publications/research-reports/substance-use-in-military/veterans-and-substance-use> (дата звернення: 25.02.2023).
6. Пінчук І. Я. Поширеність психічних розладів в Україні // Профілактична медицина. 2010. № 1. С. 168-176.

7. Профілактика вживання психоактивних речовин військовослужбовцями Національної гвардії України : практ. посіб. / І. І. Приходько та ін. Харків : НА НГУ, 2020. 232 с.

8. Психоактивні речовини і їх вплив на організм URL: <https://profihealth.org.ua/uk/lessons/192> (дата звернення: 25.02.2023).

9. Удосконалення лікування та реабілітації військовослужбовців Збройних Сил України із бойовою психічною травмою : Метод.реком. / О. В. Друзь та ін. К.: «МП Леся», 2015. 52 с.

10. Ames G. M., Cunradi C. B. Alcohol use and preventing alcohol-related problems among young adults in the military. *Alcohol Research & Health*. 2004. Vol. 28. № 4. P. 252-257.

11. Balan S., Widner G., Shroff M. Drug use disorders and post-traumatic stress disorder over 25 adult years: role of psychopathology in relational networks. *Drug Alcohol Depend.* 2013. Vol. 133. № 1. P. 228–234. DOI: 10.1016/j.drugalcdep.2013.04.030.

12. Beck S. E., Fertak J. L., Brady K. T. Concurrent PTSD and substance use disorders in veterans: prevalence, correlates, and treatment. *Addictive behaviors*. 2012. Vol. 37. № 1. P. 1-12.

13. Berkowitz A. D. Alcohol use and sexual risk behaviors among undergraduates at a commuter university. *Journal of American College Health*. 2009. Vol. 58. № 5. P. 401-408.

14. Blevins C. A., Weathers F. W., Davis M. T. The posttraumatic stress disorder checklist for DSM-5 (PCL-5): development and initial psychometric evaluation. *Journal of Traumatic Stress*. 2015. Vol. 28. № 6. P. 489-498.

15. Bowen S., Witkiewitz K., Clifasefi S. L. Relative efficacy of mindfulness-based relapse prevention, standard relapse prevention, and treatment as usual for substance use disorders: a randomized clinical trial. *JAMA psychiatry*. 2014. Vol. 71. № 5. P. 547-556.

16. Bradley K. A., DeBenedetti A. F., Volk R. J. AUDIT-C as a brief screen for alcohol misuse in primary care. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*. 2018. Vol. 42. № 4. P. 858-868.

17. Bremner J. D. PET measurement of cerebral metabolic correlates of yohimbine administration in posttraumatic stress disorder. *Archives of General Psychiatry*. 1996. Vol. 53. № 4. P. 304-307.
18. Burnett-Zeigler I., Ilgen M. A., Valenstein M., Zivin K. Integrating alcohol and drug treatment in outpatient mental health care for individuals with co-occurring disorders. *Psychiatric Services*. 2011. Vol. 62. № 3. P. 245-260.
19. Bursten B., Cohen A., Wolf I. Analytic-Transformative Group Therapy for Substance Use Disorders: A Pilot Study. *Journal of Groups in Addiction & Recovery*. 2018. Vol. 13. № 3. P. 164–185.
20. Campise R. L., Geller S. K., Campise M. E. Military psychology: Clinical and operational applications. *The Guilford Press*. 2006. pp. 215–240.
21. Carr J. L. Childhood abuse and intimate partner violence in a female patient population. *Journal of Interpersonal Violence*. 2014. Vol. 29. № 9. P. 1732-1749.
- Carroll K. M., Ball S. A., Martino S., Nich C. National Institute on Drug Abuse Clinical Trials Network Computer-assisted delivery of cognitive-behavioral therapy for addiction: A randomized trial of CBT4CBT. *American Journal of Psychiatry*. 2011. Vol. 168. № 8. P. 848-855.
22. Clarke-Walper K., Riviere L. A., Wilk J. E. Alcohol misuse, alcohol-related risky behaviors, and childhood adversity among soldiers who returned from Iraq or Afghanistan. *Addict Behav*. 2014. Vol. 39. № 2. P. 414–419.
23. Cornelius J. R., Douaihy A. B., Bukstein O. G., Daley D. C., Wood S. D. Evaluation of cognitive behavioral therapy/motivational enhancement therapy (CBT/MET) in a treatment trial of comorbid MDD/AUD adolescents. *Addictive behaviors*. 2014. Vol. 39. № 8. P. 1213-1218.
24. Crits-Christoph P., Gibbons M. B. C., Barber J. P., Gallop R. Mediators of outcome of psychosocial treatments for cocaine dependence. *Journal of consulting and clinical psychology*. 2009. Vol. 77. № 3. P. 446–456.
25. Cruz R. F., Sabers D. L. Dance/movement therapy in recovery from addiction. *The Arts in Psychotherapy*. 2011. Vol. 38. № 2. P. 105-113.
26. Denis D. J., Kathleen T. B. Treatment for military service members and veterans with comorbid PTSD and substance use disorders. *In Posttraumatic Stress*

Disorder and Substance Use Disorder: A Comprehensive Clinical Handbook. 2018. 211-236 pp.

27. Davidson J. Effects of venlafaxine extended release on resilience in posttraumatic stress disorder: an item analysis of the Connor-Davidson Resilience Scale. *International Clinical Psychopharmacology*. 2008. Vol. 23. № 5. P. 299-303.

28. Edlund M. J., Steffick D., Hudson T., Harris K. M. Risk factors for clinically recognized opioid abuse and dependence among veterans using opioids for chronic non-cancer pain. *Pain*. 2007. Vol. 129. № 3. P. 355–362.

29. Ferrier-Auerbach A. G. Predictors of alcohol use prior to deployment in National Guard soldiers. *Addictive Behaviors*. 2009. Vol. 34. № 8. P. 625–631.

30. Finley J. P., Barrera M. Mindfulness-based interventions for individuals with cancer: a systematic review. *Psycho-Oncology*. 2010. Vol. 19. № 6. P. 571-582.

31. Finley E. P., Barrera T. L. Substance use disorders in military veterans: prevalence and treatment challenges. *Substance Abuse and Rehabilitation*. 2010. Vol. 7. P. 69-77.

32. Finley E. P., Barrera T. L. Substance misuse in the US military: A systematic review. *Substance Abuse and Rehabilitation*. 2010. Vol. 1. P. 19-34.

33. Fiellin D. A., Reid M. C., O'Connor P. G. Screening for alcohol problems in primary care: a systematic review. *Arch Intern Med*. 2000. Vol. 160. № 13. P. 1977-1989.

34. Friedman M. The social responsibility of business is to increase its profits. *The New York Times Magazine*. 1970. Vol. 33. P. 122-126.

35. Garland E. L., Roberts-Lewis A., Tronnier C. D., Kelley K. Mindfulness-Oriented Recovery Enhancement ameliorates the impact of pain on opioid use outcomes: A randomized controlled trial. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2016. Vol. 84. № 10. P. 839-850.

36. Goldberg J. The validity of two versions of the GHQ in the WHO study of mental illness in general health care. *Psychological Medicine*. 1990. Vol. 20. № 3. P. 775-785.

37. Gonzalez A., Vujanovic A. A., Marshall-Berenz E. C. Somatic experiencing as a therapeutic approach for clients with a history of psychological trauma and

substance abuse. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*. 2012. Vol. 22. № 4. P. 476-493.

38. Hien D., Brady K. T. Treatment of military personnel and veterans with co-occurring posttraumatic stress disorder and substance use disorders. *Current psychiatry reports*. 2018. Vol. 20. № 11. P. 100.

39. Hien D. A., Wells E. A., Jiang H., Suarez-Morales L. Multisite randomized trial of behavioral interventions for women with co-occurring PTSD and substance use disorders. *Journal of Substance Abuse Treatment*. 2016. Vol. 63. P. 16–28.

DOI: [10.1016/j.jsat.2015.12.007](https://doi.org/10.1016/j.jsat.2015.12.007)

40. Hoge C. W., Castro C. A., Messer S. C., Koffman R. L. Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *New England Journal of Medicine*. 2004. Vol. 351. № 1. P. 13-22.

41. Huebner E. S., Hills K. J., Gilman R. Life satisfaction and well-being. In Oxford Research Encyclopedia of Psychology. *Oxford University Press*. 2018. pp. 192–207.

42. Jacobson N. S., Dobson K. S., Truax P. A., Prince S. E. A component analysis of cognitive-behavioral treatment for depression. *Journal of consulting and clinical psychology*. 2008. Vol. 76. № 3. P. 341–353.

43. Khanna S., Greeson J. M., Kobau R. A narrative review of yoga and mindfulness as complementary therapies for addiction. *Complementary therapies in medicine*. 2013. Vol. 21. № 3. P. 244-252.

44. Kirby A. C., Morasco B. J., Turk D. C. Prevalence and impact of pain among veterans receiving opioid therapy for posttraumatic stress disorder. *Journal of Rehabilitation Research and Development*. 2012. Vol. 49. № 5. P. 759-768.

45. Kwok H., Yip L., Wan M. The role of psychologists in the treatment of substance use disorders: A review of the literature. *Substance abuse and rehabilitation*. 2018. Vol. 9. P. 29-43.

46. Lasher L. E., Milby J. B. Contingency management for substance abuse treatment: A guide to implementing this evidence-based practice. New York: Routledge. 2011. P. 560- 586.

47. Linehan M. M., Schmidt H., Dimeff L. A., Safer D. L. Dialectical behavior

therapy for patients with borderline personality disorder and drug-dependence. *The American journal of addiction*. 2002. Vol. 11. № 3. P. 218–225.

48. Luoma J. B., Hayes S. C., Walser R. D. Learning ACT: An acceptance and commitment therapy skills-training manual for therapists. CA: New Harbinger Publications. 2007. 304 pp.

49. Magill M., Ray L. A. Cognitive-behavioral treatment with adult alcohol and illicit drug users: A meta-analysis of randomized controlled trials. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs*. 2009. Vol. 70. № 4. P. 516-527.

50. Martino S., Brigham G. S. Evidence-based practices for substance use disorders. *Psychiatric Clinics*. 2014. Vol. 37. № 3. P. 337-350.

51. McCrady B. S., Epstein E. E. Alcohol use disorders. Clinical handbook of psychological disorders: A step-by-step treatment manual. *The Guilford Press*. 2021. P. 555–611.

52. McCrady B. S., Epstein E. E. Family therapy and substance use disorders: Theories, models, and empirical findings. *Journal of Marital and Family Therapy*. 2019. Vol. 45. № 1. P. 8–32.

53. McMillan K. A., Zuromski K. L., Vaughn R. A. Adverse childhood experiences and suicidal behavior in a sample of military veterans: Results from the Veterans Affairs Mid-Atlantic Mental Illness Research, Education and Clinical Center (MIRECC) Study. *Psychiatry Research*. 2018. Vol. 268. P. 14-20.

54. Miller W. R., Rollnick S. Motivational interviewing: Preparing People for Change. New York: *Guilford Press*. 2013. 482 p.

55. National Institute on Drug Abuse. Principles of Drug Addiction Treatment: A Research-Based Guide (Third Edition). URL: <https://nida.nih.gov/sites/default/files/675-principles-of-drug-addiction-treatment-a-research-based-guide-third-edition> (дата звернення: 25.02.2023).

56. Rawson R. A., Gonzales R., Brethen P., Anglin M. D. Treatment of methamphetamine use disorders: An update. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 2004. Vol. 27. № 2. P. 145-150.

57. Schlenger W. E. Mental health outcomes in a population-based sample of survivors of the September 11 terrorist attacks. *JAMA*. 2007. Vol. 298. № 5. P. 537-

548.

58. Seal K. H., Prevalence and correlates of alcohol misuse among US veterans returning from Iraq and Afghanistan. *American Journal of Public Health*. 2007. Vol. 97. № 1. P. 142-147.

59. Simpson T. L., Lehavot K., Rosenheck R. A. Concurrent treatment of PTSD and substance use disorders using prolonged exposure therapy: A randomized clinical trial in military veterans. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2014. Vol. 82. № 2. P. 429-437.

60. Taner, E., Sahiner, S., & Arikan, Z. Coping strategies for patients with alcohol dependence who are in remission or not: A controlled study. *Journal of psychiatric and mental health nursing*. 2016. Vol. 23. № 7-8. P. 420-427.

61. Skopp G., Rothe M., Grant K. J. Workplace drug testing in the era of legalization of marijuana. *Therapeutic Drug Monitoring*. 2012. Vol. 34. № 3. P. 225-232.

62. White W. L. Miller W. R. The use of confrontation in addiction treatment: History, science and time for change. *Counselor*. 2007. Vol. 8. № 4. P. 12–30.

63. Wilk J. E. Mild traumatic brain injury (concussion) during combat: Lack of association of blast mechanism with persistent postconcussive symptoms. *Journal of Head Trauma Rehabilitation*. 2010. Vol. 25. № 1. P. 9-14.

64. Wilkins C., Marlowe D. B., Ameen A. S. The effectiveness of drug court programs in reducing recidivism and promoting recovery. *Journal of Substance Abuse Treatment*. 2011. Vol. 40. № 4. P. 463-474.

65. Zaitso M. The effectiveness of gestalt therapy for clients with substance use disorders: A systematic review. *Journal of Psychoactive Drugs*. 2013. Vol. 45. № 4. P. 310-318.

66. Zielinski B. A. Functional connectivity differences in autism during face and car recognition: underconnectivity and atypical age-related changes. *Developmental Science*. 2016. Vol. 19. № 2. P. 260-273.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Борисюк Ольга Миколаївна – к. псих. н., доцент, доцент кафедри теоретичної психології Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Вавринів Олена Степанівна – к.псих.н., доцент кафедри теоретичної психології Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Висоцька Інна Борисівна – к. е. н., доцент, доцент кафедри фінансів та обліку Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Вінічук Марія Володимирівна – к.е.н., доцент, доцент кафедри соціально-поведінкових, гуманітарних наук та економічної безпеки Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Козира Петро Володимирович – к.псих.н., доцент кафедри практичної психології Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Копитко Марта Іванівна – д.е.н., професор, завідувач кафедри соціально-поведінкових, гуманітарних наук та економічної безпеки Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Кузьо Олександра Борисівна – к.псих.н., доцент, доцент кафедри практичної психології Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Лялюк Галина Миколаївна – д.пед.н, доцент, доцент кафедри теоретичної психології Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Марченко Ольга Михайлівна – к.е.н., доцент, доцент кафедри менеджменту Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Пушак Ярослав Ярославович – д.е.н., професор, професор кафедри соціально-поведінкових, гуманітарних наук та економічної безпеки Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету

внутрішніх справ;

Шевченко Наталія Володимирівна – к.е.н., доцент, доцент кафедри менеджменту Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Шиделко Анна Володимирівна – к.соц.н, доцент, доцент кафедри соціально- поведінкових, гуманітарних наук та економічної безпеки Інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ.